

UNIVERSAL
LIBRARY

OU 192828

UNIVERSAL
LIBRARY

होळकरांची कैफियत

संशोधन व टीपा
यशवंत नरसिंह केळकर

[सर्व हक्क प्रकाशकावीन]

प्रकाशक — सदाशिव लक्ष्मण कोकाटे,
हनुमान प्रकाशन कार्यालय, पुणे २.

मुद्रक — भाऊ लक्ष्मणराव कोकाटे,
हनुमान छापखाना, ३०० सदाशिव, पुणे २

प्रथमावृत्ति]

किंमत ५ रुपये

[सन १९५४

प्रस्तावना

“ होळकराची कैफियत ” ही बखर कै. का. ना. साने यांनी काव्येतिहास सग्रहात शके १८०८ म्हणजे सन १८८६ साली प्रथम प्रसिद्ध केली अर्थात त्याला ६८ वर्षे होऊन गेली. त्यानंतर तिचे पुनर्मुद्रण केव्हाहि झाले नाही. वास्तविक ही बखर काव्येतिहास-सग्रहात प्रसिद्ध झालेल्या इतर सर्व बखरीपेक्षा मोठी आहे. एवढेच नव्हे तर उत्तमोत्तम म्हणून प्रसिद्धी लाभलेल्या भाऊसाहेबांच्या बखरीच्या तोडीची ती आहे असे असता ती मागे पडली, याची आमच्या मते मुख्य दोन कारणे संभवतात. त्यापैकी पहिले हे की, मराठी इतिहासकारांनी शिंदे होळकर घराण्याची वारवार तुलना करून होळकराची कृत्ये सारीं स्वार्थमूलक तर शिंद्याचीं कृत्ये तेवढीं सारीं उदात्त, स्वामिनिष्ठेचीं असे रगविण्याचा प्रघात पाडला. यामुळे होळकर बदनाम झाले व त्याच्या विषयीची बखर आवर्जून वाचण्यास लोकांस उल्हास वाटेनासा झाला. दुसरे कारण म्हटले म्हणजे भाऊसाहेबांच्या बखरीत शिंद्याना पानपत प्रसंगामुळे मिळालेली अभिलषणीय बैठक. त्या बखरीचा शेवट भाऊगर्दाच्या वीरकरण प्रसंगाने झालेला असल्यामुळे त्याचे आकर्षण केव्हाहि स्वाभाविकच अधिक वाटते वास्तविक ती बखर म्हणजे होळकराच्या कैफियती-सारखीच शिंद्याची कैफियत आहे व तिचा ‘शिंद्याची कैफियत’ किंवा ‘शिंद्याची बखर’ असेच नाव देणे योग्य झाले असते. परंतु तिचा शेवट भाऊसाहेब पेशव्यांच्या पानपत स्वारीने झालेला असल्यामुळे व सान्याना उपलब्ध झालेल्या पुणे येथील प्रतीच्या १२७ व्या बदाच्या डोकीवर ‘बखर भाऊसाहेबाची’ असे लिहिले होते तेवढ्याच्या आधारावर सान्यानी त्या बखरीला भाऊसाहेबाची बखर असे आकर्षक नाव दिले इतकेच.

ते कसेहि असो, होळकराची ही कैफियत इतिहास व वाङ्मय या दोन्ही दृष्टींनी भाऊसाहेब बखरीइतकीच सरस असल्यामुळे या बखरीचे पुनर्मुद्रण करण्याची कल्पना मी माझे स्नेही हनुमान प्रकाशन संस्थेचे मालक यास सुचविली. ती त्यास पसत पडून त्यांनी बखर पुनर्मुद्रित करण्याचे ठरविले. ६८ वर्षापूर्वी सान्यांनी केलेले या कैफियतीचे संपादन त्यांच्या लौकिकास शोभण्यासारखेच टापटिचीं होते. त्यांनी अनेक प्रति जमवून शुद्धाशुद्ध ठरवून आणि अर्थनिर्णायक व आवातर माहितीच्या विपुल टीपासह ही होळकराची कैफियत प्रसिद्ध केली होती. फार परिश्रम घेऊनहि बखरीतील अनेक टिकाणी शब्दार्थाच्या वा इतर चुका राहिल्याची जाणीव साने याना होती.

बखरींतील तशा अनेक चुका पुढे सान्यांचे इदूरकर मित्र श्री. बळवंत कमळाकर यांनी त्यांच्या नजेरेस आणल्या व चुका दुरुस्त करून त्यांचे टिपणहि त्यांनीं साने यांजकडे पाठविले. नंतर साने यांनीं सशोधकाच्या निराग्रह बाण्यास अनुसरून ते सर्व टिपण काव्येतिहास-संग्रहात ' शुद्धीकरण व अधिक टिपणे ' या मध्यव्याखलीं छापूनहि काढलें होतें. तथापि इतके करूनहि होळकर कैफियतींत पुष्कळच चुका शिल्लक राहून गेल्या. गेल्या ६८ वर्षांत महाराष्ट्रात ऐतिहासिक साधन वाङ्मय प्रचंड प्रमाणांत प्रसिद्ध झालें आणि अभ्यासहि त्या प्रमाणांत वाढला व त्यामुळेच सान्यांच्या मूळ होळकर कैफियतींत राहिलेल्या चुका आता दुरुस्त करता येऊ शकल्या व बखरींतील मजकुराला विपुल प्रत्यंतर पुरावेहि देता येऊ शकले.

सान्यांच्या होळकर कैफियतीत पृष्ठ ४९ वर परिच्छेद तोडला आहे, त्यापुढील मधला बराचसा मजकूर गहाळ झाल्याचे त्यांनीं पुढीलप्रमाणें टीप लिहून कळविले होते " येथें दुसऱ्या दोनही प्रती त्रुटित आहेत. वर आलेला मजकूर चौसष्टाव्या वदाच्या शेवटीं सपला. पुढे १०१ वदापर्यंत ३६ वद गहाळ झालेले आहेत. हे वद मिळविण्याची खटपट आमच्या हातून होईल तितकी आम्ही केली, पण ते मिळाले नाहीत. पुढेही मिळतील अशी फारशी आशा नाही. तेव्हा हे प्रकरण असेच त्रुटित प्रसिद्ध करणें भाग पडलें आहे मधील ३६ वद न मिळाल्यामुळे हिंदुस्थानातील वगैरे काहीं मसलतींत तुकोजीरावाने कोणता कार्यभाग वसा उरकला वगैरे हकीकत नाहीशी झाली आहे. हा त्रुटित भाग कोणी इदूरकर मित्र मिळवून आमच्याकडे पाठवितील तर त्यांचे आम्ही अत्यंत आभारी होऊ "

सुदैवानें कै. पारसनीस याना तो उपलब्ध झाला व त्यानी तो त्यांच्या इतिहास-संग्रह पुस्तक ४ अक १, २, ३ (ऑगस्ट, सप्टेंबर व ऑक्टोबर) मध्ये प्रसिद्ध केला. पारसनीसांना बहुधा होळकरांच्या कैफियतीची एखादी संपूर्ण प्रतच मिळाली असावी. ती सान्यांच्या प्रतीशी ताडून पाहून सान्यांच्या प्रतींत जेवढा भाग गहाळ झाला होता तेवढाच त्यांनीं नेमका प्रसिद्ध केला. पारसनीसांच्या इतिहाससंग्रहात होळकर कैफियतीतील गहाळ झालेला तो मजकूर २४ पृष्ठे दिलेला आहे. " तो मी कुलदीपक कारकून उत्पन्न " या वाक्यापाशीं तो मजकूर सपतो. त्या खालीं त्यांनीं काहींच खुलासा केलेला नाही म्हणून आणखी काहीं शिल्लक राहिलेला मजकूर त्यांनीं पुढील अकांत छापला असावा कीं काय म्हणून आम्ही शोध केला. इतिहाससंग्रहाचे अक तपासले. परंतु तसा मजकूर पुढें केव्हां छापलेला आढळला नाही. म्हणजे १ ते २४ पृष्ठे एवढाच मजकूर गहाळ झालेला होता असे दिसते फार तर एखाद दुसरीच ओळ राहिली असेल तर असेल. इतिहाससंग्रहांतील तो सर्व मजकूर आमच्या होळ-

करांच्या कैफियतीच्या प्रस्तुतच्या आवृत्तीत आम्ही समाविष्ट केला आहे. यामुळे बखरीला पूर्णता आली आहे.

होळकर कैफियतीचा लेखक कोण असावा याचा सुगावा लागलेला नाही. कैफियतीच्या म्हणजे बखरीच्या समाप्तीपूर्वी लेखकाचा उल्लेख केलेला नाही. फक्त “ अग्रे ईश्वरो वेत्ति भावी पदार्थ आगमन ऐकिले पाहिजे त्या धोरणावर इतिहास यच्चावत् लिहिला असे. ” येवढेच शब्द आहेत. तथापि बखरेलेखक हा होळकरांचा पिढीजात नोकर आणि निकटचा विश्वासू मुत्सदी असला पाहिजे असे त्याने बखरीत जे निरनिराळे प्रसंग तपशिलवार वर्णिले आहेत किंवा ज्या खासगत घराज बाबी त्याने उल्लेखिल्या आहेत त्यावरून स्पष्ट दिसून येईल.

बखरीचा कर्ता किंवा लेखक कोण असावा याविषयी एक तर्क मात्र आम्हास सुचला आहे. काव्येतिहाससमग्र व भारतवर्ष यांत पूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या साधनांची पुनरावृत्ति आणखी बऱ्याच नवीन पत्राची भर घालून ‘ ऐतिहासिक पत्रव्यवहार ’ या नांवाने सरदेसाई, कुळकर्णी व काळे या सपादकत्रयीने सन १९३३ साली प्रसिद्ध केली त्या पत्रव्यवहारात श्री. भा. रा. भालेराव यांच्या समग्रहातील काही पत्रे आहेत. त्यापैकी पत्र न. ३६७ व पत्र न. ३९५ या पत्रांचा लेखक जो कोणी असेल तोच या बखरीचा लेखक असला पाहिजे असा सहाय आम्हास येतो वास्तविक ती पत्रे काशीराव व यशवंतराव होळकर यांच्या नांवाने लिहिलेली असली तरी त्यांचा मसुदा किंवा मजकूर जुळणी अर्थातच त्यांच्या पदरच्या दिवाणाने किंवा चिटणीसाने केलेली आहे. त्या पत्रांची भाषा आणि होळकरांची कैफियत या बखरीतील भाषा ही एका धर्तीची भासतात. बखरकार “ या भावी ” “ समय समर्पक ” इत्यादि जे शब्द वारवार वापरतो तेच शब्द नेमके या दोन पत्रांत आलेले आहेत, व मुख्यतः त्यावरूनच त्या दोन पत्रांचा जो कोणी लेखक असेल तोच होळकर कैफियत या बखरीचा कर्ता म्हणजे लेखक असला पाहिजे असे आम्हास वाटते.

बखर लेखक वृद्ध, माहितगार व होळकर कुळाचा अभिमानी आहेच. पण त्यातल्या त्यात तो यशवंतराव होळकराशी निकट सवध असलेला व त्याच्या पराक्रमामुळे त्यावर वेहद खूष असलेला, त्याला काही ईश्वरी कृपाप्रसादच होता असे मानणारा होता. हे त्याने यशवंतरावाविषयीच्या हकीकतीत ठिकठिकाणी काढलेल्या उद्गारांवरून वाटते. राठोड्यांशी होळकरांची जी एक सफेजगीची लढाई झाली त्यांत बखरकाराने यशवंतरावांचा आवर्जून उल्लेख केलेला आहे. वास्तविक तेव्हा यशवंतराव अथवा १०-१२ वर्षांचा होता. बखरकार लिहितो, “ निमे राहिले त्याणीं हल्ला बापू होळकराचा गोल उठला हे पाहून पलटणाचा मुकाबला सोडून याजवर आले.

मेळाभेळ होऊन चार घटका समरगणीं भाला, बढुक यांचें काम पडलेंच नाहीं. एकमेकांचे गळां हात घातून घोड्याखालीं येऊन तरवार, कटार, दांत अशानिशीं रजपून एक जाऊ न दिव्हा. चार पांचवे रंगडे खपू देऊन आपलेकडील महाळोजी पिंगळेसारखी दोन तीनशे नांवाची माणसे कामास आलीं. येशवतराव महाराज, बारा वर्षांचें वय, प्रथम तरवार तेंथें केली. ”

सन १९२६ सालीं श्री. अ. ना. भागवत व श्री. ना. के. भवरासकर यांनीं ‘भवानी शकर बक्षी यांची रोजनिशी’ प्रसिद्ध केली ही रोजनिशी म्हणजे येशवतराव होळकर व भवानी शकर बक्षी यांची बखरच आहे. त्या बखरीच्या प्रस्तावनेंत भागवत यांना उपलब्ध झालेल्या होळकरांच्या कैफियतीच्या एका निराळ्याच प्रतीचा उल्लेख आहे व ती होळकरांची कैफियत छापत असल्याची जाहिरातहि भवानी शकर बक्षीच्या रोजनिशीच्या पुस्तकाच्या पाठीमागें छापलेली आहे. तथापि त्यानंतर ती होळकर कैफियत कर्षीहि छापून निघाली नाही भागवताची ती होळकर कैफियत व कै. साने यांनीं प्रसिद्ध केलेली होळकर कैफियत या दोन्ही एकच असण्याचा संभव आहे. भागवताची होळकर कैफियत छापली गेली असती तर कदाचित् त्यांत बखरीच्या लेखकाचे नाव सांपडण्याचा संभव होता.

पुणें, ता. २०-२-१९५४.

य. न. केळकर

प्रकाशकाचें निवेदन

साहित्यसम्राट कै. नरसिंह चिंतामण केळकर याचे सुपुत्र, इतिहास संशोधक श्री. यशवंत नरसिंह केळकर याचे सहकार्यानें आज होळकर कैफियत प्रसिद्ध करिताना विशेष आनंद होत आहे. या पुस्तकाची उपयुक्तता इतिहासज्ञच जाणू शकतील. या पुस्तकाचा खप अत्यल्प होणार हें माहीत असूनही किंमत शक्य तितकी कमी ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. शिक्षण सस्थांनीं मनावर घेतल्यास व त्या तसें घेतील असा विश्वास जाणूनच पुस्तक-प्रसिद्धीचें धाडस केलें आहे. जनता-जनार्दन व शिक्षण सस्था वा पुस्तकाच्या प्रति खरेदी करून माझ्या धाडसाचें कौतुक करतील असा विश्वास आहे.

पुणें, ता. २०-२-१९५४.

प्रकाशक

विषयानुक्रमणिका

मल्हारराव होळकर

(१) मल्हारराव होळकराचें पूर्ववृत्त, बाल्य, नागाचा चमत्कार. (२) मल्हारराव पेंढारी पथकांत दाखल होऊन पेशव्यांच्या नर्मदापार दिल्ली-स्वान्यांत जातो, प्रत्यक्ष बाजीरावांस ठेकूळ मारून आपल्या निघड्या छातीची परीक्षा देतो; होळकरांचा गोट छुटण्याचा पेशव्यांचा विचार व त्याचें पर्यवसान. (३) मल्हारराव बाजीरावास ओढ्या-काठी गाठून चकित करतो, बाजीरावानें केलेली मल्हाररावाच्या पराक्रमाची ब्रूज, उभय-ताची शपथक्रिया, पाच हजार स्वारांची सरदारी मल्हाररावास देण्याचें बाजीरावाचें आश्वासन (४) बटवाणीची लढाई, मल्हाररावामार्फत तह ठरतो. (५) पेशव्यांचा उदाजी पवारास सामील करून घेण्याचा प्रयत्न, उदाजीची मसुरी, नंतर पेशवे मल्हारजी होळकरास बारगळाकडे मागतात व मल्हारजी पेशव्यांचा नोकर बनतो (६) पेशवे पवाराची मनधरणी करतात, तरी तो ऐकत नाहीं. सबब त्याचा नाद सोडण्याचा मल्हारराव इषारा देतो. पवाराचा पश्चात्ताप. (७) रजपूत सस्थानिकांचा पुढारी सवाई जयसिंग दिल्लीकराशीं बिघडतो, मराठ्यांची मदत चाहतो व त्यासाठीं बोलणीं करण्याकरिता नदलाल मडलोईस पाठवितो मडलोई घाटातील वाटा दाखवून सैन्य दयाबहादुरावर नेऊन घालण्याचें आश्वासन देतो. (८) मल्हारराव व उदाजी पवार दयाबहादुरावर धाड घालतात. लढाईत दयाबहादुर ठार होतो, धोरेंत पेशव्यांची द्वाही फिरते, उज्जनीचा कबजा, माळव्यात मराठे दहशत पाडण्याकरता गढीवाल्याची क्रूर पारिपत्ये करतात, होळकराचें पुण्यास प्रयाण, पुण्याहून बाजीराव दिल्लीच्या स्वारीस निघतो, दिल्लीची लूट, जयसिंगाशीं सख्याचा करार, जयसिंगाकडून तीस लाखाची खडणी घेतात. (९) मल्हाररावाच्या खास शिफारसीनें राणोजी शिंदे हुजुन्याचा सरदार बनतो (१०) माळव्यांतील उत्पन्नाच्या पेशवे, शिंदे, होळकर व पवार यांच्या वाटण्याचें प्रमाण, सवाई जयसिंगाच्या मुळांतील भांडणें, रजपूत भाडणामुळें मराठ्यांचा राजपुतान्यांत प्रवेश (११) नानासाहेब पेशवा जयपूरवाल्यांच्या पारिपत्यास निघतो; ईश्वरसिंग व मल्हारराव होळकर यांची लढाई, बुदीचें राज्य व २० लाख रुपये खडणी मिळते, बुदीवर उमेदसिंग होडे याची स्थापना. (१२) ईश्वरसिंगाचा विषप्रळय, माधोसिंगाची स्थापना मल्हारराव करतो, शिंदे-होळकरांचें वैमनस्य सुरू, जयपूरवाल्यांनीं शिंद्याची केलेली कत्तल, मल्हारराव धुळेवाल्याची गढी काबीज करतो, जयपूरकर २५ लाख रुपये गुन्हेगारी देतात. (१३) मनसूरअलीचें मल्हाररावाकडे राजकारण, सादलबादलाचे फौजेची युद्ध, सादलबादलाचा मृत्यु, पठाण रोहिल्यांशीं तह, शिंदे-होळकरांची दिल्लीपतीशीं भेट व खिलतचौघच्याची प्राप्ती (१४) निजामाची पेशव्यांवर स्वारी, सुपा येथें रामदासपतींनीं घातलेला छाप, गाजुद्दीखान यांस दक्षिणची सुभेदारी बहाल, औरंगाबाद मुक्कामीं गाजुद्दीखानास विषप्रयोग व त्याचा मृत्यु. मल्हारजी होळकर दिलेल्या

शपथेनुसार गाजुहीखानाचें प्रेत दिल्लीस पोचतें करतो. (१५) कुंभेरीचा वेढा, संभेरावाचा मृत्यु, मल्हारराव मथुरेहून दिल्लीवर धाड घालतो, मलकाजमानीची विटबना व मल्हाररावाचें आश्वासन. (१६) मल्हारराव बादशहाकडून ८० लाखांचा ठगव करून घेतो. (१७) मल्हाररावाची दादासाहेब पेशव्यांसह हिंदुस्थानावर स्वारी, नजीबास दिल्लीबाहेर काढले, मल्हाररावाची लाहोर सरहद्दपर्यंत स्वारी, दिनाबेग रुजू होतो. (१८) भाऊसाहेब पेशवे मल्हारराव होळकरास दाबलेला ६० लक्षाचा पैका ओकावयास लावतात. मल्हाररावाची व भाऊसाहेबाची झटापट (१९) मल्हारराव ६० लक्ष रुपयांचा भरणा पेशव्यास कबूल केल्याप्रमाणें विष्णू महादेव गद्रथामार्फत करून देतो. (२०) शिंदे याच्या नजीब व गिलचे याशीं लढाया, जनकोजीबाबा जखमी होतो, दत्ताजी शिंदे ठार होतो. (२१) मल्हारराव, शिंद्यांच्या मदतीसाठी निघतो. रेवाडीस शिंदे-होळकर भेटी होतात, शिंदे-होळकराच्या नजीबाशीं झटापटी, होळकराकडील अन्यायाचा पळशीकर दिवाण व शेटीबा खराडे ठार होतात, होळकर आगऱ्याहून जयपूरच्या मुळुखात येऊन छावणी करतात. (२२) कुजपुरा व पानपत येथील लढाया, होळकरांचा व भाऊसाहेबांचा बेषनाव, पुन्हा समेट, जाटास मदतीस आणण्याचें कारस्थान (२३) जाटास दगा करण्याचा बेत, मल्हाररावाचा विरोध, मल्हारराव जाटास सुखरूप काढून देतो. (२४) पानपतची अखेरची लढाई, विश्वासरावांचा मृत्यु, मराठ्यांचा मोड, होळकर दक्षिणेचा रस्ता धरतात. (२५) कृतोपकार स्मरून जाटानें होळकरास केलेलें सहाय्य होळकर ग्वालैरीस येतात. (२६) ग्वालैरीस पुन्हा फौज जमून मल्हारराव रांगडे व रजपूत यांचा बंदोबस्त करतो, भटवाट वाण्याची लढाई, मल्हारराव जखमी होतो तरी लढतो व २५ लक्ष रुपये खडणी घेतो, इदुरास जातो, नंतर तुकोजी होळकरास माळवे प्रांती ठेवून देशीं देवदर्शनास येतो (२७) मेवात्यांच्या दग्यामुळे मल्हारराव पुन्हा माळव्यात जातो व बड शमवितो, नानासाहेब पेशव्यांचा मृत्यु, मल्हाररावाचा पुण्यांत ६ महिने मुक्काम. (२८) जाट व नजीब यांच्या लढाया, सुरजमल्लाचा मृत्यु, मल्हारराव जाटांच्या मदतीस जातो, जाटाचा व नजीबाचा तह ठरवून देऊन मल्हारराव अनुपशहरास जातो (२९) सुभेदार व सुजाउद्दौला यांच्या इम्रजाशीं लढाया, होळकरांवर इम्रजाचे छापे, होळकर पराभव पावून झाशीस येतो. (३०) जाट व गोसावी झाशी जिंकतात, ३ महिन्यांच्या युद्धानंतर मल्हारराव झाशी घेतो, दतिया जिंकतो. (३१) गोहदचा वेढा, शिंद्यांची फितुरी, मल्हारराव होळकराची मध्यस्थी, गोहदकर जाटाशी ३० लक्ष रुपये खडणी घेऊन सल्ला. (३२) अलमपूर मुक्कामी मल्हारराव होळकराचा मृत्यु. छत्री बांधण्यास सुरुवात.

अहिल्याबाई व तुकोजीराव होळकर

(३३) मालेराव होळकराचा मृत्यु. (३४) होळकरांची दौलत जप्त करण्याचें गगाधर यशवत व दादासाहेब पेशवे यांचें कारस्थान आणि त्यांच्या प्रतिकाराची अहिल्याबाईनें केलेली तजवीज. (३५) तुकोजी होळकरास अहिल्याबाई वळें देतें, दादासाहेब

पेशवे व अहिल्याबाईंचा समेत. (३६) अहिल्याबाईंचें दादासाहेबांशीं लढण्यासाठीं आच-
 केल्या भोसले, गायकवाड व रजपुतादि सरदारांना निरोप. (३७) गगाधर यशवतावर
 अहिल्याबाईंची बेमर्जी, माधवराव व दादासाहेब यांच्यांत बेबनाव, तुकोजी होळकर गुप्त-
 पणें माधवरावास सामील होतो, धोडपची लढाई, दादासाहेबांचा पराभव. (३८) गगाधर
 यशवन सन्यास घेऊन पळत असता त्यास अटक. (३९) दादासाहेब माधवराव पेशव्यांच्या
 स्वाधीन होतात. (४०) गगाधर यशवताच्या जागीं दुसरा कारभारी निवडण्याची
 वाटाघाट, शिवबा बाजी व नारोपत शौचे यातून निवड करून नारो गणेशास कारभारी-
 पद किंवा दिवाणगिरी पेशवे देतात. (४१) गगाधर यशवताचें पारिपत्य (४२) उत्तर
 हिंदुस्थानची स्वारी, रामचंद्र गणेश कानडे याची तुकोजी होळकर याची शिंद्याबरोबर
 तिऱ्हे रवानगी (४३) शिवबा बाजी होळकरांतर्फें पेशव्यांच्या दरबारी राहातो (४४)
 नारोपतनानावर अहिल्याबाईंचा राग, उत्तरेच्या स्वारीस निघण्याआधीं तुकोजी होळकर
 अहिल्याबाईंशीं एकनिष्ठ राहाण्याचें वचनप्रमाण करतो, अहिल्याबाईंच्या व तुकोजी
 होळकरांच्या महालाची वांटणी. (४५) दिल्लीचा बादशहा उठविला, होळकरांनीं पुन्हा
 त्यास गादीवर बसविले, शिंदे-होळकरांत वैमनस्य, तुकोजी शत्रूस दिलेला शब्द पाळतो,
 बक्षींच्या फौजेचा धुव्वा (४६) पथरगडावर हल्ला, तुकोजी होळकरांची जाटाशीं
 निकरार्चा लढाई, जाट पळून डिगेचा आश्रय घेतो (४७) माधवराव पेशव्यांचा मृत्यु,
 होळकर इडुगास परत येतात, होळकरी फौजेच्या समजाविषींचा पडलेला राडा, राणोजी
 शिंदे चौडीकर नारोपत नानाकडून सक्तीने पथकाच्या पगाराची बाकी वसूल करितो.
 (४८) नारायणराव पेशव्यांचा खून, काशेगावची लढाई, त्रिंबकराव पेट्याचा मृत्यु, दादा-
 साहेबांचा तुकोजी होळकरांस सामील करून घेण्याचा प्रयत्न. (४९) तोतयाचें बंड, मोरो-
 बाचें बंड, सखारामबापूचा फितूर, मोरोबा व सखारामबापूस कैद, नारो गणेशास कैद, नारो
 गणेशाच्या जागीं पेशवे दादाजी गगाधराची तुकोजीचा कारभारी म्हणून नेमणूक करतात,
 अखेर सहा महिन्यांनीं नारो गणेश पुन्हा होळकरांचा दिवाण बनतो. (५०) दादाचा
 पाठलाग, गुजराथेंतील मोहीम, हरीपततात्यांची अहिल्याबाईंच्या दरबारीं शिष्टाई परंतु
 ती अपेशी ठरली, तुकोजी होळकर व अहिल्याबाई यांच्यांत वैमनस्य. महादची शिंद्यांची
 मध्यस्थी, अहिल्याबाईंचा बाणेदारपणा (५१) इम्रज व दादासाहेब यांची पुण्यावर
 स्वारी, बोरघाटातील लढाया, बापू होळकरांचा पगक्रम. (५२) होळकरांमार्फत इम्रज
 तहाचें बोलणें लावतात, होळकरांचा पेशव्यांनीं केलेला सन्मान, बापू होळकरांची स्वाभि-
 निष्ठा व बाणेदारपणा, पेशवा त्यास रावेर व कोंचमहाल हे महाल जहागीर करून देतात,
 (५३) दादासाहेब हरीबाबाजीस मारून कैदेतून पळून जातात, व इम्रजांचा आश्रय
 घेतात. (५४) सवाई मल्हारराव होळकरांचें लग्न (५५) टिपूबरील स्वारी, टिपू मरा-
 ठ्यांच्या लष्करांवर छाप घालतो. तुकोजीचा दूरदर्शीपणा. (५६) जाट व इम्रज यांचें
 शिंद्याशीं युद्ध, गोविंद शामराज यांचा लढाईत मृत्यु, इम्रज ग्वाल्हेर घेतात, होळकरांचें
 बाळूजी इगळे व राजाराम रणसोड हे शिंद्यांच्या मदतीस जातात. (५७) काशीचा राजा
 चेतसिंग इम्रजांविरुद्ध उठतो, शिंदे ग्वाल्हेर परत जिंकतात, लालसोटीची लढाई, महाद-

र्जांचा पराभव व पक्षात्ताप. (५८) आठव्याचे नबीबकुलीखानाचे मोर्चे उठवून मथुरा वगैरे ठाणीं शिंदे काबीज करतात. (५९) राजपुतांचा होळकरांविरुद्ध उठाव, होळकरांचा अबाजीपन लढाईत ठार होतो, चकरड्याची लढाई, मकाजी गित्याचा पराक्रम, पजू जमादार, चतरसिंग वेचाणी इत्यादि रांगडे सरदारांचा मृत्यु. (६०) अमदेचा वेढा, सोभागसिंगाचा मृत्यु. (६१) काशीराव होळकरांच्या कन्येचे लग्न, अबाजी इगळे यांची अहिल्याबाईने घेतलेली इजेरी. (६२) बमण्याच्या गढीवरील लढाई, बापू होळकरांचा पराक्रम. (६३) तुकोजी व अलिबहाद्दर महादजी शिंधांस भेटतात नारोपतनाना व तुकोजी वैमनस्य. (६४) नारोपतांचा छळ व मृत्यु. (६५) गुलाम कादर पकडला जातो, हिंमतबहाद्दरावरून अलिबहाद्दराचा शिंधांशी कलह, होळकरांची जयपूरच्या मुलुखात आबाबाव, इस्मायल बेगाचा पराभव, बापू होळकरांचा पराक्रम. (६६) मारबा-डवाल्यांशी सामना, होळकरांचे शिंधांस साहाय्य. (६७) तुकोजी व महादजी यांची भेट. एकमेकांचा पाणउतारा करण्याचा प्रयत्न. (६८) शिंदे दक्षिणेत येण्यास निघतात. (६९) सत्वासगढीवरून अहिल्याबाईचा महादजीस शाप (७०) हिंदुस्थानात गोपाळराव चिटणीस व होळकर यात वैमनस्य, ' कामा 'ची लढाई (७१) राजपुतान्यांत शिंदे होळकरांच्या लढाया, व नंतर तात्पुरता सलोखा (७२) सर्वाई मल्हारराव होळकरास अहिल्याबाई राजपुतान्यांत पाठवितें. पुन्हा शिंदे होळकर लढाई सुरू जुजरनेक व डिर्बाईन यांच्या कबाईती व पूचा सप्राम, होळकरांचा लाखेरीस पराभव, महादजी शिंधांचा मृत्यु. (७३) खडर्गाची लढाई. (७४) अहिल्याबाईचा मृत्यु. (७५) सर्वाई माधव-रावाचा मृत्यु, तुकोजीरावाच्या पुत्रांतील कलह, काशीरावास वळे मिळतात. मल्हारराव रागावून निराळा होतो.

काशीराव ऊर्फ बाळासाहेब होळकर

(७६) तुकोजीच्या मृत्यूनंतर मल्हारराव बड करतो. मल्हाररावाची दानत. (७७) मल्हाररावावर काशीराव व शिंदे दग्यानें हल्ला करतात, मल्हाररावाचा मृत्यु, लाख्या बारगीराचा मृत्यु, यशवतराव होळकराचा पराक्रम. (७८) बाळोबा तात्या शिंदे होळकराचा समेट करून देतात (७९) शिंधांच्या दरबारांतील शेणवी मडळ कैद, सर्जे-रावाचे पुण्यांतील उत्पात (८०) यशवतरावाचें नागपुरास प्रयाण. (८१) यशवतराव नागपूरकरांच्या कैदेंतून युक्तीनें सुटतो. (८२) यशवतराव व भवानी शकर यांची प्रथम भेट. जुजरनाईकाची भेट. (८३) यशवतराव, पवागच्या आश्रयास जातो. (८४) शामराव माहडीकाची भेट. (८५) यशवतराव सैन्य उभारतो. (८६) घोडोपत गोडबोल्याचा पराभव. (८७) यशवतराव महेश्वर बळकावतो. (८८) यशवतरावाची स्वारी शिकारी. (८९-९०) यशवतराव शिंदेबायास छद्म घेतो. (९१) कृष्णाजी मुकुद बक्षी याची बहादुरी (९२) उज्जनची लढाई. (९३) शिंधाची इदुगवर चाल. (९४) इदुराजवळच्या चक्रमकी. (९५) कपूत बिघाड. (९६) जुजरनेकास कैद, इदुराची जाळपोळ. (९७) काशीराव यशवतराव होळकरास भेटतो. (९८) गोपाळराव

चिष्टणीसाशी लढाई. (१९) यशवतराव मुन्सयास छळून पैका काढतो. (१००) यशवतरावाच्या भराऱ्या. (१०१) यशवतरावाची पुणे दरबारी रद्दबदल. (१०२) पुरदऱ्याचा पराभव. (१०३) हडपसरची लढाई, यशवतरावाचा पराक्रम, पेशवे पळून जातात. (१०४) फत्तेसिंग मान्याचा फितूर व पुढें त्यास कैद, शिंदे व मोसले यांची इम्रजाशी लढाई. (१०५) यशवतरावाच्या भराऱ्या. (१०६) यशवतरावाची इम्रजाशी झटापट (१०७) भरतपूरची लढाई (१०८) शिंदे होळकर भेटीचा समारंभ. (१०९) ज्यानवत्तीसास कैद (११०) अबोजी इगळ्यापासून यशवतराव पैका काढतो. (१११) यशवतरावाचें शिखाशी संधान (११२) यशवतराव अनृतसराहून उलटतो. (११३) ज्वालामुखीची यात्रा, खडेराव होळकराचा मृत्यू, पलटणाचा दगा. (११४) इम्रजाच्या पारिपत्यासाठीं तोफांचा कारखाना घालतो (११५) यशवरावास बंड लागते (११६) यशवतरावाची मुलगी भीमाबाई हिचें लग्न, तुळसाबाई, धर्माकुंवर याचा कारभारांत वरचढ्या, मरिखानाचे उपद्व्याप, सोभाराम व धर्मा यांचा वध (११७-११८) फौजेचा पगाराकरता दगा (११९) पलटणवाल्यास लुटून घेण्यांत येते

मल्हारराव होळकर (तिसरा)

(१२०) यशवतरावाचा मृत्यू. (१२१) नथू फणसे याचें बंड (१२२) फौजेचा तलवेसाठीं दगा. (१२३) रामदिन व मैनाबाईस कैद (१२४) पेशव्यास सामील होण्याचा तुळसाबाईचा विचार (१२५) विठ्ठलपतास कैद. (१२६) तुळसाबाईस कैद (१२७) तुळसाबाईचा मृत्यू (१२८) इम्रजाशी झटापट (१२९) सदरदीन हवालदाराच्या सैन्याची हलाखी (१३०) फिरगी तीन कोस पिच्छा करतात (१३१) इम्रजाशी तहनामा (१३२) बाजीराव मालकमच्या स्वाधीन होतो. (१३३-१३४-१३५-१३६) दौलतीची नवी व्यवस्था, विठ्ठल महादेवाचा मृत्यू (१३७) सोमयाग.

होळकरांची कैफियत

कैफियत फैलासवासी मल्हारजी होळकर यांनीं स्त्रपराक्रमें करून दौलत उभी केली, त्याचा इतिहास इस्तकबिल तागाईतअखेर येणेंप्रमाणे :—

(१) मौजे होळ मुरूम, नीरेचे काठीं जेजुरीजवळ आहे. तेथे खंडूजी वीरकर खुटेकर धनगर चौगुले राहत होते. त्याजला मौजे तळोदें परगणे मुलतानपूर येथील भोजराजजी बारगळ याने आपली बहीण दिल्ली होती. तिचे पोटीं पुत्र जाहला. त्याचे नाव मल्हारजी होळकर. तो काहीं दिवस त्या गावींच होता त्याचा पिता मृत्यु पावला. मल्हारजी होळकर मूल, तीन वर्षांचे असता, भाऊबद मुलाची हेळसाड करू लागले बाईचे काहीं चालू दिले नाही वतन वाटा आपणच दाबून वहीवाट चालविली. बाईस नित्यकृत्याचाही आधार नाही. मुलास काहीं अपाय होईल असें समजून चिरजीवासुद्धा माहेरी भावापाशीं येऊन राहिली. मल्हारजी होळकर मूळचे होळचे राहणारे म्हणून 'होळकर' नाव चालले काहीं मोठे झाल्यावर बारगळ याणी भान्यास घरचीं मेढरें चाराव्यास लाविलें दररोज रानात जाऊन मेंढया चारून सायकाळीं घरास यावें हा क्रम चालत असता, कोणे एके दिवशीं अरण्यात दोन प्रहरा झाडाखाली मल्हारजी निद्रिस्त झाल्यावर, वारुळातून नाग निघून (त्यानें) मुलावर फणीची छाया केली. तितक्यात मातुश्री घरीहून भाकरी घेऊन आली. तिने पाहिले भयभीत होऊन माधारी जाऊन भावास वगैरे वर्तमान कळवून त्याजसुद्धा तेथें आली. तो भुजग सर्वांनी तसाच पाहिला. मनुष्याची भीड नागाचे दृष्टीस पडल्यावर नाग वारुळात गेला. नंतर मुलास सावध करून पाहिलें असता, अन्य विचार दृष्टीस न पडला तेथेच मुलास भोजन घालून घरास घेऊन आले. अभ्यंग

(१) कैफियत - इकीकत, वृत्तान्त. इस्तकबिल - पासून. तागाईत - पर्वत, अखेर. तागाईतअखेर - वास्तविक 'अखेर' या शब्दाची पुन्हां जरूर नाही. तथापि जुन्या काळीं तसाहि वाक्प्रचार करण्याची रीत होती. खुटेकर - धनगरातील एक पोट जात. धनगरांत खुटेकर, हटकर, सेगर व सणगर असे चार पोट भेद आहेत. चौगुला - पाटलाच्या हाताखालील एक ग्रामाधिकारी. पाटलाचे हाताखालीं चौगुला, इवालदार, रामोशी वगैरे नोकर असतात. त्यांत चौगुला मुख्य होय. नित्यकृत्य - रोजची उपजीविका. भीड - गर्दी, जमाव. अन्य विचार दृष्टीस न पडला - नागानें दद्य वगैरे केल्याचे काहीं चिन्ह दृष्टीस पडलें नाहीं.

स्नान घाळून दूधभात खाऊ घातला. या गोष्टीचें मातुश्रीस आश्चर्य होऊन चौवे म्हातारे ममतेचे धनगर (होते) त्यांस विचारलें. त्यांस त्यांच्या उपमा अन्यत्रांस, ते तर प्रत्यक्षच ! त्यांतही एकानें सांगितलें कीं, “ बाई, ब्राह्मणास पूस. तो सागेल. ” मग ब्राह्मणास एकार्तीं विचारिलें. ब्राह्मणानें सांगितलें कीं, “ बाई, हा मूल पृथ्वीपति होईल. त्यास दहा वर्षांचा होई तावत्काल फार साभाळावे. पुढें हा पृथ्वीस संभाळून तुला पृथ्वीपतीची आई म्हणवील ! ” त्या दिवसापासोन (मामाने) रानात जावयाचें मना करून घरचे घोड्याची देखरेख (मल्हारीस) सांगितली. यानंतर मातोश्रीचा काळ सत्वरच झाला.

(२) त्या दिवसात बाळाजी विश्वनाथ पेशवे याजला सातारकर राजे यानी दौलतीची सोप करून गिरासपणा करूं लागले. प्रथम स्वारी गोदावरी पर्यंत जाहली ‘ गंगेस घोडे न्हाले ’ अशी म्हण आहे. नंतर पेशवे याणीं पवार, वनगर बगैरे अवघे मराठे मडळी जमा करून गंगेपुढे चाल केली त्यात पेंढारी सरदार याचे पथकांत बारगळ याणीं मल्हारजी होळकर याचे जिम्मेस, पाच पंचवीस घोडे होते ते, करून पेंढारी याचे पथकाबरोबर रवाना केले. चाकरीत तैनात कांहीं एक नाहीं. लुटींत जें ज्यास प्राप्त होईल ते त्याचें. हुकूम पेशवे मशारनिल्हे याचा. अशा चालीनें नर्मदा दक्षण तीरपर्यंत स्वारी केली. ते पेंढारियाप्रमाणे दौडीच्या चालीनें दिल्लीपर्यंत गेले. पातशाई सलतन मोठी. फौज आली गेली हें कोणाचे गावीही नाहीं. दिल्लीचे आसपास पोंहचल्यावर एक्या महालचे खडणीचा जाब ठरला. तेथें हारी बिघडूं नये

(१) मातुश्रीस आश्चर्य होऊन — मातुश्रीस आश्चर्य वाटून. त्यास त्यांच्या उपमा अन्यत्रास इ० — अडाणी किंवा अज्ञानी मनुष्यास धनगराची उपमा देतात. मग ते तर काय प्रत्यक्षच धनगर होते. ते त्या चमत्काराचा उलगडा कसा करून दाखविणार ?

(२) सोप करणे — सोपवून देणें, ह्वाली करणें. गिरासपणा — लुटालूट. वेथें अर्थ स्वारीशिकारी किंवा मोहीम. गंगेस घोडे न्हाले — गोदावरी नदीलाहि गंगा म्हणण्याचा प्रघात होता व अद्यापहि आहे. तैनात — पगार, वेतन. मशारनिल्हे — उपर्युक्त, पूर्वोक्त. पेंढारियाप्रमाणे दौडीच्या चालीनें दिल्लीपर्यंत गेले — वाटेल तेवढ्या लांब लांब मजली मारण्याबद्दल पेंढार्यांची फार ख्याति असे. सलतन — सलतनत, राज्य. हारी बिघडूं नये — ‘ हरीफी घडूं नये ’ असे पाहिजे. हरीफी — दांडगेपणा, कपटाई. महालाकडून अमुक इतकी खडणी घेण्याचें ठरले होते म्हणूनच त्या महालात लुटालूट करण्यास किंवा शेतें कापण्यास सेनापतीनें बंदी केली होती.

असा करार. त्यांत मल्हारजी होळकर यांनी आपल्या स्वानिशीं हारी कापून आणून घोड्यापुढें टाकिली. याचा बोभाट पेशवे यांपर्यंत गेला. तेव्हां बाळाजी विश्वनाथ पेशवे याचे चिरंजीव बाजीराव हे जातीनीं हातांत काठी घेऊन ताकिदीस निघाले. तों पहात पहात मल्हारजी होळकर याचे गोटात घोड्यापुढे हारी पाहून एका बारगिरावर बाजीराव यांनीं काठी टाकिली. तों मल्हारजी होळकर राहुटीचे तोंडीं चन्हाड वळीत बसले होते तेथून शिव्या देऊन मातीचें ढेंकूळ बाजीराव यांस मारिलें ! “ आम्हास काय रोजमुरे देऊन भागलास म्हणून काव्या मारितोस ? ” याप्रमाणे शिपाईभाषणें केलीं ते समयीं बाजीराव याणीं खामोश करून आपले खाजगत डेन्यात गेले. तेथे जाऊन वडिलापार्शीं बहुत निग्रह केला, “ असे विदेशात बेहुकुमी होऊं लागली असता परिणाम काय ? ” (तेव्हा) बाळाजी विश्वनाथ याणीं विचार करून उदईक मल्हारजी होळकरास लहून ध्यावें असा विचार केला. हे वर्तमान मल्हारजी होळकर यास समजताच याणीं आपले बारगिरास बोलावून एका केला, “ जो माझ्या मरणाचा सोबती असेल त्याणें राहवें. जो सोबती नसेल त्याणे यावेळेस निघून जाऊन आपला बचाव करावा. ” मग जावयाचे ते निघून गेले. वीस बावीस असाम्या मरणोन्मुख होऊन घोडीं लष्करात सोडून दिलीं. खोर्गे राहुटी वगैरे अजबाब जाळून, अगास राख लावून, ढाल तरवोरनिशीं मार्गे टेकडी होती त्या टेकडीवर जाऊन बसले. हें वर्तमान फौजेंत कोणी हाटकर धनगर, बाराशें रावताचा जमाव, (ज्याजवळ असा) मुस्तकीम होता, त्याजला समजलें. त्यांनीं मल्हारजी होळकर याजला सांगून पाठविलें कीं, “ हिंमत सोडूं नको ! हाटकर खुटेकर धनगराचें बीज (ज्याचें) असेल तो तुजला सामील आहे. तुझी वाट ती आमची वाट. ” असें सांगून आपण जातीने पेशवे याजकडे जाऊन बहुत निषेध केला कीं, “ सरदारी करूं म्हणता, आणि शिपाई याची बरदास्त या प्रकारची ! अशानें वेळ माडवास कसे जातील ? तुम्हास ढेंकूळ मारिलें तो तुमचे हरिपाचा प्राण ध्यावयास कसा चुकेल ? हें पहाणें एकीकडे ठेवून (वर्तता !) पंचवीस

(२) हारी - तयार झालेलीं शेंते. शिपाईभाषण - शिपायास शोभेल असें बिनमुरवतीचें, रागाचें किंवा मद्युरीचें भाषण. खामोश करून - गम खाऊन. निग्रह - दृष्ट. बेहुकुमी - हुकूमबाह्यवर्तन. एका करणें - एक विचार करणें, पक्की जूट करणें, किंवा एकत्र जमविणें. मरणोन्मुख होऊन - मरणास सन्मुख होऊन, मारु किंवा मरु असा निश्चय करून. अजबाब - सामानसुमान, सामुग्री. मुस्तकीम - तयार, जय्यत किंवा भक्कम. बेल भांडवास जाणें - महत्वाकाक्षा सफळ होणें, दौलत वाढणें. हरीप - हरीफ, शत्रु.

स्वार लुटून घेतल्यांत लौकिकी, (किंवा) फौजेस हामराई किंवा बरदास्त केल्यांत ? यातील विचार पाहावा. बाकी तो तर मरणें संकल्पून बसलाच आहे कदाचित् धनगरमात्र त्याजला सामील झाल्यास कसे पडेल ? ” अशा भावें बोलणें बोलून, लुटून घेणें महकूब करून, घोडी लष्करांत जिफडे गेली असतील तीं जमा करून, त्यांची त्यांस देऊन, अजबाब पंचवीस हजार रुपये नक्त द्यावे, असे ठरावांत आणून आपले गोटात गेला. प्रातःकाळी पुनः येऊन बाळाजी विश्वनाथ व चिरंजीव बाजीराव उभयतां आणखी सरदार बरोबर घेऊन मल्हारजी होळकर टेंकडीवर बसले होते त्याजपाशीं आले. बहुता प्रकारें दीलजमाई करून, आगास राख लाऊन बसले होते तितक्यास वस्त्रें देऊन, अजबाबाकरितां वीस हजार रुपये नक्त पदरीं घाटून, घोडी ज्या ज्या गोटात गेलीं होतीं तितकीं जमा करून त्याचे स्वाधीन केलीं

(३) याप्रमाणे किस्सा निर्गत होऊन स्वारी माघारी फिरली लोक आबाद जाहले मल्हारजी होळकर यांणीं पंचवीस घोड्यांचीं सव्वाशे घोडीं केलीं माघारी फिरतांना सिपरी कोल्हारस या मैदानात आले. तेथे नाल्याचे काठीं झाडझुडका होता त्या छर्येंत बाजीराव जातीनें स्नान करून भोजन करीत होते मुक्काम जवळपासच होता दहा वीस स्वार बरोबर तितक्यात मल्हारजी होळकर लवार भरून पाचशे स्वार कडाचूर आडरानानें आले बाजीरावास पाहून गराडा घातला रायाचे छातीस भाला आणून भाषण केलें कीं, “ ते दिवशीं डेकूळच मारलें आता भाला पार करितों ! तुझा वाली कोण ? ” याप्रमाणें आडव्या तिडव्या गोष्टी बोलोन (घेतल्या). मग रायांनीं उठोन, घोड्याखालीं उतरवून, मल्हारजी होळकर याचा स्तुतिवाद फार केला की, “ ज्या ठिकाणीं कामकाज पडलें तेंथें तरवार तुझीच पाहण्यात आली. भोजन करावें ” यांणीं उत्तर केलें कीं, “ तुझे मनात आम्हाविषयीं खत्रा, तेव्हां तुझे पत्तीस आम्हीं कशास जेऊं ? ” मग बाजीराव बोलले, “ तुमची आमची या अन्नाची क्रिया. पुनः स्वारी करण्याचे समयीं तुम्हाकडे पाच हजार फौजेची सरदारी सांगूं ” असें बोलून

(२) लौकिकी - मोठेपणा, पराक्रम, शौर्य. हामराई करणे - लगामी लाऊन घेणें. धनगरमात्र - सैन्यांतील झाडून सारे वनगर लोक. महकूब - तहकूब.

(३) किस्सा - कज्जा, तटा. निर्गत होणे - निकालात निघणें. आबाद - सपन्न, समृद्ध, अर्थांत मुलखगिरींतील लुटीमुळें. लवार - मूळ शब्द लब्धा म्हणजे बैल. लवार भरून म्हणजे कही भरून. कडाचूर असणें - आपल्या नादात गर्क असणें. तेथें तरवार तुझीच पाहण्यांत आली - लढायांतून ऐन गर्दीच्या, मारामारीच्या ठिकाणीं तूच जातीनें पराक्रम केलास तो आम्ही प्रत्यक्ष पाहिला आहे. खत्रा - खुनस, किस्मिष, सशय. क्रिया - शपथ.

अन्नावर हात ठेविला. इतःपर मागील सशय एकरूप उभयपक्षां ठेवू नये असें खचित बोलण्यात येऊन श्रीमंत दरमजल पुण्यास गेले. फौज आपले आपले जागीं गेली.

(४) मल्हारजी होळकर तळोद्यास आपले सरंजामानिशीं आले. मामाची भेट घेतली. वित्तविषय अप्रतरणीक मामास समजून दिले. घोडे माणूस, सरंजाम दुशार पाहून मामा प्रसन्न जाहला. मग आपली कन्या गौतमाबाई होती ती याजला द्यावी हें मनात वागवून बायकोस विचारिले बायकोनें काहीं नाक मुरडिलें (पण) तें काहीं एक मनात न आणिता आपली मूल गौतमाबाई मशारनिल्हेस दिली. समयीं समर्पक लग्नाचा उच्छ्रह होऊन पुढे घोड्याचे निर्वाहाचें कठीण पडले. मामी मागे पुढे कुरकूर करू लागली हें मल्हारजी होळकर यास न सोसे. सबब श्रीमंताची फौज बढवणीस येऊन लागली होती त्यापूर्वीं मल्हारजी होळकर आपल्या घोड्यानिशीं बढवणीस चाकरीस राहिले होते बाहेरील फौजेची मोर्चेबंदी झाल्यावर मल्हारजी होळकर याणी चौदाशे माणसानी बाहेर निघून मोर्च्याचा कडा करून वारापाणी करावें अशी तीन महिने लढाई घेतली. फौज त्रासरूप होऊन श्रीमंतांस पत्रें लिहिलीं कीं, “ रांगडे याची बाबत ती काय ? परतु मल्हारजी होळकर त्यात सामील. तो दाद लागू देत नाही ! ” मग श्रीमंतांनीं मल्हारजी होळकर यास पत्रें लिहून “ उभयपक्षां तुम्हाकडे मुखत्यारी. खडणीचा जात्र ठराव करून फौजेची रवानगी करावी, ” (असें लिहिले). हे पत्र आल्यावर मल्हारजी होळकर दरम्यान पडून, श्रीमंतांचें वर्चस्व ठेवून, फौजखर्ची बाहेर काढून, खडणीचा ऐवज अक्लेश जामदारखान्यात पावता केला. याजवर श्रीमंताची आस्था होळकर याचे ठायीं बहुत बसून, असे मागूस दौळतीत असावे हे मनात वागून (राहिले). किंचित काळतरें स्वारी मोहीमशीर होण्याचा बेत ठरला.

(५) त्या स्वारीस कलमी फौज ठेवावी असा इरादा. तेव्हा ते उदाजी पवार हे राजे याचे चाकर ! चाकरी कबूल करीनात. “ तुम्हीं आम्हीं एक्या धन्याचे चाकर

(३) एकरूप - बिलकूल, निखालस.

(४) वित्तविषय - मोहीमात आणलेली लूट. अप्रतरणीक - काहीं एक प्रतारणा किंवा फसवणूक न करता वागवून - मनात आणून. समयीं समर्पक - समर्पक समयीं, योग्य मुहूर्तावर. येऊन लागली होती - वेढा घालून बसली होती. कडा करणें - कत्तल करणे, नाश करणें. वारा पाणी करणे - दाणादाण करणें त्रासरूप होऊन - सत्रस्त होऊन. फौज खर्चा बाहेर काढून - फौजेस पडलेला खर्चहि वसूल करून घेऊन. अक्लेश - सुरळीत, विनायास.

(५) कलमी फौज - नक्त पगार देऊन ठेवलेली फौज. राजे - शाहू राजे.

तुम्हांस हजेरी देऊन रोजसुरा आम्ही कां घेऊं ? ” (असें म्हणू लागले). त्यांत उदाजी पवार शिपाई, मारती तरवार. त्याचें म्हणणें पडलें कीं, “ आम्हांस बरोबर हिस्सा घाल तर आम्ही स्वारीस येऊं. ” यात श्रीमंत कायल झालें. निमे हिस्सा कबूल करून न्यावें तर आपलें वर्चस्व तें काय ? न नेल्यास नावाचे माणूस, तरवार-बहादर. टाकून जावें हें ठीक नाहीं. मग बाजीराव साहेब यांनीं विचार केला कीं, मल्हारजी होळकर आपलेसे करून मग याचा विचार करू. ऐसा विचार करून मल्हारजी होळकर याजला पत्रें लिहिलीं कीं, “ तुम्हाकडील मुकत्यार कारकून बोलावयास पाठवावें. ” या भावीं पत्रे आलियात्र याणींही विचार केला कीं, मुग्ध कारकून पाठवून एकादा करार ठरण्यात आल्यास मालकी बारगळाची ठरली, (असें होईल.) आपण आपले मजूरचे मजूर राहू. ऐसा विचार मनात येऊन श्रीमतास उत्तर लिहिलें कीं, “ आम्ही चाकर बारगळाचे, त्याजपासून (आपण) मागून घेत असल्यास हजरच आहोत ” या भावीं उत्तरें पाठविली मग त्यानीं मोठा माणूस बाळोजी बाबा म्हणून परभू कारकून होता, त्याजला बारगळाकडे पाठवून मल्हारजी होळकर यांस मागून घेतलें. यास खटपट बरीच लागली शेवटीं बारगळांनीं मल्हारजींस आज्ञा दिल्यावर स्वच्छ उत्तर केले, “ आपले आज्ञेवरून चाकर पेशवे याचा झालों (यापुढें) आपला हुकूम मजवर राहिला नाहीं. ” बारगळांनींही रुकार दिल्या. नंतर रामाजीपत पळसकर कारकून श्रीमताकडे पाठविले. त्याची व श्रीमंताची भेट जवळें मुक्कामीं झाली. भोजनाचे समयीं जाऊन पोहोचले श्रीमतास समजल्यावर पगत खोळवून, स्नान यांजला घालून, आपले शेजारीं पाट ताट मांडून भोजनास घातलें. भोजनोत्तर एकातीं घेऊन तीन लक्ष रुपयांच्या हुड्या त्याचे स्वाधीन करून आज्ञा केली कीं, ‘ पाच हजार फौजेनिशीं गोदातीरीं सामील व्हावें ’ तत्क्षणीं रवाना केले. इकडे होळकर फौजेचे सचणींत होतेच रामाजीपत येऊन पोहोचल्यावर पैका फौजेस देऊन कलमजारी सुरू करून पाच हजार फौज, कट्टा सरंजाम, नवी उमेद, (असे) श्रीमंत गंगातीरास आले तों दाखल झाले काहीं दिवसांचे अंतरानें श्रीमंतही आले.

(६) भेटी होऊन प्रथम मसलत पवार प्रकरणीं. होळकर यांनीं खात्री केली (कीं) शेदवें मुक्कामीं पवार आहेत तेथें आपण उभयता जाऊन त्याचीं दीलजमाई करून बराबर घेऊं. असा इरादा करून दरकूच शेदवें मुक्कामीं आले. उदाजी पवार यांची

(५) शिपाई — लढवय्या. मारती तलवार — तलवार करून दाखविणारा पराक्रमी शिपाई. कायल — निरुत्तर. मुग्ध कारकून — अडाणी कारकून. संचणी — जमबाजमव, भरती. कलमजारी — सैन्य भरती.

भेट झाली. त्रिवर्ग एकाती बसून पवार यांची दिलजमाई बहुतां प्रकारें केली. परत पवार मार्गावर न येत. त्यास तरवारीचा व जमयतीचा आजम. आम्हां वांचून ब्राह्मणाच्याने काय करावयाचें आहे, हा फद ! शेवटीं बाजीराव याणीं पागोटें काढून उदाजी पवार याचे पुढें ठेविलें. तथापि त्याचें बोलणें तेंच. तेव्हा मल्हारजी होळकर यांजला त्वेष येऊन बाजीरावाचा हात धरून बोडले, “ इतके मनावीत असता ध्यानास न ये ! एक कुळबट न आले तर काय चिंता आहे ? आपलें नशीब आपले बराबर आहे ” असे बोलून बाजीराव यास हात धरून उठविलें. पानसुपारी न घेता आपले गोटात येऊन नौबत दिली. कूच करून नर्मदेचे काठीं यात्रे हा इरादा तों मागें पवाराचे कारभारी कवठेकर यांनीं उदाजी पवार याशीं बुद्धिवाद ठेवून कायल केलें कीं, “ तुम्हीं फार चुकला. या प्रसंगीं श्रीमतांनीं बहुत ग्लानी केली. तुम्हीं रुकार न दिव्हा. यात आपले पायावर धोडा पाडून घेतला त्याचे हातीं मल्हारजी होळकर निधी लागला आहे हा पाहिजे ते करील कमजोर झाल्यावर कोणास तरी आपलें करून ठेवावें. यात माणूस जख खात नाही. असे सिद्धात आहेत. ” हे दिवाणाचें सांगणे पवार यास सोईकर वाटून दिवाणासी उत्तर केले कीं, “ पुढे मेळ कसा करावा ? ” तेव्हा कवठेकरानीं सांगितले कीं, “ मल्हारजी होळकर बाजीराव यास नर्मदा उतरवीत नाहीत. सडे आपण उतरतील. ही बातमी ठेवून मागोमाग आपले सरजामानिशीं जाऊन मल्हारजीस सामल व्हावें. तो अनादर करणार नाही. ”

(६) मार्गावर न येत - सांगितलेले ऐकनात. त्यास तरवारीचा व जमयतीचा आजम - आपण तरवार बहादुर आहो व आपणाजवळ जमयत म्हणजे सैन्याचा जमावई पुष्कळ आहे, या घमेडीत उदाजी पवार होता. आजम - मूळ शब्द ‘ उजम ’ असा आहे त्याचा अर्थ ‘ थोरवी, ’ येथें गर्व, अभिमान या अर्थी हा शब्द वापरला आहे ब्राह्मणाच्याने काय करावयाचें आहे - ब्राह्मणांच्या हातून काय पराक्रम घडणार ? आम्ही एवढे तोलदार फौजबंद सरदार ते बरोबर नसलो तर विचान्या बाजीरावाच्या हातून मुख्यगिरी कसली होते ? फन्द - घमेड, स्फुद मनावणे - समजावणें, आर्जव करणें कुळंबट - कुणबी, कुळबट व कुणवट एकच. मराठ्यात जातीने मजूरासारखा शेती करतो तो हलका समजण्यांत येत असे येथें कुळबट शब्दाचा तुच्छतादर्शक उपयोग होळकरांनीं केला. नौबद दिली - कुचाचा इशारा देण्यासाठीं नौबद, नगारा वाजविला. बुद्धिवाद ठेवून - मुळांत बुद्धिवाद देऊन असे असावे. बुद्धिवाद देऊन म्हणजे युक्तिवाद करून. ग्लानी - आर्जव, अजीजी. निधी - भाण्डार, खाण, कस्पतर अशा अर्थी. जख खाणे - गोता खाणें, नुकसानी होणें, नाश होणें. मेळ - सलोखा.

(७) तों इकडे जयपूरवाले जोतपूरवाले वगैरे रजवाडे यांजवर पातशाही कर तिसरे वर्षात डोकेंदेणे लागत होता. या त्रासानें आपले जागा दिक्क. मनांतील धर्म, कसेही करून बादशाहीस धक्का द्यावा हा इरादा. परंतु पातशाही सलतानाचा प्रसार मोठा राजेरजवाडे खातरेत नाहीत. तेव्हां सर्वांनीं एकदाल बादशाहीस धक्का द्यावा हा इरादा करून, जयपूरवाले राजे सर्वाई जयसिंग यास पुढे करून, दक्षणीं घोडीवाले यांस बगलेंत घेऊन गिरास करावे, हा मनसुबा सिद्ध करून, उज्जनीस देवदर्शनाचे मिसें करून आले. तेव्हां एकाएकीं उघाड होतां नथे सबब इदूरकर मडलोई (यास) मल्हारजी होळकर याजकडे पाठविलें. कारण 'तुम्ही जुवामर्दींचा इरादा धरला आहे त्या पक्षीं तुम्हांस तमाम रजवाडे जयपूर, जोतपूर आदींकरून लहान मोठे सामल करून देऊ परंतु तुम्ही दयाबहादर सुभा उज्जन बातशाई आहेत, त्या बराबर सरंजाम साठ हजार पठाण व चाळीस हजार आलिगोल व तीनशे तोफा चालू, याप्रमाणे आहे याचे पारपत्य करून धारा उज्जन येथें अमलाफैला तुमचा होऊन पुढें चालू चालू झालीं म्हणजे एकसमयावच्छिन्न लहान मोठे रजवाडे याचे वकील तुम्हापशीं आणितों ' या भावीं (मल्हाररावाशी) बोलून फौज हमरा करून सुभा पातशाही याजवर आणून घालावे तेथे घोडीवाल्याकडून सुभाचे पारपत्य झाल्यास पुढें आठ दहा रोजात रजवाड्याशीं व घोडीवाल्याशीं मेळ घालून हिंदुस्थान पाहावे. कदाचित् सुभायें याचे पारिपत्य केले तर ' आग फसे बदा हुशार ' अशी मसलत करून इदूरचे जमींदार मल्हारजी होळकर याजकडे पाठविले. मल्हारजी होळकर व बाजीराव पेशवे यांनीं मसलत करून बाजीराव यास माघारे पुण्यास रवाना करून (दिले व) आपण सडा घोडा राऊत, त्यांत पालपडदा बायको जातें इत्यादि

(७) डोके देणे - जिझीया नावाचा हिन्दुवर लादलेला कर. हा कर दर डोई द्यावा लागत असे दिक्क - कष्टी. सलतान - राज्य, अमल. प्रसार - पसारा. एकदाल - एकदाल करून. गिरास - बड. उघाड - परिस्फुटता. कारण - कीं दयाबहादर सुभा उज्जन - उज्जनचा सुभेदार दयाबहादर. आलिगोल - तोफेचा गोलदाज. चालू - प्रत्यक्ष उपयोगात असलेल्या, शोभेच्या नव्हेत. अमलाफैला - अधिकार, अमल एकसमयावच्छिन्न - एकसमयावच्छेदेकरून, एकाच वेळीं हमरा करणे - बरोबर घेणे, सामील करून घेणे घोडीवाले - मराठे. हिंदुस्थान पाहावे - उत्तर हिंदुस्थानात प्रवेश करावा. इन्दूर, माळवा हे उत्तर हिंदुस्थानात प्रवेश करण्याचें द्वारच होय. आग फसे बन्दा हुशार - पुढाच्यास टेंच मागचा शहाणा. पालपडदा - तबू, राहुटी. सडा घोडा राऊत इ० - लष्करातील डेरे राहुट्या कुटुंब कबिले इ सर्व मागें ठेवून केवळ सडी स्वारी करून दयाबहादरावर धाड घालावी असा मल्हाररावानें बेत केला.

पडदळचें नांव नाहीं, असा बेत करून नर्मदा उतरावी. याचा माहितगार वाट-घाटाचा कोणी तरी असावा या उद्देशांत. तों नंदलाल मडलोई दोनशें स्वारानिशीं येऊन दाखल झाले. म्हारजी होळकर याच्या त्याच्या भेटी झाल्या. राजे सवाई जयसिंग याणीं रवानगी केली त्या समयीं जे पर्याय बोलण्यात आणले ते सर्व बोलून आशा-दुराशाही विशेष दाखविली परंतु सुभा बुडविल्याचे पोटीं इतक्याही गोष्टी नमुदास आपून देऊ. म्हारजी होळकर याणीं श्रवण करून उत्तर केले कीं, “ आम्हास-हि सुभ्याशीच काम आहे सुभा पाहून घेतल्यावर राजे रजवाडे व हिंदुस्थान पात-शाई सलतन पाहून घेऊ ” राजकारणप्रकरणीं हा दम देऊन जमीदार याची खातरतसलीम करून पगडीबदल भाईचारा करून त्यास आज्ञा केली कीं, “ तुम्हीं आम्हास घाटावाट नितोप्याची दाखऊन दोन प्रहराचे संधीस त्याजवर आम्हास नेऊन सोडावें. मग श्रीमार्तंड काय करील ते अवध्याचे दृष्टीस पडेल. ” या प्रमाणे इदूर-कर जमीदाराशीं सफाईचे बोलणे होऊन घाट पाडण्याचा जिमा त्याने केला

(८) इकडे घोडीवाले पार उतरोन दगा करतील यास्तव फौज सरजामसुद्धा कूच करून दयाबहादूर धारचे मुक्कामी येऊन नाक्या घाटाचा बदोबस्त करून होते तेव्हा इदूरकर जमीदार व काही सामल पूर्व स्नेहावर बढवाणीकर, यां उभयतांचे विचारे घाट वाट अनोळखी काढून, सुभ्याकडील बदोबस्त जागचे जागींच राहोन, नर्मदा पार उतरोन सूर्योदयापूर्वीं घाट चढोन गेले ही बातमी उदाजी पवार यांनीं ठेऊन ज्या वाटेने म्हारजी होळकर उतरून गेले त्याच वाटेनें हेही आपल्या सर-जामानिशी उतरून घाटावर सामल जहाले. म्हारजी बावास कळले कीं, उदाजी

(७) पडदळ - पडथळ, सामानसुमान उद्देशात - शोधात. पर्याय - मुद्दे, कलमे अशादुराशा - आमिष परंतु - कीं नमुदास आणून देऊं-सिद्ध करून देऊ, घडवून दाखवू, प्रत्ययास आणून देऊ. सुभा पाहून घेतल्यावर सुभ्याचा पराभव केल्यावर, सुभ्याचा नाश केल्यावर. सुभा - सुभेदार (दयाब-हादूर) हा - असा. दम - विश्वास, भरवसा, आश्वासन. खातरतसलीम - खातरनिशा, खात्री पगडीबदल भाईचारा करणे - एकमेकांनीं परस्परांचीं शिरोभूषणें घेऊन स्वतःच्या डोक्यावर घालणें उत्तर हिंदुस्थानात भाईचारा म्हणजे स्नेह किंवा पक्की एकी झाली असे दाखविण्याकरितां अशा रीतीनें पगडथा किंवा शिरोभूषणें बदलण्याचा रिवाज होता घाटावाट - घाटांतली वाट. नितो-प्याची - जवळची वाट (Short cut) मूळ शब्द नितोपा (Straightness). घाट पाडणे - घाटातून वाट तयार करणें, काढणें.

(८) जिम्मा करणे - हमी घेणें पार उतरून - पलीकडे उतरून सामल - सामील

पवार आले. ते क्षणीं त्याचे मंडळांत जाऊन, भेट घेऊन, बहुत खातरी केली. हमराहा करून तेथे घोड्याचे खोगीर तोबरे घालून दोन प्रहराचे संधीस जमीदारांनीं कोशा अदकोशाच्या छटीनें गांठ घालून दिली. चैत्राचा महिना, उष्ण अति तीव्र, यावनी सलतान, जागा जागा तहखाने सामसूम होते. अदकोशावरून ' हर हर महादेव ! ' करून घोडे घातले, त्यात भेसळ होऊन निजला त्यास उठूं दिला नाही, बसला त्यास उभे राहू दिलें नाही, उभा त्यास घोड्यास हात लावूं दिला नाही !! याप्रमाणें तहखान्याचे तहखान्यात व बाहेरचे बाहेर, एकसा कत्तल जाहली. तोफखाना आपलासा केला. पायदळ कडब्यासारखें कापले इतक्या अवसरात दयाबहादर जातीनें अवसान धरून पांच चार हजार पठाण हमराहा करून लढाई सुरू झाली. एक प्रहर धुमसाधुमसी होऊन शेवटीं प्रहर दिवस राहताना घोडे घातले. पाच हजार स्वार नाहीसे करून दयाबहादूर याचें डोंके हत्तीवर कापले. नंतर धारेत पेशवे याची द्वाही फिरवून, सलतन आटपावयास विठोजी बुळे इतलाखी बोलीनें होते, त्याजपाशीं दोन हजार स्वार ठेवून जातीनें आठ हजार स्वारांनिशीं उज्जनीस येऊन अमलाफैला केला कांहीं एक अवघड पडलें नाही. एवढा सुभा बुडवावयास वर्षाची वर्षे लागवी तो एक छाप्यात गावखुद जाहला हा दक्षण्याचा होतकाळ, श्रीमताचा प्रताप, महारजी होळकर याचे तलवारीचा जलूस ! वर्षोंगणती परिश्रम एक दिवसात सिद्ध जाहले उज्जन इंदूर वगैरे माळव्यात अमलाफैला करून सोदवाड्यांत ज्या गढीवाल्यानें गोळी वाजविली त्या गढीचा कड्डा करून तीनशे तीनशे पाच पाचशे माणूस मेकसूखालीं मारिले ! नारळ फोडीत गेले !! असा निग्रह रबाब पडण्याप्रीत्यर्थ करून माळव्यात अमलाफैला केला तो रजवाड्याचे जाब आले.

(८) हमराह - सामील करून घेऊन. छटीने - छट्याने, अन्तराने, तफावतीने. उष्ण - ऊन तहखाना - उष्णतेपासून बचाव करण्याकरितां जमिनीत खोदलेलें तळघर जागा जागा तहखानें सामसूम होते मुसलमानी सैनिक तळघरातून आराम करीत पडले होते. त्यात भेसळ होऊन - शत्रूच्या सैनिकात घुसून एकसा - एकसहा, सरसकट. आपलासा केला - जिंकला. धुमसाधुमसी - लावून लावून प्रत्यक्ष अगास आग न मिडता चाललेले हल्ले, प्रतिहल्ले. गांवखुद होणे - नष्ट, निष्प्रभ होणें ' होत काळ ' किंवा ' होता काळ ' - म्हणजे उत्कर्षाचा योग, बढतीचे दिवस. मुळात साने यांनी ' बेत काळ ' असें छापले आहे ती मोडी वाचनाची चूक होय. जलुष - दरारा, पराक्रम. गोळी वाजविली - प्रतिकार केला, बन्दुकीच्या गोळ्या सोडून. कड्डा करणे - नाश करणें. रबाब - रबाब, धाक किंवा दरारा.

त्यास बरोबर घेऊन नर्मदा उतरून पुण्यास आले. पुण्यास रजवाड्याचे वकिलांची बोलणी चालणी खात्रीची होऊन बाजीराव साहेब पेशवे यांजला समागमें घेऊन माळव्यांत आले. माळव्या पावेंतों अमलाफैला आपलाच जाहला होता. पुढें राजवाड्यापैकीं सर्वाई जयसिंग जयपुरवाले यांचे विचारें राजवाडा पार होऊन दिल्लीचे आसपास खूब धुमा चौफडे केली जाळपोळ अशी केली कीं, दिल्लीचे बाहेर चाळीस चाळीस कोस दिवा ना बत्ती. कुजपुरा लुटला. त्यांनै फौजेंत अन्यत्र धातूंचा परित्याग होऊन सुवर्णांचा सग्रह जाहला. पातशाई हालवून माघारे फिरले जयपुरावर येऊन सर्वाई जयसिंग याच्या व श्रीमंताच्या व मल्हारजी होळकर याच्या भेटी जाहल्या. त्या दिवसापासून मल्हारजी होळकराचा पगडीबदल भाईचारा (झाला). पाच चार रोज लोटल्यावर राजास खर्चाचे अडचणीची निकट लाविली. तेव्हा राजाचे उत्तर पडलें की, आमची विद्या आम्हासच प्रत्ययास येऊं म्हणते कीं काय ? यांनी उत्तर केलें कीं, “ हा विषय आपण मनात आणूं नये. खर्चाची सरबरा करावी. ” तेव्हा जवरीचा जाब पाहोन जयपुरवाले छद्मी. त्याणीं विचार केला, पैका देणें सुटत नाहीं तथापि काहीं वर्चस्व ठेवून देणे तें घावें. अशा भावे मुद्दा घातला कीं ‘ आम्हीं देणें ते तुळशीपत्र ठेवून देऊं ’ पेशवे याणी कबूल केले “ आम्ही ब्राह्मण आहो, म्हणाल तर तुम्हाला तीर्थही देऊं, परंतु खर्चास पाहिजे ” तेव्हां तीस लाख रुपये तुळशीपत्रासह घेतलें. तेथून निघोन देशात आले

(९) त्याजवर मल्हारजी होळकर पुण्याचे मुक्कामीं होते. त्यांजला दुवक्ता थाळा राणोजी शिंदा चाभारगोंदेकर श्रीमतांपाशीं खिजमातगार होता, तो घेऊन येत होता. त्या समयीं मल्हारजी होळकर यांचें बोलणें श्रीमतांपाशीं पडलें होतें कीं, “ तुम्हां कटील एरु पाग्या व जरीपटका व मुतालकी शिक्के व ब्राह्मण कारभारी घावा जरीपटका व खासा डेरा मधीं देऊन आम्हीं डावे बाजूस पागा उतरून कारभार डेव्यात होत जावा. आपल्यास पत्रे येणें तीं पाग्या व आमच्या नावें येत असावीं. असा

(८) रजवाडा पार होऊन - राजपुताना ओलांडून. धुमा - धामधूम. सुवर्णांचा संग्रह झाला - खूप लूट मिळाली. आमची विद्या आम्हासच प्रत्ययास येऊ म्हणते कीं काय - आम्ही तुम्हास मुलखगिरीला मार्ग दाखवून दिला ते तुम्ही आम्हापाशींही खडणी मागू लागलात तेव्हां आमची विद्या आम्हासच फळली असें झालें ! सरबरा - तरतूद, पुरवठा छद्मी - कपटी. तुळशीपत्र ठेऊन देऊ - म्हणजे खडणी म्हणून देणार नाही, दान म्हणून पैका देऊ. दान करावयाच्या वस्तूवर तुळशीपत्र ठेऊन ती देण्याची बहिष्काट असते.

(९) थाळा - जेवणाचें ताट.

बेत करून घावा ” श्रीमत यांचें उत्तर “ तुम्ही सागाल त्यास पागा देऊं.” असें बोलणें चाललेंच होतें. तों एके दिवशीं राणोजी शिंदे थाळा मुदबखात ठेवून मल्हारजी होळकर विचोव्यात निजले होते, त्याचे पायथ्याशी येऊन उभा राहिला राम राम करून जावे तितक्यात मल्हारजी होळकर राणोजी शिंदे हुजरे यासी बोलिले कीं, “ राणू, तुला पागा, जरीपटका, मुतालकी शिक्षा देतो. तूं (मज) बराबर चाल ” त्याणें उत्तर केलें कीं, “ मी जोडा उचलणार, माझी थड्डा करितां कीं काय ? ” तेव्हां मल्हारजी बावा बोलिले की, “ तिसरे प्रहरी काय होतें ते पहावें.” तो राम राम करून पुण्यात गेला. तिसरे प्रहरी मल्हारजीबावा कचेरीस आले. तो बाजीराव-साहेब गादीवर बसून राणोजी शिंदा चौरी उडवीत होता ते समयी सुभेदारानीं पुनः विनति केली, “ आमचे समागमें घावयास योजना कोणाची करितां ? ” तेव्हा श्रीमतांनीं उत्तर केले की, “ तुम्ही सागाल त्यास देऊ ” नंतर मल्हारजीबावा बोलिले कीं, “ हा राणू चौरी उडवितो याजला वस्त्रे घावी ” उत्तम आहे, असे म्हणोन तेच समयी वस्त्रें आणून राणोजी शिंदे यास दिलीं वस्त्रे पागा देऊन बाहेर गारपिरावर डेरा दिव्हा. कारभारी याची योजना होण्यास एक दोन रोज विचार जाहला. मग रामचंद्रबावा शेणवई कारभारी नेमात आले मल्हारजीबावांनीं सरकारी शिक्के कटार श्रीमंताचे रुबरू राणोजीबावास दिले त्या दिवसापासून शिंदे होळकराची गाठ

(१०) उभयता पुन. माळवे प्रांती आले रामचंद्रबावा कर्तें पुरुष व मल्हारजी होळकर याजला सरदारी दिली ते समयी कारभारी गगाधर येशवंत करून दिले होते (ते, अशा) उभयतांनीं एक विचारे माळव्याचे महालाचा आकार पाहून वाटण्या केल्या निमे शिंदे निमे होळकर ऐसी वहिवाट चालली परंतु वाटणीचा तपशील येणेप्रमाणें — श्रीमत ४५, शिंदे २२॥, होळकर २२॥, पवार १०. याप्रमाणें आकार पाहून माळवा वाटून दिव्हा ते समयी उदाजी पवार यास वैषम्य वाटलें कीं, आम्ही काय नाकार म्हणोन आम्हास दहा ? तेव्हा कौठेकर यांनीं पवाराचें शातवन केलें कीं, “ त्याच्या जमेती मोठ्या व बाजीरावसाहेब यांनीं पागोटें काढून तुमचे पुढे ठेविले ते समयी सन्मानाने आला असता तर इतकेही बोलणें शोभते आता बोलले असता पुन्हा फाटा पडून पूर्ववत् होईल यास्तव जहालें हेंच

(९) मुदबख - पाकशाळा. बिचोवा - एक काठीची ल्हान राहुटी. गारपीर - स्वारीस निघतांना पुण्याबाहेर सैन्याचा तळ पडण्याची नेहमींची जागा. रुबरू - समक्ष, देखत.

(१०) नाकार - नादान. फाटा पडणे - विघाड होणें.

उत्तम मौजून सोभत द्यावी. ” असें सांगितलें. तेव्हा पवार आपले मनात समजोन उगेच राहिले. महालाच्या वाटण्या जाहल्या त्याप्रमाणें अद्यापि चालतात. फौज उभयतानीं कोणी कितीक ठेवावी ही श्रीमताची नेमणूक नाही. उभयता सरदारानीं आपले नावालौकिकाकरिता फौज लागेल तशी ठेवून राजेरजवाडे याजवर जरब बसवून उत्पन्नावर हुकूम वाटून घेऊन नक्षा राखावा याप्रमाणें राणोजीबावा असता व्हिवाट चालली. पुढें राणोजीबावा याचे पुत्र जयाजी, दत्ताजी व जोतिबा हे त्रिवर्ग खासे, व तुकोजी व म्हादजी उभयता विदुर, एकूण पाचजण होते. त्यापैकीं तुकोजीचें व जयाजीचें न बने, यामुळे ते श्रीमतापाशीं राहिले जयाजी शिंदे व महारजी होळकर याणीं स्वान्या शिफान्या करून, रजवाडे जेर करून पुण्यास आले ते दिवसात जयपूरवाले सर्वाई जयसिंगाचे चिरजीव उभयता (होते) त्यात गादीचा अधिकारी सिसोदेवालीचा पुत्र मावोसिंग परतु हे धाकटे वयानें, सबब राजाने कनिष्ठेचा पुत्र ईश्वरसिंग हा गादीवर बसवून आसन्न काळाचे समयीं जयसिंगानें असे करून निधन पावले नतर ईश्वरसिंगास राज्याभिषेक होऊन गादीचा मालक माधोसिंग याजला दगा करून मारून टाकावा या इलाजात होते. तेव्हा मावोसिंगाची मातुश्री माधोसिंगास घेऊन माहेरी उदेपुरास आली मग राणाजीनें रामपुरा चद्रावताचे येथे मावोसिंगास ठेवून महारजी होळकर याजकडे सधान केलें की, “ मावोसिंग तुमचा भाचा आहे, याची शरम ठेवून जयपुरीं गादीवर बसवावें. ” असेंच उमेदसिंग होडे याची सापत्नमाता जयसिंग जयपूरकर याची बहीण, तिनें सापत्न पुत्र वाढविला काहीं बहीण-भावाचे बोलण्यात विग्रह होऊन बहीण मूल उमेदसिंग याजला घेऊन पुण्यास महारजी होळकर याजपाशी आली की, “ मी तुझी बहीण, जयसिंगाने बोलण्यात विग्रह केला. याजमुळें मी राज्य सोडून तुजपाशीं आलें मागे भावानें बुंदीचे राज्यात अमटापैला केला. आता या मुलास स्थानारूढ करणें तुजकडे आहे. ”

(११) दोन्ही राजकारणें घेऊन (महारराव) बाजीराव पेशवे याचे चिरंजीव नानासाहेब याजला घेऊन माळव्यात आले पुढें चाल करून परगणे नेवाई प्रांत धुडाड

(१०) सोभत द्यावी - सोबत द्यावी म्हणजे शिन्दे होळकराबरोबर राहून काम करावें. उत्पन्नावर हुकूम वाटून घेऊन - ‘ हुकूम वाटून घेऊन ’ या ऐवजीं मूळांत ‘ हुंभ्या वाटून घेऊन ’ असे असावे. मोडी वाचनाची चूक आहे. विदुर - अनौरस, लेकवळे, रक्षापुत्र, खर्चा संतति. खासे - औरस ते - तुकोजी. सिसोदेवाली - उदेपूरकर राजाची कन्या. कनिष्ठेचा - कनिष्ठ बायकोचा बसवून - बसविला. इलाज - उपाय. राणाजीनें - उदेपूरच्या राण्यानें.

येथ पावेतो आले. जयपूरवाल्यांचें पारिपत्य करावें. तो शिरावर बरसात वारद झाली च राजा सरंजामें करून जबर. तेव्हा नाना यांणीं मसलत काढिली की हा दिवस लढाईचा नव्हे. बाजबरसात याचें पारिपत्य करू. आता शहास गुंतून छावणी केल्यास खर्चाची अडचण पडेल. याप्रमाणें विचार काढला. तेव्हां मल्हारजी होळकर याणीं आपलें कुटुंब खंडेराव होळकर चिरजीव बराबर देऊन मार्गस्थ केले. आपण जातीनें होळकर व सडी फौज घोडा राऊत त्याच निजध्यासात राहिले शिंदे याचे कोणी बराबर नव्हतें. नाना कूच करून गेल्यावर जयपूरचा राजा ईश्वरसिंग मल्हारजी होळकर याजवर चाळून आला त्याची यांची तफावत सात आठ कोसाची. हें सुभेदार यास कळतांच निवडक दोन हजार स्वार घेऊन पूर्व रात्रीस रागड्याचे आसपास गळीमी करावी याकरिता गेले हे जाऊन पोचताच रागडे याचे कूच होऊन सडी स्वारी पुढे अर्ध कोशावर, बुणगे दरोबस्त ठिकाणी, अशी संधि पाहून, बुणग्यावर जाऊन पडताच त्यास समजले, “ मल्हार आया !” मग मनुष्याचें जिवात जीव न रहाता मर्दनामर्द एकसारिखें जाहले दोन घटिकेत लुटून लागेरीच्या दऱ्याकडे घेऊन गेले. पाऊस सतत लागला. राजाचे फौजेत अन्नपाणी (घेण्यास) अमळ देखील मवसर नाही जेर जहाले तेव्हा कारभारी याणीं मसलत दिली की, “बुणगे गेले, जामदारखाना गेला, फौजेनें हैबत खाल्ती. आता तह ठरवावा ” मग वकील पाठवून बोळें लागले तेव्हा सुभेदार याणीं बोळणें घातलें की, “ बुदीचे राज्य व पंचवीस लाख रुपये द्यावे तेव्हा तुम्हास जाग्यावरून हाडूं देऊं. ” तेव्हा राजानें निरुपाय जाणून वीस लाख रुपये व बुंदीचें राज्य देऊन जयपुरास गेला. इतके अवसरांत श्रीमंत इदुरास दाखल जाहले तो हें वर्तमान समजल्यावर श्रीमंतांस सतोष जहाला. बुदीचे राज्यावर उमेदसिंग होडे याजला बसवून दिले राजामल्ट खत्री जयपूरचा कारभारी त्याचें व राजाचें चित्त शुद्ध नवतें तो सुभेदार यास मिळोन होता. मग सुभेदार इदुरास येऊन श्रीमंतांसुद्धा देशी आले.

(१२) पुनः मल्हारजी होळकर फौजबंदी करून माळव्यांत एकटेच आले. हें वर्तमान राजामल्टास कळल्यावर सुभेदार याजला फौजेसुद्धां चाटसू प्रात धुडाड येथपावेतो आणून ईश्वरसिंग राजास कळविलें की, मल्हारजी होळकर आला. तेव्हां

(११) बरसात - पावसाळा. वारद - प्रात. शिरावर बरसात वारद झाली - पाऊसकाळ डोक्यावर आला. बाजबरसात - पावसाळ्यानंतर, बाज म्हणजे नतर. निजध्यासांत - जयपूरवाल्यांचा कांटा काढण्याच्या उद्योगात. गनिमी - गनिमी पद्धतीचे छापे घालणें, धामधूम उडवून देणें. मवसर - अवसर, सवड, हैबत - भीति, धास्ती.

आज्ञा केली की, आपली फौज जमा करा. ऐकून कानागाडा केला. हा फितूर राजास समजताच राजानें विषप्रळय केला. हें वृत्त कारभारी याणीं मल्हारजीबावांस कळविताच कूच करून दरवाज्याजवळ मुक्काम केला. दरवाजे उघडून आंत जाऊन राजास अग्निसस्कार करून, नियतशाबूदी व पुढें होतकाळाचे लक्षण, जयपुरासारिखें राज्य बैतन हातीं लागले असता दुराशा रतिमात्र न करिता बंदोबस्त कारभारी यासी सोपवून आपण मुक्कामास येऊन साडणी स्वार रामपुन्यास पाठवून माधोसिंग राजा जयपूरचा तेथें आणून (त्याची) चिरजीव म्हणून स्थापना केली. पाऊण कोट रुपये नजर व रामपुग, हिंगळाजगड व टोक व धाकटा रामपुरा इतक्या जागा दिल्या तो मागाहून शिंदे आले याणीं ठरलेला कार मोडाचा, दुसरा राजा बसवावा, असे मनात आणून महिनाभर घोळ पडला शेवटीं जयपूरवाले छत्री याणीं शहरात कौलाचा बाजार भरवून शभराची रक्कम पचविसांत द्यावी. ही शोहरत शिंद्याचे फौजेत कळताच कमकसर दहा हजार मनुष्य चढापाला शहरांत खरेदी

(१२) कानागाडा - कानाडोळा, दुर्लक्ष. विषप्रळय केला - विषप्राशन केलें. नियतशाबूद - वचनाचे धड, दिलेला शब्द पाळणारे. होतकाळ - उत्कर्ष काळ. बैतन - बेवारस झालेले. दुराशा - लोभ. याणीं - मल्हारराव होळकरांनी. कार - करार, ठराव. कौलाचा बाजार - मौलाचा बाजार असे असावे. या बाबत अत्रेकृत मल्हारराव होळकर चरित्रात अशी माहिती दिलेली आहे.

“ मौल म्हणजे कपट इद्रजाल वगैरे, मौलाचा बाजार व मिनाबाजार भरविण्याची पूर्वी चाल होती कै. श्री जयाजीराव शिंदे हे मिनाबाजार भरवीत असत असें ऐकिवात आहे. या बाजारात मालाची विक्री करण्यास बहुधा वेदिया किंवा ल्विया असतात. त्या मालाची मागतील तितकीच किंमत द्यावी लागते, व एकदा रक्कम किंवा माल मागितल्यावर तो घ्यावाच लागतो असा नियम आहे. हा बाजार रात्रीस भरतो ह्याचाच दुसरा प्रकार खोठ्या रकमा (वस्तु) किंवा रकमेचें रूपांतर करून बहुत किंमतीची रक्कम थोड्या किंमतीस द्यावयाची, व यासच 'मौलाचा बाजार' म्हणतात. “मौलाचा” ऐवजी 'कौलाचा' वाचणें ही मोडी वाचनाची चूक समजावी.

शोहरत - आवाई. मनुष्य चढापाला - 'मनुष्याचा ढाबळा' असा दुसरा पाठच बरोबर वाटतो. 'ढाबळी' किंवा 'ढाबळा' म्हणजे कबुतरांना राहावयाकरतां केलेली अनेक कप्प्या कप्प्याची पेटारी. एकैका ढाबळींत शें दोनशें सुद्धां कबुतरें राहू शकतात. त्यावरून ढाबळा किंवा ढाबळी म्हणजे जमाव, थवा असा अर्थ निष्पन्न झाला. येथें दहा हजार शिंद्याच्या माणसांचा जमाव कबुतरांच्या ढाबळ्याप्रमाणें एक गटानें मौलाच्या बाजारास गेला. कमकसर - कमी अधिक, अजमासें, सुमारे, फार नाहीं तरी.

करितां गेले. त्यांनीं शहराचे दरवाजे लावून कत्तल केली. हें वर्तमान बाहेर रतिमात्र फुटें दिले नाहीं. तेव्हां दोन स्वार राजमहालाचा दरवाजा तिरपुल्यापासून घोडे हाकून, कोट शहराचा आतून वीस हात उंच व बाहेरून शंभर हात उंच असा कोट उडून दोन राऊत आले. त्यात एक तर फोटाचे चारव्यास अडकून बरोबर जाहला. एक शाबुतीनें लष्करात आला. त्याणें वर्तमान समजाविलें. सात आठ हजार खासा क्तामास आला. लष्कर बरबाद जाहले येंणें करून शिंदे याचा तोरा राहिला नाही. मग शिंद्यानीं आपसात समेट घालून मल्हारजी होळकर याणीं ठराव केला त्यास अनुसर होऊन राजाचे कारभारी बोलावून त्यास जरब दिली कीं, “ तुम्हास गादीवर बसविले याचा फायदा आम्हास हाच कीं काय ? विश्वासघात करून दगा केल्या ! काय चिंता आहे जयपूर खोदून बराबर करितो ! ” तेव्हा जयपूरचे कारभारी याणीं उत्तर केले कीं, “ आम्हास ठिकाणशीर बसविलें असता आम्हाकडून अशी हरामखोरी कशी घडेल ? माणसाची चुरस होऊन समेटात न येता अरे अरे करणे आमचे आम्हापार्शीं राहून ही दशा जाहली. ” अशी लाचारी बोलतात, इतक्यात धुळेवाला रजपूत भाईबेटा राजाचा, त्याची पहाडावर गढी, माची (स) शहर, ती अस्तमानी स्वारी जाऊन मल्हारजी होळकर सुभेदार याणीं माचीची वस्ती लुटून जाऊन गढी खोदून बरबाद केली. प्रहर दिवस येता लष्करात आले आणि बोळून दाखविले की, “ याप्रमाणें तुमचे राज्याची अवस्था एक्या महिन्यात करितों आजची मिती माडून ठेवावी. ” असें बोलता जयपूरचे कारभारी याजवर जरब पडली. त्याणीं बहुत आधिनी करून गुन्हेगारी बाबत पचवीस लाख रुपये याची निशा देऊन येथून कूच

(१२) तिरुपला - तिरपुल्या. गृहणजे तीन कर्मानांचा. असे दरवाजे बाजारास पूर्वी करीत असत. सध्या रतलम येथे असा एक दरवाजा आहे. कोट उडून - कोटयाच्या तटावरून घोडे उडवून. चारचा - मूळ शब्द ‘ चर्या ’ असा असावा. त्याचा अर्थ राजव्यवहार कोशांत ‘ चर्या प्राकारफालिका ’ असा दिला आहे. त्यावरून, तटाच्या भिंतीवरच्या माथ्यास, कातरलेल्या करजी प्रमाणे किंवा कमळाच्या पाकळ्या प्रमाणें बांधकाम केलेलें असतें ते. महाराष्ट्र शब्द कोशात तुकाराम गार्थेतील अवतरण दिले आहे तें असें “ उमारिली दुर्गे दारवटे फाजी । कोटि चर्या माझी शोभलिया । ” यावरून शब्दकोशकरांनीं चर्या या शब्दाचा अर्थ रचना, बांधणी असा मोघम कांही तरी लाविला आहे. नकी वर्णन कळत नाहीं. बरोबर जाहला - ठार झाला. बरबाद - नष्ट. तोरा - वरचष्मा, डौल. अनुसर होणें - कबुल होणें. ठिकाणशीर - योग्य त्या ठिकाणीं. आधिनी - अजीजी, आर्जव, विनवणी. निशा - खात्री.

करावें असें ठरावून कूच करविलें.

(१३) त्या सर्षीत दिल्लीकडील राजकारण मनसूर अल्ली दिल्लीचा वजीर याजला फर्काबादवाले पठाण यांनीं दग्यानें लुटून घेतलें, याजमुळे मनसूर अल्ली लाचार कायल होऊन सुभेदार यांजकडे बोलणें करण्यास वकील पाठविला कीं, “तुम्हीं आमची मदत करावी तुम्हास कुचाचे लाख, मुक्कामाचे पन्नास हजार रूपये देत जाऊ ” असे शिंदे होळकर यांशीं बोलणे होऊन दरकूच आगन्यास आले तिकडून मनसूर अल्ली दिल्लीहून आगन्यास आला. सरदारान्या त्यांच्या भेटी जाहल्या. हें वर्तमान फर्काबादवालास समजल्यावर त्याणीं सादलबादल पठाण चाळीस हजार फौज व दोनशें तोफा, काहीं पायदळ भरवशाचे, हा जमाव कासमगजाचे पुलावर पाठविले हें वर्तमान शिंदे होळकर यास समजताच सुभेदार याणीं आपले कडील गगाधर येशवंत व शिंघाकडील साबाजी शिंदे वीस पचवीस हजार घोडा सडा राऊत तक्षणीं रवाना केले यांनीं यमुना उतरून, त्याशीं मुक्ताबला घाटून तिसरे लढाईस सादलबादल याची फौज लुटून घेऊन सरदाराची डोकीं कापून आणिलीं. हे वर्तमान शिंदे होळकर उभयता सरदारापार्शीं येताच मनसूरअल्लीसुद्धा कूच करून फर्काबादेस गेले फर्काबादवाले पठाण शहर सोडून भागीरथीचे खळ्यात जाऊन राहून गंगापार रोहिल्याचे मुलुखांतून रसद आणून खळ्याचे आसन्याने राहिले. तेथें शिंदे होळकर याचा उपाय, जागा बिकट याजकरिता, न चाले. तेव्हां गंगा उतरून रोहिलखडात शिरले तेथें बातमी राखून फरकाबादवाल्याची रसद बंद करून मारून आणिली त्यास खळ्यात अन्नाची भ्राति जाहली. तेव्हा फर्काबादवाले यास रोहिले सामल होते पन्नास, शंभर हजार फौजेचा जमाव करून रोहिले यांणीं शिंदे होळकर याचा मुक्ताबला केला. उभयता सरदारानीं त्याचे फौजेभोंवती गनिमी करून अनपाणी, हागमूत बंद करून आठ रोजात लुटून घेतलें. जातीनें पळून कमाऊचे पहाडात शिरले. त्याचे मागोमाग फौजा रवाना होऊन पहाडात कायल केले. तेव्हां रोहिले व फर्काबादवाले पठाण मनसूरअल्ली वजीर यासी शरण जाऊन भेटले. वजीरानीं आपले मनोदयानुरूप पठाण रोहिले यांचा तह ठरावून, मसलत समेटून शिंदे होळकर यास दिल्लीस घेऊन आले. पातशाई भेटी होऊन

(१३) खळी - खळगा, सखल प्रदेश. खळ्या खोचरे असा शब्द ऐतिहासिक पत्रांतून अनेक वेळां आलेला आहे. खोचर किंवा खोचार याचा अर्थ A gorge, recess, or hollow amongst hills. खळी - A pit hole or hollow, A cavity or small depression. रसद - धान्याचा पुरवठा. मारून आणली - लुटून आणली.

खिलत चौघडा शिंदे होळकर यांस दिवहा पैसा मनसूरअल्लीने कबूल केल्याप्रमाणें कवडी कवडी चुकयून दिली.

(१४) त्या संधीस देशीं निजामअल्ली याचा दिवाण रामदासपंत यांनीं फौजबंदी करून नानासाहेब व भाऊसाहेब याजवर चाल केली. पारनेरानजीक लोणी कोल्हाची येथें मुक्काम आला. श्रीमंताचा मुक्काम तीन कोसांच्या छटीने सुप्यावर होता. ती बातमी रामदासपतानीं ठेवून छपा घातला. तो छपा श्रीमतानीं मारून शाबुतीने राहिले ईश्वरे खैर केली. हें वर्तमान दिल्लीस गेलें शिंदे होळकर यांजला समजले तेव्हा निजामअल्ली याचा भाऊ गाजुदीखा दिल्लींत होता त्याजला दक्षणाचा सुभा पातशापासून सागून निजामअल्लीची तहगिरी केली बाहालीच्या सनदा गाजुदीखांस देऊन त्याजला घेऊन देशीं आले औरंगाबादेस आल्यावर गाजुदीखां शहरात भेटावयास गेला तेथे निजामअल्लीच्या कोणी बायका होत्या, त्याणी जहर घालून त्यास मारून टाकिले. त्याजबराबर पाच कोटीची रोकड होती त्याजवर श्रीमंतांनी बदनियत ठेविली होती तेव्हा मल्हारजी होळकर याणीं सुभा आणिला त्याचा अभिमान धरून श्रीमतासी उत्तर केले की, “ म्या बेलभंडार देऊन आणिलें. त्याचा प्रकार भसा जाहला. ईश्वरी कृत्य यास उपाय नाहीं. परंतु त्याची वस्तवानी व शरीर दिल्लीस पोचवून देईन ” असे बोलून सटवाजी राजेळे पाच हजार फौजेनिशीं गाजुदीखांचे प्रेताबरोबर देऊन सुतळीच्या तोड्यासुद्धा दिल्लीस पावता करून दिव्हा या प्रमाणे ती स्वारी झाली.

(१५) त्या उपर तिसरे स्वारीस फौजबंदी करून श्रीमत दादासाहेब व जयाजी शिंदे व आपण कुभेरीस येऊन सुरजमल्ल जाट यास शह दिला जाटानें कुंभेरीचा किल्ला बळकावून लढाययास सिद्ध झाला तेथें फार करून आग्रह सुभेदाराचा, श्रीमत व शिंदे यांचा आंतून जाटाशीं मेळ, (म्हणून) ते मोर्च्याचा निकट करीनासे जाहले. जाटाचे उपराब्याकरिता महमदशा पातशाई दिल्लीहून कूच करून चमेल सिकंदरा येथें आला. इतक्यामध्ये मल्हारजी होळकर याचे पुत्र खंडेराव होळकर कुभेरीच्या मोर्च्यामध्ये गोळी लागून कामास आले. मग होळकर याचा मनोभंग होऊन सर्व

(१३) खिलत - सन्मानाचा पोषाख.

(१४) तहगिरी - अधिकारावरून दूर करणें, बडतर्फी. जहर - विष. बदनियत - पापदृष्टी. पेशव्याच्या मनांत गाजीउद्दीनखानाची पाच कोटीची रोकड उठून ध्यावयाचे होते. बेलभंडार - शपथ, आणकिया, वचन.

(१५) बळकाऊन - मजबूत करून. मोर्च्याचा निकट करीनासे जाहले - होळकराच्या मोर्चाना मदत करीनासे झाले. उपराळा - मदत. मनोभंग - हिरमोड.

प्रभारें उदास जाहले. मग दादासाहेब व शिंदे यांणीं पातशा याचा दबाव दाखवून जाटाचा मेळ करावा अशा भावें सुभेदार याशीं बोलू लागले. याणीं उदासीच्या भावे उत्तर केलें “ आपण धनी व शिंदे मुक्त्यार सरदार, चांगलें तेंच कराल. आम्हीं शिंदे-दार सागाल ती चाकरी करूं. ” अशा भावीं उदासीचीं बोलणीं होऊन चिरंजीवाचें उत्तरकार्यानिमित्त न पुसता मथुरेस कूच करून आले. तेथून पातशा चाळीस कोस. तिसऱ्या प्रहरापासून चाळीस हजार पेंढारी, दाहा हजार स्वार, दाणा-चारा करून पांच हजार स्वाराच्या हातीं एकेक दोन दोन बाण इतक्यानीं मथुरेहून दौड करून जातीनें मागील पाच घटका रात्र राहता पातशाई सलतानापाशीं दाखल जाहले पातशाई सलतानात ! पाहाटचा वेळ, आपले जागा ऐषआरामात ! याणीं जाताच फौजेभोंवताला तलावा दिला. कोणी असे बोलेंना मी, “ तुम्हीं कोण कोठील ? ” अशी गाफली पाहून काही बाजारावर व काहीं खाशा डेऱ्यावर बाण टाकिले. त्या बाणाच्या गराव्यानें ‘ मल्हार आया ! ’ या दहशतीने पुरुषमात्राने बायको सोडून दिल्लीचा रस्ता धरिला. असेच पातशाई नालखीत बसोन दिल्लीस गेले मग फौज लुटावयास सुरुवात जाहली. हे फौज लुटून फत्ता केली. मलकाजमानी पातशाहाची बेगम, पेढारी याशीं गाठ, तेव्हा इचे तालेमाले काहीं एक न राहता, विवस्त्र करून *चा देखील झाडा घेतला तिचे म्हणणे “ मल्हार कहा है ? ” हे वर्तमान सुभेदारास समजल्यावर तोंडावर मारून घेऊन, ‘ ही सर्वांची मातोश्री, इत्यावर हा गजब, मी प्रसंगी असतां ! हा केवळ प्रमाद ! ’ असे दु ख मनात आणून हातात नागवी समशेर घेऊन पायउतारा धावत गेले. तेथे पेढारी याची गलबल पाच सात पेंढारी आपल्या हातांनें तोडून, बाईजवळ गेले बाई दर्जात नग्न उभी ! तेव्हा दौगव्याच्या शेल्याची पाचग होती तो शेल्या सोडून (तिच्या) आगावर टाकिला काहीं शासन देण्याकरिता पाय धरिले, तेव्हा

(१५) दबाव - भीति. उदासी - उदासीनता. उदासीच्या भावे - उदासीनपणासुळें, खिन्नतेसुळें. सलतान - लष्कर. तलावा देणे - भोंवतीं धिरव्या घालणें. गराटा - दराग, दणका. नालखी - पालखीपेक्षा वरिष्ठदर्जाचें वाहन. नालखीचा मान पालखीपेक्षा फार मोठा मानतात पातशाही नालखीत बसून दिल्लीस गेले - मोगल सरदारानें पळून जाताना आपली ‘ नालखी ’ तेथेंच टाकली होती. त्याच नालखीतून मल्हारराव दिल्लीत गेले ताले-माले - मोठेपण, प्रतिष्ठा. दर्जा - मूळ शब्द ‘ पर्जा ’ असावा. ‘ परज ’ म्हणजे ‘ कैद. ’ दर्जा असा शब्द स्वीकारल्यास “ अशा ऐश्वर्यांत ! ” असा अर्थ होईल. पाचंग - पचंग, पासोडी, कांबळें इ. वस्त्र मानेपासून कमरेपर्यंत पोट पाठ झाकेल असें गुडाळून गळ्यामागे गांठ देण्याचा प्रकार कांहीं शासन देण्याकरितां पाय धरले - ‘ मी गुन्हेगार आहे. मला चुकीबद्दल वाटेले ते शासन करावें ’ असें म्हणून मलकाजमानीचे पाय धरले.

तिनेही छातीशीं लाविलें, “बेटा-तूं होते (तो) हमारे पर ऐसा गजब न होना ! परंतु खुदाका गजब ! तू क्या करेगा ? ” या भावीं समाधान करून तितक्यात सुभेदारानीं पेंढारी लुटारी वगैरे दूर करून पांचशें स्वार चौकीस उभे केले. आणि ते समयीं थारकून बापूजी त्रिंबक वरखेडकर दृष्टीस पडला त्याजला तेथील सोंप केली. “जे बाईचे मुखावाटें निघेल त्यास रुकार देऊन तक्षणीं मजला लिहीत जावें. सरबरा होईल.” असें सांगून तेथील लुटीपैकींच लाख दोन लाख रुपये त्याचे तसलमातीस देऊन चौकी पाहण्याचा वगैरे त्याचे बंदोबस्त करून आणखीही बायका होत्या त्याजला एकत्र केले. वरकड सलतान बाजार वगैरे जातीनें पातशा मार्गे गेले, पातशाई सलतन तेथील तेथेंच राहिली, याचा बंदोबस्त सुभेदारानीं केला.

(१६) हें वर्तमान दादासाहेब व शिंदे यास समजल्यावर शिंदे यानीं नक्षाची गोष्ट एकीकडे ठेवून, वैषम्य मोजून, वाटा न घेता, मारवाड प्रांतीं उठोन गेले. त्या दिवसापासून शिंदे व होळकरांची मनओळख पडली ! पातशाई सलतन लुटींत आली तिचा होळकर यानीं आपला वाटा घेऊन शिंदे व श्रीमंत याचा वांटा दादासाहेब याचे हवाला केला. शिंदे मारवाडात गेले ते तेथें दगा होऊन मृत्यु पावले. होळकर दिल्लीस गेल्यावर पातशाहापासून ऐशीं लाख रुपये ठरावावरून काहीं नक्त, बाकी ऐवजाचे माहाल अंतरवेदींत विटावे तालुक्यापैकीं घेतले याप्रमाणें तीं मुलुखगिरी होऊन देशीं आले.

(१७) त्या उपर फौजबंदी करून श्रीमंत दादासाहेबास घेऊन हिंदुस्थानांत आले. जयाजी शिंदे याचे बहु दत्ताजी शिंदे हे मारवाडांतच होते. दादासाहेब व होळकर दिल्लीस आले. दिल्लीमध्ये नजीबखान दिल्ली बळकावून होता. त्याजला सामदाम करून दिल्लीबाहेर काढून त्याजला शुक्रतालीं पोहोंचाऊन दिलें. अदले वर्षीं नादरशा गिलच्या दिल्लीस येऊन, दिल्ली व मथुरा लुटून, आपलें ठाणें बसवून आपले ठिकाणीं गेला. त्याच्या फौजा सरहद्द लाहोर येथें होत्या. त्याकरितां सुभेदार अप्रेसर होऊन दादासाहेबांस घेऊन सरहद्देस गेले. तेथें गिलच्यांची फौज दोन सरदार होते. त्यांशीं लढाई करून फौज लुटून सरदार धरले. तेथून लाहोरास गेले. तेथें दिनाबेग गिलच्याकडील सरदार होता. त्यास जरब दिली. तेव्हां हात जोडून

(१६) वैषम्य मोजून - वैषम्य वाटून घेऊन. मन ओळख - वैर, हाडवैर, मनापासून वैर. ठरावावरून - मुद्रणदोष दिसतो ‘ ठराव करून ’ असें असावें.

(१७) नादरशा - स्वतः नादीरशहा नव्हे. त्याचा सरदार अहमदशाह. सरहद्द - सर्हिद. दिनाबेग - आदिना बेग.

रुजू जाहला. तथापि त्याजलाही लुटून एक महिना मुक्काम करून होते. पुन्हा दरमजल माळव्यांत येऊन श्रीमंत दादासाहेब शिरोजिच्या मार्गे देशीं गेले. शिंदेहि मारवाडांतून देशीं गेले होते त्याणीं फौजबंदी करून दिल्लीचे शेखे गेले. सुभेदार इंदुरीं आल्यावर लोकांचा समजावेश करून देशीं जावें या विचारांत होते.

(१८) तितक्यांत देशींचीं पत्रें वकिळांकडून सुभेदारांस आलीं कीं, तुमचे ठायीं श्रीमंतांची नजर ठीक नाही, तुम्हीं सावध होणें. हें ऐकून सुभेदारांनीं पुढें गंगाधर येशवंत व अन्याबा पळशीकर रवाना केले. मागाहून जातीनें फौज आठ दहा हजार खाशांसुद्धा जेजुरीस गेले. तेथें श्रीमंत नानासाहेबांचा पुत्र माधवरावसाहेब जाऊन भेटी गोष्टी जाहल्या. जेजुरीहून पुणेयाचे मुक्कामीं यावें तों त्यांचे मनांत कल्पना येऊन वेलवढ्यावर मुक्काम झाला. मग संताजी बाबळे, मोत्याजी खराडे यांणीं सुभेदार यास बुद्धिवाद मनसुब्याचें धोरण व सत्क्रियेचें लक्षण (इत्यादि) उपदेश करून श्रीमंतांची भेट घ्यावी असें ठरविलें. मग दहा वीस रावतांनिशीं पालखींत बसून पुण्यात भेटीस चालले. हें वर्तमान नानाभाऊस समजल्यावर उभयतां चाळिसां स्वारांनिशीं सामोरे आले. कुंभार वेशीपार्शीं भेटी जाहल्या. हे मुक्कामीं आल्यावर सुभेदार यांणीं मनसुबा करून मागील प्रहर रात्र राहता, पालखींत बसून एकाएकीं श्रीमंतांचे वाड्यात जाऊन बिबाजी नाईक (होता) त्याच्या बगळेंत पालखींतील गादी व तक्या देऊन समोरले ओसरीवर माणसें काणसें निजलीं होतीं, त्यातच गादी टाकून आपण वर निजले. तों श्रीमंत नाना भाऊ हे उठोन आपलाले तालीमखान्यांत जाऊन बाहेर आले तों चौकीदारांनीं जाऊन विनती केली, “ सुभेदार चार घटिका जाहल्या ओसरीवर येऊन माणसा काणसात निजलें आहेत. ” तसेच उभयता सुभेदारांजवळ आले. बिबाजी नाईक बुक्या मारीत होता. तो उठोन एकीकडे उभा राहून उभयतांस कुरणीस केली. उभयतांनीं त्यास प्रश्न केला कीं, “ सुभेदार जागे आहेत किंवा क्षोपेंत आहेत ? ” त्याणें उत्तर “ डोळा लागला आहे, ” असें केलें. “ आह्मा जाहल्यास जागे करितों. ” ही भाषणें परस्परेंची ऐकून जागे होतांच, झडपडोन उठोन एकीकडे

(१७) रूजू जहाला - शरण येऊन भेटीस आला. समजावेश - समजाविशी.

(१८) वेलवढ्यावर - वेलवढ्यावर असें पाहिजे. वेलवढे म्हणजे सध्याचें येरवडें. मागील प्रहर रात्र राहतां - एक प्रहर रात्र उरली असता. एकाएकी - एकटेच. माणसें काणसे - माणसें विणसें, सामान्य जन, नोकर लोक. तसेंच - तत्काल. बुक्या मारीत होता - पुष्कळ भीमत लोकांना नोकरांकडून बुक्या मारून घेऊन, अग रगडून किंवा मालीश करून घेत क्षोपण्याची सवय असते. कुरणीस - कुर्णासात. झडपडोन - खडबडोन, दचकल्यासारखें.

उभे राहून श्रीमंतास रामराम केला. हात जोडोन उभे राहिले. तेव्हां नानांनी पुढें येऊन हात धरून गादीवर बसले. “सुभेदार! आपण रायचि ठायीं! आज पावितें आपलेंही करणें वडीलपणासारखेंच (मग) आज लवून रामराम करणें, हात जोडणें कोटून आणिलें?” इतकें बोलणें होई तोंपर्यंत भाऊ जागचे जागांच उभे होते. त्यांसी सुभेदार बोलले कीं, “बाबा तूं कां उभा? बैस. तुला काय प्राण घेणें, कैद करणें, तें कर.” असें भाऊसाहेबास बोलून बसविलें. मग उभयतांसी बोद्धें लागले कीं, “बाळाजीपंत नाना, बाजीरावसाहेब, यांच्यापुढें आम्ही बैकैदी हे लेंकुरपणें जे करूं नये ती केली. परंतु त्यांणीं सर्वोपरी बरदास्त करून या मरातबास आणिलें. त्यांच्या लोमावर आम्ही म्हणजे (वास्तविक) चाकर. कोणतेंहि राजकारण (त्यांच्या) इतल्याशिवाय करूं नये, हे कांहीं एक मनांत न वागतां रजवाडे दूर केले, उठविले, बसविलें. जें केलें त्यास त्याचा रुकार होत गेला. त्याचेच वंशज आपण. तेव्हा असेंच चालेल हा भरंवसा. परंतु सांप्रतकाळीं आपली वरूरदृष्टी पाहून डोळे उघडले. त्यास एकला येऊन हजर झालें. आपण धनी, आम्ही सेवक. बालंबाल गुन्हे आहेत. काय पारपत्य करणें, पायांत बिड्या घालून किल्यावर टाकावें, अथवा प्राण घ्यावा, हजर आहों.” तेव्हां नाना बोलले, “आपण अशा गोष्टी बोद्धें लागला यांत आमचे विषम काळाचें सूचक दिसतें.” अशा भावीं बहुत ग्लानी करून बोलले. डोळ्यास पाणी आणलें. तेव्हां सुभेदाराचे मनासही कळवळा आला. मग बोलले कीं, “त्या गाढवीस

(१८) रायांचे ठायीं - वडील बाजीराव यांच्या ठिकाणीं. हें - हीं. लेकुरपणें - अशानामुळें. मरातब - मान्यता, हुद्दा, पदवी. त्यास - म्हणून. बालंबाल गुन्हे आहेत - बाल म्हणजे केश, रोम, अगावरच्या केशागणिक अपराध माझ्या हातून घडले आहेत. ग्लानी - आर्जव, अजीजी. गाढवी - गढवी किंवा गडवी असे पाहिजे. गडवी हा गरवी या शब्दाचें अपभ्रष्ट रूप. गडवी म्हणजे Important-Respectable. नानासाहेबाची आई काशीबाई हीच तेवढी पेशव्यांच्या घरांत वडील माणसापैकीं राहिली होती. तिला बोलावून आणून तिच्या समक्ष म्हातान्या मस्दारावर होळकरानें भाऊसाहेब पेशव्याची यथेच्छ शिव्यागाळी करून पूजा बांधली. पेशव्यांच्या दिवाणागिरीचें व वसूलादिकाचा आयव्यय पहाण्याचें काम नानासाहेबानें भाऊसाहेबावर सोपविलें होतें. भाऊसाहेब हा कामांत अत्यंत चोल व हुशार होता. परंतु स्वभावानें जरा गर्विष्ठ व तापट होता. नानासाहेबासारखा धोरण पाहून गोड शब्दांनीं काम करून घेणारा [पुढील पानावर पहा]

बोलवून आणा.” मग काशीबाईस बोलविलें. बाई आल्यावर तिला प्रश्न केला की, “नामा हा आमचा पोटचा खरा, दादा हा देवपुजापाशी छिटून उत्पन्न केला; (पण) हा कोठीचा काळकूट कोणाचे पोटचा आहे सांग.” तेव्हां भाऊसाहेब बोलले,— “नानासाहेब धनी, आपण सरदार, शास्त्रार्थाच्या गोष्टी उभयतांसही बोलण्यास हिंगफटकू लागत नाही. परंतु माझे गळ्यांत ससाराचें लोहडणें घातलें. तेव्हां (१८) नव्हता. उत्तर हिंदुस्थानांतल्या स्वान्यांत मल्हारराव होळकरादिकानीं ठरल्या-प्रमाणें योग्य तो सरकारवसूल पाठवून दिला नाही. हिशेबांत गफलत केली. ती भाऊसाहेबांनीं शोधून काढून होळकरास कडक पत्रें लिहिलीं त्यानें होळकराचा आग भडका झाला. त्याच्या हातून कुचराई झालीच होती. व ती त्याला पदरांत घेणें प्राप्तच होतें. पण बाकीचा इतका पैसा ओकावा लागणार यामुळें त्याचा सताप झाला; व तो त्यानें वडीलकीच्या नावाखालीं धनगराला शोभण्यासारख्या अचकट विचकट शिव्या देऊन शमवून घेतला. मल्हारराव हा बाळाजी विश्वनाथापासून पेशव्यांच्या चाकरीस होता त्याच्या इतका वृद्ध अनुभवी सरदार दुसरा नव्हता नानासाहेब व भाऊसाहेब तर त्यांस काका असे सम्बोधित असत. हे लक्षात घेता, व जुन्या काळीं घरांत बायकामाणसासमोरहि बीभत्स, अश्लील शब्द उच्चारण्यांत फारसा विधिनियेध मानला जात नसे, हें लक्षात घेतले म्हणजे मल्हाररावाच्या शिवीगाळीनें चमत्कारिक वाटणार नाही. नाना हा आमचा पोटचा खरा — नाना हा आमच्या म्हणजे धनगराच्या पोटचा उपजलेला म्हणजेच अज्ञानी, वेडा, व्यवहारशून्य. धनगर म्हणजे अडाणी असेच सर्व प्रसिध्द आहे. दादा हा देवपुजापाशी छिटून उत्पन्न केला — देवपुजा म्हणजे देवपूजा करणारा भिक्षुक. छिटून म्हणजे सग करून. भावार्थ दादासाहेब हा भिक्षुकापासून उपजला. अर्थात् त्याचीही अकळ मटाभिक्षुकाइतपतच. हा — हा भाऊसाहेब. कोठीचा काळकूट — कोठीवर, खजिन्यावर संरक्षक म्हणून बसलेला सुजग. हिंगफटकू — हिंग आणि फटकूर. फटकूर म्हणजे कापडाचा किंवा चिंधीचा तुकडा. या दोन्ही वस्तु क्षुद्र. त्यांस खर्चवेच लागत नाही. भाऊसाहेबांच्या म्हणण्याचा भावार्थ असा, “नानासाहेब मालक आणि आपण मोठे तोलदार सरदार. त्यांना थोड्याच सर्व बारीक सारीक गोष्टी तपासाव्या लागणार? तेव्हां त्यांनीं लंब्या चवड्या गोष्टी बोलल्या तर त्यांना त्या शोभतातच. नुसत्या बोलण्याला कवडीचाहि खर्च लागत नाही, परंतु माझ्या गळ्यांत पेशवाईच्या ससाराचें म्हणजे नफा नुकसानी पहाण्याचें फडणीशीचें काम घातलें आहे. तेव्हां मला बारीकसारीकहि खर्चवेच तपासून पहावा लागतो. पेशव्यांना किती कर्ज झालेलें आहे, उलट पक्षी सरदारांनीं आपल्या खंडणा घेण्याचें लुबेगिरीनें कसें टाळलें आहे ते तुम्हीच दोघे [पुढील पानावर पहा]

बाजारांतून डाळ, पीठ आणून प्रसंग संपादावयाच्या पोटी देणेदाराची कोचवण किती आहे याची रफेदफे धणी अथवा आपण करून मला मोकळे करावे. म्हणजे माही उभयतापेक्षां गोड बोलणी बोलून उभयतांही आवडवून घेईन. श्रीमतांचे दौलतीस कर्ज होऊन दौलत कर्जभरीत झाल्यावर मग कर्ज बाहेर निघणे कळतच आहे. यास्तव धणी व तुम्ही वडिलांचे हातचीं माणसें एकत्र जाहला, हिशेबकितेबाचा सशय असल्यास कागदपत्र तयार आहेत, हिशेब पाहून मला मोकळे करावे.” तेव्हा सुभेदार बोलले की, “तुझे आईवर तलाख आहे, खोरंच सांग दौलतीस देणे किती ?” तेव्हा मग भाऊसाहेब हासून बोलले, “पाऊण कोट रुपये देणे आहे.” “खोरंच की काय ?” म्हणोन सुभेदारांनी पुसिले. तेव्हा भाऊ बोलले की, “बोलले यात दहावीस हजार अधिक उणे (इतकेच)” मग सुभेदार बोलले, “दौत लेखणी बंद आण.” तत्क्षणी आणविले. भाऊसाहेब यास म्हणाले की, “याद धर.” तीस लक्ष आपले नावे लिहिले. तीस लक्ष शिंदे याचे नावे लिहिले. “बाकी काय राहिली ?” म्हणून प्रश्न केला. भाऊसाहेब बोलले की, “पंधरा लक्ष राहिले” “याची वर्गणी विचूरकर वगैरे लहान मोठे सरदार याचा मेळ करून देऊं किंवा तुम्ही करून घ्याल ?” त्याचे उत्तर भाऊंनी केले की, “आम्ही करून घेऊं. परतु साठ कर्ची पट्टील ?” तत्क्षणी बिबाजी नाईक, विष्णु महादेव यास बोलावून पाठवून घेऊन आले. पूर्व संकेत नसतां त्याचे रूबरू विष्णु महादेव यास सांगितले की, “साठ लक्ष रुपये भाऊंस आज घावे.” त्याचे अगास डबडबा घाम आला. तथापि हो म्हणणे प्राप्त झाले. भाऊस सुभेदार याणी पुशिले “रुपये आले ?” भाऊ म्हणाले “हे देतील.” तेव्हा मग विष्णुपंत बावास सुभेदार बोलले “खातरी भाऊची कर.” विष्णुपंत बावा याणी हिंमत धरून भाऊसाहेबास विनती केली, “आपण हो म्हणावे, सशय असल्यास उट पाठवावे.” असें बोलल्यावर भाऊंनी

(१८) वाटल्यास तपासून पहा, व मला बोला. सरकार कामाला लागणारा पैसा जर मलाच कोर्तीतून काढून घावा लागतो, तर येणेकर्यांच्याकडे तगादा करून तो पैसा कोर्तीत आणून भरणे हेहि माझे कामच आहे. मग द्दोळकराकडे पैशाची मागणी केल्याबद्दल त्यांना राग का यावा ? कोचवण - जाच, तगादा, तसदी, टोंचणी. रफेदफे - निवाडा, निकाल, निराकरण. कर्जभरीत - कर्जांनै वाकू लेली, कर्जांनै घासलेली. वडीलाचे हातचीं माणसे - कदीम, जुनी, विश्वासू माणसें. तुझे आईवर तलाख आहे - तुला आईची शपथ आहे. तलाख - शपथ. बद्द - कागद. आपले - मल्हाररावाचे, स्वतःचे. वर्गणी - वांटणी. विष्णु महादेव - गद्रे सावकार. डंट पाठवावे - पैसा भरून आणण्यासाठी.

रुक्मर दिला. मग सुभेदार भाऊंशी बोललें कीं, “ बाबा, दौलतीचें कर्ज फिटलें कीं ? ” मग भाऊसाहेबांनीं उत्तर केलें, “ आपलेसारखीं माणसें दौलतींत असून कर्ज कोठून राहिल ? परंतु मजकडे वाईटपणा स्थापून अर्थ जाहला वडील आहां, क्षमा करावी. ” या रीतीनें सफाई होऊन बोलले “ डेन्यास जाऊं किंवा आणखी काहीं तुझ्या मनात राहिलें ? ” तेव्हां मातोश्री बोललीं कीं, “ येथेंच भोजन करून जा. ” तेव्हा सुभेदारांनीं उत्तर केलें कीं, “ तूं भाकरी कर आणि तिवांस जेऊं घालशील तर जेऊं ” मग बाईंनीं स्वयंपाक करून त्रिवर्गांस भोजनास हातें घातलें.

(१९) नंतर सुभेदार डेन्यास आले. गगोबा तात्या व अन्याबा पळसीकर सफाईस आले होते त्यास ही वार्ता ठाऊक नाही. डेन्यास आल्यावर उभयतास वर्तमान सांगितलें. त्यांनीं उत्तर केलें कीं, “ आम्ही दोन महिने अगोदर येऊन काय गवऱ्या वळ्ल्या ? परंतु ‘ सोम्या मारी गोम्याला, प्रायश्चित राजधराला ’ साठ लक्ष रुपये आज मी विष्णुपतबावास कोठून देऊ ? ” “ तुम्ही जाणें तुमचें कर्म जाणें, जाहलें वर्तमान तुम्हास सांगितलें, ” (येवढेच महारराव बोलले) (त्यावर) भाऊसाहेबांनीं सूर्योदय झाल्यावर कारकून उठें विष्णु महादेव याचे घरीं पाठविलीं. बाबा नीं तेचक्षणीं साठ लक्ष रुपये यांचा भरण्या करून दिला. मग लष्करात आले. तात्यास बुद्धिवाद फार केला कीं, “ पूर्वं सक्तेत नाही, श्रीमंताशीं गाठ. आमचा प्राणच ध्यावयाचा होता तर आपले डेन्यासासून (१८) फिटलें कीं ? — फिटले की नाही ? परंतु मजकडे वाईटपणा स्थापून अर्थ जाहला — भाऊसाहेबांनं असा टोमणा दिला कीं, आता कर्ज फिटलें. अर्थ जाहला म्हणजे पैका उत्पन्न झाला, पण त्यासाठीं मला इतका वाईटपणा पत्करावा लागला तेव्हां !

(१९) सफाईस — वसलाच्या रुजवातीस, हिशेब समजावून देण्याकरता. होळकराचे गगोबातात्या व पळशीकर पुण्यास अगोदर दोन महिन्यापासून, भाऊसाहेबाकडे आले होते. सोम्या मारी गोम्याला प्रायश्चित राजधराला — वड्याचें तेल वांग्वावर अशा अर्थी ही म्हण आहे. भावार्थ असा. गगोबा तात्या म्हणाला, ‘ पेशव्यांनीं तुमची खरड काढली आणि तीस लक्ष रुपये तुम्ही मुकाट्यानें कबूल केलेत पण मी तुमचा दिवाण. उद्या विष्णुपत गद्रे सावकारास ते रुपये मी कोठून देऊ ? ’ त्यावर होळकरानें गगोबा तात्यास उत्तर दिलें ‘ ते तुमचे तुम्हीच आतां कसे तें पाहून ध्या तुम्हीच खोटाई करून माझ्या पदरीं बोल आणलात. आतां तुम्ही दिवाण आहात, तर त्या रकमेची भरपाई तुम्हालाच केली पाहिजे. ’

मैकसू लांब गेला नव्हता. सावकारी म्हणजे काचेचे बासन, जरा कोंपेश जाहल्यास जन्मास मुक्तावयाचे काम." मग तात्या (ह्यांनी) विष्णु महादेव यांचे कर्तृत्वाचे स्तुतिस्तोत्र करून साठ लक्ष रुपयाच्या वराता महालानिहाय करून दिल्या. मग फौजेस बिदा करून शनवारचे हवेलीत दोन महिने मुक्काम करून राहिले.

(२०) इकडे हिंदुस्थानी दत्ताजी बात्रा शिंदे व जनकोजी शिंदे दिल्लीकडे आले होते त्यांनी नजीबखानाशी बेलभंडार करून शुक्रतालाहून दिल्लीस आणिले. दिल्लीस आल्यावर नजीबखानास धरून मारावे हा विचार (त्यांनी) केला. हे नजीबखानास समजले. (म्हणून) त्याचे मध्यस्त होते त्याशी बोद्धून शुक्रतालास माबारी गेला. मागो-माग शिंदेही कूच करून गाजुदीखान वजीर सुद्धा शुक्रतालास गेले. शुक्रतालास मोर्चेबंदी केली तेव्हां नजीबखानाने गंगेस पूढ बाधून, तिकडून रसद आणून, बेहेडे धरून मजबुदीने राहिला. शिंदे याचा उपाय चालेना. तशात नजीबखानाने गिलच्यांकडे वकील पाठवून चार दस्ते (म्ह.) अठ्ठ्याळीस हजार फौज आणविली. ते सरदेस पोचले. हे वर्तमान शिंदे यास कळताच शुक्रतालाचे मोर्चे उठवून गिलच्याचे फौजेचे सुमारे चालले. बुढिया शाहरणपूर यमुनेच्या काठी आहे. त्या अलीकडे पांच साहा कोशावर दत्ताजी व जनकोजी शिंदे राहून जिवाजी भोईटे सरनोबत पंधरा हजार फौजेनिशी गिलच्याचे तोंडावर रवाना केले. हे इकडून जातां मार्गात गिलच्याच्या फौजेशी गाठ पडली. उभयताची झटपट होऊन बाराशे (स्वारानिशी खाशांची) डोकी कापून गिलच्यानी नेली. बाकी फौज राहिली ती (१९) काचेचे बासन - काचेची उची वस्तु. बासन म्हणजे किल्ला असाहि दुसरा एक अर्थ आहे, 'बशन' या इंग्रजी शब्दावरून 'बासन' हा मराठी शब्द रूढ झाला. सावकाराची पत काचेच्या किल्ल्या सारखी नाजूक आहे. जरा तडा गेला की सपले म्हणून ती फार जपावी लागते असा भावार्थ. कबूल केल्याप्रमाणे ठराविक वेळी रकम मोजू शकला नाहीं की सावकाराची पत सपली ! त्याचें दिवाळे निघाले ! वराता - चेक, हुंडी, वरात, शनवारचे हवेलीत - शनवार वाढ्यांत नव्हे तर शनवार पेटेंत होळकरांचा जो वाडा होता त्यांत.

(२०) बेहेडे - मूळ शब्द बेहड. बेहड - नदीच्या जोरदार प्रवाहाने जमिनीला पडलेली खोल घळ. सुमारे - रोखाने. सरनोबत - सैन्यातील एक दर्जाचा अधिकारी, सेनापति सारखाच. बाराशे स्वारानिशी खाशांची डोकी कापून गिलच्याने नेली - सान्यांनी स्वीकारलेल्या ' बाराशे खाशांची डोकी कापून ' वा पाठापेक्षा त्यांनी पादटीपेंत दिलेला हाच पाठ योग्य होव. खासा म्हणजे सैन्यातील मुख्य सेनापति किंवा त्या दर्जाच्या आसपासचा मातवर अधिकारी. अर्थात १२००

पळून शिंदे यांजपाशीं आली. मार्गांत यमुनेचे कालवे व दळदळी यांत हजारों फौज बुडाली. बाप्ती राहिले ते, शिंदे होते त्या मुक्कामी आले. मग तेथून शिंदे निघोन दिल्लीस येऊन घाटोघाट चौक्या बसविल्या. गिलच्याची फौज बुडिया शहरापुरापाशीं यमुना उतरून शुक्रताली पोंहचतांच नजीबखानानें कूच करून दिल्लीचे सुमारे येऊन यमुनेचे उत्तर तीरीं मुक्काम केला तेथून यमुनेचा पयाबा पाहून दोन हजार रोहिले यमुनेच्या मध्यें बेटावर पाठविले. वर्तमान शिंद्याकडे कळतांच शिंदे चालून त्या बेटांतील रोहिल्यांवर गेले. तेथें रोहिल्यांनीं ताशेरा दिव्हा. त्यांत गोळी जनकोजी बावाचे डावे हातास लागली. आणि दत्ताजीबावाचा तर ठिकाणच नाही. लढाईत पडले किंवा कोठें गेले. अशी गोष्ट झालियावर शिंद्याचे फौजेचा धीर सुटून फौज पळाली. बाजारबुणगे सर्व लुटले गेले. जनकोजी बावा राहिले फौजेनिशीं रेवाडीस तीस कोस गेले.

(२१) सुभेदार फौजसुद्धा जयपूर प्रांतीं होते. त्याजला येण्याविशीं शिंद्याची पत्रें आलीं. तेव्हा सुभेदार कूच करून रेवाडीस आले. अलीकडे तीन कोश पाटोली गांव आहे, तेथें सुभेदाराचा मुक्काम जहाल्य. तेच दिवशीं शिंदेहि रेवाडीस आले दुसरे दिवशीं शिंदे होळकर यांच्या भेटी होऊन बुणगे दरोबस्त कबिल्यासुद्धां माळव्यात रवाना करून सडे झाले. हें वर्तमान नजीबखानास समजताच गिलच्यासुद्धा कूच करून याचे सुमारे आला होळकराची गाठ पडून न देता, यमुना उतरून शिर्कदऱ्यावर (शिंदे होळकर गेले.) यांच्या पाठीमागें नजीबखानही यमुना उतरून आला. सुभेदारास समजताच त्याच्या तोंडावर फौजा रवाना करून आपण व जनकोजी बावा शिंदे आगऱ्याच्या सुमारे आले. तों मागें शिंदे व होळकर यांच्या फौजेशीं व गिलच्याच्या फौजेशीं गांठ पडून होळकराकडील अन्याबा पळशीकर दिवाण व शेटीबा खराडे कामास आले. वरकड फौजेचा पाय सुटून कोणी मथुरेस, कोणी रामगडास गेले. सुभेदार आगऱ्यास आल्यावर मथुरेची व रामगडची पळलेली फौज येऊन सामील झाली. नजीबखानानें याचा पाटलाग न करता शुक्रतालास गिलच्यासुद्धा गेला. सुभेदारानीं मसलत केली,

(२०) खाशाचीं डोर्की कापून नेलीं हा पाठ स्वीकारला तर 'खासे' होते तरी किती ? सैनिकापेक्षा पुढान्यांचीच गर्दी अधिक होती असें म्हणावें लागेल व तें तर उघडच असभाव्य. पयाबा - वास्तविक पयाब असेच मूळांत असले पाहिजे. 'व' व 'बा' मोडींत सारखे भासतात. पयाब-म्हणजे पाय उतार, पायानें तरून जाण्यासारखा नदीचा उतार. ताशेरा - बंदुकीच्या गोळ्यांचा मार, फेर.

(२१) कबिला - कुटुंब, स्त्रिया वगैरे. पाय सुटून - धर सुटून, अवसान सुटून.

एक बरसाद जयपुराच्या मुलखांत छवणी करून बादबरसाद करणें तें करूं. याप्रमाणें ठरवून आगऱ्याहून कूच करून जयपुराच्या मुलखांत येऊन छवणी केली.

(२२) हें वर्तमान श्रीमंत भाऊसाहेब देशीं मोगलांवर स्वारी करून गेले होते तेथें कळलें. मग त्यांनीं त्या मोहिमेचा सामदाम करून हिंदुस्तानांत यावयाचा इरादा केला. कागदपत्र सरदारांस पाठवून मागोमाग श्रीमंतही कूच करून दरकूच बमय फौज आगऱ्यानजीक आले. येथें उभयतां सरदारांच्या भेटी होऊन ठराव झाला कीं, तूर्त बरसाद आणि यमुनेस फार पाणी, उतरल्यावर समजून घेऊं. याप्रमाणें मनसब्याची संचणी करून दरोबस्त फौज दिलीस आली. दिल्लींत ठाणें कायम केलें. ते वेळेस कुजपुराहून बातमी आली कीं, गिलच्यांची दहा हजार फौज यमुनेस पाणी फार म्हणून मुक्काम करून आहे. हें वर्तमान श्रीमंतांस कळतांच कूच करून कुजपुरास जाऊन गिलच्यांचे फौजेवर पडले. ते गाफल, तथापि तलवार खूप चालली. दहा हजार फौज लुटून तेथें गल्ला सुबलग म्हणून एक मास मुक्काम केला. हें वृत्त गिलच्यास समजल्यावर कूच करून नजीबखान सुद्धा यमुना उतरून दिल्लीच्या व कुंजपुऱ्याच्या मध्ये येऊन पडले. भाउसाहेबांस कळतांच कुंजपुऱ्याहून कूच करून पानिपतावर आले. तेथें सव्वातीन महिने राहून लढाया नित्य गिलच्यांच्या फौजेशीं करीत गेले. दाण्याचाऱ्याची बहुत अडचण पडली. सबब गोविंदपंत बुंदेले अंतरवेदीस रसद आणावयास गेले. त्यांणीं रसद भरून यमुनेच्या काठीं उतरले. मुक्काम होऊन गंगातीरीं स्नान संध्या स्वयंपाक होत आहेत हें वर्तमान गिलच्यास समजले. वीस हजार घोडे राउत दौड करून बुंदेले याच्या फौजेवर जाऊन पडले. फौज व रसद लुटून गोविंद पंतांचें स्नान-संध्या करितांना डोकें कापून नेलें. उंच उंच फडक्याचीं वेष्टनें गुडाळून एक्या फकीराबरोबर ज्याफत म्हणोन श्रीमंताकडे पाठविळीं. श्रीमंताला अंदेशा प्राप्त झाला कीं याचा आमचा लढाईचा इरादा असता ज्याफतीचा अर्थ काय ? तथापि हुजऱ्यास आज्ञा होऊन सोडून पाहिलें. तों डोकें निघालें ! ओळखणारांनीं ओळखलें. सांगितलें कीं, गोविंदपंत बुंदेले यांचें डोकें आहे. तेव्हा श्रीमंतांस कळलें कीं, रसद मारिली गेली. पुढें दाण्याचाऱ्याचें अवघड पडलें. तेव्हां मल्हा-

(२१) एक बरसात - एक पावसाळा. बादबरसात - बरसातीनतर पावसाळा संपल्यावर.

(२२) मोहिमेचा सामदाम करून - तद्द करून मोहीम संपवून. बमयफौज - फौजेसह. मनसब्याची संचणी करून - मसलतीची उभारणी करून. गाफल - गाफील, बेसावध. ज्याफत - मेजवानी. अंदेशा - सशय. येथें अर्थ आश्चर्य.

रजी होळ्कर सुभेदार यांणीं मनसुब्यास बुद्धिवाद आणिला कीं, आपण गनीम, त्यांत विदेश, येथें लढाईशीं तोंड न देतां दिवसेंदिवस चारादाणा केला तरी भाकर विसाकोसांवर भाजावी, तिथून खाणें पंचवीस कोसांवर व्हावें, अशा परिश्रमानें हरीफ जेर करावे. या भावानें बोलत असतां (तें भाऊसाहेबांच्या) ध्यानास न येऊन तीन महिने खाई खोदून मुक्काम केला. यानें परिणाम काय व्हावयाचा ? पाहून सुभेदाराचा उक्तभाव समर्पक पडला यामुळें पोटांत राग होता तो एकीकडे ठेवून भाऊसाहेबांनी उत्तर केलें कीं “ जाल्या गोष्टीस शब्द लावून फळ नाही. पुढें काय करावे ? ” मग सुभेदार बोलले कीं, आता कूच होतच नाही, रसिदेचा मेळ जाहला पाहिजे त्यास त्याच जिल्ह्यात जबरदस्त रसद पोहोचवावयाजोगा जात आहे. त्याची दीलजमाई झाली असतां दाणाचाऱ्यास कमी पडणारा नाही. आपण आज्ञा कराल तर त्याजला आपल्या पाशीं आणितों त्याची खातरी करावी म्हणजे रसदेची काळजी रहाणार नाही. तवातोबरा चालल्यावर दुसरें सुचेल. या अडचणींत काहींच बनून येत नाही ” तेव्हा श्रीमंतांनी आज्ञा केली कीं “ जाटास आणावें. त्याची खातरी करूं. ”

(२३) तेव्हां सुभेदारांनीं जाटास कागद लिहिला कीं, तुम्हीं फौजसुद्धा भेटीस यावयाचें करून रसद माफक फौजेनिशीं रसदेची तार बाधोन लष्करांत

(२२) मनसुब्यास बुद्धिवाद आणला - ठरलेला मनसुबा बदलण्याचा सल्ला दिला. गनीम - मराठे. हरीफ - शत्रू. 'हा विदेश असल्यामुळें आपण गनीमी काव्यानें लढावे, शत्रू भोवतीं तलावे द्यावे, विलगावे पुन्हा लांब पळून जावे, आतां इथें आहेत तर दुपारीं तिथें, असें करून शत्रूस भडावून सोडावे. त्याच्या भोवतालचा मुलूख जाळून पोळून बेचिराख करावा. असें करून त्यास जेर करावे' असें महाररावाचें म्हणणें. खाई - खदक, चर. याने परिणाम काय व्हावयाचा पाहून - अशा रीतीनें खदक खणून राहण्यानें आपलीच उपासमार होत आहे, शत्रूचा पराभव दूरच राहिला, हे पाहून म्ह. अनुभवास येऊन 'सुभेदाराचा उक्तभाव समर्पक पडला' असें भाऊसाहेबास मनोमन पटले. उक्तभाव - प्रकट केलेले विचार. समर्पक पडला - प्रत्ययास आला. रसिद - रसद, धान्यपुरवठा. मेळ - सपादन. तवा तोबरा - शिपावाला अन्न आणि घोड्याला दाणा. मराठी स्वारा बरोबर तवा तोबरा हीं नेहमीं असावयाचीच. भाकरीसाठीं तवा व घोड्याला हरबरा देण्यासाठीं तोबरा.

(२३) रसद माफक फौजेनिशीं - रसदेच्या संरक्षणास लागेल तितकी फौज ठेवून किंवा देऊन तार बाधोन - अखंडीतपणें रसदेचा पुरवठा होत राहिल अशी व्यवस्था करून.

जिन्नस मग दीडामणाची धारण राहे असें करावें. आणि एक वेळ सरदारांच्या भेटीस यावें. हें सुभेदाराचें पत्र येतांच रसदेची तार लावून लष्करांत दीडमणाची धारण सुरू केली. मागाहून जाट साठ हजार फौजेनिशीं जातीनें भेटावयास आला. सुभेदार याच्या विद्यमानें भेटी जहाल्या. वखें—जवाहीर आदि शिष्टाचार यथोक्त होऊन जाट महिनाभर लष्करांत राहिला पुढें भाऊसाहेबांचे मनात पाप आलें कीं, जाटास लुटून घ्यावें. तेव्हा हें वर्तमान सुभेदारास (कळतां) अग्रसर होऊन बोललें कीं, आपले आन्नेवरून मी वचन बेलमंडार देऊन आणिला. त्यास आणिल्या-सारखें त्याणें चाकरीही केली. दीडमणाची धारण केली. महिना भरून चुकला. कोण्याही जिनसाची कमती पडू दिली नाही. असें असता आपले मनांत हें आलें. उत्तम आहे. आम्हीं आणलें तसें त्यास लष्करापासून पांच कोशावर पोंचवून देऊन मग आपण लुटणें तर लुटावें. पाहिजे तें करावें. अगर आम्हांस आज्ञा करावी, हुकूम बजावूं. ” असे बोलणें निग्रहाचे पडल्यावर श्रीमत भाऊसाहेब उगेच राहिले. सुभेदार डेज्यास येऊन जाटास बोलावून सांगितलें कीं, “तुम्हास आम्हीं आणिलें. साप्रत श्रीमताचें मनात तुम्हाविषयी पाप आलें आहे, यास्तव आम्हीं तुम्हांस लष्करापासून पाच कोश पोंचवून देतो. पुढें तुम्ही सभाळून जावें. (नाही तर) आम्हींच लुटावयास येऊ. ” अस स्पष्ट सागून दिलें. जाटाचें उत्तर पडलें कीं, “ पाच कोश श्रम आपण आम्हांकरिता कशास करिता ? आम्हांस सुचविलें हेंच स्नेहपणाची शर्थ झाली. ” इतकें बोलून डेज्यास येऊन नौबद दिली. तयार होऊन चालले. गेले. श्रीमंतांनी सांगून पाठविलें कीं, “ जाट कोणाचे हुकुमानें गेला ? ” सुभेदाराचें उत्तर गेलें, “ काल दरबारीं बोलणे झालेंच होतें, त्यावरून तो उठून गेला. आता आज्ञा झाल्यास मार्गें धावणे करितो. ” तेव्हा भाऊसाहेबांनीं सागून पाठविलें कीं, “ हे खेळ अवघे तुमचेच आहेत. इतःपर बोलावू तेव्हा दरबारास येत जावें. बोलावण्याखेरीज येण्याचें कारण नाही. ” याचें उत्तर गेलें कीं, “ आज्ञा शिर-सावंद्य. आम्हांस मनसुब्याचें कारण नाही. चाकर आहों. चाकरी सांगाल ती करून घरीं स्वस्थ बसूं ”

(२४) यावर मास पक्ष असेंच चाललें, तों पुन्हा धान्याची अडचण पडोन तीन रुपये शेर वान्य भाव मात्र. जिन्नस दमडीभर नाही. तेव्हां लाचारी पडली. मनसुब्यास सोहळत राहिली नाही. आतां अन्नावांचून मरावें तेपेक्षां धारातीर्थीं (२३) महिना भरून चुकला — एक महिना संपूर्ण झाला. शर्थ — परिचीमा. धावणें करतो — धावून जाऊन पाठलग करून लुटतो.

(२४) मनसुब्यास सोहळत राहिली नाही — कोणाकडे बोलणें करून मदत

अनुसर व्हावें हें नेकसल्ला. भावी भवितव्यानुसार मनसुबा मनांत ठसून शिंदे-होळकर आदिकरून शाहाण्णव कुळीचा मराठा बरोबर होता (त्यापैकी) हा बुद्धिवाद कोणासही न पुसता जय अपजय परमेश्वर देईल त्यास, परतु दाण्याचाऱ्याचे कोचणीने हबक खाऊन उठून जातील, मग समेटणें कठीण, असा आपल्या मनांत विचारांचा आगम बांधून दुसरे दिवशीं श्रीमंत भाऊसाहेब याणीं फौजेस तमाम ताकीद करून समरांगणास जागा उमेतीची पाहून लढाईस आरंभ केला. लढाई निकराची. भाऊसाहेबाचा हत्ती पुढें, तेथून गोळीऱ्या टप्यावर विश्वासरावाचा हत्ती. ईश्वर कृत्यानुसार विश्वासरावास अचानक गोळी लागली. भवते स्वार होते ते कालवले. हें वृत्त भाऊसाहेबास समजतांच भाऊसाहेबांनीं हत्ती बसविला आणि धावत आले. विश्वासराव गोळीचे जखमेनें कार्य होऊन गतुकाम. तथापि हिंमत धरून भाऊसाहेबांशीं बोललें कीं, “ येथें जे ईश्वरास कर्तव्य तें केलेंच. परतु आपले आल्यानें लढाई विघडेल ही गोष्ट चागली केली नाही. आपण तों प्रसंग सपादावा. ” इतकीं अक्षरें हिंमत बांधून बोलले तथापि भाऊसाहेब यांचा स्वभाव सडेतोड. (पूर्वी) देशी मोहीमसीर होण्याचे समयीं दादासाहेब याणीं स्वारीच्या देण्याचा तगादा केला हें भाऊसाहेबास बरदास्त न होता जाब दिल्या कीं, “ स्वान्या शिकान्या करून देणें घरास आणावें ही चाल कोठील ? ” तेव्हां दादासाहेबांनीं उत्तर केलें कीं, “ आम्ही चाकर हरामखोर, श्रीमंतांचें पायाशीं प्रतारणा करून कुणगे वेगळे ठेऊन देणें दाखवितों ! इतक्यावर स्वारी आपणच करावी. ” “ उत्तम आहे. आम्हीच करू, परतु आम्हीं कारकून आम्हांस धनी पाहिजे, विश्वासराव यास (२४) मिळवावी तर तसा कोणी मनुष्य दिसेना. सोहलत - सवड. मनसुबा - सल्ला मसलत. नेक सल्ला - उत्तम मार्ग. हबक - धास्ती, हाव. समेटणें - आवरणें. विचारांचा आगम बांधून - विचार ठरवून. उमेतीची - उमेतीची असें असावें उमेठ - उचवट जागा. उमेतीची - उमाळ्याची. कालवले - धिस्त सुटून सरमिसळ झालें. गन्तुकाम - मरणोन्मुख, परलोकचे प्रस्थान ठेवलेला. येथें जे ईश्वरास कर्तव्य तें केलेंच इ० - ईश्वरानें नेमले होते त्याप्रमाणें माझा येथें गोळी लागून काळ होणार त्यास इलाज नाही. परंतु तुम्ही आपली जागा सोडून मजकडे धावत आल्यामुळें तिकडला धरबंध सुटेल व सेनापति दिसेनासा झाल्यामुळें लोक पळूं लागतील व लढाई विघडेल. तरी तुम्ही आपल्या जागीं जाऊन उभे राहा व प्रसंग सपादा. म्हणजे लढाई जिंका. बरदास्त - सहन, मान्य, ग्राह्य. देणें घरास आणणे - कर्ज करून घरीं येणें. हरामखोर - गुन्हेगार, राजद्रोही. कुणगा - धनाचा साठा.

बरोबर द्यावे. ” (असे भाऊसाहेब बोलले) तेव्हां नानासाहेबांनी उत्तर केलें कीं, “ मुलांनं पाहिलें काय ? त्यांनं येऊन तरी काय करावयाचें आहे ? तुमचे तुम्ही असल्यावर पोर कशास नेता ? ” (पण) भाऊसाहेबांचा आग्रह पडला. तेव्हां नानासाहेबांस रुकार देणें प्राप्त झालें. हें वर्तमान गोपिकाबाईस समजतांच तिनें आग्रह धरिला कीं, “ माझे पोर मी जाऊं देणार नाही ” तेव्हां नाना, भाऊ उभयतांचाही इलाज खुटला. मग भाऊसाहेब जातीनें गोपिकाबाईकडे जाऊन पदर पसरून, साष्टांग नमस्कार घालून प्रार्थना केली कीं, ‘ विदेशास लेंकरांस कशास न्यावें हें खरेच परंतु बाल सिंहाचें ! कोव्हाकुत्र्याचें नाही. तथापि विश्वासरावाच्या बालप्राप्त धक्का लागावयाचा नाही मीच जातो परंतु आमचे पदरीं इतकें पुण्य नाही. नाना पुरुष भाग्यशाली. त्याच्या भाग्याचा प्रसर आहे ह्यास्तव विनंती मान्य होऊन विश्वासरायास बराबर द्यावें ” तेव्हां गोपिकाबाईस संकोच पडून रुकार दिलहा. अशा आग्रहांनें आणिलें आणि येथें ईश्वरानें काय केलें ? आता तोंड (कसें) दाखवावें ? इतकें मनात आणोन घोड्यावर स्वार होऊन घोडे घातले. या उभयतांचें वृत्त वकिलाच्या चिठ्या शिंदे होळकर यांजकडे जातांच हवा पाहून उभयतां सरदारानीं घोडे घातले. जनकोजी शिंदे गारद झाले. मल्हारजी होळकर (यांनीं) ऐशीं स्वारांनीं दक्षिणचा रस्ता धरला.

(२५) जाटाचे मुलखांत आल्यावर एक जाट, जाटाचा भाईबेटा, सुभेदार त्याचे गढीवरून चालले. तों जाट येऊन सुभेदाराच्या घोड्याच्या जेरबदास हात घातला. “ श्रमले आले आहां, गढीत चालून भोजन करून जावें. ” त्याशीं शिष्टाचार बोलता गोविंदराव बुळे जवळ होते त्यास डोळा घालून त्यानें ज्या हातानें जेरबद धरिला होता तो हात तोडून टाकिला आणि घोडे उचलिलें. जागां जागा स्नेहानें अथवा पापबुद्धीनें बहुत आडवे आले. समय पाहून कोणाचाही विश्वास न धरितां जुवामर्दीनें ग्वालेरीस आले. मार्गे फौजेचा भरा जाहाल्यावर जसा ज्याला रस्ता सांपडला तसा तो निघोन गेला. ज्याचें आयुष्य सबळ तोच पार पडला.

(२४) मुलांनं पाहिले काय ? - मुलाल काय अनुभव आहे ? तो लहान असल्यामुळें त्याला स्वान्या शिकारीचा अनुभव नाही. बाल - छावा, मूल. बालाप्र - कसाचें टोंक. मीच जातो - मीच एकटा गेलो असतो. पदरीं इतकें पुण्य नाही - दौलतीच्या मालकाचा अधिकार मला नाही. संकोच - भीड. हवा - शुन्दी, गोंघळ. रागरग

(२५) भाईबेटा - पुतण्या, भाऊबद. जुवामर्दी - घाडस, शौर्य. भरा - मोड, दाणादाण.

बाकी बहुतक मारले गेले. जाटापाशीं जो आला त्यानें सुभेदाराच्या स्नेहाची शर्थ ठेवून, हत्तीवाल्यास हत्ती, पालखीवाल्यास पालखी, घोडेवाल्यास घोडे, जोडेवाल्यास जोडे, राहिल तांपर्यंत यथेच्छ भक्षावयास, जाईल ते दिवशीं खर्चीस, माणूस पाहून भारबरादारी (अशी) सरबरा करून ग्वालरीस पावते करून (दिले). ये प्रमाणें हत्तीनिसापासून भग्यापर्यंत सरबरा केली. त्यात रावजी महादेव फडणीस पारनेरकर निसवत होळकर हे मथुरेस आले. बहुत खराबीत. त्याचे मामाचे चिरंजीव राजाराम सदाशिव पानिपतावर राहिले. मथुरेस आल्यावर जाट जातीनें जाऊन भेटून बहुत प्रार्थना केली कीं, “ लागेल त्याची आज्ञा करावी.” त्यांनीं उत्तर केलें कीं, “ आपण कृपा करून आज्ञा करितां तेंथें आमचा बधु पानिपतावर राहिला यास्तव चार कोस अवरस चवरस रण पडले आहे तें भाड्याचे गाडे लाऊन गंगेत टाकावें. त्यास जो पैका लागेल तो आम्ही देऊं.” त्याणीं कबूल करून चारशें गाड्या भाड्याच्या लावून सपूर्ण रण गंगेत टाकले चाळीस हजार रुपये भाडें लागलें. ते सावकाराची चिठी जाटास देऊन (मग रावजी महादेवाचा) जाटानें सन्मान करून ग्वालरीस पावते केले.

(२६) सुभेदार ग्वालरीस येऊन पचवीस हजार फौज जमा केली. तमाम नर्मदा तीर पावेतो मालेदार येऊन भेटले. रागड्यांनीं हवा पाहून जे गढीबंद होते ते होते, ज्यास गढी नाही ते गढी बाधून बदमामलीस आले. जयपुरकर माधोसिंग याने वीस हजार फौज रायासिंग घोडचढे याजबरोबर देऊन नर्मदा-
(२५) स्नेहाची शर्थ ठेवून - स्नेहाची जाणीव ठेवून होळकरानें सुरजमल जाटास भाऊसाहेब पेशव्याचा बेट अगोदर कळवून त्यास सावध करून जीवनिशीं पूर्वीं बाहेर काढून दिले होते ते उपकार स्मरून, खर्चीस - खर्चास, भारबरादारी - सामानवाहतुकीसाठीं बैल वगैरे. सरबरा करणें - पुरवठा करणें, हत्तीनिस - हत्तीनिशीन, हत्तीवर बसण्याचा मान असलेला मातबर माणूस, पानिपतावर - राहिलें - पानपतावर मेले. रण पडले आहे - रणांगणावर मुडदे पडले आहेत. जाटास देऊन - जाटास दिली व मग.

(२६) हवा पाहून - रागरग पाहून. बदमामलीस येणें - उलटणें, उद्धटपणास प्रवर्तणें. पानपतास झालेल्या मराठ्यांच्या मोडामुळें रांगडे सस्थानिक मराठ्यांवर उलटले. जे गढीबंद होते म्हणजे ज्यास कोटाचा आश्रय होता असे रांगडे सस्थानिक तर मराठ्यांस जोरा दाखवू लागावे यांत आश्चर्य नाही. पण आतांपर्यंत जे सामान्य क्षुद्र भुमे होते तेहि पुड झाले. त्यांनीं किल्ले कोट बांधले व ते मराठ्यांना पूर्वींप्रमाणें दबोनासे झाले व त्यांनीं मराठ्यांना खंडण्या देण्याची चाळवाचाळव सुरू केली.
हो. कै. ३

पर्यंत आपला अमलाफैला करावा, या इराद्यावर रवाना केले. हे वर्तमान सुभेदारास समजतांच बमय फौज कूच करून हडोतीचे मैदानात हाडे सामल करून (सामना) केला. लढाई भटवाटवाड्यावर मातबर जहाली. सुभेदाराच्या हातास गोळी लागली. इतक्यांत सुभेदार घोड्यावरून पालखींत येतांच फौज दामदस्त पळाली. तेव्हां बुंदी कोटेवाले हाडे यांनीं विचार केला कीं आपण घोडेवाल्यात सामल होऊं नये हा उत्तम पक्ष झाला. त्यास घोडेवाले निघोन देशास जातील परंतु आपली भूम जयपूरवाला खोदून टाकील. त्यापेक्षा सोक्षमोक्ष आजच व्हावा. असा निश्चय करून जाजमे हातरून जयपूरवाल्याशी लढाई घेतली. जयपूरवाल्याचें पाऊल मागें पडताच महारजा होळकर (यांनीं) हात गळ्यात बाधोन घोडे घातले. तो मारीत सागोन दरवाज्यास भाले लाविले. तेथेंच मुक्काम केला. जरवेखालीं पचवीस लक्ष रुपये घेतले. बुंदी कोटेवाले यास भेटून खातर तसलीम करून इंदुरास गेले. इंदुरी मुक्काम करून महालवाल्याकडे महालचा पैसा तीन सालीं जमला होता तो पैसा जमा करून माळव्यात तहद हडोतीपर्यंत ज्या ज्या रागड्यांनीं मामलेदाराशीं बद-मामली केली त्यांच्या गढ्याचा कट्टा केला. रबाब पूर्ववत् जमून इंदुरास आले.

(२६) घोड्यावरून पालखींत येताच - जखमी झाल्यामुळे सुभेदारास पालखींत रहावे लागले. दामदस्त - झाडून सर्व. भूम - मुद्दख, जमीन. जाजमे आंधरून लढाई घेणे - धरत्या जागेवरून किंवा बैठकीवरून त्रिलकूल न हलण्याचा निश्चय करून लढणे. असाच वाकप्रयोग हरिवश बखरीत आलेला आहे. फक्त तेथे जाजमाऐवजीं सतरजी असा शब्द आहे. "सावनूरकर नवाब याजकडील पठाण किल्ल्याचे रेवणीवर सतरज्या हांतलून वर बसून तिरदाजी करीत-येथेंच मरू, पण जागा कधीं सोडणार नाहीं, असा आपला निश्चय शत्रूस कळावा म्हणून." हरिवश बखर पृष्ठ ९. हात गळ्यांत बांधून - हाताला गोळीची जखम झाली होती तरी तो जखमी हात तसाच गळ्याशीं बांधून महाररावाने लढाईच्या गर्दीत प्रवेश केला. सागोन - हे दरवाजाचें विशेष नांव दिसतें. तहद - पर्यंत. तहद हडोती-पर्यंत - वास्तविक पहिला 'तहद' किंवा शेवटचा 'पर्यंत' या पैकीं कोणता तरी एक शब्द अनावश्यक आहे. परंतु जुन्या भाषेंत एका अर्थी असे दोन्ही शब्द घालण्याची वद्विवाट असे. उदा० 'विना' व 'वांचून' हे शब्द समानार्थक असता त्यांचा एकाच वाक्यांत उपयोग करीत. जसे "विना त्याचें परिपत्य केल्यावांचून मला समाधान नाहीं." दुसरें उदा० "अखवार पुरन्दर अज इस्तकबिल छ दहा मोहरम खगायत." वास्तविक 'अज' व 'इस्तकबिल' हे दोन्ही समानार्थक शब्द आहेत.

फौजेची दिलजमाई करून, तोंडानें मागितली नालबंदी देऊन चौमहिंन्यांनीं बाज बरसाते इंदुरीं येऊन हजर व्हावे ह्या बेतानें फौज रवाना करून माळवें प्रांतीचे बंदोबस्तास तुकोजी होळकर याजपाशीं पांच हजार फौज ठेऊन आपण देव-दर्शनास देशीं गेले.

(२७) तुकोजी होळकर फौज सुद्धां मेवाडांत गेले. आलीकडे मंदोसरांत वस्ती फार करून मेवात्याची. मेवात्याशीं व कोतवालाशीं कलह होऊन मेवाती यांनीं लढाई करून कोतवाल यांचे डोकें गादीवर कापलें. हें वर्तमान सुभेदारास थालनेर मुक्कामीं समजताच हजार स्वारानिशीं धाऊन तिसरे दिशीं मंदोसरास आले. शहरांत शिरून मेवात्याचा कट्टा केला. मेवाती पाहिला त्या ठिकाणीं डोकें कापिलें. चौतऱ्यावर ज्या मेवात्यानें डोकें कापिलें होतें त्याचें डोकें चौत्र्यावरच कापिलें. मेवात्यास समजलें सुभेदार आला, आपला प्राण वांचणें कठीण. तेव्हां मेवात्यांत मुख्य होते ते कमाविसदार याचे विद्यमाने सुभेदारास शरण येऊन पन्नास हजार रुपये नजर दिले. त्याजवर पाच चार मेवाती मुख्य होते त्याजला वस्त्रें देऊन, पन्नास हजार रुपये नजरेचे कमावीसदार याचे जमेस करून, आपण पुन्हा देशीं आले. श्रीमार्तंडाचें दर्शन घेऊन पुण्यास आले. पाणिपताचे लढाईचें वर्तमान पुण्यास समजून नानासाहेब हाय भाऊ ! हाय भाऊ ! (करीत) शिरोज भेलशापर्यंत गेले.

(२६) तोंडानें मागितली इ० - शिलेदारांनीं नालबंदीसाठीं वाटेल तेवढी रकम मागितली तरी ती होळकराने तात्काळ दिली. नालबंदी - नोकरांतील शिलेदारास त्याच्या ठरलेल्या पगारापैकीं काहीं भाग आगाऊ तयारीसाठीं म्हणून देण्याची पद्धत असे, तिला नालबंदी म्हणत. या पैशातून शिलेदारानें आपल्या घोड्यांना नालबंदी करून तीं सज ठेवावी अशी अपेक्षा असे.

(२७) गादीवर - कचेरींत, भर कचेरींत. चौतरा - कोतवालाची कचेरी. याचे जमेस करून - यांच्या हवाली करून. हाय भाऊ हाय भाऊ करीत - नानासाहेब पेशव्याला भाऊसाहेबाविषयीं किती अपरंपार शोक झाला होता हे पाहणें असल्यास पुरन्दरे दत्तर भाग १ मधील अखेरचीं पत्रें पहावीत. "नानासाहेबांची तथीयत आजारीपणानें आधींच दासळली होती, त्यांत हा जबर धक्का बसल्यामुळें तर तो खगत चालला. 'घोड्यावर अर्ध कोशहि बसवत नाही. ' इतक्या कनिष्ठ दर्जाला तथीयत जाऊन पोहोंचली. सर्व वेग विचारे करून त्यानें आवरलें पण भाऊसाहेबाचे दुःख कशानेंच परिहार होण्याजोगें नव्हतें. 'भाऊयांचून दुनिया दौलत व्यर्थ आहे, त्यांचें हातचें पत्र पाहिले तेव्हा माझ्या बायकोस मला जीव बेईल. आतां तीं वेडेपणें आहां. लोक अल्पायुषी होता. स्वयंमडळ भेदून गेला. तें दुःख परमार्थ - शास्त्रपुराणें करून टाकिलें. परंतु चिरंजीव भाऊवांचून दुनिया व्यर्थ आहे. !!'

शिरोजेस नानासाहेबांचा काळ झाला. माधवराव साहेब पुण्यास होते त्यांची भेट घेऊन साहा महिने राहिले.

(२८) तों इकडे जाटाशी व नजीबखानाशी लढाई उत्पन्न होऊन नजीबखानानें सुरजमल्ल जाटाचें डोकें कापून (टाकलें) जाटाचे चिरंजीव नवलसिंग व जयाहीरसिंग यांची उमेद तीर्थरूपाचा सूड ध्यावा एतानिमित्त सुभेदारफडे वकील आला व नजीबखानाचाही भाईचारा त्याचा (हि) वकील आला. तेव्हां फौजबंदी माधवराव साहेबाचे आज्ञेवरून (वरून) पेंदारी फौज घेऊन जाटाचे उपकार पाणिपताचे स्वारीचे प्रसर्गी याजमुळें जाटाकडे आले. जाटाची फौज घेऊन नजीबखानाशी साडेतीन महिने लढाई जाहाली जाटाची फौज फितुरी. तन देईना. तेव्हां जाट कमजोर पडून जाटाचे मनाजोगा घाट न उतरता सुभेदारानीं जाटाचा व नजीबखानाचा तह ठरावून देऊन आपण अनुपशहरावर गेले.

(२९) तेथें सुजाउद्दबला होता, त्याजला फिरंग्यानीं लुटून घेतलें. यास्तव सुभेदारांशीं भेटोन लाख रुपये कुचाचे, पन्नास हजार मुक्कामाचे असें कबूल करून सुभेदारस घेऊन फिरंग्यावर गेला रुपये मुबलक फौजेस द्यावे हें सुभेदाराचे बुद्धीस येईना. तशांत कारभारांत विसाजी लाभते याचें संमत फौजेस रुपये द्यावे हें पडेचना. लढाईचा मोसम लढाईस अग्रसर गंगोबा तात्या (त्यास) फौज घेऊन मुक्कामल्यास फिरंग्याचें जाणें प्राप्त फौज बेदील स्वाधीन काहीं नाहीं. ह्यामुळें गंगोबा तात्याही बेदील. लढाईचें तोड, चोहोकडून दहा कोशाचें अंतरानें फेरानें फौज पळते, फिरंगीं मागें तेव्हा बेजार जाहले मग शखभट उपाध्ये होते त्यांजपाशीं तात्यानीं त्रासरूप होऊन गान्हाणें सांगितलें कीं, “ फौज घेऊन पुढें मरणें (३७) ‘ भाऊवांचून सकळ व्यर्थ ’ हें नानासाहेबाचे दु.खोद्गार कसल्याहि पाषाण-हृदयास पाश्चर फोडतील. पुरदरे-दत्तरभाग १ प्रस्तावना पृष्ठ ६०. शिरोजेस नानासाहेबांचा काळ झाला - चूक. पुण्यास पर्वती येथें काळ झाला.

(२८) तन देणे - छाती देणें, दिय्या करणें. तन - छाती.

(२९) लाख रुपये कुचाचे, पन्नास हजार मुक्कामाचे - मुक्काम पडेल त्या दिवसासाठीं खर्चास पन्नास हजार व फौज कूच करून जाईल त्या दिवसाचे पन्नास हजार. मोसम - हगाम, प्रसंग. बेदील - पगार न मिळाल्यामुळें त्रिथरलेली. दहा कोशांचे अंतरानें ३० - फिरंग्यानीं चोहोकडून मल्हाररावाच्या फौजेचा पाठलाग चालविला. होळकरांची फौज दहा वीस कोसांचें अन्तर आपणांत व इंग्रजांत सोडून सरखी पळत होती. इंग्रज काहीं पाठलाग सोडेंनात, त्यामुळें होळकरी फौजहि धावताना बेजार झाली. शंखभट - सखभट तर नसेल ?

मला, लोकांस जखम अथवा पैसा देऊ म्हटल्यास स्वाधीन नाही, यास काय करावें ? तुम्ही यजमानास उपदेश करून दोन रोजमुरे देववावे. फिरग्याचें पारिपत्य करण्याचा जिमा माझा.” तेव्हां शंखभट यानीं कबूल करून सुभेदारास फजीत केलें कीं, “ रुपये आपले बापाचें कीं काय ? ज्याजवर रुपया येतो त्याजला जखम लागली असतां हळद फटकू मिळणें कठीण तेव्हां फौजेचीं हामराई राहते कशी ? राखणारांनें काय करावें ? ” तेव्हां उद्यां लढाई करावी, दोन रोजमुरे अस्तमांनीं ध्यावे असें गंगोबा तात्यास समक्ष आणोन त्याची खातरी करून सांगितलें. दुसरे दिवशीं तात्याचे हमारानें फौजही हमरा होऊन घोडे घातले. सात पलटणे कापून काढिलीं. बटुकीच्या मोळ्या बाधून चवदाशें गोऱ्याचे डोक्यावर देऊन आणिल्या. अस्तमांनीं मुक्कामास आल्यावर रोजमुऱ्याचा ऐवज मागावयास गेले. सुभेदारांनीं रोष केला कीं, “ रोजमुरा कशाचा द्यावा ? चार पलटणें अवशिष्ट राहिली आहेत त्याचें पारिपत्य होईल तेव्हा रोजमुरा मिळेल ! ” या बोलण्यानें तात्या व फौज फारच उदास जहाली उदासी व दिवसाचा श्रम ह्या गिरफदारीनें कोणी चौपत कोणी उदास. मागील चार घटिका रात्र राहता चार पलटणे लढाई झाली तेथून चौकोशावर होती, त्याणीं उठावणी करून चार घटिका मागील रात्री येऊन पडले. फौज आपली तरबितर होऊन सुभेदार व बाळाबाई अल्हडवाल्याचें कुटुंब बराबर होतें (त्या) कुटुंबासुद्धां कालपीनजीक यमुनेचे घाटावर आले. तेथें पाणी अथाक, मार्ग फिरगी, तेव्हां श्रीमार्तंडाचें स्मरण करून श्रीयमुनेची पूजा करून हत्ती घातला. तों कंबरे-इतकें पाणी. तमाम फौज उतरोन आली त्या ठिकाणी यमुनेस पायउतार कधींच जाहला नव्हता. येथें पायाब होऊन यमुनेनें मार्ग दिला ! तो मागाहून फिरंगी आला. त्याणेही गंगेत प्रवेश केला. तो पाणी अक्षोभ ! लाचार होऊन माघारा गेला. बहुत आश्चर्य झालें कीं, महारजी होळकर मनुष्य नव्हे, काहीं ईश्वराचा अंश खरा. असे मानून टोपी काढून सलाम करून माघारा गेला. चाले चाले झांशीस आले.

(३०) तों इकडे दातिया, ओडसे, सेवडे व गोहदवाला जाट यानीं एकदिली

(२९) ज्याजवर रुपया येतो - ज्या सैनिकाच्या बळावर आपण विजय मिळवतो व खडप्या घेतो. हळद फटकू - जखमांना लावण्यासाठीं हळद व जखम बांधण्यासाठीं चिंधीचें फटकूर. हमराई - जमाव, उपस्थिति. हमराईनें - येथें अर्थ हमीमुळें. हमरा होऊन - विश्वासी होऊन. गिरफदारी - चिंता, काळजी, सशय. तरबितर - तारबितार, डावाडोल, उध्वस्त, विकारण. अथाक - अथांग. पायाब - पावानें प्रवाह तरून जाण्यासारखा उतार. अक्षोभ - अथांग, अपरंपार. चाले चाले - कूच मुक्काम करीत.

करून हिमत बाहादर अनुपगीर गोसावी पातशाई चाफर याला आणून खर्च कबूल करून झांशी व ग्वालेर ध्यावी हा इरादा बांधोन झांशी घेतली. अशा संधीस सुभेदार येऊन दाखल झाले. तों रांगडे याणी शेवडे, दतीया वगैरे येथील जमियत झाशीत भरून दिली. कारण सुभेदार झांशीस मोर्चे लावितील. जागा त्यांची. याजकरितां झांशीचे जमेतीनें बळकटी करून हिमतबाहादर आंत ठेविला. हें पाहून सुभेदारांनींही कवाईत केली. झांशी सोडून शेवड्याकडे चाल केली. तेव्हां बुंदेल याणीं रातारात झाशीची जमेत काढोन शेवड्याकडे आले. हें वर्तमान समजताच सुभेदारांनीं रातारात येऊन झाशी घेरिली. मोर्चे लाविले. तोफा सरंजाम बराबर नव्हता. सडी स्वारी. तेव्हां रामपुन्याहून झाळादळ, सलाम, भवानी, मार्तंड चारीं तोफा आणून मोर्चे सुरुवात केले. तीन महिन्यात झाशी घेतली. श्रीमताचा झेंडा कायम करून हिमतबाहादर गोसावी याणें विचार केला कीं, सुभेदार आले येथें आपलें बुद्धिकौशल्य अथवा जुवामर्दी चालून यश येतें असें नाहीं. आपले जमेतीनिशीं निघोन गेला. सुभेदार झाशीचें ठाणें मुस्तकीम करून दतियासी लागले. तिसरे दिवशीं चार तोफा दराबीवर धरून मार्गें शिलेदार सरदार हुजरात वगैरे पायदळ देऊन हल्ला करून दतीया घेतला. राजा धरिला. आपला अमलापैला करून मग राजाची दिलजमाई करून आपला नातु म्हणून त्याची स्थापना केली. गोडीगुलाबीनें त्याचें राज्य परत करून पंधरा लाख रुपये खंडणी घेतली. शेवडे ओडशे दतियाचे पेठ्यातील, जरबेनें हात बांधोन हजर जाहले. त्यानें पाच पाच लाख खंडणी दिली. सुभेदार भाग्यशाली, प्रतापवान, जातीनें अपेश कोठें आलेंच नाहीं. परंतु समाप्तीचा वेळ आल्यासारखी बुद्धि उत्पन्न होऊन विसोबा लाबहाते याचे नादीं लागून फौजेस खर्चास न दिल्यामुळे फिरग्याचें आलें यश गमाऊन साठ कोश झाशीस आले ! अब्बलीपासून जातीनें मनसुब्यास धक्का कोठेंही बसला नव्हता. मृत्युचिन्हाचें सूचक (म्हणून) फिरग्याची बदनक्षा घडून आली. तथापि बुंदेलखंडात आल्यावर श्रीमताचा रबावा त्यांनीं जया चागला जमविला.

(३०) जमियत - सैन्य. कवाईत - युक्ति, डाव. मुस्तकीम - कायम, जबरदस्त. दराबीवर धरून - दराबी म्हणजे तोफेच्या खालीं जो स्टॅंड किंवा फडपैया असतो तो. दराबीवर धरून - नेम धरून ? पेठ्यातील - ताब्यांतील. अब्बलीपासून - प्रथमपासून, सुरवातीपासून जातीनें - स्वतः रचलेल्या व्यूहास, मसलतीस. फिरंग्यांची बदनक्षा घडून आली - फिरग्यांच्याबाबत मल्हाररावास पराभवाची अपकीर्ति स्वीकारावी लागली म्हणजे इग्रजाकडून त्याचा पराभव झाला. हा डाग त्याला लागला. हें दृष्ट चिन्हच झालें. जणू काहीं दैवाला या योगें मल्हाररावाचा पुढील मृत्यूच सूचित करावयाचा होता.

(३१) तों इकडे देशी जनकोजी शिंदे पानिपतचे गर्दीत गारद जाहले, वृत्तोजी शिंदे नजीबखाचे गर्दीत कामास आले. ज्यापा मारवाडांत राहिले राणोजी शिंदे याचे तिघे खासे पुत्र श्रीमताचे नौकरीत तबतुक जाहले. तेव्हा महादजी शिंदे विदुर पैकीं, शाहाणा दौलत आटोपून सरकार चाकरी करावयोजागा (असें) प्यानास आणून माधवराव साहेब व दादासाहेब यांनीं वस्त्रें देऊन सुभेदार बुंदेलखंडात एकटे, सबब दादासाहेब फौजबंदी करून माळव्यातून हडोती जयपूर या जिब्घ्यातून दाणा-चारा करीत सुभेदारास येऊन भेटले. त्या संधीस गोहदवाल्यांनं येऊन लबाडी करून दादासाहेब याची कही मारून नेली. हा रोष दादासाहेबाचे मनात येऊन गोहोद खोदून मोकळी करावी हा आग्रह सुभेदारानीं पाहून मनसुब्याचे साधक बाधक काहीं एक न सुचविता राजहट्टास अनुसर होऊन गोहोदेस मोर्चे लाविले. आठ महिने लढाई झाली त्यात महादजी शिंदे याचें (व) गोहदवाल्याचें सूत्र मिळोन, दाणा दारू याची कमती पडली होती ती शिंदे याच्या मोर्चातून भरती जाहली. हें पत्तेवार श्रीमत दादासाहेबास समजताच शिंघावर इतराजी होऊन मेखसू घालून मारून टाकावा असे वर्ण दादासाहेबाचे तोंडातून निघता सुभेदारास समजल्यावर एकतीं दादासाहेबाची गाठ घालून या रोषाची सफाई करण्याविशीं यावत शक्य प्रयत्न केला. परंतु त्याचे मनातील किलाफ दूर न होता, “ सुभेदार आपण या कारभारात पडूं नये. अखेर गुलामाची जात आपले जातीवर गेली. ” (असें भाषण केलें) सुभेदारानीं उत्तर केलें कीं, “ शिंदे उभे केले त्या दिवसा-पासून आज पावेतो त्याचे हातून कोपेश कोटी रुपये खर्च होऊन त्यात चार कामें सुधारली असतील, दहा कामें बिघडलीं असतील. तीन पुरुष सरकार कामास आले. तेव्हा दौलतींतील माणूस गणनीय मरातब्यास आले ते नादान गोष्टीवर माणसाचा आब घ्यावा ही गोष्ट कोठील ? माणूस करण्यास लाखों रुपये त्याचे हातून बिघडावे लागतात तेव्हा माणुसकी येती. पोरपण करू नको. दौलतींचीं कामें आहेत. ” या भावीं बहुत परिश्रम केला. परंतु उपतिष्ठला नाहीं. या घाल-मेळींत मालराव होळकर इदूरींहून सुभेदाराचे भेटीकरितां आले होते. महादजी

(३१) तबतुक - या शब्दाचा अर्थ सिद्ध किंवा रुजु असा आहे. पण येथे अर्थ कामास आले, मेले असा आहे. विदुर - दासीपुत्र. दाणाचारा करीत - धान्य वगैरे लुटीत. कही - सैन्याला दाणावैरण वगैरे मिळवून आणणारी लष्कराबरोबरची टोळी. राजहट्ट - खीहट्ट, बालहट्ट व राजहट्ट हे दुर्निवार असतात असें सुभाषित आहेच. वर्ण - शब्द, अक्षरें. किलाफ - सशय, अटी, राग. गणनीय - महत्त्वाचा. मरातब - पदवी. नादान गोष्टीवर - क्षुल्लक सवनीवर. उपतिष्ठला नाहीं - फळास आला नाहीं.

शिंघाचे सफाईविशीं काहीं यत्न न चालल्यामुळें लाचार होऊन एके दिवशीं मागील दोन घटका रात्र राहता आपण व मालराव बाबा व महादाजी शिंदे त्रिवर्ग टाकण घोड्यावर बसून, एक एक माणूस असे, श्रीमंत दादासाहेब याचे डेव्यास आले. तों श्रीमंत तालीमखाना खेळून शौचास जावें त्या अवसरात पट पट घोड्यावरून उतरून सुभेदारांनीं आपले हात व उभयताचे हात रुमालानें बांधून जाऊन पायांवर पडले. तेव्हा कोणीही उठेनात. मग दादासाहेबानी सुभेदारास आपले हातें जबरदस्तीनें उठवून बहुत ग्लानी लेंकुरपणाचे अन्वये केली की, “ आम्हा त्रिवर्गास आपण रायाचे ठिकाणीं. त्यात आपण मजला लेंकुरासारखें मोजून या मराठव्यास आणिलें. तेव्हा हें कृत्य करणें आमचे अकल्याणाचें सूचक आहे. ” मग सुभेदारांनीं उत्तर केलें, “ आम्ही सुरतसाभाळ्यापासून तुमचे घरीं लहानाचे मोठे जाहाळें. माणसें आम्हास तुम्हीं केलें बाळाजीपत व बाजीराव व नाना तीन पुरुष गेले. आता आम्हास वाचणे हे असकत. चाकर तेव्हा चाकरीच्या कंबेसीचे इलाजमास चिंता नाहीं. धनी आहा बरदास्त करा. परतु हरामखोरीचे इलाजमानें आमचे शिळास बद्ध आहे याचा विस्तार न करिता माझा जीव आहे तावत् या उभयता पोरस अबरू कायम ठेवून याचे हातून चाकरी घ्यावी आमचे परिश्रम करण्याची पराकाष्ठा जाहाली. आतां बसले ठिकाणीं आम्हास अन्नवस्त्र देणें तुम्हास प्राप्त आहे. आमचे डोळे शाकल्यावर या उभयताची तुमची धुणीपाणी असल्यास आमचे नाव राखतील, नाही तरि जे त्याचे प्रालब्धीं असेल ते होईल. ” असें बोलून डोळ्यास पाणी आणिलें. मग दादासाहेबानीं काहीं एक उत्तर न करिता त्रिवर्गास तीन (३१) टाकण घोडा - घोड्याची एरू जात. याची इमारत लहान असते लेंकुरपणाचे अन्वये - स्वतःकडे पोरपणा स्वीकारून. हे कृत्य करणे - रुमालानें हात बांधून पायावर डोकें ठेवणें सुरतसाभाळ्यापासून - सुरत-शरीर आम्हाला शरीर सांभाळता यावयास लागल्यापासून भावार्थ लहानपणापासून असकत - अशक्य. इलाजम - आरोप, दोष, ठपका. कंबेसी - कपेशी, कमी करणे, चुकारपणा करणे मल्हारराव म्हणतो, “आम्ही तुमचे चाकरच आहोंत, तेव्हा चाकरी बजावताना आमच्या हातून कदाचित कुचराई झाल्याचा आरोप आमच्यावर तुम्हास करता येईल. तसा केलात तरी चिंता नाहीं कारण तुम्ही धनी आहां. परतु हरामखोरीचा, राज-द्रोहाचा, विश्वासघाताचा आरोप तुम्ही करतां तो मात्र आम्ही मान्य करणार नाहीं. कारण तो आमच्या शीलास कलक होईल असें आम्हीं समजतो. ” याचा विस्तार न करतां - या प्रकरणीं जास्त चिकित्सा न करतां. उभयता-पोरांस - मालजी होळकर व महादजी शिंदे. धुणीपाणी - ऋणानुबध.

पोशाख, कडी, चौकडे, सिरपेंच व मोत्यांचे तुरे, तिघांस तीन हत्ती देऊन वाजत गाजत बिदा केला. नंतर गोहदवाल्याचे जाब्रसालांत सुभेदार दरम्यान पडून तीस लक्ष रुपये खंडणी ठरावून गोहदवाल्या जाटास पायांवर आणून घातले.

(३२) तेथून कूच करून अलमपुरावर आले. अलमपूरचे मुक्कामी सुभेदाराचे कानास ठणका लागला. तत्रापि राजकारण हेंच कीं फिरंग्यांचें पारपत्य करावें. दुसरे कुभेरीस खंडेराव होळकर कामास आले त्याचा मुबदला जाहला नाही तो करावा या दोन गोष्टी अंतःकरणी डांचत होत्या. त्या मनचे मनात राहून ईश्वर नेमितानुसार शके १६८७ भाद्रपद वद्य ११ प्रहर दिवस चढतां पंचत्व पावले दादासाहेब व महादजी शिंदे व मालराव बाबा जवळ होते आसन्न फाळीं सुभेदारांनीं मालराव बाबांचें हात दादासाहेब व महादजी शिंदे याचे हातात देऊन शेवटीं तुकोजी होळकर यांचेही हातांत मालराव बाबा याचे हात दिले. ते समयीं तुकोजी होळकर यांनी उभे राहून विनती केली कीं, “ मी चाकर मनुष्य, माझे हात बाबासाहेबांचे हातांत देऊन सर्वोपरी निर्वाहाची सोय करावी, तें न होता हें काय ? ” तेव्हा सुभेदार बोलले कीं, “ माझे नाव व श्रीमंताची चाकरी तूच करशील ” असें बोलून समाप्ती झाली. नंतर उत्तरकार्य सुभेदाराचें त्याच ठिकाणीं जाहलें. दहावें दिवशीं पिंडास कावळा शिवेना तेव्हा दादासाहेबांनीं मालराव बाबाकडून पाणी सोडविलें कीं, जाटाचे पारपत्य मी करीन पिंडास काकस्पर्श न होय. मग दादासाहेबांनीं जातीनें उदक सोडले, तथापि काकस्पर्श जाहला नाही. मग महादजी शिंदे यांकडून सोडविलें तथापि स्पर्श न होय. शेवटीं आणखी तुकोजी यांकडून सोडविलें उदक सोडतांच स्पर्श जाहला. सर्वास आश्चर्य जाहलें. नंतर त्रयोदशात कर्म होऊन त्या ठिकाणी छत्री बांधावयाचा मनसबा सिद्ध करून दत्तियेवाले वोडसे सेवडेवाले बरोबर होतेच, त्याजपासून तीस हजार रुपयांचें गाव घेऊन कारकून ठेवून, छत्री बांधावयास प्रारंभ केला. दादासाहेब यास बाजीराव, नाना, भाऊ गेले त्या समयीं इतकें दुःख वाटलें नाहीं (इतकें) सुभेदार मृत्यु पावल्यानें बहुतच श्रम वाटले आता वडील म्हणून विश्रांतीस जागा राहिली नाहीं !

(३१) बिदा करणे - निरोप देणे. पायावर आणून घातले - शरण आणले.

(३२) मुबदला - सूड. मुबदला जाहला नाही - सूड घेतां आला नाही. नेमित - नेम, सकेत पंचत्व पावले - मरण पावले. विश्रांतीस - आश्रय घेण्यास, कुशीत शिरण्यास.

अहिल्याबाई व तुकोजीराव होळकर

(३३) नतर गंगाधर तात्या यानीं दादासाहेबापांशीं आज्ञा मागितली कीं, “फौजेस पाच वर्षे जाहलीं. हिशेब घेऊन घर पहावें हा इरादा. त्यांत सुभेदार कैलासबासी जाहले. याजमुळें कोणकोणास हिशेबाचा भरंवसा येत नाही. यास्तव एक वेळ इंदुरास जाऊन फौजाचीं समजावीस करून आज्ञा जाहलियावर हजर होऊं.” ऐशा भावीं आज्ञा मागोन इंदुरास आले लोकाची समजाविसाची तोडजोड लाविली. हिशेब पैका पदरीं घालून पुढील नालबंदी देऊन विदा केलें. हुकूम येईल तत्क्षणीं यावें अशी ताकीदहि केली. इदूर मुक्कामी पागा सरजाम मात्र नजिक. सरजामी इतलाखी आपले जागीं गेले. तो दाहावे महिन्यात काहीं सरदारास आत्मकृत्य विकृतीमुळें मालराव होळकर याचा फाळ जाहला. दोषी बायका सती गेल्या. बाईसाहेब शोकार्णवात. तेव्हा मनुष्यमात्र शोकात. अशा सर्षीत गंगाधर यशवंत याचे बुद्धीस विपर्यास येऊन दादासाहेबाकडे प्रेष पाठविला कीं, ही दौलत बैतलमाल जाली. त्यात आपण सुभेदाराचे चिरंजीव हे जघन्य. ते पक्षीं आपण दरमजल येऊन दौलत समेटावी. येथें शोकाने गालब होऊन मनुष्यमात्र गिरफदारींत

(३३) घर पाहावे - घरीं मुला माणसांत जावें. हिशेबाचा भरवसा येत नाही - शिलेदारांना वाटते कीं मल्हारराव होळकर मेल्यामुळें आतां आपणास ठरल्याप्रमाणें पगाराची रक्कम मिळेल की नाही कोणास ठाऊक? समजाविस - समजुत. शिलेदारांना मिळावयाच्या पगारातील एका हप्त्याचें नाव नालबंदी, नेत्राद, अर्जनाब, समजाविस हे ते हस्ते होत. नालबंदी - शिलेदार वगैरे लोकास आगाऊ खर्चास पैसा देतात तो. सरंजामी - ज्या सरदारांस लष्करी नोकररीकरतां सरजाम लाऊन दिलेला असतो तो सरजामी सरदार. इतलाखी - पगार देऊन ठेवलेला सैनिक किंवा शिलेदार तो इतलाखी. अशा पगारी शिपायांची फौज ती इतलाखी फौज. सरदारांस आत्मकृत्यविकृतिमुळें ६० - या वाक्यांतील सरदारास या शब्दाचा अर्थ व सगति लागत नाही. आत्मकृत्य विकृतिमुळें - आपणच केलेल्या उपद्रव्यापासुळें फळ पावून. मालेराव होळकर हा वेडसर, व वृत्तीने दुष्ट होता म्हणतात. अहिल्याबाईनें मोठ्या भक्तीनें ब्राह्मणास जोडे वगैरे दान करावे. त्यांत यानें विंचू घालून ठेवावे व ते डसल्यानंतर ब्राह्मण कळवळून ओरडू लागले म्हणजे यानें पोट घर धरून हसावे अशा त्याच्या सर्षी आख्यायिका आहेत. बैतलमाल - बैतनमाल, बेनारशी. जघन्य - सर्वप्रसिद्ध. सुभेदारांचे चिरंजीव - पेशवे हे मल्हाररावास बडलांसारखा मान देत असत. समेटावी - दाबावी, गिळकृत करावी. शोकांने-

आहे. आपलें यें सत्वर जाहलें असतां समय आहे. या भावें प्रेष गेला.

(३४) हें वर्तमान शिवाजी गोपाळ व राजाराम रणसोड निसबत रावजी महा-
देव फडणीस पारनेरकर यांजला समजताच बाईसाहेबांसी त्या दिवसांत बोलवें
असें पुण्य कोणाचें नाहीं, परंतु हरकूबाई व उदाबाई वाघमारे सुभेदाराच्या कन्या
(यासी) उभयतानीं गंगाधर तात्याचा बुद्धिवाद श्रवण करून “ बाईसाहेबांपाशीं
बोलोन या गोष्टीचा धरबंद आजपासून केला असतां सोईस पडेल. नाहीं तरी
तुम्हांस घोड्याचे दाणे भरडवे लागतील आणि आम्हांस भीक मागावी लागेल. ”
असें बोलले. तेव्हा उभयता बायानीं प्रश्न केले कीं, “ धरबंदाची पैरवी कशी, हें
आम्हास सागावें. त्याप्रमाणें आम्हीं बोलू. ” तेव्हा यानीं उत्तर केलें कीं, “ शोकाचें
गाठोडें बाधून एकीकडे ठेवून हिम्मत धरावी. सरंजामी, इतलाखी यासी जासूद
पाठवून जमा करावें. भोंसले, गायकवाड, दामाडे यांजला साडणीस्यारांसमागमें
रवानग्या व्हाव्या कीं, “ कैलासवासी सुभेदार यानीं श्रीमंताचे दौलतीचा पाया खोदून,
वीट आपले हातें टाकून, इमारत उभी केली. त्यास या प्रसंगीं आम्हावरि ईश्वरी
गजब, ते पक्षी दौलत जगवून आम्हास हमराई करून सेवा-चाकरी घ्यावी तें एकी-
कडे राहोन, दौलतीविषयी पापबुद्धि धरली आहे त्यास आमचें जसें असेल तसें
आम्ही भोगू परंतु आज आम्हावरि, उद्या तुम्हावरि हीच गोष्ट आहे, याचा विचार
करून फौज मदतीस पाठवावी. ” अशीं पत्रें तमाम लहान मोठे सरदारांस पाठ-
वून गादीची मालकी, उत्तमपक्ष नथ्याबा फणसे यासी अधिकार खरा परतु लेंकरूं;
बासडा खाद्यावरी टाफील असा पाहिजे, यास्तव सुभेदार यानीं अवसान-काळीं
मालरावबाबांचे हात तुकोजी होळकर याचे हातात दिली, जाटाचे पारपत्याविषयीं
तुकोजी होळकरांनीं पाणी सोडताच पिंडास काकस्पर्श जाहला, ते पक्षी त्याजला
आणोन गादीवर बसवावें म्हणजे कोणतेही अवघड पडणार नाहीं. या गोष्टी आज
(३३) गालब होणे - शोकाखालीं खचून जाणें. गालब याचा अर्थ बरचढ होणें
असा आहे. गिरफदारी - चिन्ता, काळजी. समय - संधी. प्रेष - पत्र.

(३४) धरबंद - धरबध, उपाय, प्रतिकाराची योजना पैरवी - योजना,
उपक्रम. रवानगी - पत्राची रवानगी. गजब - गहजब हमराई करून -
बरोबर घेऊन, सांगाती घेऊन. बासडा - भाला. फौज सभाळील व स्वाभ्या
शिकान्या करील असाच प्रौढ अनुभवी शूर माणूस होळकराच्या सरदारीवर पाहिजे
असा भावार्थ. या गोष्टी आज विषतुल्य - तुकोजी होळकराचे व अहिल्याबाईचे
बिलकूल पटत नसे. यामुळें तुकोजीलाच आणून सरदारी आपणवून त्याच्यावर सोप-
विणें, हे विषासारखे कडू वाटावयाचेंच.

विषसुख्य (वाटतील) परंतु परिणामी अमृतोपम होतील. या समयी बुद्धीचें दाढ्य करून तुकोजी होळकरांस पाचारण (करावें) व पत्राच्या रवानग्या आज जाहल्या पाहिजेत. उद्यां म्हणाल, ' कोणी मेल्यानें आम्हास सुचविलें नाहीं. ' यास्तव विनंती केली आहे. " तेव्हां तेच समयी हरकूबाई व उदाबाई दोघी बाई-साहेबांकडे जाऊन सांगितल्या अन्वये स्पष्ट बोलिल्या, " ब्राम्हण हरामखोरीस आला आहे. सावध झाल्यातच प्रात. न जाहाल्यास तुम्हां आम्हांस पुढें दाणे भरडावे लागतील सावध व्हायें ही नेकसल्ला " तेव्हा बाईसाहेब बोलली, ' उभयतांस बोलवून आणावें. ' त्यावरून शिऊबा बाजी व राजाराम आत्याजी बोलवून नेऊन हरकूबाई उदाबाई बोलिली त्या गोष्टीची ओळख न देता, ग्लानी गिरफदारी कांहीं एक न दाखविता, धनीपणाचे जरवेने भाषणें केलीं. " मेल्या ब्राम्हणानें हरामखोरी आरभली आहे परंतु मी बायको असे मानू नका. खाद्यावर बासडा टाकून उभी राहिन, तेव्हां श्रीमताचे दौलतीस अवघड पडेल ! आमचे वडिलांनीं भाडभवई करून दौलत मिळवली नाहीं, तर तरवारीचे अनुमाने शरीर खर्च घातले आहे आम्ही सिलेदार वडिलाचे चाकरीप्रमाणें चाकरी घेतल्यास हजर आहोंत. धुणीपाणी सरली असल्यास मोंगलाईची चाकरी करू. अथवा फिरग्याची करू. अगर पाहिजे तें करू (पण) ब्राह्मण म्हणतील दौलतीचा अभिलाष करू तर हे होणार नाहीं " हे बोलणें चौघांनीं ऐकावें असे तन्हेनें बोलून खुणा कानांत सांगितल्या कीं, भोंसले, गायकवाड, दाभाडे, वगैरे मराठेमडळ यांजला गुप्त पत्रें लिहून साडणीस्वार विदा करावे व सांडणीची डाक बसवून तुकोजी (३४) बुद्धीचे दाढ्य करून - मनाचा दृढनिश्चय करून ब्राह्मण - गगोबा तात्या चद्रचूड दिवाण. प्रान्त - शेवट, सुटका, सोडवणूक. नेक सल्ला - द्दितकारक विचार. ग्लानी गिरफदारी - शोक, चिन्ता इत्यादि. भाडभवई - भाडभवई, नाचेपणा, खुषमस्करीपणा भाड - पशुपक्षादिकांच्या आवाजाची नकल करणारी, खुषमस्करी करणारी एक जात भवई - नटाचा व नर्तकाचा धदा करणारी गुजराथेंतील एक जात. तरवारीचे अनुमाने - तरवारीच्या पराक्रमानें. शरीर खर्च घातले आहे - जिवाकडे न पाहता कष्ट, मेहनत केली आहे. धुणीपाणी - ऋणानुबध. ब्राह्मण म्हणतील - पेशवे म्हणतील. डाक बसविणे - पूर्वी हल्ली सारखी टपालाची व्यवस्था नव्हती. पेशवे सरकार, सरदार लोक किंवा सावकार लोक आपआपले जासूदजथे ठेवून पत्रें नेण्याआणण्याची स्वतःपुरती व्यवस्था करीत. मधल्या निरनिराळ्या टप्प्यावर छोडी किंवा जासूद ठेवून पत्रें जलदीनें नियोजित स्थळीं पोहचण्याची जी रिलेसारखी व्यवस्था केलेली असते तिला डाक बसवणें म्हणतात.

होळकर यांस सहावे दिवशी मजपार्शी आणावें. हीं दोन्हीं फार्में आज कर. मंत्रभेद न होण्याविशीं फार जपावें. इतकीं अक्षरें श्रवण करून उभयतां बाहेर आले. अंतःकर्णी (कीं) पेरल्या पदार्थास फळें सत्वर आलीं. सबब हमराई बदरून सरदारास कागदाच्या रवानग्या स्वाराबरोबर होऊन, सांडेच्या डाकेचा बेत करून उदेपुरास तुकोजी होळकर यास पत्रें गेलीं कीं, फौज जेथील तेथें मुस्तफीस ठेवून तुम्हीं जेवीत असल्यास पाणी प्यावयास आम्हापार्शीं यावें.

(३५) अशा गुप्त रवानग्या करून स्वस्थ बसले. ईश्वरास कर्तव्य. तुकोजी होळकर सहावे रोजीं तृतीय प्रहरीं येऊन दाखल जहाले. तेंच क्षणीं अभ्यगस्नान घालून मुहूर्त अथवा कोणास विचारणें काहीं एक न करिता, वल्लें देऊन गारडा खेंडीस डेरें उभे करून तुकोजी होळकर यास डेरेदाखल केले. त्याच दिवशीं हजार स्वार हुजरात व पंधराशे सरंजामापैकीं व पाचशें बाणाची कैची व सातशें जबुज्याचे उंट इतकीं जमियत प्रहर रात्रीचे आत दाखल केली. तों भोंसल्याकडील फौज हुसगाबाद रेवा दक्षण तीरीं दाखल होऊन छावणी केली होती तेथून साडणी-स्वार आला. गायकवाडकडील वीस हजार फौज आली. मोहनचे राज्याचे काकडावर आली. वरफड सरदाराचे जाब आले कीं “मल्हारजी होळकराचा उपकार नाहीं असे कोण आहे ? प्रसगास आपले जवळच समजावें.” अशीं हमराईचीं उत्तरें माधवराव साहेब श्रीमत याजलाहि पत्रें गेलीं होती त्याचीं उत्तरें आलीं कीं “तुमचें दौळतीविषयीं जो पापबुद्धि ठेवाल त्याचें पारपत्य बेलाशक करावें. तुम्हाकडील मुखत्यार दोघे हुजूर पाठवावें.” याप्रमाणें उत्तरें आलीं. तेव्हा दाभाडे गायकवाड याचे खर्चाची सरबरा करून नाक्यावर सोय केली. तों गगावर यशवंत व दादासाहेब एकसंधान करून दादासाहेब पन्नास हजार फौजेनिशीं उज्जनीस आले. अकपातावर येऊन मुक्काम केला. हें वर्तमान तुकोजी होळकर यास समजताच मातोश्री बाईसाहेबाचे पायांवर डोय ठेवून, रातोरात दत्ताचे आखाड्यावर पडले. तों दुसरे दिवशीं दादासाहेबांकडील

(३४) मंत्रभेद - मसलतीची परिस्फुटा. बदरून - ही मोडी वाचनाची चूक दिसते. 'बदस्तुर' असा मूळ शब्द असावा. 'बदस्तुर' याचा अर्थ दस्तुरप्रमाणें किंवा नियमाप्रमाणें, चालत आलेल्या वहिवाटीप्रमाणें. कागदाचा - पत्राच्या. मुस्तफीस - जय्यत, तयार, कावम.

(३५) हमराईची - स्नेहाची, अगत्यवादाची सरबरा - सोय, तरतूद. नाक्यावर सोय केली - आघाडीस तोंडावर ठेवले. अकपात - या नांवाचा एक घाट उज्जनीस आहे. दत्ताचा आखाडा - या नांवाचेंहि स्थळ उज्जनीत आहे.

फौजेची बिनी क्षिप्रेंत आली. हें तुकोजी होळकर यांनी पाहून सांडणीस्वार पाठविला कीं, “ क्षिप्रा उतरला असतां तुमची आमची तरवार चलेल. याचा विचार करून पाऊल टाकणें.” मग बिनीवाल्यांनीं श्रीमताकडे सांडणीस्वार पाठवून आपण तसेंच उभे राहिले. दादासाहेबास विचार पडला कीं, दुसऱ्याचें घर धेऊं जातां (तो) प्राण जाय तोंपर्यंत कस्त करण्यास चुकणार नाहीं. आपले मालक देशीं, त्यांचेंहि संमत नाहीं. याचे घरावर उपप्लव, तेव्हा त्यांनीं उत्तरे पत्रें लिहून उत्तरे आणलींच असतील. आशादुराशा धरून आगळिक केल्यास साधल्यास लौकीक नाहीं, स्वार्थ मात्र न साधल्यास अर्थ नाहीं. व मल्हारजी होळकर याचा ऋणानुबंधाचा अवसाफ होऊन खुद्दवक्तावर मनात पाप आणून बदनक्षा केला हीं अक्षरे कपाळीं लागून पतहि रहाणार नाहीं. त्यास पोक्त विचार करून तुकोजी होळकर याजकडेस कारकून पाठविला कीं, “ मालरावबाबा वारले यास्तव आम्ही मातंगपोशीस येत असता तुमचे बुद्धीस विपर्यस येऊन वाकडी गोष्ट सागावयाचें कारण काय ? ” तेव्हा यांनीं उत्तर केलें कीं, “ मातंगपोशीविशीं कृपा केली ते पक्षीं फौजेचे कारण काय ? आपण पालखीत बसून एकटें यावें. ही फौज घरदार दौलत आपले वेगळे काय आहे ? ” असें उत्तर कारकुनाबरोबर पाठविलें. तेव्हा होळकराचे मनांत संशय आला हा दूर व्हावा याकरिता तेच समयीं पालखीत बसून दहा पाच सरदार शागीर्दपेशा इतक्यानिशीं येऊन तुकोजी होळकर याजपाशीं दाखल जहाले. तुकोजी होळकर पायउतारा पुढें जाऊन पायावर डोई ठेविली. उभताही श्रमी जहाले. तसेंच कूच करून इंदुरास आले. ते स्वार शागीर्दपेशा जिकडील तिकाडे लावून (३५) फौजेची बिनी - आघाडीची टोळी. कस्त - श्रम, कष्टी मेहनत. उपप्लव - सकट, अरिष्ट. त्यांनीं - यांनीं, म्ह. होळकरानी. आशादुराशा - लोभ. आगळिक केल्यास साधल्यास लौकीक नाहीं, स्वार्थ मात्र न साधल्यास अर्थ नाहीं - आम्ही आगळिक करून चढाई केली, आणि ती यशस्वी झाली तरी लौकीक होणार नाहीं, म्हणजे लोक बरे केले म्हणणार नाहींत. मात्र स्वार्थ साधण्याकरितां ही गोष्ट केली असा दोष देतील. बरे, आमचें काम यशस्वी न झालें तर लौकीक मिळणार नाहींच, पण अर्थ म्हणजे पैसाहि मिळण्याची आशा नाहीं. अवसाफ - महाराष्ट्र शब्दकोशांत या शब्दाचा अर्थ स्तुति, प्रशंसा, देणग्या असा दिला आहे वेंचें तो जुळत नाहीं. वेंचें ‘ समाप्त ’ असा अर्थ दिसतो. खुद्द वक्तावर - ऐन प्रसंगीं. बदनक्षा - दुर्लौकिक. मातंगपोशी - मातमपोशी, दुखवय. पायउतारा - चालत; आदर दाखविण्याकरितां. श्रमी - दुःखी, कष्टी. दोषांनींहि मालेरावाच्या स्वधर्मा गोष्टी करून हळहळ व्यक्त केली. शागीर्द - शिष्या, नोकर.

दोघे शागीर्द व स्नानसंभ्येचा सरंजामसुद्धां बाईसाहेबांचे बंगस्थापाशीं डेरा देऊन राहिले. ते महिनाभर होते पाच चार बैठकींत सेव्य सेवकत्व प्रकरणीं बोलणीं बाईसाहेबापाशीं जहालीं. अहिल्याबाई बायको माणूस खरीच, परंतु शूद्र होस्ताती स्नानसंभ्या, शिष्टसांप्रदाय ब्राह्मणासारखी. ज्ञातिसंबंध नाही. दुसरें, मल्हारजी होळकर संपूर्ण पृथ्वीस काळ, (पण) त्याचा विश्वास बाईसाहेबाचे ठिकाणीं. सांगेल तितकें पाणी पियावयाचें हा ऋणानुबध. खडेराव होळकर सुभेदारांचे चिरंजीव कुभेरीस फामास आले ते समयीं बाईसाहेबाचा आप्रह सहगमनाचा विशेष पडला. तेव्हां मल्हारजी होळकर सुभेदार यांनीं पोटात डोकी घातली, बोलले कीं, “बाई, मला उन्हाळा करित्येस कीं काय ? तूं माझे पाठीवर आहेस तर अहल्या मेली, खंडू आहे, हा मला भरंवसा.” तेव्हा सहगमन महकूब जहालें. नीट जहालें. कारण सुभेदार यांनीं पैसा उत्पन्न करून मागें टाकावा त्याची व्यवस्था व चार माणसाचें संरक्षण बाईनें करावें असा ओघ चालत आला. येणें करून बाईसाहेबाचे तेजापुढें दादासाहेबाचें वर्चस्व काहीं एक दिसण्यात आलें नाहीं. महिनाभर राहून तुफोजी होळकर यास वस्त्रें देऊन आपले फौजेंत उजनीस जाऊन सत्वासचे घाटें उतरून देशीं गेले.

(३६) मग भोंसल्याकडील व गायकवाडाकडील फौज आली होती त्यातील खासे खासे सरदार नावाचीं माणसे हजार पद्मार्शें हरदु तर्फेची बोलवून मेजवानी केली. बनातीचे तागे फाडून बसावयास घालून, एक ताट, पाच पाच वाय्या ठेऊन मेजवानी केली. तुम्ही उपकार केल्यानें आमचा सर्वोपरी बचाव झाला. या भावी मोठेपण त्यास देऊन मनुष्य पाहून कठी, चौकडे, शिरपेंच, वस्त्रें जशी अयाची योग्यता तशी त्यास देऊन गौरव केला. घरोब्याचे वृद्धीचें बोलणें करून बिदा केले. राजे-रजवाडे यांनीं गृहकृत्याचे समारोपाचें वर्चस्व श्रवण करून बायको (३५) ज्ञाति संबंध नाही - शाति म्हणजे जात. होळकराची जात धनगराची. असे असून अहल्याबाईचें वागणें सर्व ब्राह्मणासारखे. सहगमन - सती जाणें. पोटांत डोकी घातली - लहान मूल जसें आईच्या कमरेला मिठी मारते, व तिच्या अगावर डोकें टेकतें, तसे मल्हारराव होळकरानें केले. उन्हाळा करणें - सर्वनाश करणें. महकूब - तहकुब. नीट जहाले - झालें तें ठीकच झालें. ओघ - पहिल्यापासून व्यवस्था, क्रम.

(३६) हरदुतर्फेची - दोहोबाजूकडील. गृहकृत्याचे समारोपाचे - रह-कुत्याच्या समारोपाचे; घरांतील खेकटीं व्यवस्थित निकालांत काढण्याचें अहिल्याबाईचें वर्चस्व म्हणजे कौशल्य, वजन, ऐकून किंवा पाहून राजेरजवाडे यांनीं तिचा स्तुतिवाद केला.

होस्पाती दौलतीचा बंदोबस्त केला. जरबेचा जल्लुष पाहून घरोब्याची वृद्धि असावी यास्तव टिका वखें जोतपूर, जयपूर, उदेपूर, बुंदी आदिकरून सर्वांनी पाठविली त्याचाही गौरव करून बिदा केले.

(३७) या राजकारणापासून गंगाधर यशवंत राजकारणातून निघून (त्याचे) आचरणानुसार स्वरूपास हीनता आली. देवदर्शनास जातो म्हणून आज्ञा घेऊन तेहि देशीं आले. बाईसाहेबानीही चाकर नाहीत अशा भावीं बिदा केले नाहीत. शुष्क विचार दौलतीचे देशीं श्रीमताशीं बोलण्याविषयीं आज्ञा करून रवानगी केली. दादासाहेब ग्वाल्हेर प्रांतीं होते. तेथें सुभेदाराचा काळ झाल्यावर माधवरावसाहेबाचे व दादासाहेबाचे मनओळखीस प्रारंभ झाला. हें राजकारण झालियावर दादासाहेब देशीं गेले. स्वारीचे कर्ज व फौजेचे समजाविशीबाबद ऐवज मागावयाचा तगादा लाविला. माधवरावसाहेब यांनीं उत्तर केले कीं, “ मागे आपण स्वारी करून घरीं कर्ज आणित होता तेव्हा कैलासवासी नाना, भाऊ आपल्यास वडील होते ते साभाळित होते. आता आम्हास दौलतीस वडील आपण. सावकाराचें देणें व लोकाचें देणें ह्याचा धरबध आपल्यास कर्तव्य तसा करावा. शिल्लक—साखळी असल्यास आमचे स्वाधीन केली तरी साभाळून ठेवू.” या बोलण्यावर तराह खाऊन (३६) जल्लुष — माहात्म्य, प्रभाव. घरोब्याची — अहिल्याबाईशीं घरोब्याची. टिका वखें — रजपुत राजांत राज्यारोहणाचे वेळीं टीका म्हणजे तिलक लावून वखें सन्मानार्थ देण्याची प्रथा असते. जोधपूर, जयपूरकर सस्थानिक यांनीं आपल्याला होळकराचा पाठिंबा जरूर असणें आवश्यक आहे, असें जाणून त्यांनीं त्यास वखें पाठविलीं.

(३७) या राजकारणापासून — होळकराची जहागिर गिळकृत करण्याच्या कारस्थानापासून. राजकारणातून निघून — गंगाधर यशवंताला अहिल्याबाई दिवाण म्हणून सल्ला विचारीनाशी झाली. स्वरूपास हीनता आली — लौकिकास कमीपणा आला. चाकर नाहीत अशा भावीं — अहिल्याबाईनें राज्यकारभारांत गंगाधर यशवंताचा सल्ला घेण्याचें अजिबात सोडले होते तरी त्याला तसें स्पष्ट सांगितलें नाहीं. कारण तो पेशव्यांच्या समतीनें नेमलेला दिवाण होता. म्हणून त्याला काडून टाकणें शक्य नव्हते. तो जेव्हा पुण्यास जाण्याकरतां अहिल्याबाईची परवानगी मागूं लागला तेव्हां तिनैहि त्याला शुष्क म्हणजे गैर महत्वाच्या काहीं गोष्टींचा खुलासा पेशव्यांकडून करून घेण्याचें क्षुद्र काम सांगितलें. दौलतीचे — होळकरांच्या सस्थाना-संबंधीं. मनओळख — खरी अन्तरगाची ओळख, वैर. धरबंद — आवरासावर, निर्वाह, व्यवस्था. शिल्लक साखळी—शिल्लक. तराह—तन्हा. तन्हा खाणें—त्रिपरणें.

दादासाहेब कूच करून गंगापूर नजिक नाशिक त्रिंबक येथें मुक्काम घालून फौज-बंदी आरंभली. इतक्यांत तुकोजी होळकर वस्त्रें ध्यावयाकरिता पुण्यास आले. श्रीमतानीं वस्त्रें देऊन नजरेचा ऐवज गगाधर तात्या याचे विद्यमानें ठरला तो त्यांनीं देऊन तुकोजी होळकर व गगाधरपत तात्या वस्त्रें घेऊन वाफगांवास आले. तेथें आल्यावर माधवरावसाहेबाचा हुजऱ्या येऊन तुकोजी होळकर यास सडे बोलावून नेलें. कारण एकातीं माधवरावसाहेब व तुकोजी होळकर बसून रायांनीं तुकोजी बावास प्रश्न केला, “तुमचे कारभारी गगाधर यशवत त्याचा आचार तुमचेही अनुभवी आहेच पुढें तुम्हास चादवडास जाणें. गगापुरावर दादासाहेब (आहेत) तेव्हा रगात रग मिळवयाचा इरादा किवा सरकार लक्षानुसार चालवयाचें, यातील मनोधर्म वास्तविक बोलवे.” तेव्हा सुभेदारानीं उत्तर केले कीं, “आमची क्रिया कैलासवासी बाजीरावसाहेब व कैलासवासी सुभेदार या उभयतांचे वचनप्रमाण झालें आहे. तेच आम्हीं अनादी जाणतो जो त्याचे गादीवर तो आमचा मार्तंड दुसऱ्याशीं आम्हास कारण नाही. हे खचित स्वामींनीं मनात ठेवावे. बाकी आमचा ब्राह्मणाशीं मेळ पडतच नाही. बाईसाहेबापर्यंत जाऊ तावत् ब्राह्मणाशीं आम्हास बिघडतां येत नाही. मागाहून आपली आज्ञा लिहिल्यात जाली होती त्याप्रमाणें कोणी बोलावयास आपल्याकडे येईल आम्ही फौजमुद्रा चादवडास जाऊं. तेथें दादासाहेबानीं आमचा मेळ घातला तर घालेत. कारण कारभार्याचा त्याचा मेळ. तेव्हा ही गोष्ट अर्थात् प्राप्त होईल परंतु सेवकाचें अंतःकरण स्वामीचरणींचेच भृंग मोजावे.” अशा भावीं माधवरावसाहेबाचीं दीलजमाई करून तुकोजीबावा गगाधर तात्यास घेऊन वाफगावास जाऊन फौजेमुद्रा कूच करून चादवडास आले. हे वर्तमान दादासाहेबास समजताच तेही चादवडास आले. चादवड मुक्कामीं दादासाहेब व सुभेदार व गगोबा तात्या याच्या बैठकी होऊन बोलणीं जाहलीं. यातील खुषबो श्रीमत माधवरावसाहेब (याच्या) समजण्यात चौपट आली. तेव्हां

(३७) रायांनीं - माधवरावांनीं, रावांनीं. रंगात रंग मिळविणे - सामील होणे. वास्तविक - खरे असेल तें. मार्तंड - खडोबा, होळकराचें कुलदैवत. ब्राह्मणाशीं - गगोबा तात्याशी. सेवकांचें अंतःकरण स्वामी चरणींचेच भृंग मोजावे - आमचें अन्तःकरण मनःपूर्वक तुमचेकडेच राहिल असे खचित समजावे. जसे भुगे हे कमळाच्या ठिकाणीं लीन होतात तशी माझी निष्ठा तुमच्याच पायाशीं राहिल. मोजावे - गणावे, समजावे. खुषबो - सुगंध. येथें अर्थ वाटाघाटीत घाटलेल्या कारस्थानाचा वास. चौपट - माधवरावा विरुद्ध चाललेल्या कारस्थानांत होळकराचें अग योडें असतां पेशव्याच्या बातमीदारांनीं तें भळतेच अशीक म्ह. चौपट असस्था-

हो. कै. ४

कस्यमा सिद्ध झाली की, तुकोजी होळकर आम्हाशी बोलजे दाक्षिण्यार्थ बोलले, येथील (बोलणे) येथेच ठेऊन कारभान्याचे नादी लागून रंगांत रंग मिळविला, किंवा बोलण्यावर शाबूत आहेत, यातील परीक्षा पहावयास विश्वासुक शागीर्द घोड्याच्या डाकेने चांदवडास रवाना केला. त्यास आज्ञा केली की, 'तूं भिक्षु-वृथ्या वेशाने जाऊन पारनेरफर रावजी महादेव याचे घरी उतरून तेथे जो मुखत्यार असेल त्यांसी एकांती भेटून, ही चिठी तुकोजी होळकर यास प्रविष्ट करून, उत्तर घेऊन येणे' अशी आज्ञा होऊन शागीर्दाची रवानगी केली. तो चांदवडास पारनेरफराचे घरी उतरून तेथे मुनीम महीपतराव गिरमाजी होते त्यास वेगळे गाठून श्रीमतांचे हातची चिठी (त्यास) दिली आणि बोलला की, "या समयी ही चिठी सुभेदारास दाखवून उत्तर मजला प्राप्त होऊन सूर्योदयात्प्राक् माझे निघणे येथून होईल असे करावे. येथील व्यवहार पहाता गंगाधर तात्याच्या नफळत सुभेदाराशी वेगळे वाटेने कोणी भाषण करील ऐसे प्राप्त नाही. तथापि ही अडचण तशीच, यास्तव सुभेदार भोजनास बसले, सहा घटिका रात्र झाली होती, त्यासमयी जाऊन हुजरे वगैरे अवघ्यास दूर करून चिठी वाचून दाखविली. त्यात सार हेच की, "तुम्ही कारभान्याचे नादी लागून रंगांत रंग मिळविला. आम्हांस सल्ला काय सागता ?" तेव्हा सुभेदारांनी श्रवण करून उत्तर द्यावयास सांगितले की, "जे समक्ष विनती केली तीच निःसीम मोजून पत्र पावताच नाशिका-

(३७) सारखे पेशव्यास समजाविले. दाक्षिण्यार्थ - मुख-शोभकरतां, आदर दर्शविण्यापुरते. घोड्याची डाक - जुन्या ऐतिहासिक काळीं राजे लोक कोटून म्हात्वाची बातमी आणावयाची असता तेथपर्यंत जासदाचें, घोड्यांचें किंवा वाडणीचें टप्पे ठेवीत. म्हणजे मूळ ठिकाणापासून बातमी विलंब न होता लौकर येऊन पोहोचे. येथे अर्थ असा. पुणे ते चान्दवडापर्यंत पेशव्यानें दहा दहा पधरा पधरा मैलावर घोडीं सज ठेवलीं. पेशव्याचा निरोप घेऊन निघालेला खास शागीर्द वाटेत घोडीं तयार असल्यामुळे एकसारखा दौडत अगदीं थोड्या वेळात चांदवडाला जाऊन पोचला. मुखत्यार - सर्वाधिकारी, मुख्याधिकारी. सूर्योदयात्प्राक् - सूर्योदयाच्या आत. प्राप्त - हिम्मत. दिवाण गंगाधरतात्याच्या अपरोक्ष तुकोजी होळकराशी कांहीं खलबत करण्याची कोणाची हिम्मत नव्हती इतका गंगाधरपताचा कडक कारभार व कैद होती. तथापि ही अडचण तशीच - पत्र खुद्द पेशव्याचे वेव्हा ते त्यानें सांगितल्याप्रमाणें काय वाटेल ते करून सुभेदारास पोचवें करणें आवश्यकच होते. आम्हांस सल्ला काय सांगता - आता आम्ही काय करावे असें तुमचें म्हणणें ? जे - जी. निःसीम मोजून - पूर्ण रक्ती अशी मानून.

कर मुकाम येऊन करावा. आम्ही व साहेब कूच करून घोडपेठ्या सुमारे जाऊं लागलों म्हणजे आपण बेलदाक कूच करून आम्हांवर यावे. आपले फौजेचा धुळोरा कोशा अदकोशाच्या आंत पाहिला म्हणजे घोडे घालून (दादासाहेबांच्या फौजेस) लुटून घेतो. यात तथा नाही. ” याप्रमाणे उत्तर देऊन शागीर्द बिदा केला ते ठिकाणसीर पोहोचतांच श्रीमंत बमय फौज नाशिकास आले. तो दादासाहेब दबाव पडून, घोडप जवळ करावी असा विचार करून, दादासाहेब व तुकोजी होळकर कूच करून चालले घोडप तीन कोश राहिली. त्या संधीस माधवरावसाहेबाचीही स्वारी दाखल जाली. स्वारांचा धुळोरा पाहून तुकोजी होळकर सुभेदार हत्तीवर होते ते घोडयावर बसून, आपले फौजेची पूर्वसंकेत होताच, स्याप्रमाणे घोडे घालून दादासाहेबास लुटून घेतले. तो श्रीमंत येऊनही दाखल जाहले. श्रीमंत माधवरावसाहेब याचा व तुकोजी होळकर याचा रामराम जाला. माधवरावसाहेबाची मर्जी बहुत प्रसन्न जाली. त्या संधीत दादासाहेब सवड फावून किल्ल्यावर गेले. ते समयी सुभेदारानीं विनती केली, “ घोडे सोडून पायउतारा होऊन किल्ल्यावर जाऊन धरून आणितो ! हुकूम जाला पाहिजे. ” श्रीमतांनीं आज्ञा केली, “ आता कोठें जातात ? धरून घेऊ. हकनाक माणसें जाया करू नये. ”

(३८) तो इकडे गंगावरपत तात्या याजला आपले आचरण स्मरून, त्यांनीं काषाय वस्त्रें परिधान करून, दोघे खिजमतगार मात्र बरोबर घेऊन, अणकारांचे किल्ल्यास गेले. किल्ल्याचे दरवाज्यापार्शीं जाताच दोघे खिजमतगार बरोबर होत त्यांनीं दरवाणकरास सांगितले कीं, “ हा गंगाधरपंत तात्या, सरकारचा हरामखोर, तुमचे जिमेस आहे ! ” तेव्हा तात्यांनीं सरोष खिजमतगाराकडे पाहिले. तेव्हा

(३७) म्हणजे जो संकेत केला होता, तोच कायम आहे असे समजून. साहेब - दादासाहेब पेशवे. धुळोरा - धुराळा. तथा - बाकी, कुचराई. ठिकाणसीर - नेमलेल्या जागी. बमय फौज - फौजेसुद्धा. दबाव - भीति. घोडप - घोडपचा किल्ला. हकनाक - नाहक, विनाकारण.

(३८) याजला आपले आचरण स्मरून - याला आपल्या दुराचरणाचा पश्चात्ताप झाला व आतां आपले पारिपत्य मोठेच होणार असे समजून ते टाळण्यासाठीं त्यानें सन्यास घेतला. सन्याशाला कोणी शिक्षा करित नाही ही समजूत. स्वर्गी - ते. काषाय - भगकी, कावेनें रगवलेली. अणकाराई - हा किल्ला ज्ञानदेशांत आहे. दरवाणकरास - दरवाजकरास असे पाहिजे. मोडी बाचनाची चूक. मोडीत 'न' व 'ज' हीं अक्षरें घडवली दिसतत. सरकारचा हरामखोर - सरकारचा गुन्हेगार, राजद्रोही. जिमेस - ताब्यांत. मूळ शब्द जिम्मा.

हुजरे यांनी उत्तर केलें कीं, “ रागें रागें काय पाहातोस ? तुझे मागें आठ महिने खराब आहों. श्रीमंतांनीं आम्हांस उभयतांस पाठविलें होतें, रोजची अकवार पोंच-वीत होतो. आज उघडे होऊन तुजला किल्लेदाराचे जिमेस करून हुजूर जातो-पुढें तुमचे प्रालब्धी असेल तें होईल.” असें निष्ठुर भाषण करून उभयताही श्रीमंत माधवरावसाहेबांजवळ जाऊन मुजरा केला. तो लष्करात मशारनिव्हे पळाले म्हणून हाकाहाक पडली. हुजरे आल्यावर त्यांनीं सांगितलें कीं, अणकारांस किल्ले-दाराचें जिमेस करून आलों. तेसमयीं साडणीस्वार पाठवून, घेऊन घेऊन पाद-भूषणादिक अलंकार देऊन पुण्यास प्रविष्ट केले.

(३९) श्रीमंत व होळकर यांनीं किल्ल्याखालीं मुक्काम केला. दुसरे दिवशीं किल्लेदारास ताकीद गेली कीं, “ साहेब पोहोचाऊन देणें ” माधवरावसाहेब यांचे जरबेचा जळूष मोठा. दादासाहेबांनीं किल्लेदारास भुलथापी बहुत दिव्हा. आशा दुराशाही दाखविली. परंतु माधवरावसाहेबाचे जरबेपुढे काहीं एक बनून न येता दादासाहेबास स्वाधीन करताच बनले. हस्तगत झाल्यावर तुकोजी होळकर सुभेदार यास पुनः वच्चें-अलंकार देऊन इंदुरास रवाना केले.

(४०) इंदुरीं आल्यावर बाईसाहेब यांची भेट घेऊन (नंतर) कारभारी कोणी नेमून द्यावायास्तव पूर्वीं आज्ञाही आली होती (कीं) दोघे गृहस्थ पाठवावे त्याज-वरून खाजगीकडील कारकून नारो गणेश, (व) दौलतीपैकीं शिवाजी गोपाळ निज-बत, रावजी महादेव फडणीस या उभयतांची रवानगी पुण्यास केली. उभयता पुण्यास दाखल होऊन श्रीमंताची भेट घेऊन ज्या कारणास्तव बोलविलें होतें त्या विषयाचें प्रत्यक्ष निदर्शनास आलें. तेव्हा बाईसाहेबाचे व तुकोजीबावा सुभेदार याचें स्तुतिस्तोत्र श्रीमंतांनीं स्वमुखें बहुत केलें. मग उभयतांनीं श्रीमंती आज्ञापित (३८) तुझें मागें आठ महिने खराब आहों - गेले आठ महिने तुझ्या चारखे पाळतीवर अक्षौप्रहर राहात आलों आहों व त्यामुळें फार त्रास सोसला आहे. अकवार - अखबार, बातमी. उघडे होऊन - प्रकट होऊन. हाकाहाक - बोंबाबोंब. पादभूषणादिक अलंकार - बेड्या.

(३९) जरबेचा जळूष - जरब, कदर, दबाव. करताच बनले - याचा अर्थ लागत नाहीं. मूळात काय अक्षरें असावीत त्याचा तक्र करता येत नाहीं. द्यावायास्तव - द्यावयास्तव. निजबत - तफेंचा, कडील. श्रीमंती आज्ञापित - अहिल्याबाईनें सांगितल्याप्रमाणें. शिवाजी बाजी - म्ह. शिवाजी गोपाळ. नमूद सिद्ध होणें - गोष्ट अमलांत येणें. वच्चें दिलीं - होळकरांच्या दिवाणगिरीची.

भाव कारभाऱ्या प्रकरणीं विनंती केली कीं, “ बाईसाहेबांचे सुभेदाराचें सांगणें कीं आम्हांस कारभारी नेमून द्यावा. ” तेव्हां श्रीमंतांनीं आज्ञा केली, “ येथून कोणी नेमून दिल्यास तुमचा व त्यांचा मनोधर्म मिळावयास वर्षभर पाहिजे. यास्तव तुमचे दौलतीपैकीं खातरजमेच्या माणसाची योजना करा. त्यासच आम्ही आपले म्हणोन वळें देऊ. ” उत्तम आहे, म्हणून बिऱ्हाडास आले. नारोपत नाना व शिवबा बाजी बसले. उभयतांचा स्नेह अकृत्रिम. बाजी नानासी बोलिले कीं, माझे मनांत आलें कीं, “ त्यां दिवाणगिरी करावी. ” तेव्हा नानांनीं उत्तर केलें कीं, “ मी खाजगीचे कारकुनाचा कारकून. त्यात बायकाफडील. भाकरी मोजाव्या इतकी आमची बुद्धि. दौलतीचे जोशें आम्हासारख्यांच्या माथां ठेवू म्हणतां (तेव्हां) थड्डा करिता कीं काय ? ” बाजी बोलिले कीं “ तुम्हांस काय ? मी मातोश्रीसाहेबांस लिहून आज्ञा आणवितों ” असे बोलून ते समर्थी कागद लिहिले. श्रीमतांचे बोलण्याचा आशय व आपले ठायीं प्रसन्नतेचा गौरव, व कारभाऱ्याविषयीं आज्ञा केली तो अभिप्राय दर्शवून मनुष्य-योजनेचा विचार नारो गणेशाचें नाव लिहून पाठविलें. ‘ ध्यानास येऊन आज्ञा आली म्हणजे नमूद सिद्ध होईल. ’ अशाभावीं पत्राची स्वानगी करून बारावे दिवशीं उत्तर आलें. त्यात रुऱ्गाराचा अभिप्राय पाहून श्रीमतास विनंती केली कीं, “ मातोश्रीसाहेबांनीं नारो गणेश याची योजना करून पाठविली. ” श्रीमंतांचेही ध्यानास येऊन दुसरे दिवशीं मुहूर्त पाहून (त्यास) वळें दिलीं.

(४१) गंगाधर यशवंत याचें पारपत्य स्वहस्ते करून कैदेंत ठेविलें. तथापि

(४०) पारिपत्य स्वहस्ते करून - माधवराव पेशव्यानें गंगाधरपतास किती निष्ठुर शिक्षा केली त्या सवर्षीं हे पत्र पाहा. ५-८-१७६८ “ श्रीमार्तंड. पुरवणी श्रीमत राजश्री रावसाहेब स्वामीस, विज्ञापना. राजकी वर्तमान राजश्री गंगाधर वेशवत याजकडे तीस लक्ष रुपये घ्यावेसे करार आणि एक वर्ष पुण्यात कुटुंबासुद्धा राहावें ऐसे झाले होते, त्यास त्याजकडून तिसा लक्षा रुपयाचा निकाल होऊन न ये यास्तव श्रीमतानीं अधिक वच १ प्रतिपदेस समक्ष दिवाणखान्यांत दोन प्रहर दिवसा बोलविलें. तात्याबराबर बाजी विठल मेहुणे व सखभट व जिरजीव दादा व आपणासह आले. श्रीमतांनीं रुपयेचे विचारले. रुपयाचा जाबसाल येथास्थित न जाला. त्याजबरोन श्रीमत बहू कोपायमान होऊन चौघाचे मुसके बाधले, पायांत आलकार घालून चौघास छेड्याचा मार विशेष दिला. बाजी विठल यांस तीनसे छडी मोजून मारली, रघत बोकले, त्याप्रां सखभटास व दाजीस मारिले. तात्यास बारा छेड्या पैशा मारिल्या कीं रघताचे चिलकांब्या उडाल्या, उपरांतिक चालीस पनास आणखी मारिल्या, कांहीं

श्रीमंतांचें घरची कैद व इतर ठिकाणची कृपा बराबर होणार नाही. स्नानसंख्या, नित्य भोजनाची टाफटीप, वस्त्रपात्रादि कांहीं एक कमी नाही. कोणाकडे त्यांनीं जाऊ नये व त्यांकडे कोणी येऊ नये इतकी मात्र अटक. असा बंदोबस्त ठेवून घरावर चवकी पहारा मोजदाद करावयास पाठविला. तेथें प्रथम कागद-पत्रांचें स्माल हातीं लागले. त्यांत दर्याप्ती करितां शाण्व लक्ष बत्तीस हजार फक्त धर्मादाय भिवडून श्रीमंतांस लिहिलें. तें श्रीमंतांनीं ध्यानास आणून कारकून जसी बोलावून घेतली. कारण ज्याकडून कंपेश कोट रुपये धर्म, तेथें मार्गे काय असावयाचें आहे ? ह्या संधीत पिशुनांनीं जसीचे घालमेलीत राहूरफर भिवाजी रणसोड व रावजी महादेव पारनेस्कर या उभयतांचा व गंगाधरपतांचा मेळ, याजकरितां उभयतांचे घरावर जसी करावयाच्या यादी करून श्रीमंतापुढें टाकिल्या. पाहून श्रीमंतांनीं उत्तर केले कीं, “ रावजी महादेव पारनेस्कर याची दौलत कोणास डोळे असल्यास श्रीत्रिंबकेश्वरी जाऊन पाहवी. कारकुनाचा कद किती ? भिवाजी रणसोड फक्त शिपाई मनसुमा वगैरे कारभार जाणत नाही. ” असें बोलून दोन्ही यादी आपले हातें पाहून टाकिल्या. तदुपर गंगाधरपतांचा पुन्हा उदय झाला नाही. दादाजी गंगाधर,

(४०) रुपवाचे कांहीं न बोलत. मग पितापुत्राचे नाका कानांस चाप लाविले ते समई माहा आकांत जाला. यैसी बहुतप्रकारे विटबना करोन थोरल्या चौकांत दरवाज्यापासी गाडद्याचे हवाल आहेत. सर्वत्र जन तमासा पाहात आहे. अद्याप रुपवाचा निकाल जाला नाही. कळावें. ” [पेशवे दत्तर भाग १९ पृष्ठ ९७.] श्रीमंतांचे घरची कैद व इतर ठिकाणची कृपा बराबर होणार नाही — इतर ठिकाणीं कोठेंहि चैन मिळणार नाही अशी चैन व सुख सोय पेशव्यांच्या कैदेत असता गंगाधरपतांची चालू होती. भावार्थ गंगाधरपतांस कैद केलेले होते तरी तो मातबर राजकीय कैदी म्हणून नजर कैदेखेरीज त्यावर बघन घालण्यांत आले नव्हते. मोजदाद करावयास — गंगाधरपतांच्या मिळकतींतून दडाची रकम वसूल होते कीं नाही याची पाहणी करण्यासाठीं माणसें पाठविली. दर्याप्ती — समजणूक, आंकलन. दर्याप्ती करणें — समजूत घेणें. दर्याप्ती करितां — शोधाअन्ती. फक्त — सर्व ? गंगाधरपतांच्या मिळकतीचे हिशेब पाहता त्यानें बहुतेक सर्व इस्टेट धर्मादाय करून टाकल्याचें आढळून आलें. कारकून जसी बोलावून घेतली — जसी करितां पाठविलेला कारकून परत बोलाविला. कंपेश — कमी अधिक, जवळपास, सुमारें. पिशुन — चहाडखोर, दुष्ट लोक. कद — लावकी. कारकुनाचा कद किती — रावजी महादेव साधा कारकून. त्याची मिळकत ती कितीची असावयाची ?

त्यथि किंजीव, त्यांजवर श्रीमंत माधवराव साहेबांची पूर्ण कृपा. बराच मसळत साठ हजारांची जहागिरी देऊन जवळ बाळगिले.

(४२) इकडे नारो गणेशास वखें देऊन, हिंदुस्थानांत सुभा रवाना करावा हें राजकारण सिद्ध करून रामचंद्र गणेश यांची योजना केली. शिंदे नवे सरदार, कारभारी वडिलांचे हातचे, त्यांचें याचें न बने. सबब उज्जनीस राघोबा पागे यांची व महादजी शिंदे यांची लढाई होऊन राघोबा पाग्याचें डोकें कापिलें. येणें करून जरब पडून बाजी नरसिंह व राघो मल्हार आदिकरून सर्व रूजू जहाले. दौलतीचा बदोबस्त करून पुण्यास आले. श्रीमताची भेट घेऊन यांचीही योजना रामचंद्र गणेश यांजवरावर केली. व होळकराकडील कारभारी याजला ताकीद केली कीं, “ तुम्ही इंदुरास जाऊन फौजेची तयारी करून सरकारी संरजाम येईल त्याजला सामल होऊन त्रिवर्ग एक विचारे मनसब्याचीं पैरवी करीत जावी. ” अशी आज्ञा जाली.

(४३) तो दादो मल्हार वाघोलकर याचा व नारोपत नानाचा स्नेह फार. त्यांनीं नारोपंत नानास बुद्धिवाद केला कीं, “ होळकराची दिवाणगिरी आपण केली ही गोष्ट फारच मोठी केली. परतु शिवबा बाजी याचे हाताखालीं तुम्ही व तुमचे यजमान वगैरे आहा, आज पावेतो ‘ अरे नारोबा ’ असें बाजी म्हणतात, तेव्हां कारभार साराच हे करितील. मलईचे मालक तुम्ही. फौजेचे लोकांचा मार खावा इतकेंच मात्र तुम्हांपाशीं राहिल्याचा विचार काय केला ? ” तेव्हा नारो गणेश यांनीं उत्तर केले कीं, “ आपण कल्पना घेतली ही खरी, परतु याचा धरबंद कसा करावा ? याची शकल सागा. ” तेव्हा दादो मल्हार बोलिले, “ बाजीचें रहाणें हुजूर व्हावें, तुम्हीं स्वारी करावी, असें जाहल्या खेरीज तुमचा प्रात नाही. मग (४१) तदुपर - त्यानंतर.

(४२) सुभा - सुभेदार. वडिलांचे हातचे - वडिलांपासूनचे, जुने, वृद्ध. मनसब्याची पैरवी - विचार-अचार, वाटाघाट.

(४३) राहिल्याचा - ‘ राहिल याचा ’ दादो मल्हार म्हणाला, “ तुम्ही नांवाचेच कारभारी होणार. स्वरा कारभार शिवबा बाजी करील व शेवटीं फौजेच्या लोकांचा पगार वेळच्या वेळीं पोचला नाही म्हणजे ते लोक कारभाराचा दरक तुमच्याकडे म्हणून तुमच्या दाराशीं धरणीपारणी करतील आणि अलेर तुम्हास मारखण करून तुमची अब्रूहि घेतील. अधिकार तुमचेपार्शीं कोहींच राहणार नाहीं. फक्त शिपायांचा मार खाण्याची जबाबदारी मात्र फकरली असे होईल. मलई - दंगा, शिंयामस्ती, बलेडा. शकल - उपाय, विचार. प्रांत - शेवट, निभाव.

मन्ना बोलिले कीं, हें घडसें कसें ? मग दादो मल्हार बोलिले कीं, “ लाख रुपये खर्च करावा, बाजीचे रहाणे श्रीमतांशीं बोलून पुणे मुक्कामीं करितों. ” नारोपत नानांनीं कबूल केलें मग दादो मल्हार श्रीमतांशीं बोलिले. श्रीमतांचिही ध्यानास आलें. परंतु बाजीशीं ही गोष्ट बोलण्याचा सकोच पडतो. कारण कीं, पारनेरकराचे लक्ष श्रीमताचे चरणीं निःसाम, त्यात आमचे लेकरपणात दादासाहेबाचे दौलतींत आक्रमण (झालें असता) आम्हास देयाघेयाची अडचण पडू लागली, तेव्हा महादाजीपत गुरुजी याजकडून रावजी महादेव हुजूर होते त्याशीं बोलून या प्रसर्गीं सुभेदारास लिहून आमचे खर्चाची मदत लाख पन्नास हजाराची करवावी (असें केलें) तेव्हा रावजी महादेव यांनीं थोरले सुभेदारास वर्तमान लिहून एका महिन्यात पांच लक्ष रुपयांच्या हुड्या आणून नजर केल्या. व विष्णु महादेव याचे दुकानावर सदर परवानगी पाठविली. याप्रमाणें सरकार लक्षास जपून, अशा माणसास स्वार्थ-पर होऊन, हिरमोड (त्याच्या) उमेदीचा करावा ही गोष्ट कशी ? ” तेव्हा दादो मल्हार यांनीं विनती केली हें (न^२) जाल्यास होळकराचे दौलतींत कलह उत्पन्न होऊन सरकारकामात व नक्षास पदोपदीं बाध पडेल. ही गोष्ट श्रीमताचे गळीं उतरून एक दिवशीं बाजीस भोजनास बोलवून बाजी स्वयंपाक करितात, श्रीमत जवळ बसून साहित्य देतात, त्यात बाजीस श्रीमतांनीं विचारिलें कीं, “ बाजी आम्हास लाख रुपये मिळून तुम्हीं आम्हापाशीं रहावें असें जाल्यास कसे ? ” तेव्हां बाजींनीं विनती केली कीं, “ सुवर्ण आणि सौगंध्य ! सरकारचा अर्थ होऊन पादसेवा घडते, या उपर लाभ तो कोणता ? असे होत असल्यास स्वामींनीं मनांत काहीं एक अदेश न आणितां ही गोष्ट अगत्य करावी. अतःकरणापासून विनंती करितो, स्वामींचे चरण साक्ष आहेत ” तेव्हा श्रीमत निःसशय होऊन या गोष्टीस रुकार दिला. भोजन होऊन घरास आले. नारो गणेश याजला या गोष्टीचा इतला दिल्हाच नाही. मग जेव्हां नमूद सिद्ध झाला तेव्हा बाजीस एकांतीं घेऊन (नारो गणेशानीं) सफाईच्या गोष्टी विशेष बोलून, “ आपण कोणीही कारकून थावा अथवा बटकीकही दिल्ली तरी दौलतीचा ओघ तिचे टाकाखालून काढीन. ”

(४३) नक्ष - लौकिक, कीर्ति, दबदबा. सुवर्ण आणि सौगंध्य - सुवर्णाला सुवासिद्दि थावा अशी अधिकच उत्तम गोष्ट. सरकारचा अर्थ होऊन - तुम्हास पैसा मिळून तुमचा स्वार्थ साधतो आणि मला तुमचे जवळ राहावे लागून अना-भासे तुमची चाकरी मजकडून घडते, अशा दोन्ही गोष्टी साधतात. इतला - दखल. नमूद सिद्ध झाला - योजनेप्रमाणें बनाव तयार झाला. दखलतीचा ओघ तिचे टाकाखालून काढीन - बटकीकडूनहि कारभार करवून दाखवीन.

असे बोलून पायांवर हात ठेविला. बाजीनीं बहुत खातरी केली कीं, “ नाना, आपण दौलतीचें ओझे उचकलें तेव्हां आपल्याला अनकूल प्रतिकूल पाहून त्याचा बदोबस्त केला असता यांत वाकडे तें काय ? आम्हीं तुमचे बरोबर असतो अथवा हुजूर राहिलों तथापि नीट वाकडें याचा प्रश्न सुभेदार अथवा श्रीमत आपल्यास करितील ते पक्षीं आपण केलें हें उचितच. आमचें ऐश्वर्य मिळून श्रीमतापार्शीं धन्या जवळ आपल्या सारिखे मुरब्बी त्याचे निकट आमची गरीबी कायम राहून, वैगुण्याचा दोष न येता त्रिशर्गाचे मनात आमची गरीबी वागली म्हणजे लक्ष या गोष्टीस मिळोन मुस्तकीम होऊन लोभ ठेवावा. श्रीमताचे पायापार्शीं राहिलों असता आपल्यास अनकूल तेच घडेल. वाया जाणार नाही. ” असे भावीं बोलणें होऊन नारो गणेश याजला श्रीमताची आज्ञा देऊन बिदा केलें.

(४४) इंदुरीं आल्यावर श्रीमती व सुभेदार याची भेट घेऊन, झालें वर्तमान श्रवणारूढ करून शेवटीं ही गोष्ट सांगितली. ऐकोन घेऊन (बाईसाहेबाच्या) चित्ताचा विक्षेप बहुत जाहला. “ अद्यापीहि हिंगली न बाफेली इतकियातच न पुसता कारभार करूं लागले उत्तम आहे. ज्या समयीं आम्हावर वक्त कैलासवासी वडिलांनीं माणसे करून ठेवलीं होती त्यांनीं तर खटलीं पाहिलीं. तुम्हीं (४२) आमचे ऐश्वर्य लोभ ठेवावा - या वाक्याची कर्ता, कर्म, क्रियापद अशी फोड करणें कठीण आहे. भावार्थ असा कीं, आम्ही श्रीमतापार्शी राहिलो म्हणजे आम्हाला मिळावयाचें तें ऐश्वर्य मिळून चुकेल, तुम्ही धन्याजवळ म्हणजे तुकोजी होळकराजवळ राहिलात म्हणजे त्यांचा कारभार उत्तम चालेल व तुमचेहि उर्जित व्हावयाचें तें होईल. आणि आमची गरीबी म्हणजे सचोटी किंवा एकनिष्ठता होळकरांच्या दौलतीशीं कशी कायम आहे ते होळकरांस तुम्ही समजवाल. एकन्दरीत पेशवे, तुकोजी होळकर व तुम्ही अशा तिघानाहि माझी एकनिष्ठता कळेल. मुरब्बी - कर्ते, मुसद्दी, हुशार. वैगुण्य - अपमान, दुर्लौकिक. मुस्तकीम - बळकट, पक्का.

(४४) हिंगली न बाफेली - कशास काहीं ठिकाण नाही अशी स्थिति. वस्तु - कठीण प्रसंग. माणसे करून ठेवली होती - विश्वासाचे नोकर सग्रह करून राखले होते. खटलीं पाहिलीं - ‘खटलीं पाडलीं’ असे पाहिजे. खटलीं उपस्थित केलीं. भानगडी उपस्थित केल्या. अहिल्याबाईंचा भावार्थ असा कीं, “ नवरा खडेरार होळकर वारला. पाठोपाठ सासरा मस्हाराव होळकर तोहि वारला. आम्हावर सकट कोसळलें. कर्ता पुरुष माणूस नाही म्हणून होळकरी दौलतीवरती जप्त होण्याचें सकट उभें राहिलें. त्यावेळीं गगाधर यशवत चन्द्रचूडासारखा पुरातन विश्वासू म्हणून गणला गेलेला माणूस दिवाण त्यानेच राघोबाशीं सगनमत करून भानगडी निर्माण केल्या ! ”

आमचे ममतेतील खासगीचे फारकून. परंतु गुणदोष तुम्हांस समजले असतां आपले बक्षवास्तव मनचे ममंत ठेवून राहिला. ते समयी शिवबा बाजी व राजाराम यांनी जीव झोकून बुद्धिवाद सांगितला. त्याजकर हा दिवस ईश्वरें दाखवून तुम्हांस संस्थान प्राप्त जालें. या गोष्टी तुम्हांस ठाऊक असतां मनोभंगास आमचे आम्हेचाही आक्षेप घेण्याचाहि संकोच पडला नाही. याजवरून पुढें तुमचे हातून दौलतीतील माणसें बोळवून आपसात किलाफ न वाढविता दौलतीचा जळूष राखाल यांतील निदर्शन या फरप्यातच ध्यानास जालें. ” अशा भाषीं दोष पदरीं घालून मनांत मशारनिहेविशीं किलाफाचें बीजारोपण जहालें. पुढें हिंदुस्थानांत फौजा जाव्या सबब रावसाहेब यांनी रामचंद्र गणेश सुभे व विसाजीपत बिनीवाले फारभारी नेमून देऊन फौजा रवाना केल्या. आणखी शिंदे होळकर याजला तैनातीस रहावयाविशीं आज्ञापत्रें दिलीं. इंदूर उज्जनीचे मैदानात फौज आल्यावर उभयता सरदारानीं सामल व्हावें. त्यात महादजी शिंदे सामल होऊन श्रीमतांकडील सरदार व शिंदे दरकूच करून पुढें गेले. तुकोजी होळकर इंदूर मुक्कामी असतां बाईसाहेबाचे मनात विकल्प मोठा आला कारण दौलत ईश्वरइच्छेनें आपले हातें दुसऱ्याचे घरात घातली, तथापि फारभारी माझा फारकून केला कीं पांच विश्वे तरी त्याचें मन मजकडे ओढेल. म्हणून हा बेत केला. त्यानें यत्नें घेताच चाचणुक दाखविली. तेव्हा दौलतीचा आमचा सबध अर्थात राहिला नाही. इतःपर सर्व ईश्वरानें सोडविलेंच आहे. तत्पक्षीं महेश्वर नर्मदातटाक पुण्य क्षेत्र आहे तेथें स्नान संध्या करून सार्थकाचा विचार करावा (हा) अमुचा मनोधर्म. दौलत तुमचे (४४) गुणदोष - गगाधर वशवन्ताच्या कारस्थानाची बातमी जीव झोकून - जीवावर उदार होऊन, प्राणाताचें परिपत्य मिळण्याचा धोका होता, तोहि पत्करून. तुम्हांस संस्थान प्राप्त झाले - तुम्हांस तुकोजीची म्हणजे होळकरी दौलतीची दिवाणगिरी मिळाली मनोभंगास - आमचा मनोभग करण्यास. मनोभग म्हणजे अपमान, अवशा. संकोच पडला नाही - अपेक्षा किंवा जरूरी वाटली नाही. अहिल्याबाईचा भावार्थ असा “ तुकोजीची दिवाणगिरी स्वीकारताना शोभेकरतां कां होईना पण आमची म्हणजे माझी आशा म्हणजे परवानगी घेण्याचा लौकिक उपचार तुम्ही करावा तोहि तुम्ही केला नाही त्यामुळे तुम्ही माझ्या मनोभंगास म्हणजे अपमानास कारण झाला. ” जळुष - आब, जरब. किलाफ - किलमिष, वाकुडपणा. सुभे - सुभेदार, मुख्य सरसेनापति. तैनातीस - मदतीस. बिस्वा - रक्षकाचा विसावा हिस्सा. पांचविश्वे - काहीं टक्यांनीं, थोडासा. चांचणुक - जुणुक. सार्थकाचा - देह सार्थकाचा.

स्वाधीन्यच केरी आहे. वडिलंचा छोकरीक संरक्षण (करून) यजमान (ब) श्रीमंत यांचा लोभाचा ओष शुष्क न पडे यास जपावे. आमचा परामर्ष कराल न कराल याचें च्छेदित दिसतच आहे.” हीं अक्षरें तुकोजी होळकर सुभेदार यांनीं श्रवण करून आपले गालंत मारून कंपित होऊन बळकट बाईसाहेबचि पाय धरिले. उत्तर केलें कीं “महाराज कैलासवासी सुभेदार असता भाऊबदकी एकीकडे ठेवून गुलाम-खाजादानांत या वृत्तीनें हुकूम बजावीत आलों. त्यांचें कूर्मदृष्टीचें हें फळ ! तथापि सुभेदारहि हरएक विषयीं आपले भरंसियावर निश्चित हेते. प्रसंगीं सुभेदारांचे आशीर्वादाचा अनुषंग पाहून मजला माणूस केलें. तेव्हां माझे सुभेदार व मातुश्री प्रत्यक्ष आपणच आहांत. दौलत प्रकरणीं राजकारण व श्रीमंतांचें लक्ष संपादणें यांतील राखणें जोखणें कारभारी यान्या विचारें करणें प्राप्त. परंतु आपले चरणाशीं प्रतरेणेंच विचार साक्षात् आपला मार्तंड येऊन बोलला असतांहि पायाशीं अंतर होणार नाही, (मग) प्राण जावो कीं राहो. ही गोष्ट महाराजांनीं खचित मनात बागवून कूर्मदृष्टी ठेवावी. यांत दौलतीचें व माझे कल्याण.” या भावीं बहुत खात्री केली. मग मातुश्री साहेबांचे मनात बागून उत्तर केलें कीं, “बोलण्यांत अर्थ नाही, दिसण्यात येईल ते खरें. बोलण्याप्रमाणें चालणें जाहलें असता ईश्वर (४४) चेष्टीत - वर्तणूक आपले गालात मारून - आपल्या थोबाडींत मारून घेऊन. गुलामखाजादा - गुलाम खानजादा. गुलाम - दास. खानजादा - खानाजाद-दासीपुत्र. या वृत्तीनें - जणू काहीं आपण गुलाम आहोत, खानाजाद आहो, आपणास काहीं हक नाहीत, फक्त धन्याची नोकरी हुकुमाप्रमाणें बजावणें हेंच आपलें इतिकर्तव्य अशा भावनेनें बागलो. त्याचें कूर्मदृष्टीचें हे फळ - “मल्हारराव होळकर मजवर कृपा करीत आले. परंतु आता तुम्ही मला धिक्कारून बोलता ! ” कूर्मदृष्टी - कासव आपल्या पिलाल अगावर पाजीत नाही. अंगावर न पिताच कासवाचें पिलू मोठें होतें यावरून अशी समज रूढ आहे कीं, कासव आपल्या पिलाकडे सारखे वास्तव्य दृष्टीनें बघतें, आणि तेवढ्यानेंच त्या पिलाचें पोषण होतें. प्रसंगी - सकट पडले तेव्हा, दौलत जत होण्याचा प्रसंग उभा राहिला तेव्हा. अनुषंग - सगती, ससर्ग, सखत, निकट समागम, सबंध. माणूस केलें - माग्यास आणले, पदवीप्रत पोहचविले. प्रसंगीं सुभेदाराचे...माणूस केलें - तुम्हीच सुभेदाराची मजवर फार कृपा होती हे पाहून मला हीळकरांची सरदारी बहाल करविलीत. सुभेदार - मल्हारराव होळकर. श्रीमंताचें लक्ष संपादणें - पेशव्याची मर्जा, कृपा राखणें. राखणें जोखणें - कामगिरी, कारवाई. मनांत बागून - मनांत घेऊन.

उपेक्षा करीत नाही ” असें बोलणें मातुश्रीचें महेश्वरीं होऊन देशाचे महाल व माळव्यांतील महाल दरोबस्त यांची देखरेख मातुश्री साहेबांरुडे ठेवून कारभारास नारो गणेश याचे भाचे मुकुंदराव हरी यांची योजना होऊन, मगारनिव्हेचें अल्प वय तेव्हां तोडजोडीचें माणूस कृष्णाजी मल्हार पारनेरकर, बुळे याचे सरदारीचे दिवाण, यांजकडे सोंप केली.

(४५) नंतर मातुश्रीसाहेबाची आज्ञा घेऊन हिंदुस्थानांत रवाना जाहले. अगोदर रामचंद्र गणेश व शिंदे आले होते. यांनीं सुभेदार यांचे इतल्याशिवाय बादशहा उठवून बसविला होता. खंडणी घेतली होती. हें राजकारण करून जाबताखान रोहिला फत्तरगडवाला याचे राजकारणास्तव दिल्ली सोडून अतरवेद उतरले होते. सुभेदार यांनीं मागाहून येऊन पुनः बादशहाचें उत्थापन करून चार रुपये आणखी घेऊन स्थापना केली. ही गोष्ट शिंदे व रामचंद्र गणेश यांजला वैश्य वाटून शिंदे रुसून पचवीस कोस माघारे आले. मग पांडुरंग शकर व पांडुरंग रणसोड पारनेरकर यांजकडील सरदारी तुकोजीबावाकडे होती त्या वेळेचे दिवाण फडणीस, यांजला पाठवून समजाऊन आणिलें. नंतर त्रिवर्ग सरदार एकत्र होऊन जाबताखान रोहिला याचे राजकारणास लागले. तेथें सुभेदाराकडील कारभारी यांनीं जाब केला कीं, “ जाबताखानाचा व कैलासवासी सुभेदारांचा भाऊपणा, त्याजला आम्हीं पत्र लिहून वकील आणवितों. जाबसाल करार ठरण्यांत आल्यास उत्तमच. न आल्यास पारपत्य करूं. ” असें बोलून पत्रें रवाना केली. तेथून बक्षी पन्नास हजार फौजेनिशीं जाबसालास आला. त्यांशीं तुकोजी होळकर याचा करार कीं, “ तुमचे आमचे बोलण्यात तह ठरला असतां नीटच आहे. न ठरल्यास आम्ही ताबेदार, माफक हुकूम नोकरी बजावणें प्राप्त, याबाबद तुमचा आमचा करार भागीर्थापार तुम्हास तुमचे मुलखात करून देऊन आम्हीच तुम्हास लुटून घेऊं. हें बोलणें तुम्हांस कबूल आसल्यास यावें. ” तेव्हां तो यवन चढावर, त्याचे खातरेंत ही फौज नाही. पन्नास हजार फौजेनिशीं बक्षी पाठवितों, तसेंच काम पडल्यास बक्षी त्यासी पुरा पाडील, असा स्तोम बाळगून वकील बक्षीचा पाठविला. त्याची फौज गंगापार राहून पांचवीं स्त्रांनिशीं इकडे बोलावयास आला. तो (४४) तोडजोडीचें माणूस - तोडजोड करण्यास लायक असा अनुभवी माणूस. सोंप केली - सोपविलें.

(४५) इतल्याशिवाय - अनुजेशिवाय, अनुमतीशिवाय. माफक हुकूम - हुकूमप्रमाणें, हुकूममाफक. चढ - गर्व. त्यासी पुरी पाडील - त्यांस पुस्तक उरल. स्तोम - गर्व.

होळकरांचें फौजेजोवारीं उतरला. पांच चार दिवस बोलणें जाहलें. परंतु शिंदे व रामचंद्र गणेश यांचे मनात पाप कीं, बादशाईचे इतिकर्तव्यतेस बाध पडून आपलें करणें व्यर्थ केलें. तेव्हां या जाबसालांत होळकरास फिकें पाडावें, अशा संधानावर त्यांची दृष्टी. तेव्हा बोलण्याचालण्यात रस न पडता वकिलास लुटून ध्यावें असें मनांत पाप आणिलें. हें वृत्त सुभेदारांस समजताच यांत्रकडील कारभारी यांनीं सारे दरबार (मध्यें) जाब केला कीं, “ आमचे वचनावर वकील आला आहे. जाब ठेवणें अथवा बिघाड करणें हें तुम्हीं श्रीमंतांचें मुखत्यार तेव्हां तुमचे तुम्हाकडे. परंतु वकिलास कोणीही लुटलें नाहीं. तुम्ही अशाच विचारास प्रवर्तक जाह्यास आम्ही ताबेदार, परंतु आम्हाकडून वकिलास आणविलें. ते पक्षीं आम्हीं वकिलास गंगापार त्याचे फौजेंत दाखल करून मग हुकूम कराल तर आम्हांच लुटून घेऊं.” तेव्हा रामचंद्र गणेश यांनीं उत्तर केलें कीं, “ उत्तम आहे. तुम्ही वकिलास गंगेपार त्याचे फौजेंत प्रविष्ट करून तुम्ही लुटून ध्यावें. ” याप्रमाणें उत्तर केल्यावर कारभारी डेऱ्यास येऊन सुभेदारास वर्तमान सांगितले. सुभेदारानीं वकिलास बोलावून वर्तमान जाहीर केलें. त्यांनींही उत्तर केलें कीं, आम्हास गंगेपार आमचे फौजेंत पावतें करावें. नंतर आम्हीं खुदाचे हीबसात नाहीं. मग ते समयीं त्यांची तयारी करून धापली पाच हजार फौज बरोबर देऊन गंगेपार उतरून दिले. दुसरे दिवशीं सुभेदार जातीनिशीं तयार होऊन गंगापार उतरले. बक्षीशीं तिसरें दिवशीं गांठ घालून लढाई फार मातबर झाली बक्षींचें डोकें कापून आणून फौज बरबाद केली. शिंदे, रामचंद्र गणेश यांनीं कुमक केली नाहीं. पक्षी बुडविला हें वर्तमान जाबतेखानास समजल्यावर साठ हजार फौज व तीनशें तोफा घेऊन सुभेदाराचे मुक्ताबल्यास आला. गाठ घालून लढाई सुरू झाली. तीनशें तोफ एक समय दीन चालती केली. त्याच्या तोफा, यचे जबुरे, परस्परे मार चालला. त्याचे

(४५) बादशाईचे इतिकर्तव्यतेस बाध पडून - बादशाहाबाबत आपण ठरवलेल्या योजनेस किंवा कारस्थानास बाधा पडून. फिकें पाडणें - फशी पाडणें, गोता देणे, महत्त्वशून्य करणें. रस पडणे - एकवाक्यता होणें. सारे दरबार - सर दरबार असे पाहिजे. सर दरबार - शेर दरबार, भरदरबार. जाब ठेवणे - तहाचीं बोलणीं चालू ठेवणें. करू - करून. हीबसात - 'हीसाबात' असें मुळांत असावें. हीसाबात - हिशोबांत. हिसाबांत नाहीं म्हणजे चिंता नाहीं. पर्वा नाहीं. बरबाद - नष्ट. दीन चालती केली - दीन दीन अशी रणगर्जना करीत. दीन - ही मुसलमानी युद्धगर्जना आहे. दणक्यानें चालू केली असाहि अर्थ होऊं शकेल. जथुरा - लहान तोफ.

फौजेचा मार लागूं न होस्तं जंबुन्याचे मारानें रोहिल्यांची फौज फिरून दिली. असें किंहु सुभेदारांनीं पहास्तांच घोडे घालावें असा मनसुबा करून पेंढारी मारें घालून मुक्ताबला. . . . .

(४६) मुक्ताबल्यास तुकोजी होळकर सुभेदार यांनीं हल्ल्या केला. मागाहून पेंढारी याची लाडगेतोड बरीच झाली. दुतर्फी शह पाडून रोहिले कुल बरबाद केले. हें वर्तमान शिंदे, रामचंद्र गणेश यास समजताच, कूच करून, गंगा उतरून सुभेदारास सामील झाले. त्रिवर्ग एकत्र होऊन पथरगडास येऊन मोर्चे लाऊन किल्ल्यावर हल्ला केला. बायकापोरें धरून दरोबस्त लुटलीं. मलकाजमानीचे अन्वयें पेंढारी यांनीं बायकास उपद्रव केले. दौलत बहुत निघाली. पुनः माघारी फिरले. दिल्लीवरून जाटावर यावयाचा हेत. या मसलतीस अग्रेसर तुकोजीराव होळकर. शिंदे व विसाजीपत याचे सकोचार्थ सामील खरे, परंतु मनातील धर्म, कोणेही मसलतींत होळकरास तोंडघशीं पाडून आपलें वर्चस्व होऊन, श्रीमंत माधवराव-साहेब यास समजावें हा इरादा. गंगापारीहून पथरगडचे मसलतीचा समारोप करून, दिल्ली डावी सोडून, अरण्यातून शेखावटींत आले. तेथोन पुढें जाटावर चाल करावी येविषयीं आग्रह. निकड होळकराची. उभयतां बाह्यात्कारें सामेल. झुकवीत झुकवीत हिंडोन बयाणामध्ये मुक्काम केला. तेथोन भरतपूर १२ कोस, दीग १८ कोस. सुभेदाराच्या बोलण्यास रुकार मात्र, परंतु कूच करण्यास अनेक पर्याय दाखवूं लागले. तेव्हा एके दिवशीं रात्री सुभेदार रात्रौ भोजन करून गादीवर हुक्का ओढीत होते. चित्तात बहुत उदासी आली कीं, जटाचा रुवाव भारी. हे मोकाबल्यास आले जाणून जाट नवलसिंग ८०,००० स्वार, १२०० तोफा चालू,

(४५) फिरून दिली - फिरून टाकली. मार सहन न होऊन रोहिल्यांच्या फौजेन पाठ दिली. पळू लागले.

(४६) कुल - शाहून सर्व. बरबाद - नष्ट. मलकाजमानीचे अन्वयें इ० - मलकाजमानी जवळ पुष्कळ पैका असावा अशा समजुतीनें पेंढार्यांनीं बावकासहि क्रव्हाकरितां फार लढले. अपेक्षेप्रमाणें दौलत म्हणजे पैका खूपच मिळाला. हेत - हेत, इरादा. साने संकोचार्थ - सान्या भिडेमुळे. साने - तुकोजी होळकरांचे. निकड - आग्रह, ईर्ष्या. पर्याय - सवधी, अडचणी. रुवाव - रुवाव, जोरा, करचष्मा, सैन्यसामान. समरुचीं पलटणें - बेगम समरुचीं पलटणें. सनसलील धर्म - अतस्थ हेत, उदासी - उदासीनता किंवा लिप्तता. चालू - शोभेच्या नव्हेत तर प्रत्यक्ष लढाईत उत्तम काम देतील अशा, तरतुदीत राखलेल्या.

लाख पायदळ, शिवाय सवखचीं पलटणे ४, या सरंजामनिशीं दीम पाठीमागे ३ कोस टाकून, पुढें यांचे फौजेवर रूख दिला. सोबत्याचे मनातील धर्म उघडान्न दिसतो. आपले जातीचा अजमास पाहतां, पंधरा हजार इतलाखी शिलेदार, पांच हजार सरंजामी व पांच हजार पागा व पंचवीस हजार पेंदारी एकोण पन्नास हजारंची जड. ईश्वर मार्तंड प्रांत कसा लावील असी मनांत व्यावृत्ती. तितक्यांत काहीं डोळ्याही लागला. इतक्यांत साक्षात् मार्तंड, निळा घोडा, पादरा पोशाख, खांद्यावर भाला, गळ्यांत गाठाळा, पाठीं भंडार (असा) समोर येऊन बोलला कीं, “ धनगरा ऊठ. आठ अक्षरीं मंत्राचा जप कां करतोस ? मी पुढें चाललों. तू मागे कूच करून जलद ये.” इतकीं अक्षरें श्रवण करून जागे होतात, (तोंच) स्वार गेल्या असा भास झाला. तो इतक्यांत नगरखान्याचा जमादार येऊन विनति केली कीं, “ चौघडा अखेर होऊन दोन घटका झाल्या, मी माणसासुद्धा सामसूम निजलों. पहारेवाला बसला होता. तीन डके नौबतीवर गैबी झाले. कानावर घालावयास आलों.” हें श्रवण करून शरीरांत हिंमत येऊन, उपाध्यायास बोलावून नौबतीची पूजा करून, कोणास न पुसता कूच केला. दीडा प्रहराचे आंत जाताचा यांचा मुक्ताबला चौ कोसांचा राहिला यानीं मुक्काम जमवून, गोविंदराव बुळे याचें पथक छविन्यास उभें करून, सुभेदार स्थळ करून भोजन करून, पळंगावर आंग टाकिलें, तो छविन्यातून साडणीस्वार आला कीं, जाट येऊन पोचला. आमची व त्याची

(४६) रूख - रोख. सोबती - शिंदे. मनातील धर्म - अन्तस्थ हेतु. जातीचे - जबाबाचे, सैन्याचे. अंगठाण - मोजमाप, अदमास इतलाखी शिलेदार - पगारी शिलेदार. जड - जमाव. प्रात - शेवट. व्यावृत्ति - चिंता. गाठाळा - खडोबाच्या भक्ताच्या गळ्यातील रुप्याची हांसळी किंवा कडे असतें त्यास गाठा किंवा गाठाळा म्हणतात. पाठीं भंडार - पाठीवर किंवा खाकेत. भंडार म्हणजे कूळद भरलेली पिशवी. आठ अक्षरी मंत्र - “ कसें करू काय करू ” हा. चौघडा अखेर होणे - तळावरून सैन्याचें कूच व्हावयाचे असे त्यावेळीं तीनदा नगारा वाजवून इशारा देण्यांत येण्याची पद्धति होती. तिसऱ्या म्हणजे अखेरच्या नगान्यानंतर तळावर कोणीहि राहाता कामा नये अशी मराठी लष्कराची शिस्त असे. तीन डके नौबतीवर गैबी झाले - तीनदा नौबत वाजली. मात्र नौबती किंवा ते वाजविणारे कोणीच दिसले नाहींत ! गैबी - गुप्त. मुक्ताबला - मुक्तासला असणे. फासला, अन्ना. मुक्काम जमविणे - लष्कराच्या तळाची आश्रणी करणे, व्यूह रचना ठरविणे. छविना - लष्कराच्या तळापुढें शत्रूच्या दास्यीसाठीं फिरती ठेवलेली रखवालीची टोळी. स्थळ करणे - मुक्काम करणे.

गोळागोळी होती. तों सुभेदारांनीं नारो गणेश यांजला सांगून पाठविलें कीं, फौज तयार करून मुक्ताबल्यास जाणें. हुकूम येतांच नानांनीं फौजेस ताकीद करून घीड्यावर बसून ढालेपार्शीं गेले. फौजही कट्टी होती. मानाजी फांकडे व भगवंतराव कदम, खंडोजी भोयटे व यशवतराव चव्हाण, दोन महिने अगोदर तलब चुकऊन घेऊन, शिंद्याचे जवळ चाकरीस राहिले होते. हे कूच करून पुढें आले तेव्हां तेही यांचेबरोबर कूच करून आले ४०० स्वाराचें पथक. धनगर उद्यां म्हणेल, पैका खाऊन समयास . दाखविली. याकरिता विना बोलवण्यावांचून सामील झाले. शिलेदार घेऊन नाना पुढें चालले. तो छविन्यातून साडणीस्वार दुसरा आला कीं, स्वारी लवकर यावी. आमचे पाय टिकत नाहीत. तेव्हा सुभेदार उठून, शौचाहून जाऊन येऊन, हत्तीवर बसून ढालेपार्शीं गेले. रखमाबाईसाहेब बरोबर होती. त्यांनीं विनोदाने भाषण केलें कीं, “ मी शेणगोळा करून ठेवितें. ” सुभेदार स्वार होऊन पुढें झाले भिवाजी रणसोड राहूरकर पागनीस हे पाच चार हजार हुजुरात तयार करून हत्तीपार्शीं आले. सुभेदारांनीं हत्ती बसवून आपल्या भंडारींतील भंडार भिवाजीपत नाना याच्या कपाळीं लाविला, आणि बोलले कीं, “ झाव्या गोष्टीची उजळणी आज करून दाखवावी ” हें उत्तर न करितां पुढें चालले. सुभेदारांच्या बोलण्यातील तात्पर्य, नारो गणेशाशीं व राहूरकराशीं काहीं चुरसाचुरस झाली होती. त्याप्रसर्गीं भगवतराव कदम व मानाजी फांकडे यांनीं राहूरकराचा पक्ष करून वर्चस्व ठेविलें. असले किरकोळ कित्याचा बयाण फार होतो. श्रवण करणार चित्त पुरवून पुसल्यास सागावयास येतील त्या दिवसापासून उभयता सरदार व राहूरकर याचा संकेत होता कीं, जाटावे लढाईचे प्रसर्गीं

(४६) होती - होत आढे. ढाल - सैन्यातील मुख्य झेंड्याचे निशाण. कट्टी - निवडक. तलब चुकवून घेणे - पगाराची बाकी पदरात पाडून घेणें. समयास##दाखविली - ऐन वेळीं दगा केला. कुचराई केली. पाय टिकत नाहीत - आमच्यानें शत्रू थोपविला जात नाही. शेणगोळा करून ठेवते - अनिष्ट निरसनार्थ एक तोडगा ! भंडारी - भंडार ठेवण्याची पोतडी. उजळणी करून दाखविणें - उत्तीर्णता करून दाखविणे, बोलल्याप्रमाणें करून दाखविणें, सूड घेणें. चुरसाचुरस - चुरस, स्पर्धा, बोलचाली. पक्ष करणें - पक्ष धरणें, बाजू घेणें. किस्त - भानगड. बयाण - विस्तार. असले किरकोळ कित्यांचा बयाण फार होतो. श्रवण करणार चित्त पुरवून पुसल्यास सांगावयास येतील - असल्या बारिक गोष्टी तपशीलवार सांगणें तर फार बयाण म्हणजे विस्तार होईल. परतु श्रोत्यांनाच जिज्ञासा असल्यास त्याही सांगता येतील.

दोन्ही गोषावर तुम्ही उभयतांनी असावे. मध्यवर्ती हुजरांत. हुजरातीचे निशाण उठले म्हणजे तुम्ही बेलाशक उठावे. त्यावर उभयता सरदार गोषावर होतेच. हुजरात जाऊन मर्घी उभी राहिली. जाटाकडील तोफखान्याचा मार अनिवार फौज थिजून गेली. तेव्हां नारो गणेश यांनी सांडणीस्वारासमागमें चिठी भिवबा नानाकडे पाठविली की, “ दिवस चार घटका राहिल. या समयी व्यर्थ मार खाऊन घोडे माणूस जाया करावे, हें ठीक नाही. या वेळेस टाळा घ्या. सकाळी पाहून घेऊ. ” तेव्हा नानांनी उत्तर केले, जबानी सांगितले की, “ आम्हास फार दिवस वाचावयाचे नाही. आपण यजमानापाशी उभे राहून तमाशा पाहावा. ” असे सांगून पाठवून सांडणीस्वारानें तोंड फिरवताच हुजरातीचे निशाण उठले. हें कदम फाकडे यांनी पाहून, हजार हजार स्वाराचे सरदार त्यांनीही घोड्याच्या अनिनी उचलल्या. ते समयी, गोलंदाज तोफ भरू लागले नाहीत, तो बासडे सही केले. तोफा मागे टाकून पायदळ कडब्यासह कापले गेले. हुजरात व कदम फाकडे यांचे हत्यार लागू झाल्यावर तमाम फौज उठली. पायदळाचे बींबूड करून स्वारात शिरले. तों रांगडे स्वार घोड्याचे वेठण कमी, यामुळे बाजूने पेंढारी व समोर फौज. जाटांची स्वार सरजाम जमू न शकता प्रायशः मारले गेले. काहीं जीव घेऊन पळालेही असतील. याप्रमाणें जाटांची ताराबळ करून, जाट जातीने विवघ्न होऊन, गोपीनाथ घुले मथुरेकर महाराष्ट्र भिक्षुक उभयता घोड्याचे रथात होते. ते पेंढार्यांनी विवघ्न करून, खास जाट हा हें त्यास न समजल्यामुळे

(४६) गोपा - बाजू ? टोंक ? उठणे - हल्ला करून जाणें. फौज थिजून गेली - फौज म्हणजे घोडदळ. तोफांच्या मारामुळे घोडदळास पुढे घुसणें अशक्य झालें. टाळा देणे - आग काढून घेणें, पळून जाणें. जबानी - तोंडानें, लेखी नव्हे. नारो गणेशाने भिवबा नानाकडे लेखी चिठी पाठविली होती परंतु त्याने लेखी उत्तर न देतां जबानीनेच कळविलें. तमाशा - पराक्रम. हुजरातीचे निशाण उठले - हुजरात पथकांन चालून घेतले. अनिनी उचलणे - घोड्यांनी दवडावे म्हणून त्यांना लगामाचा इशारा करणें. तों बासडे सही केले - गोलदाजांना तोफा भरू देण्याचा अवकाश न देतां त्यांस शिलेदारानी आपल्या भाल्यांनी ठार केले. बासडा - भाला. सही करणें - जिंकणें, काबीज करणें. कडब्यासह - कडब्यासारखें. बींबूड - निकाल, नष्टाश, सपूर्ण कत्तल. रांगडे स्वार घोड्याचे वेठण कमी - रांगडे स्वारांजवळ घोड्यावर बसण्याचे कौशल्य किंवा कसब मराठे शिलेदारासारखे नव्हते. वेठण - कसब, कौशल्य. घोड्यावरील मांड. जाटांची स्वार - मूळ पाठ ' जाटांचा ' असा असला पाहिजे.

शेंडी उडत डिगेत शिरले. लढाई फत्ते झाली. ४ पलटणें समरुचीं ते लढाईचें अवलपासून तुटून किल्ला बांधून होती. त्यावर कोणी जाटाचा माणूस गेलाही नाही. पेंढारी याचे स्वार गेले आले, त्याजवर गोळा टाकून जवळ फिरकू न दिले. किल्ला बांधून शाबुतीनें आपले ठिकाणास गेले. बाकी सरंजाम तरबितर करून, चारी प्रहर रात्र बेतांत उभे राहून सूर्योदयीं मुक्कामास आले. लढाई लागली हें वर्तमान विसाजीपंत व शिंदे यांस कळताच, येऊन सामील झाले. होळकराची फौज मरी-मान्यांत. शिंद्यांनीं छट मनस्वी केली. श्रीमंताकडील विसाजीपंताचे फौजेपैकीं जंबु-न्याचा मार काहीं उपयोगी पडला. एवंच दोन्ही फौजेनीं छट केली. लढाई होळकरानीं मारली. दुसरे दिवशीं सुभेदार तुकोजी होळकर यांनीं शिंदे, विसाजीपंत व आपले फौजेत रूरयात न ठेविता, तिन्ही लष्कराची छट जबरदस्तीनें एकत्र करून बरहुकूम हिस्सा वाटून दिली.

(४७) इकडे देशीं माधवरावसाहेब याजला राजयक्ष्याचा उपद्रव होऊन त्याचा काल झाला. हें वर्तमान समजताच, फौज माघारा फिरोन, जाटापासून चार हजार रुपये घेऊन पूर्वस्नेह कायम करून सुभेदार इंदुरास आले. शिंदे उज्जयनीस, विसाजी कृष्ण देशीं गेले. शिंदे-होळकर यांनीं फौजेची समजावीस करण्यास आरंभ केला. राडा बहुत पडला गंगाधर तात्याची हतोटी थोडक्यात माणसाची समजूत ठेऊन माणूस हमराहा ठेवावे. हें करणें नारो गणेश याजपारीं कमी. याकरितां राडा पडोन राणोजी शिंदे चोंडीकर, बाईसाहेबाचे भाचे, पाचशें स्वाराचें पथक शूरत्वानें व (४६) शेडी उडत डिगेत शिरले - निशाण पुढें धावत असता त्याच्या काठीची पताका मागें फडकत राहते. जाट व गोभीनाथ घुले हे जीव घेऊन पळून जात असता त्याच्या शेंड्या वान्यावर मागें उडलेल्या दिसत होत्या. ते - तीं, तीं चार पलटणें. अवलपासून - प्रारभापासून. तुटून - अलग अशी. किल्ला बांधणे - आवळून शिस्तीनें गोल बांधून उभे राहणें. फरकूं देणे - फिरकू देणें. फरकूं न दिलें - फिरकूं दिलें नाही. शाबुतीनें - शाबूत राहून, नुकसानी होऊ न देता. तर-बितर - तारबितार. तरबितर करून - उध्वस्त करून किंवा दाणादाण करून. मरीमान्यांत - जीवावरच्या सकटात. भावार्थ होळकरांच्या फौजेनें एकटीनें जीव घोक्यात घालून लढाई केली. शिंद्यांच्या फौजेनें लढाईनंतर छट तेंवढी केली. जंबुरा - उदावरील तोफ. रूरयात - भीडभाड, सकोच. बरहुकूमहिस्सा - ठरलेल्या हिंशाप्रमाणें, हिंशाबरहुकूम.

(४७) राजयक्ष्मा - क्षय. राडा - भानगड, तटा, बखेडा, प्रास. हम-राहा - सतुष्ट, स्नेहांकित.

काहीं मातुश्रीसाहेबाचे हिमायतीने, नारोपंत नानाची अपेष्ट फार करून तोंडाचा मागितला रुपया घेऊन, सुभेदारास रामराम करून, बाईसाहेब इंदुरास समजविशीचे बंदोबस्ताकरिता आली होती, त्याजलाही रामराम करावयास गेले. तों बाईसाहेबांनी सांगून पाठविलें कीं, “असा मळईखोर आहेस, तर मला तोंड दाखवूं नको.” तेव्हा राणूजी शिंदे यांनीं विनती सांगून पाठविली कीं, “धनगराचेच घरावर ईश्वर सुवर्णाचा पाऊस पाडतो, आणि इतर सरदार मेले असें नाही. तुझे आशीर्वादिकरून चाकरी मिळवितों कीं, तें पहावें. ध्यानास येईल.” असें बोलून, जबाब देऊन, नागपूर प्रात वऱ्हाड भोंसल्याचे घरीं चाकरीस राहिले. सदतीस वर्षे चाकरी केली. इकडे कोणाचें तोंड पाहिलें नाही. पाच चार वर्षांनीं काळ होईल तेव्हा बाईसाहेबांनीं पत्रे पाठऊन बोलावून आणिलें. निंबहेडा महालपैकीं निमे जागा राणीपुरा जहागीर देऊन जहागीरदार केले.

(४८) इकडे माधवरावसाहेबाचा काळ झाल्यावर नारायणराव गादीवर बसले. दादासाहेब कैदेंत होते सखारामबापू व मोरोबा फडणीस, थोडेबहुत आनदीबाई याचा विचार एक होऊन, नारायणराव यांचा आठवे महिन्यात प्राण घेतला. हें वर्तमान समजताच शिंदे, होळकर काहीं फौज पागा सरजाम घेऊन पुण्यास दाखल जाले. दादासाहेब यांनीं कर्मांतर करून सातान्यास जाऊन राजाचीं वस्त्रे घेतलीं. तो नारायणरावसाहेब याचे कुटुंब पुढरास, दो महिन्याचा गर्भ असें कारभान्यास समजल्यावर, अग्रेसर बाळाजीपंत नाना फडणीस, बराय मसलत बाह्यात्कारें सखारामबापू, मोरोबादादा यास घेऊन मसलत केली कीं, साहेबास पुण्याला येऊ न देता विनती करावी कीं, राजाचे शिरपाव झाले, ते पक्षीं जेजुरी, पढरी देवदर्शन करून मग यावें. त्यांचेही मनास येऊन पुण्याकडे न येता जेजुरीस गेले. फौजेत मुखत्यार त्रिंबकरावमामा पेठे व लिहिण्याचें कामावर हरिपंततात्या. फौजेत

(४७) हिमायत - वशिला, पुष्टीबळ, पाठिंबा. तोंडाचा मागितला रुपया घेऊन - तोंडाला येईल तो आकडा सांगून आणि तेवढा जबरदस्तीनें घेऊन. मळईखोर - दगेखोर. मळई - मलई, दगा. धनगर - होळकर. मिळवितो कीं - मिळवितो कीं नाही तें. काळ होईल - काळ होईल असें वाटले तेव्हां, मरणकाळ जवळ आला असें वाटू लागले तेव्हां.

(४८) कर्मांतर - क्रियाकर्मांतर. राजाचीं वस्त्रे घेतलीं - राजाकडून, छत्रपतीकडून पेशवेपदाचीं वस्त्रे घेतलीं. बराय मसलत - मसलतीसाठीं, मसलतीकरता, साहेबास - रघुनाथराव पेशवे यास. शिरपाव - शिरोभूषण, पेशवाईचा दरक दिव्याबद्दल. राजाचे - छत्रपतीचे.

हुकूम उभयतांका. जातीचा सरंजाम साहेबांचा हजार बाराशें. जेजुरीहून पंढरीस आले. पंढरीस आल्यावर दादासाहेबांस फितूर समजला. मग आपल्या सरंजामानिशीं सावध राहूं लागले. एके दिवशीं देवदर्शनस मामा व दादासाहेब बरोबर गेले. तेथें मार्गांत हुकूमें चुरसाचुरस होऊन तरवार चालविली. त्रिंबकरावमामा कामास आले. साहेब आपले सरजामानिशीं वेगळे पडून, सरकार फौजेत हरिपंततात्यांनीं बंदोबस्त करून, पुणें मुक्कामीं नानास पत्रें लिहिलीं कीं, “ येथें आपसांत तरवार चालून त्रिंबकरावमामा कामास आले. श्रीमंत आपल्या सरंजामानिशीं वेगळे राहिले. आम्हीं सरकारी फौजेचा बंदोबस्त करून मुकाबला करून आहोंत. खर्चाची मदत लवकर करावी. ” ऐसीं पत्रें रवाना केलीं. जो जो ही मसलत उघडी होत चालली, तो तो बापू, मोरोबा फडणीस हे मनसब्यातून गाळीत चालले. हरिपंततात्याचे पत्र आल्यावर बापूस चिठी नानांनीं लिहिलीं कीं, पंढरपुरीं प्रसंग असा गुजरला. पुढें कैसें करावें ? तो अभिप्राय प्राय. ध्यानास आणून उत्तर सांगून पाठविले फौजेचा बंदोबस्त हरिपंततात्यांनीं केला आहे. खर्चाची मदत तुम्ही करावी. हें श्रवण करून नाना प्रसन्न झाले कीं, भूतभविष्यवेत्ते हीं माणसें खरीं. मग हरिपंततात्याचे खर्चाची मदत केली. यावर हरिपंततात्या दादाचे मार्गें लागले. दादासाहेबाचा विचार महेश्वरास जाऊन होळकरास आपलेंसें करावें. अशा बेतानें कसरावदेवर आले तों बाईसाहेबांनीं कृष्णाजी मुरार याजबरोबर फौज देऊन दादासाहेबांचे मुकाबल्यास पाठविलें. “ या प्रसंगीं आपलें यें अश्रस्त. आपण धनी. आपल्यास प्रतिकूल कोण आहे ? पण प्राप्त प्रसंगाची हवा पाहिली असता, आम्ही मारले जाऊं यास्तव आपणास नर्मदा उतरणेस सल्ला नाही. ” तेव्हा अलीमोहनचे राज्यातून महीचे सुमारे गेलें

(४९) इकडे शिंदे, होळकर पुणें मुक्कामीं आल्यावर येथें फळी होतीच. शिंदे व नाना फडणीस यांचा मेळ पडून, होळकर, सखारामबापू व मोरोबादादा यांचा मेळ पहिल्यापासून होताच. तशात तोतया भाऊसाहेब उभा राहून, डोंगर-
(४८) हुकूमें - हुकूम देण्याचा अधिकार कोणाचा या मुद्यावरून. चुरसाचुरस - बोलाचाली. मुकाबला करून आहोंत - दादासाहेबांच्या फौजेवर नजर ठेऊन आहों. मसलत उघडी होत चालली - बारभाईंच्या मसलतीची परिस्फुटा होऊ लागली. मनसब्यांतून गाळीत चालले - मसलतींतून अग काढून घेऊं लागले. बाईसाहेबांनीं - अहिल्याबाईं. हबा - रागरग. आपणास नर्मदा उतरणें सल्ला नाही - आपण नर्मदा उतरणें योग्य झोणार नाही.

(४९) फळी - पक्ष, पक्षभेद, आपसांतील फूट.

कठाडीचे किल्ले दरोबस्त घेऊन सिंहगडास येऊं लागला. तेन्हां शिंदे होळकर यांस आज्ञा झाली कीं, तुम्हीं यासी धरून आणावें. हुकूम होताच शिंदे कूब करून गेले. होळकरास जाण्यास अनुषगावरोधेकरून अवकाश लागला. तितक्यांत शिंद्यांनीं धरून आणिला. त्याचें पारपत्य केलें. किल्ले, जागा घेतल्या होत्या, त्या खालीं करून घेतल्या. रामचंद्र नाईक परांजपे तोतया याचा पक्ष धरून खरे असें म्हणत होते, ते सरकारचोर झाले. यामुळें ते आपले ठिकाणीं सारंशकित यास्तव सरकारआप्त, मातबर माणूस याचा आब घेतला असतां सरकार उपयोग (नाही) व लौकिक तादृश. दौलतींतील माणूस मात्र जाया होईल, असें जागून पुरंदरास कोणास पाठऊन त्याची दिलजमाई करून किल्याखालीं आणून पूर्ववत् व्यवसाय करून असावें असें केलें. शिंदे व नाना फडणिसाचा पेट्या एक. यांनीं मसलत करून बापू व मोरोबा व नारो गणेश, होळकराचे कारभारी, तिघांस जरब द्यावी असा व्यूह सिद्ध केला हें वर्तमान इकडे समजल्यावर मोरोबा फडणीस, नारो गणेश उभयतांची मसलत होऊन बापूस इतल्या केला. बापूनीं या मनसब्यास दूषणें लाविलीं कीं, “ श्रीमताचे राज्यात फळी बांधून, धनी माथ्यावर नसतां अपस्वार्थाकरितां बखेडा कराया ही नेकसल्ला नाही. असेंच करणें असतें तर कपेस वर्खाचा आरसा होता. यात यात्रे तर दिल्लीपावतर पुणेंपावतर वंश केला असता. परतु हे कृत्य करून हरामखोरीच्या मरातब्यास येऊन आपलें इहपरत्र

(४९) अनुषगावरोधेकरून - अनुषग-सोबत. होळकराच्या परिवारांतील लोकांनीं त्यास अवरोध म्ह. अडथळा आणला यामुळें. भावार्थ सैनिकांनीं पगाराकरतां दगा केल्यामुळें. खरे असे म्हणत होते - तोतया हा खरे भाऊसाहेबच होत, असे रामचंद्र नाईक परांजपे म्हणत होता. सरकारचोर - सरकारचे चोर, सरकारचे गुन्हेगार. आब घेणें - अब्रू घेणें. लौकिक तादृश - तृतं लौकिक मात्र होईल. दौलतींतील माणूस - घरदाज, सरकार कामास उपयोगी पडण्यासारखा मातबर वजनदार माणूस. पेट्या एक - एक पेट्या, गडी. इतल्या करणे - विचारणें, पुसणें. या मनसब्यास दूषणे लाविली - हा मनसबा म्हणजे मसलत योग्य नाही असा दोष दिला. अपस्वार्थाकरतां - स्वतःच्या स्वार्थाकरितां. कपेस वर्खाचा आरसा होता - वर्खे म्हणजे सोने किंवा इतर धातूचा अत्यंत पातळ पापुद्रा. सोनेरी किंवा रुपेरी मुलाम्याचाहि कागद करतात. तो अर्थातच खरा सोन्या-रुप्याचा नसतो तो अत्यंत चकचकीत असतो व त्यांत प्रतिबिंबाहि दिसते. तथापि काचेवर लावलेल्या पान्याच्या आरशात जसें स्वरूप स्थिर व स्पष्ट दिसतें तसें त्यांत दिसू शकत नाही. म्हणून खऱ्या आरशाची त्याला योग्यता नाही. येथें अस्सल व

कों बुडवावें ? सांप्रत आपल्यास कैद करून प्राण घेतील. यांत आपली क्रिया राहून परत्र साधन घडेल. वांचणें किती दिवस ? कोणीही अग्रेसर होऊन श्रीमंतांचे दौलतीची पैरवी बांधावी ही नेकसल्ला. ” असा भावी इतल्ला करून योजिला घाट मोडून टाकिला. पुढें मोरोबा फडणीस याला कैद करून नगरचे किल्ल्यावर पाठविलें. सखारामबापू यांजला कैद करून कोंकणफठाडीचे किल्ल्यावर ठेविलें. जाते-समयी आक्षेप घेतला कीं, नानांशीं आम्ही दोन गोष्टी बोलूं, मग जाऊं. तेव्हां नानांस गाठ घालणें प्राप्त आलें. गांठ घालून बोलणें झालें कीं, “ तुम्हीं हें कृत्य केलें फार चांगलें. उगाच प्राकृत संसार करण्यांत चार हुकूम असल्यास पुरी पडत नाही. तेव्हां ही तर दौलत. त्यांत धनी नाही. चार हुकूम म्हणजे दौलतीचा नाश आहे. परंतु या दौलतीचे रफीक पूर्वीपासून होळकराचे घर सांप्रत तुम्हीं सिंदीबन वाढविलें आहे. यापासूनच तुम्हास अपाय होईल. हें खचित मनांत वागवून फार जपावें. बाकी तुम्हीं विचक्षण, रजाचा गज करून दौलत नमुदास आणाल, हा मज भरवंसा. सांगितल्या गोष्टीस फार जपावें. ” इतकें सांगून पाळखींत बसून किल्ल्यावर गेले. पुढें नारो गणेश यासी कैद करून पुरंदरावर ठेविलें, आणि होळकराची दिवाणगिरी दादाजी गंगाधर यास सांगितली. या गोष्टीस समत कांहीं बाईसाहेबांचेंही खरें. परंतु तुकोजी होळकर सुभेदार याचा व दादाजी गंगाधर याचा मेळ न पडता सुभेदारांनीं दुखणें काढलें कचेरी झालीच नाही. इकडे नारो गणेश यांनीं शिंद्याचें साधन करून लाख रुपये देऊन सुटका केली. नानास

(४९) नकल या अर्थी आरसा व वर्क हे शब्द वापरले आहेत. सखारामबापूचें म्हणणें असें कीं राधोबा हा पेशवाईचा खरा धनी नाही. त्याची बाजू उचलणें म्हणजे वर्खाला आरशाची प्रतिष्ठा देणें होईल. कंपेष - या शब्दाचा अर्थ वेथें सहज, विनासायास असा आहे. नेकसल्ला - योग्य विचार. मरातब - मान, पदवी. दौलतीची पैरवी बांधावी - दौलत सांभरावी. असाभाबी - अशा भावी. आक्षेप घेतला - आग्रह धरला. प्राकृत संसार - छोटसा संसार. भावार्थ छोट्याच्या संसारांतहि एकमुखी सत्ता असली तरच तो सुरळीत चालतो. चार हुकूम देणारे असून कसें भागेल ? मग ही तर पेशव्यांची दौलत म्हणजे साऱ्या हिंदुस्थानचा संसार. तेव्हां तेथें चार जण हुकूम करणारे अग्रेसर असतील तर दौलत बुडवावयास वेळ लागणार नाही. रफीक - स्नेही. सिंदीबन - बापूर्नी केलेली ही कोटी. शिंदीचें म्हणजे ताडीचें शाड निषिद्ध आहे. शिन्दे हे शिन्दीच्या शाडासारखेच निषिद्ध व त्याज्य होत. पण तुम्ही तर शिंदे घराण्यावर भलताच लोभ दाखवीत आहात. असा बापूर्नी नानास इशारा दिला आहे. नमुदास आणणें - सुस्थिर करणें.

संमजाविलें कीं, तुकोजी होळकर याचें मनोधरण तोडून आपला अर्थ तो काय ? नारो गणेश कंषे करतील याचा जिमा आमचा. ऐसी खात्री करून, नारो गणेश यांजला सोडवून आणून पुनः दिवाणगिरीचीं वस्त्रें दिलीं. दादाजीचा कारभार सहा महिने राहिला. सहा महिने सुभेदार यांनीं कचेरी व स्मश्रू सोडून पलंग धरला होता. नारो गणेश कचेरींत आल्यावर स्मश्रू व स्नान करून शिरे दरबार झाला. त्या समयीं शिंदे यांनीं १५ लाख रुपये नजर कबूल करून विनंति करून घेतली. तेव्हा कोणीं कोणीं सुभेदारासही सूचना केली आपणही विनंति करून घ्यात्री. त्यांनीं उत्तर केलें कीं, “ रुपये द्या, विनंति करून घ्या. यात विशेष तें काय आहे ? आम्हास श्रीमंत धनी आणि ब्राह्मण यांचा आशीर्वादच चागला. ” विनंतीची खटपट केली नाहीं.

(५०) इकडे हरिपततात्यास मसलत तोलेना. सन्नब शिंदे, होळकर याजला मदतीस पाठविलें. शिंदे व नाना फडणीस यांचा भीतरपेठा मेळ काहीं कारणांग-भूत शिंद्याचे जाण्यास दिनावधी लागली. होळकर दरकूच पोहचून कोंडाईबारी गुजराथचा काकड तेथे हरिपततात्या, होळकर मिळोन दादासाहेबांशी लढाई मातबर झाली मानाजी फाकडे वगैरे पांच चार सरदार जखमी पाडाव करून होळकरांनीं आणिले. तसाच पाठलाग केला. दादासाहेब भडोचेस दाखल झाले. तेथें काहीं उपद्रव करावा, (तर) इंम्रजाशीं वैर करून आज शहास गुंतून (पडावें पण तसें) पडावयाचें कारण नाहीं. ऐसी मसलत हरिपततात्यांनीं करून माघारीं फिरलें. सुभेदार इंदुरास गंले. हरिपंततात्या, फौज खानदेशात पुणें मार्गा-कडे रवाना करून, सडे, अहिल्याबाई पुण्यवान् व कारस्थानी दोन्हीं अगें एक-सारखीं, तेव्हा दर्शन घेऊन जावे या भात्री, महेश्वरास आले. बाईसाहेबाची भेट झाली. शिष्टाचार आदरसत्कार बहुत उत्तम झाला. तात्याचे मनात बाईसाहेबासारखें मनुष्य, याचें आपले काहीं प्रामाण्य असावें असें मनात येऊन, कृष्णाजी मुरार याशीं बोलण्याचा व्यूह काढला. त्यांनीं स्पष्ट उत्तर दिलें कीं, “ अशा गोष्टी बाईसाहेबांशीं आम्हीं कोणीही बोलव्या, इतकें कोणाचेंही पुण्य नाहीं. येथें त्याचि (४९) कंषे - कमीअधिक. येथें अर्थ आवाडाव किंवा घालमेल. शिरेदरबार - खुला दरबार, भरदरबार. विनंती करून घेणे - नजरेचा पैका भरून पेशव्याची समतिदर्शक पत्रें आणाविणें.

(५०) तोलेना - सभाळवेना. भीतरपेठा - अतस्थ, गुप्तपणें. मेळ - दोस्ती, एकमत. तसाच - त्याचवेळीं, वेळ न गमावता. सुभेदार - तुकोजी होळकर. प्रामाण्य - सख्य, शपथ, करार.

मुखावाटें आज्ञा होईल तितका व्यवहार करून आहों. अगोदर पुत्रशोक. त्यांत राज्य दुसऱ्याचे स्वाधीन केलें. त्यात मनस्वी किलाफ. मातुश्रीच्या स्वभावांत पीळ. सूर्योदयापासून पुनः सूर्योदयापर्यंत सदाचरणाच्या घटका नेमलेल्या. त्यांत अवकाश करून हाफ मारली असता जाऊन प्रभू करतील, तितकी विनति करावी. अधिक बोललें असतां मजीं कोणे कळास जाईल ही भीती. उदास म्हणोन गवताची पेंडी अथवा पावशेर तेल आज्ञेशिवाय कोणास प्राप्त होईल, इतकी मुखत्यारी कोणाकडे नाही. हा विषय आपण समक्ष बोलले असता, रुकार अथवा अन्य विचार उत्तरात काय निष्पन्न होईल तो खरा. ” हें त्याचे गळीं उतरून, तिसरे दिवशीं रात्रौ फराळ्यास बोलाविलें होतें. पाचशें खाशाचा बेत त्याचा समारभ उत्तम प्रकारचा सिद्ध होऊन, हरिपंततात्या मडळीसह आले. मडळी कचेरींत बसवून जातीनें आंगरखा पागोटें काढून बाईसाहेबाचे स्नानसभ्येचे बगल्यात आले तों मातुश्री-साहेबांची स्नानसभ्या सपून देवघरातून बाहेर आली. तात्यांस पाहिल्यावर गाळीचा मखमली बसावयास टाकून, हरिपंततात्यानीं दादाजीस हांक मारली. त्यास बोलण्याचा ओघ दादाजीकडून अगोदर समजलाच होता दादाजी आल्यावर बंदी करून, तात्यांनीं बोलण्याचा व्यूह काढला. तेव्हा मातुश्रीसाहेबानीं उत्तर कोले कीं, “ आपलें बोलणें मुत्सद्दी काव्याचें. आमचा विषय पाहता गैरसमजुतीबद्दल आमच्या उपमा अन्यत्रास देतात. ते आम्हीं प्रत्यक्ष, त्यात बायका माणसें. आमची समजूत ती काय ? आम्हास जें बोलणें तें उघडें बोलवें. त्याचें उत्तर करूं. ” तेव्हा तात्यांनीं काहीं स्पष्टही बोलून दाखविलें. त्याचें उत्तर “ तात्या, ईश्वरइच्छेकडून (५०) राज्य दुसऱ्याचें स्वाधीन केलें — तुकोजीकडे तिनें सरदारीचा सर्व अधिकार सोंपविला होता त्यास अनुलक्षून. किलाफ — भानगडी, तटे सदाचरणाच्या — जप, देवपूजा, कथापुराण, ऋतवैकल्य इत्यादिकांच्या. अवकाश करून — खड काढून. विनति करणें — नम्रतेनें उत्तर देणें. किंवा जबाब देणें. उदास म्हणोन — अहिल्या बाईसाहेब लौकिक व्यवहारास उदास आहेत म्हणजे तिकडे लक्ष देत नाहीत म्हणावे तर त्यांच्या हुकुमाशिवाय गवताची पेंडीहि कोणास देतां येणार नाही ! हा विषय — बारभाईशीं करून ध्यावयाच्या दोस्तीसबर्धीच्या प्रामाण्याचा म्हणजे शपथ क्रियेचा विषय. बंदी करून — राबता बद करून, जवळचे लोक बाहेर काढून देऊन. आपले बोलणें मुत्सद्दी काव्याचें — आपण जो विचार सांगितला तो अनुभविक, राजकारणी मुत्सद्द्यांनींच विवरण्याचा आहे. मी मूर्ख, अज्ञान. माझी उपमा लोकांना देतात. ती मी, या विषयांत काय निर्णय देऊ ? फिरून त्यांत मी बाईमाणूस पडलें. बायकांना तें ज्ञान किती ?

मजवर सर्वोपरी गहजब, अशांत म्यां दौलत दुसऱ्याचे स्वाधीन करून राहिले. आयुष्य ते परत्रेचे विचारांत काढावे, अशा भावी नर्मदातीरी क्षेत्र पाहून दिवस लोटते. तथापि आमचा हा विचार कैलासवासी मल्हारजी होळकर याने श्रीमंताचे गादीशीं केला. त्यांत अवघे आम्ही बांधलो आहो. जागजागां असें विचार घडू लागले असतां, आमचे बुद्धीनें बेल म्हणजे भाजीपाला त्याचें साधन असें आहे ! आपण श्रीमंताचे दौलतीचे खैरखाह आहां. आपण वेगळें बोलणें बोलतां हेंच अप्रशस्त.” अशा भावीं सडेतोड उत्तरे केली. यात हरिपंततात्यांचे मनांत वैषम्य तर आलेंच, परंतु तात्यांची साधकता विशेष, यामुळे तो बोलण्याचा सबध सोडून अन्यत्र गोष्टी बोलण्यांत, पोटांत कळ निघाली म्हणोन पाव घटका तेथेंच निद्रा करून बोलले कीं, “ उपद्रव विशेष होत चालला. आज्ञा होईल तरी मी डेऱ्यास जाईन. ” “ बहुत उतम आहे ” असे बोलून त्यांस बिदा केले. ते मडळीसह गोटांत गेले पाचशें पात्राचा समारभ. पात्रे वाढून सिद्धता झाली होती. मडळी गेल्यावर आपले पदरचीं मडळीं मुत्सद्दी, भिक्षुक, पागे वगैरे बोलवून फराळास घातले. त्यांजकडेही दहीपोहे, लोणचीं, पापड, वडे ऐशा बहग्या भरून शागिर्दा-हार्ती पाठवून दिल्या. त्याजवर तिसरे दिवशीं कृष्णाजी मुरार यांसी समाचारास पाठविलें. ते जाऊन बोलणीं झाली. कृष्णाजी मुरार यांनीं विनति केली कीं, “ ये विषयींचे मनोधर्म सुचविलेच होते. मालरावबाबा कैलासवासी शाल्यापामून

(५०) परत्रेचे विचारांत आयुष्य काढणे - मृत्यूनंतर परलोकांत चागली जागा मिळावी अशा हेतूनें, राहिलेल्या आयुष्यांत पुण्यकृत्ये आचरीत असावी इतकेच आतां कर्तव्य राहिलें. हा विचार - पेशव्याशीं एकनिष्ठ राहण्याचा. जागजागा असे विचार इत्यादी - आम्ही म्हणजे होळकराचें घराणें, पेशव्याशी म्हणजे धन्याशीं एकनिष्ठतेनें बाधलेले असता तुम्ही आम्हास एकनिष्ठतेविषयीं आणप्रमाण करावयास सांगतां आश्चर्य वाटतें. मनाची एकनिष्ठता ती खरी. नाही तर शिवाचरील बेल उचलून देण्याचें नाटक केलें तरी तें खरें नव्हें बेल म्हणजे काय ? झाडाचा पाला ! साधन - सोडवणूक, गुता उकलण्याची रीत किंवा मार्ग किंवा उपाय. खैरखाह - हितचिंतक. पोटांत कळ निघाली म्हणून - हरिपंत तात्यांना पोटाशुद्धाची कायमची व्यथा होती. यावेळीं विषय बदलण्यास ती त्यांना उपयोगी पडली ! साधकता - समेटून घेण्याची हातोटी. बिदा करणें - निरोप देणें. त्यांज-कडेसहि - हरिपंताकडेहि. बहंगी - पिशवी, करडी. स्वभाव कोणाचेही हार्ती नाही - कोणाचेंच ऐकत नाहीत.

स्वभाव कोणाचेही हातीं नाही. पुण्यवान् धैर्यवान् यामुळें दिवस भ्रमानें निघतात-
त्यांत आपलें येणें या ठिकाणीं कशास ? तो योग झाला असतां त्यांत मज ओळ-
खीचें कारण काय ? आपलेसारखें मित्रास व दुसऱ्याचें मनोधारण हें श्रीमतांचे
राज्यांत धुंडाळल्यानें मिळावयाचें नाहींत. ते पक्षी रंगान्या मोटा बाधून कूच करावें
हे नेकसल्ला. ” तेव्हा तात्यानीं उत्तर केलें, “ आपण बोलता तसेंच घडेल. ”
दादाजी प्रकृति पुसून आले. दुसरे दिवशीं हरिपंततात्या वाडयात आले एकांतीं
बाईसाहेबांशीं कित्येक प्रकारचीं बोलणीं होऊन बिदा मागितली. वस्त्रें, अलंकार
देऊन बिदा केले. ते पुण्यास आले महादजी शिंदे गुजराथेंत न जाता मागें राहिले
होते, ते मागून उज्जनीस आले. तुकोजी होळकर गुजाराथची स्वारी करून खान-
देशात होते. त्याजकडे महेश्वराकडे जाणें वाकडे. कारण सहा महिने दिवाणगिरी
दादाजी गगाधर याणीं केली. ते बाईसाहेबांचे इतल्ल्याने जावें. पुन. नारो गणेश
याची मुक्ता व कारभार सुरू झाला. याचा इतल्ला सगळा मातुश्री बाईसाहेबांस
नाहीं. यामुळें बाईसाहेबांचे अत. फरणीं संशयाचे पर्वत. तेव्हा महेश्वरीं जाऊन
सफाई होणें इतकें पुण्य कोणाचेंही नाहीं. तथापि शमरुडाचे घाटें परभारें इंदुरास
आले. मग महादजी शिंदे यांस इंदुरास बोलावून त्याशीं बोलणें केलें कीं, “ तुम्ही
आमचे बंधू, ते पक्षीं मातुश्रीसाहेबाकडे जाऊन, आपसातील सफाई करावी. ”
तेव्हां पाटीलबावांनीं उत्तर केलें कीं, “ श्रीमत, मोंगल, भोंसले, या प्रकरणीं
अधिकउणें जाब असल्यास त्यातील व्यवस्था आपले मनोगतानुरूप घडून येईल.
पण बाईसाहेबापाशीं जाऊन यश यावें असें मनोत्साहास वाटत नाहीं. परतु घरचें
काम, ते पक्षीं जातों. घडेल तें खरें ” असें बोलोन एक पालखी व चौघे खिज-
मतगार व दोन घोडे कोतवाल इतक्यानिशीं महेश्वरास आले. बाईसाहेबांस सम-
जताच मुकुंदराव हरी दिवाण यास सामेरे पाठवून बहुत समारंभानें किल्ल्यावर
(५०) पुण्यवान्, धैर्यवान् यामुळें दिवस भ्रमाने निघतात - अहिस्वाबाई
पुण्यवान् आहे, धैर्यवान् आहे यामुळेंच केवळ तिच्या दबदब्यामुळें होळकराच्या
दौलतीकडे कोणी पापट्टीनें पाहू शकत नाहीं. भ्रमाने - जोरावर. रगाच्या
मोटा बांधणें - स्नेहाचा किंवा ऐक्याचा वरकरणीं देखावा राखणें बिदा मागणें -
जाण्यासाठीं परवानगी मागणें. त्याजकडे महेश्वराकडे जाणे वाकडे -
अहिस्वाबाईचें व तुकोजी होळकराचें पूर्ण वैमनस्य असल्यामुळें त्याला आपण होऊन
महेश्वरास अहिस्वाबाईकडे जाणें प्रघस्त वाटत नव्हतें. इतल्ला - दखल, माहित-
गारी, समति, अनुज्ञा. सगळा - बिलकूल. पुण्य - सुदैव, भाग्य कोतवाल -
स्वारीच्या घोण्याखेरीज जादा बरोबर बाळगलेले.

आणोन वाडयंतच राहावयाची सोय केली. दुसरे दिवसापासून संपूर्ण कारभार, घाबे, देणे, सुद्धा सोपला. जामदारखानेवाल्यास लाख रुपये पावेतों परवानगी की, पाटिलबावांनी लाख रुपये कोणास देवविले असतां घाबे. आमचे परवानगीचा आक्षेप घेऊं नये. असा बंदोबस्त करून, त्रिकाल भोजन मुतपाकांत, त्यात दोन प्रहरां पंक्तीस, प्रातःकाल सायंकाळ मावशीबाईस आणून नाना प्रकारचीं खाणीं त्यांनीं व ब्राह्मणांचे पदार्थ करवून आपण जवळ बसून भोजनास घालावे. हा क्रम तीन महिने एकरूप चालला. पाटिलबावा बहुत प्रसन्न करून, अशा मावलीचे पोटीं जन्म घ्यावा अशा भावी बोलण्यात, परंतु ज्या कामाकरितां आले त्या बोलण्याचा प्रारंभ केला असता पाटिलबावाची रुरयात काहीं एफ न ठेविता, कायम करून संभेताचे पर्यवसानास येऊ दिलें नाहीं. शेवटीं पाटिलबावाही दिक् होऊन बोलले कीं, “ बाईसाहेब आपण इतकी अगवणाचीं बोलणीं बोलतां परंतु आम्हीं पुरुष आहोंत. आपले ढगावर आलों असता आपण काय कराल ? ” याचें उत्तर, “ जसें तुम्हीं आपल्या बाया सुपारीच्या खांडासारख्या तोंडात टाकून गिळून गेला, तोच बोध तुकोजी होळकरास करून उभयता फौजबदीनें येण्याचें करावें. इदुरी-हून तुमचें कूच, त्याच दिवशीं हत्तीचे पायात अडीं घातून तुमची खात्री करीन, तरच मल्हारजी होळकराची मून तुमचे मनात गुबार होता तो तुम्हीं बाहेर

(१०) घाबे देणे - कुलमुखत्यारी. ‘घाबे’ असा शेर दिवाणाने लिहावयाचा व ‘देणे’ असा शेर मालकानें लिहावयाचा, असे हे दोन्ही अधिकार महादजीकडे सुपूर्त केले. परवानगी - तोंडी आज्ञा किंवा हुकूम. एकरूप - एकराखा, कमीअधिक न होता. खाणीं त्याची - मासादिक पदार्थ. अहिल्याबाईकडे ते सर्व वर्ज होते दिक् - खिन्न रुरयात - भीडभाड. अगवणाची - ईशेची, जोऱ्याची. आपले ढगावर आलों असता - आपल्याप्रमाणेच आम्हीही जोरा धरला तर. तुम्हीं आपल्या बाया सुपारीच्या खांडासारख्या इत्यादि - हा महादजीला टोमणा आहे. दत्ताजी व जयाप्पा यांच्या बायकाचें आणि महादजी शिंद्याचें सरदारीकरितां पूर्वी भाडण लागलें होतें. व त्यांत शेवटीं पेशव्यांना पडावें लागलें. त्या प्रसंगास अनुलक्षून अहिल्याबाई महादजी शिंद्यास म्हणते कीं, तुम्ही आपल्या घरच्या खऱ्या अधिकारी बायांचा निकाल लावलात तोच सल्ला तुकोजीस द्या व दोघे एक होऊन माझा निकाल लावा म्हणजे झाले ! अडी - मोडी वाचनाची चूक. ‘अदू’ असें पाहिजे. अदू म्हणजे लढाईचे वेळीं हत्ती जाग्यावरून फळूं नये म्हणून त्याच्या पायांत जो साखळदड घालतात तो. गुबार - मनातील गुप्त दुष्ट हेतु, कपट.

काढला. या गोष्टीस जुकाल तर तुम्हांस मार्तंडाची शपथ. ” मग पाटिलबावांनी हंसल्यावर गोष्ट नेऊन मातुश्रीचें शांतवन केलें. तार ध्यानास आणिला. यश यावें ऐसें पाऊळ दिसण्यांत येईना. सबब आज्ञा घेऊन इंदुरास आले. झालें वर्तमान सांगितलें. नारो गणेश यांनी पाटिलबावांशीं वेगळे वाटें बोललें की, उभयतां सरदारांचें संमत घडेल तर आठा दिवसांत बंदोबस्त करितों. हें बोलणें पाच विश्वे महादजीबावांसही रुचलें. मग सुभेदार यांचें मानस महादजीबावांनी पाहिलें. तेंथं सुभेदारांचें उत्तर एकच पडलें कीं, “ बाईसाहेबाचे पायापाशीं हरामखोरी मजकडून एकरूप व्हावयाची नाही. कदाचित् ढग दोषें करून तिचे मनात मजविषयीही पाप आल्यास मी हात बाधून रुबरु जाईन मग ती प्राण घेयो वा कैदेंत ठेयो. तें मजला कबूल आहे. परंतु हरामखोरी माझे प्राणात प्राण आहे तोपर्यंत होणार नाही. याकरितां दौलत उद्यां जात असेल तर आज जावो. मी जोडा सभाकून उभा राहीन, परंतु माझे वस्तू ही गोष्ट सुतराम होणार नाही. ” असा खंबीर सुभेदाराचा पाहून पाटिलबुवा नारो गणेशांशीं बोलोन उज्जनीस गेले. नंतर सुभेदार कूच करून आल्या वाटेनें पुण्यास गेले.

(५१) नाना फडणिसाचे मनात पूर्वदंश होताच. यामुळें वाफगावी राहणें पडून सरदारी गळ्यांत आली. तों इकडे दादासाहेब यांनीं अंग्रेजांशीं बोलणें केलें कीं, “ आमची दौलत चोरापोरी लुटली जात आहे, ते पक्षीं सहा आणे घेऊन आमची मदत करून आम्हास राज्यावर बसवावें. ” ही गोष्ट अंग्रेजांचे मनात भरून पाच पलटणें व पापडसाहेब व इस्टुर फांकडा दोघेही बरोबर देऊन बोरघाटाखालीं आलें. तेव्हा पुण्यात हलकहोळ होऊन, पुणें जाऊन बाहेर पडावें असा विचार झाला. मग सुभेदार पुण्यास बोलावून मसलतीचा प्रश्न केला कीं, “ साहेबांनीं अरिष्ट आणिलें, ते पक्षीं आपणही पुणें जाऊन मोंगलास सामील करून यांचे मार्गें लागावें असा वेत केल्या आहे. ” तेव्हा सुभेदारांनीं उत्तर केलें कीं, “ धनीपणाची मुखत्यारी आपणाकडे. आम्ही ताबेदार. सांगाल तैसें करूं. परंतु

(५०) तार - रागरग. वेगळे वाटे - गुप्तपणे, एकांतात. पाच विश्वे - पांच टक्के, म्हणजे काहींस. ढंग दोषेकरून - अभिमानामुळें किंवा गर्वामुळें. माझे वस्तू - माझ्या हातून, माझेकडून. खंबीर - खमीर, निश्चय.

(५१) गळ्यांत येणें - खालावणें, ओढवस्त स्थिति येणें. सहा आणे - रुपयांत सहा आणे हिस्सा. इस्टुर फांकडा - कॅ. स्टुअर्ट. ‘फांकडा’ ही मराठ्यांनीं कॅ. स्टुअर्टला त्याच्या शौर्याबद्दल खूष होऊन दिलेली पदवी. साहेबांनीं - (१) खुनाथरावदादांनीं. (२) इंग्रजांनीं.

आमचे मनास वाटतें कीं, आपण एक लक्ष धरून गर्भवासी श्रीमतांची आज्ञा या क्रमावर दौलत नमुदास आणिली, ते पक्षीं मुर्गींस बिसमिल्ला तो कशास ? आपली फौज जमा करून बोरघाट धरावा. घाट चढून वरती होतील तेव्हां घडणें तें घडों. आपले हाते आज आपलें घर जाळावें असें तुम्हांस संकट तें काय ? ” ही गोष्ट नाना फडणीस यांनीं श्रवण करून बहुत संतोषातें पावलें. मनांत विचार केला कीं, सरदार गळाठथांत असून समयास मसळतीचीं पैरवी उत्तम प्रकारची सांगितली. तेच समयीं सुभेदारास फौज ठेवावयाची आज्ञा होऊन, वरकड सरंजामी जमा करून कांहीं इतलाखीचाही भरणा केला. तमाम फौज सुभेदाराचे हुकमात चालावी ऐसी ताकीद होऊन बमय फौज सुभेदार घाटाचे तोंडीं आले. तों फिरग्यानीं एक पलटण ५०० माणूस, जय्यत चार तोफा, घाटावर चढवून लढाईचा मुत्ताबला घातला. त्या पलटणानें घाटावरून चौ तोफानें असा मार दिला कीं, पाच स्वार एके ठिकाणीं उभे राहूं दिले नाहीत. अशी दररोज लढाई चार महिने सतत झाली. ऐशीं हजार फौजेचा मेळ असता उमष खाऊ दिला नाहीं यामुळे नानाही फार दिक् झाले मग श्रीमतांनीं स्वदस्तुर चिठी सुभेदारास लिहिली कीं, “ आपण जातीनें ऐशी हजार फौज असतां, एका पलटणाचें पारपत्य न होता फौज हवा खाऊन राहिली. तेव्हा आम्हास जातीनें येणें लागेल कीं काय ? आपलें उत्तर आलें म्हणजे तसाच बेत करावयास येईल ? ” असी चिठी घेऊन साडणी-स्वार सुभेदार घोड्यावर होते तेथें आला. चार घटका दिवस होता. गाशा टाकून चिठीचें वृत्त श्रवण करितात, इतक्यात पाच माणसें एकत्र पाहून तोफेचा गोळा आला चार महिने श्रमाची दगदग आणि चिठीच्या मजकुराच्या फासण्या, येणें-करून चित्त विमनस्क होऊन डेव्यास आले. नंतर काशीराव होळकर, बापू

(५१) या क्रमावर - या रीतीनें. दौलत नमुदास आणिली - दौलत सुप्रतिष्ठित केली. मुर्गींस बिसमिल्ला तो कशास ? - कोंबडी कापायला मुसलमान आणावयाची वातावात कशास पाहिजे ? किंवा कोंबडीची हत्या करावला धर्मान्तर करून मुसलमान होण्याचें दिव्य कशाला ? भावार्थ, क्षुद्र, गोष्टीच्या परिहारास भलतीच मोठी तयारी कशाला करता ? बिसमिल्ला - मुसलमानी मुलाणा किंवा मुसलमानी धर्म. सरंजामी - सरजामी सरदार. डैन्याच्या नोकरीकरतां ज्यांना सरंजाम लाऊन दिलेला होता असे सरदार. उमष - उमष, विसावा, श्वास घेण्याइतकी फुरसत, निश्वास टाकण्याइतकी फुरसत. हवा खाऊन राहणें - भयभीत होऊन राहणें, जरब खाऊन राहणें. गाशा - घोड्याच्या खोगिरावर घालावयाचें पातळ गादीसारलें आच्छादन. फासण्या - टोचण्या.

होळकर, भिकाजी होळकर, मल्हारराव होळकर चौघे पुत्र. त्यांत मल्हारराव होळकर यांचे वय आठा वर्षांचे. तिचेजण बराबरीचे, काम करण्याजोगे. चौघांसही बोलावून आई, माई, जोरू, बेटी काहीं एक विचार दुर्भाषणे बोलून, “ श्रीमतांचा मजला ओळंबा आला, ते पक्षी उदईक मजला मरावयाचे. मग तुम्हांस उमजेल. ” कोणेहि गोष्टीची बाकी ठेविली नाही. तेव्हा मल्हारजी होळकर लेंकरू, काशीराव होळकर एकागहीन, भिकाजी होळकर ते होळकरच राहिले. बापू होळकराचे काळ-जास भोंक पडून, त्याप्रसर्गां काहींएक उत्तर न करिता तेथोन बाहेर आल्यावर पागे, बारगीर व शिलेदार सरदार यांस, प्रसंगास उपयोगी तितक्यांच्या घरोघर हिंडून, पदर पसरून, पायावर डोकें ठेवून, मागणें मागितलें कीं, “ सुभेदाराचा वृद्धापकाल, त्यानीं श्रमसाहस या दौलतींत केले, तें आपण कानानीं ऐकिले नाही, मग पाहणें तर दूरच ! हे सर्व गावखुर्द होऊन या प्रसर्गां वृद्धापकाळीं त्यास श्रीमताचा ओळंबा अला. तेव्हा त्यानीं तर मरणाचा सकल्प केला. पण त्यानीं मरावें व आपण वाचावें, या वाचण्यास विकार असो ! आमचे मरणाचे सोबती व्हावयाचे असल्यास चौघडा आखर झाल्यावर अमुक जागा घोडें न घेतां पादचारी ढालतरवारेनिशीं त्या ठिकाणीं हजर व्हावें. वडिलाचे पुण्येंकरून कामकाज होऊन

(५१) आई, माई, जोरू, बेटी इत्यादि - सतापाच्या भरात त्याना तुकोजी होळकरानें आईमाईवरून शिव्या दिस्या. जोरू - बायको. हिंदुस्थानी शब्द आहे. ओळंबा येणे - दोष येणे, आरोप लागणें, ठपका येणें. एकागहीन - एक अग लुळें पडलेला. काशीरावाच्या एका अगावरून वारे गेलें होतें. भिकाजी होळकर ते होळकरच राहिले - भिकाजी होळकरास अकल वा समजूत काहींच नव्हती. प्रसंगास उपयोगी - लढाईत जीव गमवावयास तयार अशा ईर्ष्येचें. तें आपण कानानीं ऐकिले नाही मग पहाणे तर दूरच - होळकराची सरदारी रक्षिण्यासाठीं तुकोजी होळकरानीं फार पूर्वींपासून कमालीचें श्रमसाहस केलें. आपण जन्मलेंहि नव्हतों त्याच्या आधींपासून त्याचे पराक्रम झाले. ते इतके पूर्वीं होऊन गेले कीं आपल्या लहानपणीं त्याच्या दन्तकथाहि आपल्या कानावर कधीं आल्या नाहींत. मग ते प्रत्यक्ष पाहण्यास मिळणें तर त्याहून अशक्य. या विचित्र भाषणाचा इत्यर्थ ह्या कीं, तुकोजीबावांनीं फार पूर्वींपासून पेशव्यासाठीं लढावांत अगणित कामकाजें केलीं, पण यावेळीं तीं सर्व विस्मरलीं जाऊन त्यास बोल लागण्याचा म्हातारपणीं प्रसंग आला आहे. तेव्हां ती गोष्ट आपण होऊ देतां कामा नये. गांवखुर्द होणें - गांवखुर्द व गांवखुद एकच. रद्दातल, नष्ट, विनकिमतीचे. चौघडा आखर होणें - चौघडा समाप्त होणें. धुटी - प्रासादिक मद्य.

आल्यास दौलत तुमची आहे. वांटून खाऊं. ” या भावी बोलणीं अस्तमानापासून दोन प्रहर रात्रपर्यंत एकेक माणसारीं बोलून, आनंदानें रुकार दिला त्याचें नांव यादीवर लिहिलें. ज्यानें रडाच्या गोष्टी सांगितल्या, त्यास रामराम केला. ऐसी आसामी यादीवर १८०० आले. इतके सिद्ध करून डेन्यास जाऊन, घुटीची प्रार्थना यथास्थित करून, स्नान करून देवावर भंडारा टाकून, सुभेदारांचें नांव घेऊन कबर बाधली. सकेतस्थानीं आले, तेथें यादीवरहुकूम जमाव शालाच होता. कोणकोण यावयाचे तेही आले. एकत्र होऊन चाल केली. हें वृत्त कोणासही ठाऊक नाही. घाटाचे तोंडीं गेले. तोंपर्यंत पलटणवाल्यासी ही खबर नाही. आठ कोसाचा छटा राहिला. त्यानें बिघडून जागा बिकट केली होती. जोंपावेतों पलटणवाल्यास समजले नाही, तोंवर मुकाट्याच गेले. गडबड केली नाही, तोफे-पासून गोळीच्या पड्ड्यावर बिकट पाहरे होते. त्यानीं ऐकताच, झडपून पाहरे कापून टाकिलें ! तेथोन हजार बाराशे बंदुकीचा एकदाच ताशेरा दिला. दुसऱ्यानें मेण्यातून काढून हल्ला केला. त्यानींही छेरे मारण्यात कमी केली नाही. आठ-राश्यात मेळ होईपावेतों ६०० राहिले सहाशानीं तरयार करून, पलटण दरोबस्त बुडवून, चारी तोफा अडीचशे माणूस परतून आले. यात चोवीस पालखीनवीस व सेरा हत्तीनवीस कामास आले. याशिवाय पागे बारगीर याची संख्या नाही.

(५२) हें वर्तमान सुभेदारास समजले. मर्जी प्रसन्न झाली. मेले, गेले, राहिले, इतक्याचे घोरोघर जातीने सुभेदार हिंडोन, सर्वांची दिलजमाई करून, श्रीमंतास पत्रें लिहिलीं कीं, “ आज्ञेप्रमाणे पलटण कापून काढलें व इतक्यात अंग्रेजाकडून (५१) ऐसी आसामी - असे लोक छटा - छटा, अन्तर, फासला. त्याने - इग्रजाने. बिघडून जागा बिकट केली होती - इग्रजाने तळाची रचना बदलून मोचें बाधून जय्यत तयारी ठेविली होती. बिकट पाहारे - ‘ पिकेट्स. ’ छबि-न्याच्या चौक्या. ‘ बिकट ’ हा इग्रजी ‘ पिकेट ’ शब्दाचा अपभ्रंश आहे. त्यानीं ऐकताच - ‘ त्यानीं येताच ’ असें मुळांत असावे. त्यानीं म्हणजे होळकराच्या लोकांनीं. ताशेरा देणे - फेर झाडणे, सरबत्ती करणे. मेण्यांतून - म्यानांतून. मेण्यांतून काढून - अर्थात तलवारी. आठराशांत मेळ होईपावेतों - लढाई सपून लोक परत आपल्या गोटांत येईपावेतों, १८०० लोकांपैकीं अवघे ६०० च जिवन्त राहिले. बाकीचे हल्ला करित असतां ठार झाले. सुभेदारावर ओझे ठेवून - सुभेदारावरच जबाबदारी किंवा जोखीम सोंपवून. चारी तोफा अडीचशे माणूस परतून आले - शत्रूच्या ४ तोफा व २५० इग्रजाकडील धिपाई पाडाव करून आणले.

सुभेदारापाशीं प्रेष आला कीं, “ तुमची दोस्ती आम्हास तोडावयाची नाही. दादासाहेबांस तुमचे तुम्ही आटोपून बंदोबस्त करावा. तुमची आमची दोस्ती पूर्वीपार आहे, ती कायम करावी. ” असें बोलणें आलीयावर नानाकडे प्रेष पाठविला. त्यानींही सुभेदारावर ओझे ठेवून उत्तर लिहिलें कीं, आपण प्रसंगीं आहां. फळेळ त्याप्रमाणें ठरावात आणून साहेब हस्तगत करून घ्यावे. मग सुभेदारानीं अंग्रेजांशीं बोलणें करून, दादासाहेब व सहा आणींचा लेख व काहीं मसलतखर्च व दादासाहेबाचा जवाहीरखाना मुंबईस आहे तो आणून द्यावा. त्यानीं उत्तर केलें कीं, “ जवाहीर व सहा आणींचा लेख हें कलकत्त्यास आहे. आम्ही चकती देतो. फोणास पाठवावें, घेऊन येईल. गुता पडणार नाही. ” ऐसें बोलणे झाल्यावर मसलतखर्च व दादासाहेब व चकती आणोन हजर केली. मग सुभेदार पुण्यास आले. श्रीमत जातीनें तीन कोस सुभेदारास सामोरे आले होते. भेटीचे समयीं श्रीमताकडील व सुभेदाराकडील तोफखाना सुरू झाला. शनवारचे वाड्यात आले. नाना फडणीस यांनीं शिरेदरबार सुभेदाराचे चार घटका स्तुतिस्तोत्र केलें. सुभेदारानीं एकच उत्तर केलें कीं, चाकरी चाकरानीं केली, त्याचा इतका बडिवार कशास पाहिजे ? इतकें बोलून विडे घेऊन मुजरा करून मुक्कामास आले. दुसरे दिवशीं बापू होळकरास भेटीस पाठवावे म्हणोन निरोप आला. यानी बापूस बोलावून सांगितलें कीं, भेटीस जाणें. बापूनीं उत्तर केलें कीं, “ मला श्रीमताशीं काम काय ? आपण चलाल तेव्हा बराबरच चालेन. ” सुभेदारानीं शिष्या दिल्या. हें वृत्त निरोप आणणारानें अवघे डोळ्यानें पाहिलें. मग सुभेदारानीं त्या गृहस्थाशीं बोललें कीं, “ कारटा हट्टीखोर आहे. मी येईन ते दिवशीं बराबर घेऊन येईन. ” मग चौ दिवसांनीं सुभेदार गेले. त्याचे बराबर बापूही गेले. सुभेदाराचे पाठीमागे दोघे खिजमतगार त्यात आपण उभे राहिले. नानानीं सुभेदारास विचारिलें कीं, “ बापू कोठें ? ” तेव्हा बापूनें हात जोडून विनंति केली कीं, “ मी हजर आहे. ” नानानीं पराक्रम ऐकिला.

(५२) एकाद्यावर ओझे ठेवणें - एकाद्यावर विश्वासानें निर्हास्तपणें काहीं एक जबाबदारी सोंपविणें. साहेब - दादासाहेब. सहा आणींचा लेख - दादासाहेबांनीं रपयांत सहा आणे इप्रजास देण्याबाबत जो तहनामा केला तो. चकती - पत्र. गुंता - अडचण, हरकत, अडथळा. शिरेदरबार - जाहीर दरबारांत, जाहीरपणे. बडिवार - स्तोम, बडेजाव. चलाल - जाल, निघाल. सुभेदारानीं त्या गृहस्थाशीं बोलले - सुभेदार त्या गृहस्थाशीं बोलले. हट्टीखोर - हट्टी, हटवादी. आचार - वागणूक, रीतभात. पराक्रम तो ऐकिला आचार हा पाहिला - इतका पराक्रम केलेला असून अशी गर्वरहित लीन वागणूक पाहून

आचार हा पाहिला. येणेंकडून बहुत प्रसन्न होऊन, रावेर व कोंच महाल त्या दिवशीं जागीर करून दिली.

(५३) नंतर दादासाहेबांस झांशीचे किल्ल्यांत ठेवावें असा विचार. श्रीमंतांकडून हरी बावाजी व होळकराकडून जीवनराव पागनीस अवसरकर या उभयतांस बराबर देऊन, साहेब कुटुंबसुद्धां झांशीस रवाना केले. मार्गांत हरी बावाजीचा जाच फार होऊं लागला तेव्हां सौभाग्यवती आनंदीबाईंनीं अमृतरावसाहेब यांजला सांगून ओंकारेश्वराचे अलीकडे तीन कोस मुक्काम, तेथून कूच करून पुढें जावें. तयारी झाली. घोड्यावर बसल्यावर अमृतरावसाहेबांनीं हरी बावाजी याचे गोटांत येऊन मशारानिल्हे आंगरखा घालून घोड्यावर बसावें, इतक्यांत रावसाहेब कां आले म्हणून यांचेसमोर आले. तोंपर्यंत रावसाहेबांनीं बासडा मारून पाडले, आणि घोडा उडवून आपले सरजामात जाऊन, तयारी होतीच, झांशीचा रस्ता सुधरून गुजराथचा रस्ता धरून पुनः अंभ्रेजाकडे गेले. होळकराकडील व श्रीमंताकडील सरजाम राहिला. ते कूच करून देशीं गेले.

(५४) नंतर महारराव होळकर, सुभेदाराचे द्वितीय कुटुंबाचे चिरंजीव, याचें लग्न फार मोठें झालें. लभाते यांची सोयरीक झाली. लग्नसमारंभ फार मातबर झाला. लग्नांत विघ्न, कचेरीचा माडव जळाला ! लाखों रुपयांचें नुकसान झालें ! काहीं माणसेंही जाया झालीं. श्रीमंत व नाना फडणीस लग्नास आले होते. नंतर श्रीमंताचें लग्न झालें.

(५५) नंतर टिपूनें खडणीचा ऐवज द्यावयास लबाडी करून फौजबंदीनें काकडावर मुक्काम केठा. तेव्हा मसलत प्राप्त होऊन हरिपंततात्याबरोबर फौज देऊन भोंसले, मोंगल सामील करून, हरिपंततात्या व सुभेदार व मोंगलाकडील फौज व भोंसल्याकडील फौज मिळून लाख फौजेचा जमाव करून टिपूचे मुलखांत शिरले. सावनूर बंकापुरावर लढाई मातबर होऊन टिपू उधळून आपले मुलखांत गेला. मार्गें हेही दरकूच चालले. टिपूचा कागदपत्र येणें तो सुभेदारांकडे यावा. इतराशीं त्यानें गरज ठेविलीच नाही. नादी लावून श्रीमंतांचे फौजेवर छपा टाक्यावा, हा मनसबा करून तयारी केली. हें वर्तमान सुभेदारास समजतांच, अवघे सरदारांस इतल्ला करून, बुणगे पिछाडी डोंगर याचे आश्रयानें अलीकडे ठेवून,
(५२) नाना फडणीस फार प्रसन्न झाले.

(५३) या उभयतांस बराबर घेऊन - या उभयतांस बराबर देऊन अर्धें पाहिजे. आंकारेश्वर - आंकारमाघाता.

(५५) इतल्ला करून - दखल देऊन. इतराशी - इतरांची. पिछाडी - पिछाडीस.

सडे भारी घोडा राजत असा सर्वास इतल्ला केला. कोणी ऐकून घेतलें. मोंगल, भोंसले यांनी थड्डा केली की, सुभेदारांस म्हातारपणीं फार दिवस वांचवें हा अभिलाष उत्पन्न झाला आहे. अशा भावीं बोलले. ते सुभेदारांचे कानावरही आलें. तथापि क्षमा करून, आपले बुणगे दामदस्त राहुटी पाल पडदे बेलबाधी या कांहीं-एक न ठेवितां, एक बिचोबा (व) पलग मात्र ठेविला. बाकी आपला गोट सडा जगरा केला, तों मागील प्रहर रात्र राहता गोळा चालला. मोंगल, भोंसले यांचें येथें रामजानीचा तमाशा होत होता. ते जेथील तेथें राहून प्राण घेऊन निघावयास मुष्कील पडली ! त्या काळीं अवध्यास वाटलें की, सुभेदार सागत असता आपण हयगय केल्याचें फळ पावलों. मग टिपू सुलतानानें फौज लुटून नेऊन वेगळाली उभी केली. त्यात सुभेदारांकडील एक म्हातारीचा बैल, जातें व पाळ ! तेव्हा त्यास आश्चर्य वाटले. ज्यानीं हिंदुस्थान काबीज केलें, तेथें अशा सावधानीनेंच राहिलें म्हणून गुजारा झाला. नंतर टिपू सुलतान यानें लूट सुतळीच्या तोडयासुद्धा ज्याची त्यास पावती केली. सुभेदाराकडील म्हातारी तिजला साडी चोळी देऊन, एक बैल मातबर देऊन बिदा केली. पुढें दो चौ महिन्यांनीं सुभेदाराचे विद्यमानें खडणीचा ठराव ठरून, पैका चुकवून देऊन, तमाम फौजा मुळखातून काढून दिल्या. पुणें सुक्कामी आल्यावर सुभेदार वाफगांवास आले

(५६) इकडे हिंदुस्थानांत महादजी शिंदे उज्जनीस होते गोहदकर जाट यांचा इरादा, ग्वालेर ध्यावी, हें कायवाब्दनःपूर्वक परतु जातीचें अंगवण थोडें. तथापि उद्योग करीतच होता. तों ग्वालेर श्रीमतानीं शिंघास दिली. त्याच्या सोड-चिठी घेऊन अंबोजी इंगळे ग्वालेंरीस आले होते. अशा संधींत जाटानें कानपूर छावणींत फिरंग्याशीं पैगाम लावला. “ पांच लक्ष रुपये आम्हीं तुम्हास देतों. तुम्हीं ग्वालेंरीचा किल्ला घेऊन आम्हांस द्यावा. ” त्यांनीं कबूल करून, चार पलटणें रवाना केलीं. त्यांनीं येऊन किल्ल्याची बदली होती असी संधी पाहून, उरवाईचे

(५५) इतल्ला केला - सल्ला दिला. दामदस्त - झाडून सर्व. बेल-बाधी - बैल वगैरे भारवरदारीचें साहित्य. या - वा. बिचोबा - छोटी राहुटी, लहान विनखांबी तबू. जगरा - जरारा असें पाहिजे. जरारा - सडा, सामानसुमान, अडगळ, बोजा जवळ नसलेला. रामजानी - कळवतीण. सावधानी - सावधानता, दक्षता.

(५६) ग्वालहेर ध्यावी - ग्वालहेर ध्यावी असें पाहिजे. अंगवण - पराक्रम. पैगाम - बोलणें. किल्ल्याची बदली होती - एका अमलदाराकडून दुसऱ्या अमलदाराकडे किल्ला जात होता अशी संधी पाहून.

माजी किल्लेदाराकडील जमादार होता, त्याजला पंचवीस हजार रुपये देऊन, फितुरांत आणून त्या मार्गी किल्ल्यावर चढून आले. हें वर्तमान माजी किल्लेदार गोविंद शामराज यांजला समजताच त्यानीं तरवार धरली. ते सावध, हे बेसावध. तथापि निमक खाण्याची शर्त करून जुवामर्दीनें देह अवसान जाहलें ! लौकिक त्यांचा जाहला. ग्वालेशारखा किल्ला एकाएकीं हातीं आल्यावर अंग्रेज हमराहा होऊन शिरोजेकडे चाल केली अंबोजी इंगळे फिके पडून उज्जनीस आले. तेव्हां अंबोजीबरोबर महादजी शिंदे यांनीं दहा हजार फौज घेऊन फिरंग्यांचे मुक्ताबल्यास रवाना करून, श्रीभतास पत्र लिहिले की, “ग्वालेशार प्रांती फिरंग्याची पलटण घेऊन ग्वालेशार घेऊन पुढें चाल करून शिरोज घेतली. आम्हीही त्याचे मुक्ताबल्यास अंबोजी इंगळे दहा हजार फौज देऊन रवाना केले. साज सकाळ आम्हीही कूच करून जातो. फौजेची खर्चाची मदत झाली पाहिजे.” असें लिहून आपणही अंबोजीचे मागे चार मजलीचे अंतरांनें गहत गेले. अंबोजी इंगळे याचा व पलटणांचा मुक्ताबला लागला. समोर मुक्ताबला करून लढाई करावी, तर पुरें पडणें हे तर कठीणच म्हणून खांद्यावर भाला टाकून, भोंवताले हिंडून, रसद चारा पाणी याजवांचून जेर केले. मार्गे महादजीबाबा हा दबाय, सबब पुढें चालावयाची हाव सोडून मार्गे ग्वालेशारीचे मैदानांत आले तेथे अंबोजी इंगळे व महादजी शिंदे एकत्र होऊन घेराघेरी आरंभिली. ऐसा क्रम ८ महिने चालला. कज्याखीचें आग महादजी शिंदे यांजला हीन अगामुळें कमी, सबब बेजार झाले. मग मातुश्री बाईसाहेबास पत्रें पाठविलीं कीं, फौजेची मदत करावी त्यावरून बाईसाहेबानीं बाळूजी इंगळे सरदार व राजाराम रणसोड बराबर देऊन, दहा हजार फौजेनिशीं शिंदे यास सामील झाले. क्रम तोच घेराघेरीचा प्रसंग. त्यात पलटणवाल्यांनीं महादजी शिंदे मार्गे असत असी बातमी ठेऊन, चार तोफा, एक पलटण शिरोजचे सुमारे जाऊन, तिकडून उलटून महादजीबाबावर छपा टाकला. पाटिलबावांस जिवंत धरोवें असा समय

(५६) निमक खाण्याची शर्त करून - निमक हलालीची शर्थ करून, खाल्ल्या मिठास जागून. निमक - मीठ. जुवामर्दीनें - पराक्रम करून. देह अवसान जाहले - ठार झाले. हमराहा - वेथें अर्थ उत्साहित. फिके पडून - लजित होऊन, अब्रू जाऊन. सांजसकाळ - दिवस रात्र न पहाता सारख्या मजली करीत. कज्याखी - जातीनें केलेले कष्ट किंवा पराक्रम. हीन अंगममुळे - पानपतच्या युद्धांत महादजीचा पाय लगडा झाला होता, यामुळें. क्रम तोच घेराघेरीचा प्रसंग - गनीमी काव्याचें सतत धायपळीचें युद्ध. मार्गे असता - मार्गे आहेत, अशी बातमी काढून.

प्राप्त झाला होता. होळकरांकडील फौज बाजूस होती. त्यांस समजल्यावर, सरदार धरला जातो जाणोन, मागील चार घटका रात्रीचे संधीत घोडे घातले. पलटणे कापून चारी तोफा घेतल्या. फत्ते झाली. व पुढे अघाडीस अंबोजी इंगळे यांनीही एक पलटण झामडले. नक्ष जमला असतां महादजी शिंदे यांनी हैबत खाल्दी. छाप खाल्द्यावर तिसरे दिवशी, मागील चार घटका रात्र आहे तो बाळाराव दिवाण व राघो म्हहार पोतनीस यांनी मसलत केली. फौज कमी. तेही खर्चाचे अडचणीमुळे तन देईना. तेव्हा जातीने उजनीस जाऊन खर्चाची सरबरा व देशीं लिहून आणारी फौज आणून मुकाबल्यास यावे असा मनसबा सिद्ध करून, राजाराम रणसोड होळकरांकडील याजला बोलावून बराय मसलत विचारली कीं, “आम्हीं असा विचार काढला आहे, ही गोष्ट कशी ?” मग राजाराम रणसोड यांनी बहुत निषेध केला कीं, “उजनीस जाऊन मसलतीचा सजल पाडणार, तोंपर्यंत समोरचा हरीप तुमची येण्याची वाट पाहील कीं काय ? उजनीस येऊन गोळे करणे त्यास अवघड तें काय ? यास्तव मसलतीचा सजल येथील येथेच करणें ती करावी. पुण्याहून फौज व खर्चाची सरबरा होऊन त्या भरवशावर यासी पुरे पाडणें हें घडत नाही. तुम्हास न तोले तर नजीबखान दिल्लीचा वजीर याजपाशीं लाख स्वार व तीन लाख पायदळ व बाराशें तोफा चालू आहेत. त्याजकडे वकील पाठवून पुढे मुख्य सोडविला जाईल त्याची सहा आणी त्याजला कबूल करून त्याची फौज आणवावी म्हणजे सहजच इभ्रत पडेल.” ही गोष्ट पाटिलबुवाचे मनास रुचून, “अत्याजी ! तुमचा त्याचा विशेष मेळ आहेच. तुम्हीं हें काम करावें.” (असे बोलले) मग याचे सरदार त्रिंबकजी इंगळे पैक्याचें झाड. फौज खर्चाचें तोंड. सबब इंगळे यांनी आपले अंग काढून सरदारी राजाराम रणसोडदास याचे गळ घातली. नित्य गांड घोडे खर्चाची अनुपत्य जाणोन, येथे राहण्यांत आपली पुरे पडत नाही. महेश्वरास उठून जावें तर नाकाबली येती. तेव्हा ही मसलत कबूल करून, पंचवीस हजार रुपये पाटिलबावांपासून घेऊन दरकूच जयपुरास आले. जयपुरी हिंमतबहादर गोसावी मशारनिव्हेस भेटले. त्यास त्यांनी मसलतीचा ओघ

(५६) झामडले - झडप घातली. झडप घालून लुटले. नक्ष जमला असता - शत्रूवर मराठी फौजेचा जोरा किंवा वरचष्मा बसला होता अशा वेळीं. हैबत खाल्दी - कच खाल्दी. भीति घेणें. तन देणें - छाती करणें. सरबरा - तरतूद. सजल - सज, उपक्रम. इभ्रत पडणें - दराग किंवा वचक बसणें. अनुपत्य - चबचबण, ठणठणाट, अनवाप्ति. नाकाबली - नाकाबिलात, नादानपणा. मसलतीचा ओघ - इतिहास, पूर्वपीठिका.

सागितला. त्यांनी उत्तर केले की, “ तुमचा आमचा भाईचारा, ऐकाल तर नेक-सल्ला सांगू. ” पंत मशारानेव्हे यांनी उत्तर केले की, “ या विदेशांत आम्हांस तुमच्यासारखा रफिक कोण ? सरकारची फौज कायम राहून गुजारा चालेल ऐसे काही सागावे. ” मग गोसावी बोलले की, “ नजीबखान तुम्ही पाहिला, तो आता राहिला नाही. दिलीत आल्यावर नेकबंद, खरीच चाल, एक भाषण, ते कांहींच राहिले नाही. आम्ही रात्रंदिवस जवळचे राहणार, त्यास सहा सहा महिने वर्ष वर्ष आमचें दर्शन नाही. तेव्हां तुम्ही जाऊन तुमची भेट होयास वर्ष सा महिने पाहिजेत. इतक्यात तुम्ही खर्चचे कोचवणीत येऊन डेऱ्याचे दाडे होतीलना ! शिंघावर उपकार व धन्याची चाकरी. यास्तव आमचे मते तुम्ही याच जिऱ्यांत काळ काढावा हे चागले ” कोणे रीतीने काळ काढावा ? तेव्हा हिंमतबहादर बोलले की, “ आम्ही नवाबपाशीं त्रामून येथे आलो. राजास शपथ केले. त्याचें म्हणणें भाईभेट यांनी आम्हांशीं फेरबदलीच्या गोष्टी करतात. यात एकादोघाचें पारिपत्य केले असतां जरब पडून बंदोबस्त होईल. तुम्ही ही गोष्ट करावी. त्यास आम्हांस या जिऱ्यात काळ काढणें. सर्वांशीं भाईचारा. वार्ड कोणाशीं व्हावे ? यास्तव तुम्ही विदेशीं. तुम्हापासून ही गोष्ट घडावयाजोगी. तुमचा व राजाचा भेळ करून देतो. ” यांनी उत्तर केले की, “ टोंक, रामपुरा हे आमचे महाल. हे अकलेश सोडून देऊन बाईसाहेबांशीं सफाई करावी म्हणजे आम्हांस राहण्यास प्रशस्त. पोटापाण्याचा बंदोबस्त करावा. सागाल तरी चाकरी करू. ” त्यांनी कबूल करून राजाशीं बोलणें केले. त्यांनी ही गोष्ट कबूल करून यांच्या त्यांच्या भेटी झाल्या. त्यांनी टोंक, रामपुरा, अकलेश सोडून, विसा लक्षाची जायदाद फौजेस लाऊन देऊन, कामकाज सागण्याचें तें सागितलें. बाईसाहेबाचें संमत आणून तेथें राहिले.

(५७) इकडे फिरंग्याचे पलटणास घेराघेरी चाललीच होती. तों काशीचा राजा चेतसिंग यानें जमीयत करून फिरंग्यांची पाच पलटणें कापून काढलीं. काशीचे राज्यांत टोपी पाहिली असता कंठरनान घालावे हा क्रम चालला. तेव्हां पलटणास

(५६) भाईचारा - दोस्ती, स्नेह. नेकसल्ला - योग्य तोच सल्ला. रफिक - स्नेही. गुजरा - गुजारा, उपजीविका. नेकबंद - नेकीने चालणारा, प्रामाणिक. खरीच चाल - सरळ वर्तणूक. एक भाषण - एकवचनी, दिलेला शब्द पाळणारा. कोचवणी - तगी, अडचण. डेऱ्याचे दांडे होणें - डेऱ्याचें कापड झडून जाऊन फक्त दांडे शिल्लक राहणें. भावार्थ गळाठा होणें, दुर्दशा होणें. भाईभेट - भाईभेटे असे पाहिजे. अकलेश - अक्लेश, विनायास. जायदाद - जहागीर.

पायबंद पुस्तक बसला. मग त्यांनी पाटिलबावांशीं सद्ग्रह करून निघोन गेले. जाट गोहदवाला फिका पडला. मग पाटिलबावांनीं ग्वालरचा किल्ला घेऊन तमाम अंमल फैल केला. शेवटीं गोहदही घेतली. जाटास धरून कैद केले. तों इकडे नजीबखानाचा काळ दिल्लीस झाला. तेव्हां मुने रान पाहून, चमडावती उतरून आश्याचा किल्ला घेतला. त्यासमयीं लाला नौबतराय कोणी कायस्थ पाटिलबावांचे तोंडीं लागला होता. त्याजला फौजेची कंपूची बक्षिगिरी सांगून, जिवबादादा, बाळोबातात्या वगैरे शोणवई यांचें कांहीं एक न चालता लाला नौबतराय सांगेल तीं पूर्वदिशा. आग्रा येथील किल्ल्यात अंमल फैल करून जयपुरचे मुलखांत स्वारी आली. जयपूर-वाल्यांनीं, जोतपुरवाले व अमदानी, नजीबखानकडील सुभा व आपली जमीयत एकत्र करून लालसोडचे मुक्कामीं मुक्कामला केला. अमदानी यानें हवा पाहून, लाला नौबतराय याजला तीन लक्ष रुपये देऊन फितूर केला. लढाईचा मोहरा यांचा त्यांचा लागला. एक दिवस तर फितूर समजण्यात आला नाहीं. दुसरे दिवशीं निकराची लढाई, पलटणें कपू मुक्कामल्यास उभा. एक ताशिरा खालीं चालवून लाला नौबतरायसुद्धा पलटणें उठून गेलीं. राठोडानीं हल्ला केला पाटिलबावास जिवंत धरून घावा हा इरादा. तो ईश्वरी कृत्य. आमदानीस हत्तीवर गोळी लागून कामास आला. त्याची फौज बेबाद होऊन गेली. जयपुरवाले लबाडच, तेही तारगोवारगी राहिले. राठोडानीं निःसीम चालवून घेतलें. महादजीबावास धरून घावें तों विंचूर-कर यानीं आडवे घोडे घालून, राठोड थोपवून कटा केला, यामुळें पाटिलबावास सवड पाऊन ग्वालेरीस आले. पागोटें टाकून फेटा बांधिला. जुने मुत्सद्दी यांचे गळां हात घातले. “केल्या कर्मांचें फळ (मला) पावलें. आतां संभाळावयाचें

(५७) पुरकस - पक्का. अम्मल फैल केला - आपले अम्मलदार नेमले. चमडावती - चर्मण्वती नदी. तोडी लागणें - प्रियपात्र बनणें. हवा - रागरंग पाहून. मोहरा - तोंड. एक दिवस तर - एक दिवसपर्यंत. ताशिरा खालीं चालविणें - बंदुकीची फैर शत्रूच्या अगावर न सोडता खालीं जमिनीवर सोडणें. भावार्थ, लढाईचें खोटें सोंग दाखवून. बेबाद - बेबाद असे मुळांत असावें. ‘ब’ ‘बा’ चा मोडीवाचनांतील घोटाळा. तारगोवारगी - ? कटा केला - ‘खट्टा केला’ असे तर मुळांत नसेल ? कटा असाच शब्द धरल्यास कत्तल केली असें होईल. पागोटें टाकून फेटा बांधला - उद्रेग किंवा शोक दर्शविण्यासाठीं. जुने मुत्सद्दी यांचे गळा हात घातलें - जुन्या मुत्सद्यांची पुनः विनवणी केली. फळ पावलें - फळ (मला) पावलें. हमराहा केली - बरोबर दिली किंवा एकत्र केली.

असल्यास संभळवें. ” (असा पश्चात्ताप केला.) तेव्हां सर्वांनी विचार करून मराठे फौज हमराहा केली.

(५८) आश्याचे किल्ल्यास बादशाही सरंजामपैकी नजीबकुलीखान यानें आश्यास मोर्चे लाविले. किल्ल्यांत लखोबा अंतरीवाला होता. यानें खूप किल्ल्या लढवून ग्वालरीस पत्रें पाठविलीं कीं, कुमक आल्यास उत्तम आहे. आतां आमची पराकाष्ठा झाली तेव्हा फाळके वगैरे पथकें थोरल्या लखबाच्या बराबर देऊन आश्यास किल्ल्याचे मदतीस पाठविले. यांनीं जाऊन, नजीबकुलीखान आश्याचे किल्ल्यास लागला होता, त्याशीं लढाई करूच मोर्चे उठविले. मथुरा वगैरे ठाणीं कायम केली.

(५९) इकडे रजवाडेमात्र लहान मोठे एकत्र होऊन विचार केला कीं, दक्षण्याचा अंमल ज्याच्या जिल्ह्यात, त्यानें (तो) उठवून द्यावा. ऐसीं पत्रें रामपुरा व सावेर व इदूरपर्यंत आलीं. या मसलतीस रुकार बुंदी कोटेवाले यांचा मात्र पांच विश्वे. तुमचा अवघ्याचा नमूद सिद्ध झाल्यावर आम्हासही करणें अवघड तें काय ? असा लपेटवार रुकार देऊन, तरतें बुडतें पहावें या बेतात. बाकी चद्रावतानीं रामपुरा घेतला. उदेपूरची दहा हजार फौज येऊन निंबहेडा, जावद वगैरे ठाणीं उठविलीं सावेरचे जमीनदारदेखील बाहेर पडले होते. राणाजीची फौज येऊन निंबहेडा, जावद वगैरे ठाणीं उठविलीं. तेव्हा बाईसाहेबानीं आबाजीपंत, राघो रणसोड पागनीस याचे मावसबंधु, याचेबराबर हुजरात सरंजाम दीड हजार व काहीं शिलेदार ऐसी तीन हजारांची भीडभाड त्याचे मुकाबल्यास पाठविलीच. चकरडा प्रात मेवाड येथील मुक्कामीं राणाजींचे फौजेनें दोन प्रहरा छपा घातला. अंबाजीपत मारले गेले. फौज रणभरी होऊन जावदेस जमा झाली. हें वर्तमान (५७) मराठे फौज हमराहा केली - खरी विश्वासाची दगा न देणारी अशी आपल्या देशची मराठी फौज बरोबर दिली.

(५९) मात्र - झाडून सर्व. रजवाडेमात्र - झाडून घारे रजवाडे. पांच विश्वे - अर्धवट, संपूर्ण नाहीं असा. नमूद - मसलत. लपेटवार रुकार देणें - रुकार म्हणजे मान्यता असें लिहून देताना पुढें लपेटित “ नाहीं, ” असे लबाडीनें लिहून ठेवणें. भावार्थ, पळवाटीस जागा ठेवून मान्यता देणें. तरतें बुडते पहाणें - बुडेल त्याची बाजू टाकून देणें व तरेल त्याची बाजू धरणें. भावार्थ, आधी कोणाचाच पक्ष न धरता जो विजयी किंवा बळवान् ठरेल त्याची बाजू घेण्याचें स्वार्थी व लबाडीचें धोरण. भीडभाड - सैन्य, जमाव. रणभरी होणें - मय लाऊन रणांतून पळून जाणें.

महेश्वरी मातुश्रीसाहेबांस समजतांच, आबाजी रणसोड पागनीस यांचे डेरे बाहेर करून, शरीफभाई निसबत पागा हुजरात याजला पाठवून, करवंदीप्रमाणे थालनेर येथे पेंढारी पडले होते ते दरोबस्त आणून, जमादारांस मेजवानी करून वस्त्रे दिलीं. आणि ताकीद केली कीं, “ भेले हो ! तोंड दाखवावयास आलां, तर मेकसू घालून मारून टाकीन मेवाड होतें कीं नव्हतें असें करून टाका. ” पेंढारी व आबाजी रणसोड व शरीफभाई रवाना झाले. शिल्लेदारांची तार बांधवून दिली. परंतु चकरड्याची लढाई मारल्यावर मेवाड हमराहा होऊन चंद्रावतांकडून रामपुरा घेवविला. तेव्हा उज्जनीस शिंघाकडील कुटुंबे होती. त्यांचें धैर्य हत होऊन, महेश्वरास पत्रें बाईसाहेबांस आलीं कीं, “ आम्ही आपलेजवळ येतो. ” त्यास उत्तर बाईसाहेबांनीं लिहिलें कीं, “ आल्यास तुमचे घर आहे. परंतु नक्षास बाध पडतो. तसाच प्रसंग पडल्यास तीन प्रहरात तुमचेपाशीं दाखल होईन, घाबरू नये. ” असे उत्तर लिहून खाजगत डेरा बाहेर दिला. तेथें रोज फौजेची हजरी. शंभर स्वार आले ते रवाना केले पन्नास आले ते रवाना केले. पाचशें आले ते रवाना केले. आबाजी रणसोड व शरीफभाई तिसरे दिवशीं रामपुन्यास गेले. जाताजाताच मोर्चे लागले. हें वर्तमान मेवाड्यांस समजताच कूच करून दोन मजला चळद उतरून आले. हें वर्तमान आबाजी रणसोड व शरीफभाई यास समजतांच रामपुरीयाचा शह सोडून संजीतीस मुक्काम केला. त्याचा याचा छटा सा कोसाचा राहिला. तेव्हा रणड्यास खबर जाताच, दबाव पडून चळद उतरून गेले. सडा स्वार उतरून गेला. बुणगे चळद उतरत होते इतक्यात पेंढारी पोंचून बुणगे लुटून आणिले. दोनशें उंट व दीडशें घोडें शिवाय बैलबधीया घेऊन आले. शरीफभाईंनीं आबाजी

(५९) करवंदीप्रमाणे थालनेर येथे पेंढारी पडले होते इत्यादि - करवद बारीस पुष्कळ पेंढारी होते, तसेंच थालनेर येथे पेंढारी कामावांचून बसून राहिले होते त्यास आणविलें. मेकसू - मेखसू, कपाळमोक्ष करण्याकरितां डोक्यांत हाणतात ती मोठी लाकडी मोगरी. तंबू राहुट्यांच्या मेखा ठोकण्यासाठीं उग्योगांत आणतात तो हातोडा. तार बांधवून देणें - एकसारखा पुरवठा होण्याची तजवीज करणें. मेवाड हमराहा होऊन - मेवाडचा राजा होळकरास मिळाला. धैर्य हत होऊन - धैर्य गळून. नक्षास बाध पडतो - तुमच्या अब्रूस कमीपणा येईल. शिंघाच्या बायका भीतीनें पळाल्या असा शिंघाचा दुर्लौकिक होईल. म्हणून तुम्ही आहा तेंथेंच रहा छटा - छटा, अन्तर, फासला. बैलबधीया - भारदारीचे बैल. ‘बधीया’ हिंदुस्थानी शब्द आहे, त्याचा अर्थ a bullock; any gelded animal असा सांपडतो.

यांजला सांगितलें कीं, तुम्ही कूच करून चला, खडेदम लुटून घेतो. परंतु उभयतांनीं ऐकिलें नाहीं. मग मकाजी गिते शिलेदार यांच्या तैनातीस होते. त्यांजला दम देऊन अर्ध रात्री कूच करून पेंढारी घेऊन गेले. आबाजी शरीफभाई यांजला न पुनतां यशाचा अभिलाष सर्वत्रास, मुक्ताबल्यास गेले. तेथें रांगड्यांनीं बुणगे काढून सडा स्वार उभे होते. अंधाराचा मामला. यांच्या मते कालव्यासारखें बुणगेंच आहेत. पेंढारी यांनीं तोंड लाविलें. तोंड लावताच रांगड्यांनीं सडकलें. तों पाच चार पेंढारी जाया होतांच यांनीं पळ काढला. दामदस्त पेंढारी नाहींसा झाला. इकडे लष्करांत खबरही नाहीं. मागील सा घटका रात्र राहतां फौजेचे कूच होऊन दिवस उगवतांच चळदचे कांठीं मुक्काम झाला. कोणी खोगीर उतरलें, कोणी उतरतो, कोणी घोड्यावरच, तों नदीचे पार फौजेचा धुराळा उठून राहिला पेंढारी दोन दोन कोसावर तुंगचे तुंग उभे. तों रांगड्यांनीं मकाजी गिते यांस जिवंत धरावें या भावीं गराडा घातला मकाजीपाशीं पागेचे स्वार मात्र दहा बारा. मकाजी गिता जुवामर्द, जातीनें शिपाई, हासड्याचे बळें रांगडा जवळ फटकू दिला नाहीं. तशात गांडीखालील घोडा पडला तेव्हा पायउतारा होऊन मरणोन्मुख होऊन हातांत भाला, स्वार जवळ येऊं दिला नाहीं. इतक्यात मशरानिल्लेच्या पागेचा कारकून नारो सिद्धेश्वर व चोपदार बोंब मारीत आले. त्या रांगड्याची सरशी ऐकून पेंढार्याचे बुणगे काठाशीं होतें, त्यांनीं आवळाआवळ करून मल्हारगड पाहिला. मग आबाजींनीं केशवराव फणसे तीनशें स्वाराचें पथक रवाना करून पार उतरून दिलें. त्यानें जाऊन मकाजी गिते याजला शाबुतीनें काढून आणिलें. तों रागडे हमराहा होऊन, पन्नास राऊत उठून फणसे याचे मागे लागले हे त्या स्वराशीं खेळत खेळत येत आहेत रागडे गालभ, ते आबाजी व शरीफभाई डोळ्यानें पाहतात. दरम्यान नदी मात्र. तों आबाजीपाशीं शंभर राऊत हुजरातीचा. भरवशाचीं माणसें. हे घेऊन, नदीचे कांठीं येऊन, ठासण करून गोळ्या मारूं लागले. त्यांत ईश्वरी कृत्यानुसार रागड्याचें पन्नास स्वारात अग्रगण्य पजू जमादार सिद्धी व मालजी मेहता व चतरसिंग चेचाणी व बहादरसिंग सादुडीवाला आणखी एक दोन याला गोळ्या लागून कामास आले. बाकी राहिले ते गलबलले. तों

(५९) खडे दम - याच दमांत, उभ्या उभ्यां. दम देऊन - धीर देऊन. जुवा-मर्द - जवान-मर्द. तुंगचे तुंग - ठिकठिकाणीं घोळके करून. हासड्याचे बळे - 'बासड्याचे बळे' असें पाहिजे. बासडा - भाला. मरणोन्मुख होऊन - मारू किंवा मरू असा निश्चय करून. गालभ - गालब, जोर चढलेले. ठासण - दासण, दबा, मान्धाची जागा.

शरीफभाई यत्ने हातास रामपुन्यावर गोळी लागली होती. रांगड्यांचे स्वार गलबलले पाहून, नदीत घोडा घालून पार झाला. तों मागाहून निराजी शामराज हुजरातचें स्वार घेऊन तोही उतरला. रांगड्यांचे राहिले स्वार तेंथेंच कापून टाकलें. पुढें घोडे उचललें तेही हें चिन्ह (पाहून) पेंदारी जवळपास होतेच त्यांनीही उठावणी केली. तें मारीत मारीत एकलिंगीपर्यंत गेले. फोपेश घोडे पांच हजार बाराशें मेहनतीच्या श्रमानें मेले. बाकी छट कायम आली असेल, ती पेंदारीचे पेंदारी जाणेत.

(६०) सातावीसाला राजे सुलतानसिंग घरला आला. दुसरे दिवशीं कूच करून जावद, निंबहेडा, राणीपुरा वगैरे किरकोळ महालात ठाणीं बसवून रामपुन्याकडे आले. रामपुराही साताविसा दिवशीं अमल झाला. चन्द्रावत पळून अमदेस गेले. अमदेस मोर्चे लागले. ज्वाळा तोफ रामपुन्यास होती ती आणली. मोर्चे जमवून ज्वाळा जाया होती (सबब) निमे बार भरून एक गोळा मारला. इकडील अलग फोडून, भवानसिंग निजला होता त्याचे खपरेल उडून पलीकडील सफेल फोडून गोळा पार झाला त्यातच त्याचे टाके ढिले झाले. दुसरे दिवशीं हल्ला करावा असा आबाजी रणसोड, शरीफभाई याचा विचार ठरल्यावर हें वर्तमान चद्रावतास समजलें. त्यांनीं मार्गांत दारू बिछावून दिली कीं, हल्ला येताच बत्ती घावी, म्हणजे माणसें उडून जातील. अशा भावीं दगा केला. इकडे मार्तंड साध्य. हल्ला आला नाहीं. तो अगोदर, भवानीसिंगाचे बधु सोभागासिंग किल्ल्याबाहेर माणसें बसविण्यास आले. त्यातून तोड्याचा गूल पडून दारूचा भपका उडाला. तों पन्नास माणूस जळून जातीनें सोभागासिंग फार जळाला. इतक्यात हल्ला जाऊन पोंचला. त्याजला उचलून नेण्याचें किल्ल्याच्यास न बनता किल्ल्यांत सापडला. परतु किल्ल्याच्यानीं हल्ला मारून काढला. सोभागासिंगास घेऊन आले. त्यानें रदबदल फार केली. परतु न ऐकता सोभागासिंग चद्रावत यास तोफेच्या तोंडीं देऊन उडवून दिला. चद्रावतात शूरत्वाचा व कर्तृत्वाचा तोही खर्ची पडला. तेव्हा भवानीसिंगाची हिंमत न पुरता तीनशें स्वारांनिशीं रात्री पळून गेला. चोहो-
(५९) घोडे उचलले - घोडे उडविले, दौड केली. तेही - त्यानी. हें चिन्ह - हा रागरग.

(६०) सातावीसाला - साताविसाव्या. ज्वाळा - तोफेचें नांव. अलंग - तट. सफेल - तटावरील गन्बीची ठेगणी भित. टाके ढिले होणें - घाबरणें. बिछाऊन देणें - पसरवून देणें. तोडा - बद्दक पेटवण्याकरिता उपयोगात आणतात तो काकडा. गुल - ठिणगी. तेव्हां भवानीसिंगाची हिंमत न पुरता - भवानीसिंगाला दम न राहून.

कहून जलुष वाढून पूर्ववत् बंदोबस्त राजास राज्य, प्रजास चैन (झाले) पुण्यास खबरा गेल्या. नाना फडणीस यांस वर्तमान समजून तोफा सोडून शिरेदरवार बाईसाहेबांचें स्तुतिस्तोत्र सहा घटिकापर्यंत गेलें. शापादपि शरादपि असे बायकांत अहिल्याबाई दिसण्यांत आली. आजपावेतों स्नानसंध्या धर्माची प्रवृत्ति एकप्यांत येत होती. आज पराक्रमाची गोष्टहि मोठीच केली. पुण्याचा दरवाजा म्हणजे माहिष्मती नर्मदा तीरचे, आम्हांस आज समजलें. सपूर्ण मानकरी सरदार यांनीं माना डोलविल्या.

(६१) पाटिलबावा ग्वालरीस, फौजेची कमती, खर्चाची अडचण बदनक्षीचा बुरया, यामुळें रात्रदिवस चैन नाहीं. तेव्हा शेंणवाई माणसें मोठीं सदाशिवनाऊ व जिवबादादा व बाळोबा तात्या आदिकरून यांनीं आपसात छाती चालवून पचवीस लक्षाची तजवीज करून, देशीं जाब गावीं बाळाजी जनार्दन होते त्याजफडे कांहीं ऐवजाचा भरणा करून, दहा हजार फौज नवी कलमजारी करून आणविली. त्यांनीं फौज ठेवून, बापूजी जनार्दन कनिष्ठ बंधूसमागमें देऊन फौज रवाना केली. तेही अमद मुक्कामी येऊन पावले. त्या काळीं ग्वालरहून शिंदे यांचीं पत्रें दिवसातून दोन तीन आबाजी रणसोड, शरीफभाई यास येत होतीं. याचेही मनांत मदतीस जावें. तों देशीहून सुभेदार, शिंदे सोबती अडचणींत यास्तव नाना फडणीस याजशीं बोलणें केलें कीं, “ सोबती अडचणींत. आम्हांस आज्ञा द्यावी. आम्हीं मदतीस जाऊ. ” त्यांनींहि विचार करून ‘ उत्तम आहे ’ म्हणून शिरस्त्यान्वये विदा केले. पुण्याहून वख्खें घेऊन माहिष्मतीस आले. अगोदरचे दश, त्याची सफाई पांच वर्षे संशयाची निवृत्ती तुकोजी होळकर सुभेदार याचे लक्षांतील निदर्शनें परभारें झालीं.

(६०) जलुष - दरावा, दबाव. राजास राज्य प्रजास चैन - राजाला राज्य व रयतेला सुख अशी सुस्थिति निर्माण झाली. नर्मदा तीरचे - नर्मदा तीरावरील. माहिष्मती - महेश्वर. पुण्याचा दरवाजा इत्यादि - पेशव्यांच्या राज्याची उत्तरेला पहिली चौकी महेश्वर असें तुम्ही सिद्ध केलें.

(६१) बदनक्षीचा बुरया - दुर्लौकिक झाल्यामुळें बाहेर तोंड न दाखविण्यासारखी झालेली परिस्थिति. नक्ष - लौकिक. बदनक्ष - दुर्लौकिक, महादजील लढाईत फार मोठा पराभव खावा लागल्यामुळें लौकिकांत त्याची अब्रू साहाजिकच कमी झाली होती. छाती चालवून - धिऱ्या करून. जांब गांवीं बाळाजी जनार्दन होते - हा बाळाजी जनार्दन म्हणजे नाना फडणवीस नव्हे. शिंद्याचा पदरचा कोणी मुत्सदी. कलमजारी करणे - पत्रें पाठवून नवी सैन्यभरती करणें. सोबती - शिंदे.

आसुळें श्रीमंत दयाळू, कागदीपत्रीं सफाई झालीच होती. आज्ञा घेऊन हिंदुस्थानांत जाण्याचें समत अगोदर बाईसाहेबांचे आणून, मग नानाशीं बोलण्याचा उपयोग. श्रीमंतांकडून बिदा होऊन महेश्वरीं आले. भागाबाई, काशीराव होळकराची कन्या, हिचें लग्न करून कालगावडे मोत्याजीबावांचे पुत्रास देऊन, अंबोजी इंगळे शिंदे याजकडून आले. ते सालशी दाखवावयास गेले. स्वार सरंजाम उजनीस ठेवून, एक पालखी, एक घोडा, पांच चार शागीर्दपेशाचीं माणसें असी जाबेपर्यंत येऊन, तेथें शागीर्दपेशा अवघे टाकून, एक घोडा, दोन माणसें घेऊन शहरात आले. घोडा माणूस शहरात सोडून, एक माणूस आपण रोजची प्रवृत्तीसारखें जाऊं लागले. ते किल्ल्याचे दरवाजात जाऊन बगल्यात शिरून रामराम मातुश्रीस करून बसावयास लागले. मातुश्रीसाहेबांनीं ओळखून डोळे फाडून बोलली कीं, “मेले हो, सोदे हो, चार सोदे मिळून शिंदे याचे दौलतीस वक्का दिला. तशी बयमानी करून येथेही लग्न करू पाहता. परतु मेखसू घाडून डोकसें फोडून टाकीन.” एसें बोलून शिरेदरबार उठवून दिलें. करावयास गेले साधाकपणा, त्यास श्रीमंतीचे समजण्यांत आलें कीं लबाडी करून चवकशीस बट्टा काढला. हे समजुतीस येऊन जरब दिली. तो साधला. गोविंदपंतदादा खाजगीवाले याजकडे जाऊन, लाख रुपये नजर देऊन, त्याच दिवशीं मजीं संपादून लौकिक व्यग दिसू दिलें नाहीं.

(६२) पुढें सुभेदार कूच करून चालले. तेव्हा पुढें काशीराव होळकर यांचे बरोबर फौज व पाडुरग शंकर मुखत्यार करून देऊन, पुढें रवाना करून, मागाहून खासा स्वारीचे डेरे बाहेर होऊन पंधरा दिवसांत कूच झालें. मेवाड येईतों पावेतों इंगळे बराबर होते. भिलाड्याचे मुक्कामीं आलीयावर आपला प्रसर होत नाहीं असें पाहून, युक्तीनें आज्ञा घेऊन ग्वालेर प्रांतीं गेले. भिलाड्यास मुक्काम

(६१) सालशी - साळभूदपणा, सचोटी, गरीबी. रोजची प्रवृत्ति सारखे - रोजच्या प्रवृत्तिसारखे, नेहमींच्या शिरस्त्याप्रमाणें. बयमानी - बेइमानी. छद्म - कपट. श्रीमंती - श्रीमताचे खीळिगी रूप. येथें श्रीमती ही पदवी अहिल्याबाईस लाविली आहे श्रीमत पेशवे तशी ही श्रीमती अहिल्याबाई. श्रीमती म्हणजेच श्रीमति. चवकशीस बट्टा काढणें - चवकशी म्हणजे जुन्या काळच्या टाकसाळींतील, खरी-खोटीं नाणीं तपासून घेणारा अधिकारी. त्यावरूनच ‘चोकशी’ हे आडनांव पारशांत, गुजरथ्यांत रूढ झालें आढळतें. येथें भावार्थ कीं, अंबोजी इंगळ्यानें सरकार कामांत स्वतःचा स्वार्थ साधला. समजुतीस येऊन - समज करून घेऊन.

(६२) प्रसर - प्रवेश.

फार झाले. तळ सडक चार कोस. मार्गे पुढें होण्यांत बमण्याची गढी चौबुर्जी त्या गढीवरून रंब पडली. ठाकूर पाच सात दहा माणसें पारावर बसलीं. सरकारस्वारी निघून गेली भेटी केल्या. सर्वांशीं रामरामी झाली. रवेचा तमाशा पहात बसले होते तों जिवबा आणा सबनीस याचे बंधु यास कांहीं गैरव्याराम सबब पालखीत होते. यास बिगारी पाहिजे होता म्हणून गावकऱ्याकडे जासूद पाठवून बिगारी आणविला. ठाकरांनं उत्तर केलें कीं, आम्ही भले माणूस शिपाई बसलों आहोंत. गावांत माणूस असल्यास बेगारी आणून देऊ, असें माणसानें येऊन सांगितलें. यांनीं तोराखालीं सांगितलें कीं, त्यातून एक ओढून आणावा. तेव्हा जासूद पुन. जाऊन एकास ओढलें. तों गावचा ठाकूर ओढून आणला त्यानें बहुता प्रकारीं सांगितलें कीं, मी ठाकूर गावचा आहे. क्षण दम घरा. बिगारी आणून देतो. असें नरम बोलताच, सबनीस यानी शिबी दिली. शिबी ऐकताच तरवार मेणातून ओढून सबनीसावर हात टाकिला तों पिंजणी नव्हती दाढी तोडून गर्दन एका हातानें वेगळी केली. आणखी दोघे चौघे जरबाऊन गावात गेले. सबनिसाचें वर्तमान सुभेदाराला समजताच स्वारी माघारी आली. येताच गराडा घालून हल्ला केला. रागड्यांनीं तीन मारून काढले. मग शेवटीं सुभेदारांनीं बापू होळफर याजला शिव्या दिल्या. 'तुम्हीं एकीकडे व्हांवें. आम्ही हल्ला करतो.' मग बापूसाहेब पायउतारा होऊन कुदून पडले. गढीच्या चारी अलगा मजबूत, चढावयाचा लाग नाही. मग सयदूभाई यानें गोळे-माणसाचे डोकीवर हातावर गोळा, त्यात हात घालून वर चढावें असें हातावर गोळा, अशा तऱ्हेनें हल्ला चढला. त्यात रजपुतांनीं गोळ्या मारल्या. तेल कढयून टाकिलें. दगड जात्याच्या तळ्या त्याही वर टाकिल्या यांत

(६२) सडक - सपूर्ण किंवा आखे. गढी चौबुर्जी - बुरूज असलेली तटबंद लढाऊ गढी, किल्ला. रंब पडणें - सैन्याचें कूच होतांना एकामागे एक माणसांची लागलेली राग. भले माणूस - शिलेदार. तोरा - गर्व, ऐट. पिंजणी - गळ्याचें रक्षण करणारी कॉलर ? दाढी तोडून - गळा कापून. कुदून पडणें - उडी घालून पडणें, तुटून पडणें. अलंग - तट, भित. लाग - सोब. माणसाचे डोकीवर, हातावर गोळा इत्यादि - या वाक्यांचा अर्थ लागत नाही. तट चढावयास आलेल्या सैनिकांच्या डोक्यावर एक हातभर उंच असा तोफेचा गोळा तटांत मारावा. मग त्या गोळ्यानें पडलेल्या भोंकांत हात घालून सैनिकांनीं वर चढावें. मग पुन्हा सैनिकांच्या डोक्यावर एक हात अतर ठेवून तोफेचा गोळा मारावा कीं त्या सैनिकांनीं त्या दुसऱ्या भगदाडात हात देऊन आणखी वर चढून जावें. अशा कथानें तट चढून तुकोजी होळकरांच्या सैनिकांनीं हल्ला चढविला !

माणूस जाया फार झाले. नक्षावर नजर. बापू होळकर जातीनें आंत कुदून दरोबस्त कापून टाकिले. एक बायको होती, ती मात्र मारली नाही. जिवंत धरून आणली. गर्दीत अर्थ पाहतां एका मडक्यात पावशेर दारू, याशिवाय धान्य अथवा कांहीं-एक नाही. त्या बायकोस लुगडेंचोळी देऊन सोडून दिलें. माणूस जखमी अतोनात झाले. ऐशी हजार रुपये जखमीना लागला. त्याशिवाय बक्षिसा. नक्षामुळें इतकें करणें प्राप्त. शिवाजी बळगळ प्रस्तुत हुजूर आहेंत त्याचे घरचे पुरुष या दौलतीत, याजसुद्धा तरवारीखालीं अठरा कामास आले

(६२) तेथोन अह्मदबहादरासुद्धा कूच करून मथुरे सुमारे महादजी शिंदे यांच्या भेटीचा इरादा धरला. तेव्हा नारो गणेश याचें कर्तृत्व पाटिलबावा यांचे ध्यानात. आजपावेतो डोंगरी मोर नाचविलें, आता अवघड पडले. ऐसें जाणून आबा चिटणीस याजला सामदामादि भेदार्थ पुढे सामारेणें पाठविले. ते साता मजलीचे तफावतीनें येऊन भेटले नारो गणेश असताना चढवीत होते. त्याचे शांतवन एक रात्रीत करून, प्रातःकालीं नारो गणेश याजला बराबर पाटिलबावांकडे घेऊन जावे असें ठरावून, आबाजी चिटणीस व नारो गणेश उभयता गेले. तो महादजीबावा जातीनें तीन मजला सामारे आले. नारो गणेश याची व पाटिलबावाची भेट झाली. नारो गणेश यांची जरब बाळगून पाटिलबावा होते. त्यातील कोंपेशी आबा चिटणीस याची भेट झाली होती. खाशांची भेट झाली होती. खाशाची भेट होऊन भविष्यानुरूप बुद्धीचें (वाटोळें) होऊन रंगांत रंग मिळविला. पुढें सुभेदार व अह्मदबहादर याच्या व पाटिलबावांच्या भेटी झाल्या. तोफखाने सुरू होऊन पूर्व्वरंग उत्तम झाला. मथुरेस आल्यावर मुळूख सुटला, त्याच्या वाटणीचा प्रसंग पडला. त्यात नारो गणेश याच्या बोलण्यातील आशय, भेटीचे पूर्वीं इरादा दिसत होता, त्यांतील समारोप होऊन बोलणें मिश्र पडू लागलें. तेव्हा मिलाफाचें

(६२) आत कुदून - तटाच्या आंत उडी टाकून. जखमीना - जखमी झालेच्या शिपायाना जखम बरी करण्वास मदत म्हणून देण्यांत येतो तो खच. नक्ष - प्रतिष्ठा, प्रतिष्ठेचें रक्षण.

(६३) डोंगरी मोर नाचविणें - मोठ्या आढ्यताखोरीनें वागणें. कोंपेशी - न्यून. इरादा दिसत होता त्यांतील समारोप होऊन - पूर्वीं जो इरादा म्हणजे हेतु त्यांनीं धरला होता त्याचा समारोप झाला म्हणजे त्यांनीं आपला हेतु बदलला, आणि म्हणून मिश्र बोलू लागले. मिश्र बोलणे - सरळ न बोलतां छक्के पंजे ठेवून किंवा कांहीं हातचें राखून बोलणें. मिलाफाचे - किलाफाचे असें पाहिजे.

बीजारोपण होऊन सुभेदारांचे मनांत विकल्प आला. पुढे महादजी शिंदे गंगा-
 स्नानास चालले त्यांचे समागमें नारो गणेशहि गेले. पुढे जातेंसमयीं शिलेदारी
 खर्चाची याद होऊन मोघम ऐवज राजश्री पाराजीपंतबावा याजकडून देण्याविषयीं
 आत्माराम शिवराम तांबोळी, वाकड्याचे गुमास्ते, याजला सागून गेले. गंगेस
 गेलीयावर, गगेच्या साक्षभूत काय बोलणें झालें असेल तें त्यांचें ते जाणोत,
 सुभेदारांकडे मुखलाचे वांटणीबद्दल नव लक्षाचा मुद्धख खुरजा, गडमुक्तेश्वर वगैरे
 महाल लाऊन दिले. अष्टीबहादराचें बोलणें खर्चास घेऊन स्वस्थ असावें. हे भाव
 बोलण्यात आणून महालच्या सोडचिठ्या घेऊन माघारीं आले. सुभेदारास सर्वार्थ
 समजाविला. त्यांत बोलणें मागीठ काहीएक ओळख टिसण्यात न येता सोबत्या-
 कडील कड धरून बोलणें पडलें. त्या बैठकींत मनओळखीचा प्रसर होण्यास
 आरंभ झाला हे कारभारी सरदार याचे मनओळखींत तथा राहिली नाहीं. ते
 दिवसापासून दिवाणाचे चालीचे पर्याय, मातुश्रीसाहेबास व श्रीमतांकडे नानास, कच्चे
 व्यवहार ज्यात अष्टीबहादरसहित प्रतिकूलता पै दर पै दर्शविण्यास आरभ
 होऊन, जुने माणूस शिवाजी गोपाळ पारनेरकर याजला नानाचें संमतें बाई-
 साहेबानीं महेश्वरीं आणिलें. मग कैद करण्याविशीं दोहीकडील हालवत रजा
 आणविल्याच होत्या. तों पाराजीपंतबावास नानानीं विचारलें कीं, शिलेदाराची वाटणी
 कसी केली ? त्यानीं उत्तर केलें कीं, फडणिसाचे कागदात पाहून घ्यावें. मग
 खंडोपंतबावास विचारलें कीं, शिलेदाराच्या वांटणीच्या यादी दाखवा. त्यानीं काढून
 दाखविल्या. त्यात सांगितल्याखेरीज शिलेदार कारकून याचें नावें आठ दहा हजार
 रुपये जास्ती पडले. ते पाहून नारोपतास अति क्रोध येऊन, खंडोपतास अनिर्वाच्य
 शब्द शिरेकचेरींत बोलू नये, ते बोलले. तथापि खंडोपंत याजकडे कारकुनीचा
 पेशा, सबब खामोश करून उत्तर केलें कीं, हा राग आम्हावर काढून अर्थ काय ?
 देण्याघेण्याची मुखत्यारी आम्हाकडे नाहींच. सुभेदाराचे परवानगीनें पाराजीपंत-
 बावाकडून देवऊन आम्हांकडून लिहिलें तें आम्हीं लिहिलें. असें बोलल्यावर
 कमलदान उचलून मारावें. मारलें मात्र नाहीं. परंतु सुभेदार व पाराजीपंत या
 उभयतांचा उद्धार ज्ञानाचा व उत्पन्न कसें होतें याचा उच्चार करण्यात सेव्यसेव-
 कत्व राहिलें नाहीं. नंतर खंडोपंत यांणीं रुमाल आटोपून घरात आले. अंतःकर-
 णास बद्धत खेद फेला कीं, रावजीपंतबावाचे संस्थानाशीं आजपावेतो अर्गी भाषणें
 कधीं झालीं नव्हतीं. आम्हीं त्याचे सेवकांत असे कुलदीपक उत्पन्न होऊन, या
 अधिकारास प्राप्त झालों. मग अर्धरात्रीचें समयीं यजमानांचे चिरंजीव चिमणाबापू

(६३) तथा - बाकी. हालवत - हाल <http://www.jagadgururambhadracharya.org> जलदीनें. रजा - परवानगी.

हे रुमाल व कलमदान घेऊन सुभेदाराकडे गेले. रुमाल, कलमदान बापू सुभेदारापुढे ठेवून नमस्कार केला की, “ या दौलतीत थोरले सुभेदारापासून रावजी-पंतबाबाचे घरचा अपमान कधीहि झाला नाही. तो मी कुलदीपक कारकून उत्पन्न— (यापुढील कांहीं मजकूर गहाळ)

(६४) चिरंजीव कांहींएक निघो पावले नाहीत. कोट रुपये द्यावे म्हणोन चिरंजीव जातीने उन्हांत उभे केले मुखें करून अनिर्वाच्य शब्द तसेच चालले. मग तोडगुळाची माळ घातली. तगाद्याची पराक्षाष्टा केली. एकसारख्या अडीचशें घोड्या हुजरातीत नेल्या, असेच जें डेन्या रावटीत सापडेल तें सरकारात गेलें. शेवटी पंधरा लाख (ठरले) मग ते रुपये पदमसीकडून हमी जाल्यावर कुटुंब व तिचा पिता-पुत्र धाकटे रामपुन्याचे किल्यास पाठविले. चौकशीस सुभानजी नाईक हुजऱ्या कोल्हापुन्या दिल्या शृखळाबधनें होतीच. तेथें सुभानजीचा त्रास विशेष पडून पंधरा लाख (रुपये) खर्च घेतला (च होता शिवाय) आणखीही कांहीं दिले (असे) असता आपली सुटका होती असें घडत नाही. तथापि सुभेदाराकडे शेखसरीफ याचे द्वारे प्रेष केला की, “ अन्यायाचें फळ पावलों. धनी मायबाप आहांत. कृपाळू होऊन एकवेळ मस्तकीं हात ठेवावा. एका संवत्सरात दौलतीस कर्ज राहूं देणार नाही. हें न ध्यानास येता निग्रहच धरिल्यास माझा प्राण रहातच नाही. तेव्हा पुढें प्रस्ताव होईल. दूरदेशी पाहून चिर्ची दया उत्पन्न होऊन कृपा करून बोलणें नमूद सिद्ध करून देईन. ” अशा भावी प्रेष पाठविला. परंतु श्रवण करून शेखसरीफ यास आज्ञा जाली की, “ या समयीं ही गोष्ट तुम्ही होता

(६४) मुखें करून — तोंडानें. तोडगुळाची — वास्तविक मुळांत ‘गुडगुळाची’ म्हणजेच ‘गुडगुळाची’ असें असलें पाहिजे. ही वाचनाची चूक होय. गुडगुळ — हा एक अगदीं लहान तोफेचा प्रकार आहे. अशी ही जड तोफ गुन्हेगाराच्या गळ्यांत अडकवीत असत. जुन्या काळीं गुन्हेगाराचा छळ करण्याचे जे अमानुष प्रकार होते त्यातलाच हा एक. (मुळांत मोडीत ‘गुंडगुळाची’ असा शब्द असावा. मोडीत ‘तु’ व ‘गु’ हे सारखे दिसतात. मोडी लिपी जलद लिहितांना वरच्या मात्रा किंवा खालचे उकार पुष्कळ वेळां मागे पुढें होतात.) तगाद्या — पैशाची मागणी. एकसारख्या — एकासारख्या एक, नामी. पदमसीकडून हमी जाल्यावर — पदमसी सावकारानें रुपये भरण्याची हमी घेतल्यावर. किल्यास पाठविले — कैद करून किल्यावर पाठविले. मस्तकीं हात ठेवावा — अभय द्यावें. प्रस्ताव — पश्चात्ताप. दूरदेशी पाहून — दूरवर विचार करून, दूरदृष्टि देऊन. बोलणें नमूद — बोलण्याप्रमाणें. प्रेष — निरोप, पत्र.

म्हणून ऐकून घेतलें, इतःपर कोणी गोष्ट बोलिलें असतां त्या पंगतीचा स्वीकार करावा लागेल.” मग सरीफभाईनें तितके बोलण्याचा समारोप करून बिराडास गेले. मासपक्षांत इंदुरास येऊन काळ जाहला. हें वर्तमान नारो गणेश यांस समजतां विचार केला कीं, या पायीं मृत्यूचें घर पाहणें प्राप्त. ते व्यर्थ यातना नरी कां भोगाव्या ? ऐसा विचार करून एके दिवशीं स्नान करिताना हातरूमाल होता त्यांतील कागद पाण्यांत भिजवून सुभानजी नाईक यास बोलावून तो कागदांचा गोळा स्वाधीन केला कीं, “ तुकोजी होळकरांस सांग कीं, हा गोळा फलाणें बिस्तानेच्या फलाण्यांत घाल आजपावेतो आशा होती आता शेवटलीच गोष्ट ऐकाल.” ऐसें बोलणें सुभानजी हुजरे यांसी बोलून स्नानसध्यादिक भोजन जहालें. त्याचे तिसरे दिवशीं देहावसान जहालें.

(६५) इकडे कारभार पाराजीपत व खडोपंत करूं लागले. राजकारण-संबधीं ललसोंटचे लढाईत महादजी शिंदे कच खाऊन ग्वाल्हेरीस गेले. त्या संघांत इस्माल बेग व गुलाम कादर यांनीं एक होऊन, गुलाम कादर जाबताखानाचा नातू, मालक व कारभारी व इस्मालबेग यांनीं पनास हजार फौज जमा करून, बड माजवून, दिल्ली हस्तगत करून, बादशहाचे डोळ्यांत सळ्या फिरवल्या. त्याकाळीं इस्माल बेग यांनीं बहुत रदबदल केलीं कीं, तुमचे मनात बहुत काळकूट (६४) त्या पंगतीचा स्वीकार करावा लागेल - त्याच्यासारखी तुमची अवस्था करीन. बिस्तान - बस्ता म्हणजे कागदाचा किंवा कापडाचा गट्टा. बस्तान म्हणजे तो गट्टा बांधण्याचा रूमाल किंवा त्यावर घातलेले कव्हर किंवा आच्छादन. बस्तान बसणें या रूढ मराठी वाक्प्रचारात तोच अर्थ आहे. ‘ बिस्तान ’ असा शब्द कोशातून सापडत नाही. कदाचित् ‘ बासन ’ असें मुळांत असण्याचाहिं संभव आहे. कपडे किंवा कागदपत्र ज्यात बांधून ठेवतात त्याला बासन म्हणतात. मोडी वाचनाची चूक होऊन ‘ बासन ’ ऐवजी ‘ बस्तान ’ असें वाचलें जाणेंहि शक्य आहे. फलाणे - कोणा एका विशिष्ट. आतां शेवटलीच गोष्ट ऐकाल - आतां नारोपत मेस्वाचीच वार्ता तुमच्या कानां येईल. “ तुकोजीने पुढे नारो गणेशाचे इतके हाल केले कीं, ते पाहून सर्वास मोठी कींव आली. तवे तापवून पुढें टाकिले, इत्तीचा साखळदंड गळ्यांत घातला. अगास बत्या लावल्या. मिर्चीची धुरी दिली. राखेचा तोबरा दिला. स्त्रीस व पुत्रास उष्णामध्ये उभे करून कानास चाप लाविले. खांद्यावर बंदुका दिव्या. तापल्या तव्यावर उभे केलें. तेव्हां तीस लाख रुपये कबूल केले. पुढें आणखी निकड लाविली. ” [मराठी रियासत भाग २ पृष्ठ २३.]

(६५) डोळ्यांत सळई फिरवणें - डोळे काढणें. काळकूट - वैषम्य हो. कै. ७

कसल्यास त्याचें उत्पादन करून आणखी कोणी बसवावयाचें असल्यास बसवा. परंतु हीनाग न करणें. तुम्हीं वजीर, तुम्हापासोन अशी अमर्यादा होण्यांत ईश्वरानें न राहनां तुम्हास फलादेश सत्वरच येईल. त्यानें न ऐकतां बडिलांचें उसणें ध्यावें या इरादियावर डोळे काटिले. तेव्हा इस्मलबेग तड खाऊन तीस हजार फौजे-निशीं उठोन गेला. दहा हजार फौजेनिशीं गुलाम कादर तेथें राहून वजीरात करूं ल.गले. हें वर्तमान पाटिलबावांस समजताच धोरले लखबा शैणत्री याजबराबर कंपू व फौज देऊन गुलाम कादराचे पारपत्यास रवाना केले. हें वर्तमान गुलाम कादरास समजल्यावर जरबेपुढें पाउळ न टिकता बाहेर पडला. लक्ष्मण अनंत यांनीं दिल्लीस येऊन पादशहाची बहुत खात्री केली. पादशहानीं प्रसन्न होऊन वजीरात पाटिलबावास दिली. नालखी व खळत भूषणादि जो वजिराचा मरातब तितक्या देऊन ग्वालेरीचे आलीकडे आले होते. तेथें तीन कोस पाटिलबावांनीं सामेरें जाऊन मरातब ग्रहण केला. मग लक्ष्मण अनंत यास गुलाम कादर याचे बदोबस्त करण्यास म ॥ निव्हेस त्याचे मागें लागण्याची आज्ञा जाऊन कौशा फकीर याजला वजिराची मुत्तलफाची सोंप करून पातशाई सलतनतीचे दरोबस्त महालची बहिष्कार फकीर मजकूर याजफडे करून पादशाई खर्चाचा व दिल्ली शहराचा बंदो-बस्त आंगला केला. व लक्ष्मण अनंत हे गुलाम कादराचे पिच्छा करून एका कब्रिस्त बरबाद केला. जातीनें पळून गेला. त्याचे शोधास हेर लाविले. चोहों सहा महिन्यांत (एक) उजाड खेडें, पाच चार घराची वस्ती, तेथें एका पटवारी याचे घरांत राहिला होता. तों यांनीं महालात गावगना द्राही घराघरास उडद्या (६५) त्याचे उत्पादन करून - त्यास गादीवरून काढून टाकून. परंतु हीनाग न करणे - वाटल्यास हा काढून दुसरा बादशहा बसवा, परंतु याची आंगे हीन करूं नका. म्हणजे ह्याचे डोळे काढू नका. ईश्वराने न राहता - ' ईश्वरातें न राहता ' असा मूळपाठ असावा. ईश्वरास न आवडून. फलादेश - फळ, प्रत्यय. उसणे घेणें - बदला घेणें, परतफेड करणें, उद्दें काढणें. इरादा - हेतु. तड खाऊन - सगावून, बियरून. वजीरात - वजीराचा कारभार, दिवाणगिरी. कंपू - युरो-पियम सरदारांच्या हाताखालीं कवाईत शिकवून तयार केलेलें पावदळ सैन्य. फौज - घोडदळ. (सध्यां आपण ' फौज ' हा शब्द सर्वसामान्य सैन्य याअर्थीं आपणतो; परंतु मराठेशाहींत ' फौज ' याचा अर्थ फक्त घोडदळ असाच होत असे.) जरबेपुढें - कवाईती कपूर्या तोफांच्या मान्यापुढें. जरब - तोफ. मरातब - सन्मान चिन्हें. पिच्छा करणें - पाठलग करणें. पटवारी - कुलकर्णी. उडद्या - बर्धी, ताकीद.

फिरविस्त्या होत्या की, जो गुलाम कादर दाखवून देईल त्याजला पंच हजारांची कागीर देऊन बादीष केली जाईल. आशा दुराशा त्यांत कायथाची जात. पटवर्णी कायथ होता. त्याने गुलाम कादराची दिलजमाई करून इकडे लक्ष्मण जमनाळकडे प्रेष लाविल्ल की, गुलाम कादर आमचे घरी आहे. दोनशें स्वार पाठवावें त्याचे स्वार्थीन करून देतो. तेव्हा दोनशें स्वार पाठवून हस्तगत करून पाटिलबुवापाशी पांचून दिव्हा. अलीबहादर आलियावर त्यांचा बस न बसे तेव्हा सुभेदार यांणी हिम्मतबहादर याजला हमराई करून शिंदे शुद्ध सरदार ठेवून मुखत्यारी अलीबहादरकडे आणावी या राजकारणास अग्रसर केला. त्याने मास पक्ष परिश्रम करून नमूद सिद्ध केला. हें वर्तमान पाटिलबावास समजल्यावर हिमतबहादर हस्तगत करावा, या कारस्थानास लागले. हस्तगत करून आणीत होते. येतांना अलीबहादराचे फौजेतून आले. त्याने जरीपटका शेंपनास हात (दूर) पाहून घोडियावरून उडी टाकून जरीपटक्याखाली जाऊन बसला. तेव्हां अलीबहादरास बहुत कठीण पडले. पाटिलबावांनी निरोप पाठविला की, अशा लेकरपणानें प्राप्त कसा लागेल ? यानीही उत्तर पाठविले की, “ आपण वडिलाचे हातचीं माणसें. तेव्हां आमचेकडे लेकरपणा खराच, परंतु जरीपटक्याचा आश्रय केला, आम्ही न आणित्तां त्याने केला, तेव्हां आता जें होणें तें विचारानेंच होईल.” असे उत्तर पाठविलें असताही पाटिलबावांचा दुराग्रह विशेष पडून कपू बमय फौज अलीबहादरचे सभोवते फिरवून दिले. तेव्हा अलीबहादर यांणी मुत्सद्यांस बलावून कौसल केलें.

(६५) बादीष - सन्मान. आशादुराशा - लोभ कायथ - कायस्थ. हिम्मत बहादर याजला हमराई करून - हिम्मत बहादराला सामील करून घेऊन. शुद्ध सरदार ठेवून - फक्त सैन्याची सरदारी त्याकडे राहावी. बाकी लढाई, तह करण्याचा आखत्यार त्याकडे राहू नये. ती मुखत्यारी अलीबहादराकडे असावी, असें राजकारण तुकोजी होळकरानें केलें. या राजकारणास अग्रसर केला - या राजकारणाचा पुढारीपणानें उपक्रम केला. असें घडून यावें यासाठी पुढाकार घेऊन खटपट केली. त्याने - हिम्मतबहादरानें. नमूद - कारस्थान. लेकरपणानें - मुख्य अविचारी वागणुकीनें. अलीबहादर म्हणू लागला की, हिम्मतबहादर हा सर्वांत अष्ट अशा पेशव्यांच्या जरीपटक्याखाली आश्रवास किंवा अभयार्थ आला आहे. म्हणून त्यास तुमच्या दहाली करता येत नाही. या अलीबहादराच्या बोलण्याला उद्देशून हा लेकरपणाचा टोमणा आहे. प्राप्त लागणें - शोबट लागणें, निभाव लागणें. सभोवतें फिरवून दिले - अलीबहादराच्या सैन्याला शिवाच्या फौजेनें व कपूनें वेढा दिला. कौसल - कौन्सिल या इंग्रजी शब्दाचा अपभ्रंश. कौसल - लक्ष्मण.

संदाशिवपंत अवसरकर पुरंदर्यांचे तर्फेचे दिवाण व आप्याजीपंत दामले खासपत-
 कीचे दिवाण व भिकाजीपंत पाळंदे फडणीसांकडील असे गणनीय माणसें जमा
 करून विचार केला. कोणी बोलला, असामी त्याचे स्वाधीन करावी, कोणी काहीं,
 इदमथ जहाले. त्यांत भिकाजीपंत पाळंदे फडणीसीकडील यांणीं अग्रसर होऊन
 बोलले कीं, “ हिंमतबहादरास द्यावयाचा नाही. यांचें सोईनें होणें असेल तें हो.
 श्रीमंतांचे राज्याची बडती दौलत. तें पक्षीं शिंदे आगळीक करतील असें होणार
 नाही. कदाचित् तमावर चढून आगळीक केल्यास मरून मिटू. मार्गे शिंदे यास
 पुसणार बळकट आहेत. श्रीमंताचे दौलतीचे कायर्मांत शिद्याचें शिंदेपण राहणें
 कठीण पडेल. आपले हातें आसामी देऊन श्रीमंतापासून मुकाबला कबूल करणार
 नाही.” अशा निर्धारची गोष्ट सांगून उठले. हे वर्तमान येशवतराव निंबाळकर
 अफळोजचे राहणार, पदरपुरानजीक, आठशें स्वाराचें पथक, महादजी शिंदे याज-
 पाशीं होतें. त्याणीं (ऐकून) नौबत देऊन आपला गोट जावळून अह्लीबहादर
 यास सामल जहाले. अह्लीबहादर त्यांचे गोटास जाऊन त्याची खातर बहुत केली.
 एकच उत्तर केलें कीं, “ शिंदे याणीं आम्हास पैक्याची कमी (केली) म्हणून
 आलों नाही. तुमचे सकेतें इरादा बसून गोष्टीचा ठराव जहाला, हें वर्तमान ऐकून
 श्रीमंताचे राज्यांत रहातो, दुसरे सल्ला बदनेक, याजवर अतःकरण प्रसन्न होऊन
 तुमचे करण्यास सामल जहालों. ” परस्परे शिष्टाचार होऊन हीच सल्ला मुस्तकीम

(६५) असें गणनीय माणसे - अशी गणनीय माणसें. गणनीय - प्रतिष्ठित,
 जबाबदार. इदमथ - 'इदमित्थम्' या संस्कृत शब्दांचा अपभ्रंश, इदम - हे.
 इत्थम - या रीतीनें. याचे सोईनें - ही गोष्ट मान्य करून मग इतर पर्याय काय
 काढता येईल तो काढा बडती दौलत - उत्कर्षकाल, होत काळ. तमावर
 चढणें - ईर्षस, पेढणें. तम - ईर्षा. मरून मिटू - तोड देऊन लढतांना
 मरून जाऊ. आपले हाते आसामी देऊन श्रीमंतापासून मुकाबला
 कबूल करणार नाही - मी आपल्या हातानें आसामी म्हणजे हिंमत बहादरा-
 सारखा मातबर माणूस पारिपत्याकरिता शिद्याचे ह्वाली केला, तर श्रीमंत माझा
 मुकाबला करतील म्हणजे मला जाव विचारतील त्या रुजवातीस आपण तयार नाहीं
 असें पाळद्यानें स्पष्ट सांगितलें. खातर - खात्री, खातरनिश्चा. तुमचे सकेतें
 इरादा बसून गोष्टीचा ठराव जहाला - तुमच्या इशान्याप्रमाणें कारस्थान
 धरूं शालें. दुसरे सल्ला - दुसरा विचार. श्रीमंतांच्या विरोधी अशा गोटांत
 सामील होऊन राहण्याचा. बदनेक - विश्वासघाताचा, गैर इतबारीपणाचा.
 मुस्तकीम - कायम.

जहाली. तेन्हां पाटीलबावांची निकड पडली. बराय मसलत सुबेदारांकडे प्रसरहीं शिंदे यांनी पाठविला की, “ आपण वडील आहा मुखास समजून सांगा. बाकी हरामखोर ज्या रीतीनें हस्तगत होईल त्या रीतीनें करू, तोफेचे तोंडी देऊ, आपण शब्द ठेवाल, याजकरितां आपलेही कानावर घातलें आहे. ” यांनी उत्तर पाठविलें की, “ मूल खरेंच, परतु धन्याचें, यद्यपि अमार्गही असल्यांस त्याची अमर्बादां करणें आपल्यास असकच. या (?) ही गोष्ट तर मार्गाची दिसती. तेन्हां याच विचार होऊन न्हवें हें उचित. ” मग पाटीलबावा यांणी तुम्हांकडल कोणी ब्रह्म-वयास पाठवा म्हणोन सांगून पाठविले. त्याजरून भिकाजीपंत पाळदे बोलावयास पाठविले. व पाटीलबावाशीं बोलणें पडलें की, आपसात बवेडा होऊन आज-पावेतो श्रम साहास करून श्रीमताचा रबाब जमविला, क्रोड रुपयांचे खर्चात आलों, या गोष्टी ध्यानास न येता या हिंदुस्थानांत अनुपगीर गोसाव्यासारखा सोधा पाठीस घाडून जमलेला लक्ष ब्रिचडू पाहता हें आम्ही घडू देणार नाही. ज्या रीतीनें हस्तगत होईल त्या रीतीनें करू. यासाठीं श्रीमतांनीं आम्हास तोफेचे तोंडीं दिल्लेयास कबूल आहे. ” मग पाळदे यांणी उत्तर केलें की, “ आम्ही त्याजला बोलावून आणिलें असें जहालेंच नाही. त्यानें जरीपटक्याचा आश्रय केला असता प्राण वांचिल म्हणून आला घरचे दबावणीच्या जरबा खाऊन तुमचे स्वाधीन लेकुरू.

(६५) सल्ला - विचार. बराय मसलत - मसलतीसाठीं प्रसर - प्रेष, निरोप. हरामखोर - गुन्हेगार. वेधे हिम्मतबहादर. असकच - अशक्यच. या - अथवा, व. रबाब जमविला - रबाब, प्रतिष्ठा वाढविली. सोधा - सोदा, डाविस माणूस. ‘सोदा’ ही उत्तर हिंदुस्थानांतील लष्करांतील लुटारू लोकांना दिलेली एक सजा आहे. लक्ष - ‘नक्ष’ असें पाहिजे नक्ष - वरचष्मा, कीर्ति. घरचे दबावणीच्या जरबा खाऊन गोष्ट सांगणे प्राप्त - ‘घरचे’ ही मोडी वाचनाची चूक. ‘याचे’ असें मुळांत असले पाहिजे. याचे दबावणीच्या जरबा खाऊन म्हणजे याच्या दमदाटीमुळे जरब म्हणजे भीति खाऊन जर लेकुरू म्हणजे अस्त्रिबहादर तुमच्या स्वाधीन होईल म्हणजे तुम्ही सागाल तसे ऐकू लागेल तर त्याच्या शौर्याची परीक्षाच होऊन गेली असें समजावें लागेल ! शिंदे घरचे परिचयाचे, त्याच्या दरडावणीनें जरे आम्ही इतके इतकल होऊन जाऊ, तर बाहेरचे परके इराणी दुराणीसारखे शत्रु वेऊन त्यांनीं आम्हांस दमदाटी करावयास सुरुवात केली तर स्वतःचे प्राण वांचविण्यासाठीं आम्ही ‘आमचे प्राण वांचवा, वाटस्यास आमच्या फौजेचीहि बळती करून न्या’ असेंहि आम्ही सांगू!! हें कसें शक्य आहे ! श्रीमतांनीं जरीपटक्याचा अधिकार देऊन आम्हांस पाठविले ते आम्ही बावळट भिजे नव्हे म्हणूनच.

तेव्हा वरवीं पुण्यास जाई नांत पडली असतां आपले प्राण बांचविण्याविशींही संवत्सारी गोष्ट घडविलें प्रसन्न. तेव्हां श्रीमंतांनीं जरीपटका सोपला हें चुकून केलें झालें असें दिसून येते. श्रीमंतांस कारण्यास दोष सिद्ध करून दाबत आयुष्य बेप्रमीच्या पुण्यास जाऊन जांचवें या संवत्सारी विचार. आपले यासी फिरोन गोष्ट सांगितली तेव्हां पुढे घडली हें कळतच आहे. हिंमतबहादरास घेऊन श्रीमंतांपाशीं जाऊं देवेंच याचा इच्छाफ होईल. परंतु तुमचे स्वधीन करणार नाहीं. ” अशा तंतव्याच्या गोष्टी सांगोन उठोन आले. पुढें सुभेदारांचे विचारों पुरी पडणें कठीण, येरवीं फटीलबाबा आगळीक करून तुम्हांशीं विवडनितो असें घडत नाहीं, परंतु सर्वांपरी खराब करील, देण्याचें पेंचांत येऊन मु (१) काबलीस पाठवावें हेही ठीक नाहीं. यास्तव हिंमतबहादर, फारस्थानी माणूस, मोहरा हातीं लागला आहे, याजला अप्रसर करून बुदेलखडांत जावें. असा मनसबा सिद्ध करून अल्लीबहादर बुंदेलखंडास गेले इकडे नारो गणेश प्रकरणीं व अल्लीबहादर प्रकरणीं पाटीलबाबांचे मनांत दंश होताच. सुभेदारही आपले ठिकाणीं सारंगिकित. परंतु शिष्यांचे दौलतींत भाणसें चांगलीं. त्याणीं विचार करून पाटीलबाबास बुद्धियाद केला, “ आपण चाकर श्रीमंतांचे. खख फौज, पनास हजार पायदळ व पांचशें तोफा घेऊन मुक्त्या-

(६५) श्रीमंतांचे करण्यास दोष सिद्ध करून - श्रीमंतांनीं आमची नेमणूक केली, ती चुकीची केली असें जर आम्ही आमच्या कृतीनें सिद्ध केले तर सवध आयुष्यभर आम्हास बेशरमीचा डाग कळक लाऊन घेऊन जगावे लागेल. आपले यासी - आपल्या मागणीस. फिरोन गोष्ट सांगितली - अनादर केला. पुरी घडली हे कळतच आहे - आम्ही आमचें जे उत्तर सांगितलें, त्याचप्रमाणें आम्ही मिश्रित अखेरपर्यंत वागणार. पुढें सुभेशारांचे विचारे इ० - पाळदे व अल्लीबहादर बार्मी सुभेदाराचा म्हणजे तुकोजी होळकराचा सल्ला घेतला तेव्हा तुकोजी होळकर म्हणाला, “ आपण केली ही गोष्ट येथें शिष्याच्या सगतींत राहून निभावणें कठीण आहे. धिंदे आतां प्रत्यक्षच तुम्हावर हल्ला करून हिंमतबहादराला पकडून घेईल हें घडणार नाहीं. परंतु तो तुम्हांस सर्व तऱ्हेनें नुकसानांत आणील. व मग तुम्हांस पुन्हा सैन्याच्या खर्चाकरता शिष्याकडेच माणूस पाठवावा लागेल. त्वासारखी अकामानास्पद गोष्ट घुसरी नाहीं. करता हिंमतबहादर हा बुंदेलखंडाचा मंत्रीतगार आहे. तिकडील मुयूख जिजावा व फौज फेडावी. म्हणजे फौजेचा खर्च तिकडील संवत्सारीतून काढावा म्हणजे शिष्याकडे तोंड वेंगाडावें लागणार नाहीं व आपलें बरचष्मा व स्वातंत्र्य कायम टिकेल. ”

रीचे काम करितो. श्रीमंतांची मुबादल्यांत. तथापि श्रीमंतांची चिटी आली असतां एका घोड्यानिशीं हजार घोडे हा श्रीमंतांस भरंवसा व आपलेही शील असेंच. याजवर श्रीमंतांची प्रकृति होऊन प्याद्याचे फर्जी केले. त्या भरंवशास अल्लीबहादर याचा असा व्यवहार होऊन, काढून दिल्यासारखें, आणि सुभेदाराशीं ही किला-फाची वृद्धि करून, तेही साहेबसुभे, केवळ तैनाती करून राहणार नाहीच; एरुब श्रीमंतांशीं हरामखोरीस पात्र होऊन वेगळे पडून कोण्या कलावर उंट बसेल, तेव्हां कृत परिश्रम व्यर्थ जाऊन रबावास खामी पडून हरामखोर असे वानऊं. यास्तव होळकर आपले भाऊ, त्यांणी आपले घरीं पाहिजे तसें केलें (तरी) त्यांसी आपल्याशीं कारण तें काय ? यांसी मेळ घालून एक विचारें धोरण चालवों. यांत अल्लीबहादर प्रकरणीं (जा) हाहा व्यवहार याजवर माती पडून सुभेदाराचे मिळ-ण्यांत शीळास बद्ध येणार नाही ” ही गोष्ट पाटीलबाबाचे गळीं उतरून याच मनसुब्याचे पैरवीत राणेखान भाई याजला घालून सफाई करून पुढें राजकारण होणें तें एक विचारें होत असावें असें कायम जहालें पुढें इस्मायलबेग तीस हजार स्वार व लाख पायदळ व पाचों तोफेनें नबाब कूलीखां व अफरासखां इत्यादि नजीबखानाचे चेले फौजबंद तितके साम-दाम-दडभेद करून पिशर्वांत घालून त्यांचा जागा व सलतन समेटून नार जालेर या जिल्ह्यात येऊन जयपूरचे राजास उपद्रव आरंभिला. बंदोबस्तास बापू होळकर दहा हजार फौजेनिशीं व शिद्या-कडील अंबोजी इंगळे असे रवाना जाले. शिखाचा व इस्मायलबेग याचा शि-शिख होता. याजमुळें शिखाचे तोंडावर काशीराव होळकर व शिद्याकडील बाळोजी इंगळे वीस हजार फौजेनिशीं उभयता सरदार रवाना केले. इकडे इस्मायलबेगाशीं बापूजी होळकर (व) अंबोजी इंगळे यांशीं मुकाबला होऊन दुरावरचे पाटणा- (६५) कोट्यावधीचे मुबादल्यात - कोट्यावधी रुपये वसूल होतील अशा मुलखाचे मालक, धनत्तर, कोणावर अवलंबून नाही असे. साहेब सुभे - मोठे सरदार. तैनाती - नोकऱ्या, सांगकाम्यासारख्या चाकऱ्या. कोण्या कलावर उंट बसेल - कोण्या कलावर उंट बसेल तें सांगवत नाही म्हणजे आपलें दैव कसें फिरेल तें सांगतां येणार नाही. स्वामी - मुकसानी. वानऊ - वानिले जाऊ; असा आपला लौकीक होईल. वानणें - कौतुक करणें. याच मनसुब्याचें पैरवीत - हा मनसुबा किंवा ही मसलत सिद्ध करण्याच्या कार्यांत. चेली - घरच्यासारखा, मुलासारखा पाळलेला माणूस, पालकपुत्र, शिष्य, चेलेदारगीर. पिशर्वांत घालणें - सामील करून घेणें, कुटांत मिळून घेणें, घशात घालणें, फक्तणें. नारजाळेर - ' नारनोद्ध ' असें मुळांत असेल ? शिलशिला - सख, दळमपळ.

वर लढाई सुरू जहाली शिवांकडील पलटणे होती. तोफांचे लढाईत आपली फौज थिजली दिवस थोडा राहिला, अस्तमानों लढाई महकूब होऊन आपलाले जागां मुम्तकीम राहून सूर्धेदय होतांच गोळा फिरून सुरू जहाला. मग अंबोजी इंगळे व बापूजी होळकर यांणीं विचार केला कीं, तोफांचे लढाईत आपल्या वस्तू पुरी पडेल असें नाही. तेव्हा घोडे घालावे. यात ईश्वर यश देईल तो देऊ. असा खचितार्थ करून एक्या बाजूस बापूजी होळकर, एक्या बाजूस अंबोजी इंगळे, पाठीचे बाजूस पेंढारी (असे) तीनरूख शह घालून हल्ला केला. तेव्हां इस्मायलबेग कायल होऊन शिकस्त जहाला. लाख स्वार जिकडील तिकडे जाऊन जिवंत धरून आणला. तोफखाना वगैरे दरोबस्त हस्तगत जहाला. फत्ते जहाली.

(६६) पुढें मारवाडवाले जमाव धरून काकडावर आले. अजमेर जागा आपली प्राचीन साधावी व जयपूरवाल्याचेही महाल दाबावे. (असा इरादा) हें वर्तमान मथुरेस सरदारस समजल्यावर मारवाडवाल्याची जरब जयपूर प्रांतीं लालसोटचे लढाईत बाबद गालद होती याजमुळें पाटीलबावा (स) संकट वाटून फौज वीस हजार, त्यात गोपाळराव चिटणीस व जिवबादादा प्रमुख तैनातीस डबाईचा कपू असे रवाना होण्याची सिद्धता होऊन मुभेदाराफोड आले. ' मारवाडवाल्यानें डोकें उचकले आहे. अजमेर घ्यावी हा त्याचा इरादा आहे. त्याचे मुक्ताबल्यास फौजेची योजना जहाली आहे. आपलेकडील फौज व सरदार जंमयत यावी. असें बोलणे पडलें तेव्हां इस्मायलबेग धरल्यावर शिखाचे फौजेचे मुक्ताबल्याचे कारण राहिलें नाहीं. काशीराव होळकर व बाटोजी इंगळे पटाळ्याहून हुजूर येऊन दाखल जहाले होते. काशीराव होळकर मारवाडांत रवाना करून बापू होळकरास पत्रें गेलीं कीं, तिकडील मसलत समारोप होऊन इस्मायलबेग हस्तगत जहाला. ते पक्षां तुम्हीं फौज पेंढारी याजसुद्धां काशीराव यास मारवाड प्रांतीं जाऊन समल व्हांवें. अशीं पत्रें रवाना जहालीं काशीराव होळकर व शिवा-

(६५) थिजली - कचरली, बेहिम्मत झाली. दवली. आपल्या वस्तु - आपल्या-च्यानें. खचितार्थ - निश्चय, सकल्प. तीन रुख - तीन तोडानें, तीन बाजूनें. शिकस्त - पराभव. शिकस्त झाला - पराभूत झाला.

(६६) सरदारस - शिंदे वांघ. लालसोटचे लढाईत बाबद गालद होती - ' लालसोटचे लढाईबाबत गालद होती, ' असें मुळात असलें पाहिजे. लालसोटचे लढाईत महादजी शिवाच्या झालेच्या प्रचंड पराभवामुळे मारवाडवाल्यांची जरब जयपूर प्रांतीं गालद होती, त्यामुळे इ. गालद - जोरावर, प्रचंड. डबाईचा - डीवांइनचा. डोकें उचकलें - आन्धान देणें, बंड करून उठणें.

कडील सरंजाम अजमेरीवर मुकाबल्यास दाखल जहाले. तो बापू होळकर यांसी पत्रे पोंचाऊन अबोजी इगळे यांसी पाटीलबावांनीं हुजूर बलावलें तेव्हां इस्मायल-बेग याजला घेऊन मथुरेस गेले. बापू होळकर फौज बमय पेंढारी बमय काशीराव होळकर याजपारीं दाखल जहाले. मारवाडवाल्याचा मुकाबला घालून एक लढाई होऊन मारवाडवाल्यास हटवून मेडत्यावर नेऊन घातले. हें वर्तमान राजास समचून त्याणीं आपले भाईबेट्यांस बलावलें तेव्हां तुम्हांकडून कांहींच बनून आलें नाहीं. मग राठोडाचे फौजेत जाटाचे गणनीय माणसे होतीं त्यांस वीरश्री पडून आठशें असामी रजपूत याणीं केशन्या करून मरणोन्मुख जहाले. लढाईची तयारी शिंयांकडील फौज जरब खाऊन (होती) तथापि त्याणें नक्षा बाधून उभे राहिले. पुढें पलटणें. पलटणापुढें रणगाड्याचा जंजिरा. यापुढें तिकाण्याचें गोखरू. असा जाबता तोफांचे गोळ्यांत करून कपूचे एक एक बाजूस गोपाळराव व जिऊबा-दादा. होळकराची फौज त्यास गणनीत नाहीं. बापूराव व काशीराव अदकोसाचे

(६६) बमय - सुदां, सह. जाटाचे - जाटाची. गणनीय माणसे - मानकरी, नांवाचे, ईरेचे एकाडे. केशरी करणे - मारू किंवा मरू असा निश्चय करून रजपूत प्राणपणाच्या लढाईस उभे राहात, त्यावेळीं ते केशरी पोशाख परिधान करीत असत अगर छातीवर केशराच्या गधाचा पजा उठवून घेत असत. नक्षा बाधून - ईर धरून, वीरश्री धरून. किंवा 'नकाशा बाधून' असेंहि होईल. नकाशा बाधणे - व्यूह रचना करणें. रणगाड्याचा जंजिरा - रणगाडे आणि तोफा. जंजीर - या शब्दाचे तोफ आणि साखळदड असे दोन अर्थ आहेत. म्हणून 'साखळदडानें एकमेकास जोडलेले रणगाडे' असाहि अर्थ होऊ शकेल. तिकाण्याचे गोखरू - तिकार म्हणजे पोलाद. विल्सनच्या कोशात दिलेल्या गोखरू या शब्दाच्या अर्थावरून हल्ला करून दौडत येणाऱ्या घोड्यांच्या पायांत पोलादी काटे शिरवून त्यांची गति कुठित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला हें स्पष्ट दिसतें. विल्सनचा अर्थ असा a large kind called गोखरू टाकिनी bars a fruit of a triangular shape with prickles at the angles, and hence the same name is given to the iron crowsfeet thrown on the ground to check the advance of the cavalry. असा जाबता तोफांचे गोळ्यांत करून - ? होळकराची फौज त्यास गणनीत नाहीं - होळकराची फौज त्याच्या खिसगणतीत नव्हती. म्हणजे होळकरांच्या फौजेला त्यानें कुल्लुकांघ गणून त्यांस महत्त्वाचें काम न सागता रणांगणामागें अर्धा कोस ठेवले होते.

शिंदेबाईने उभे होते. तेव्हां राठोडानीं घोडे बसले कातले ? आणखण्ण गाळ्या घेऊन उजवे हस्तीं हुका (!) डावे हातीं जनीन आणि चालीनें गेले. रणगाडे तरवारीनें तोंडून तोफांवर तरवार चालविठी. सफे कोठेही अक्षरे न बोलता गेले. गोपालराजजी व जिवबादादा तीन कोस परास्मुख जहाले. तेव्हां डबई भयभीत होऊन काशीसह व बापू होळकर उभे होते, त्याजपशीं येऊन टोपी आपटली. “ बंदनक्षत्र व मुफतान माझे होत नाही. सरदार आहां (आतां) चांगले दिसेल तें करावें. ” मग बापूमाहेबानीं बाळसाहेबांस ठिकणीं उभे करून, चार हजार स्वार निवडका घेऊन घाडे घातले. रजपूत गोळा, छरा, सांगिन यांत निमे खपलेच होते. निमे राहिले त्याणीं हल्ला बापू होळकराचा गोल उठला हें पाहून पलटणचा मुकाबला सोडून याजवर आले. भेळाभेळ होऊन चार घटका समरगणीं भाला, बंदूक यांचे काम पडलेंच नाही. एकमेकांचें गळा हात घालून घोड्याखालीं येऊन तरवार, (६६) तेव्हां - अशा स्थितींत. आडणचा गाळावा घेऊन - मुळांत ‘ अफुचा गाळावा किंवा गोळ्या घेऊन ’ असें असलें पाहिजे. लढाईत बेभान होऊन लढता यावे म्हणून उत्तर हिंदुस्थानांत अफू इत्यादिकाचा अम्मल करण्याची चाल असे- चालीने गेले - दौडत चाल करून गेले राठोड वीरानीं बेभान होण्याकरतां अफुच्या गोळ्या खाल्ल्या. व उजव्या हातीं हुका धरून ओढीत, आणि डाव्या हातांनें घोड्याचा लगाम धरीत ते बेदरकारपणें शिंद्याच्या फौजेवर येऊन पडले. तथापि हुका या शब्दाचा हातगोळा असा एक अर्थ आहे. व तोच वेधे खरा शोभून दिसेल. म्हणजे असें कीं, डाव्या हातात घोड्याचा लगाम व उजव्या हातांत दारूचा बाँब-गोळा धात्रुवर फेकून मारण्यासाठीं अशा पवित्र्यांत राठोड बसवत आले. आर्षी हातांतील बाँब फेकून नंतर शिंद्याशीं प्रत्यक्ष मिडतच त्यांनीं तरवार चालू केली. रणगाडे तरवारीनें तोंडून ३० - रणगाड्यावरील लोक तरवारीनें मारून, तोफावरील गोलदाजहि तरवारीनें मारले. सफे कोठेही अक्षरे न बोलता गेले - बाण्यता किंवा हाकाहाक होण्याच्या आंत. याप्रमाणें पवित्र्यां साकून राठोड वीर परतही गेले. परास्मुख झाले - पळाले. टोपी आपटली - वैतागानें सर्वनाश झाला अशा प्राग्यानें डोकीची टोपी काढून त्यानें जमिनीवर आपटली. पुण्या काळीं अर्शाच वदति होती. शाहूराजनेंहि, वसईच्या मोहिमेंत आपले चाळीस हजार मराठे गेले, त्यासवर्षीं इम्रज वकिलासमोर जागा करतांना डोकीचें पागांठे काढून जमिनीवर आपटल्याचा प्रसंग सुप्रसिद्धच आहे. बंदनक्षा - काळीमा, दुर्लौकिक. गोल - जमाव. गोल उठणें - जमावच्या जमाव उठणें. भेळाभेळ - सरमिसळ.

कटार, दास अश्वनिशी रजपूत एक जाऊं न दिव्हा. चार पांक्कों संगडे खूँ देऊन आपलेकडील महल्योजी पिगळेसारखी दोन तीनशें नांवाचीं माणसं कायसं आलीं. येस्येसराव महाराज, बारा वर्षांचें वय, प्रथम तरवार तेथें केली. आबाजी खंडेसव पारनेरकर फडणिसाकडील यंत्रिणी तरवार चांगली केली त्या पांक्कसा रजपुतांचे लढाईत माणसांमाणसांची परीक्षा जहाली. खेत कायम करून शाहजनें काजवून सुभेदारसी, कागद शाई हजर नव्हती सबब कोळसा उगाळून, चिठी लिहिली. यात माव रजपुतांच्या केशन्या पाहून शिंघाकडील फौज तीन कोस पळाली. कपू बरबाद जहाला. मग डबई आम्हाशीं येऊन बोलला कीं, नक्षा व कारखाना माझा बुडतो असें नाहीं. सरदार आहा, चांगलें ते दत्ता. (मग) आम्हीं घोडे घातले. श्रीमार्तंड कृपेनें फत्ते जहाली. यांतील खरें खोटें डबई पाटील बावांस लिहील. अशी चिठी लिहून साडणीस्वाराबराबर रवानगी केली. मग डबई याणें आपले बेड्यांत जाऊन सरदार पळाले होते त्यांकडे साडणीस्वार पाठवून बलावून आणून मग लढाई खतल जहाली त्याची खुषी होऊन त्याणीं आपले परे पाटीलबावस पत्रें लिहिली. डबईनें जे सरदार येथें जाजती देऊन पाटीलबावस जाळें वृत्त वास्तविक लिहून पाठविलें कीं, तुमचे फौजेकडून काहीं एक जहालें नाहीं. होळकराकडील संरजाम नसता तर करणें त्याचा कारखाना बरबाद होऊन बदनक्षा मुलुखभर होता. याणें मात्र वास्तविक लिहिलें होतें.

(६७) नंतर गोपाळरावजी व जिउबादादाचीं पत्रें पाटीलबावांस जवळ पोंचून स्फीत्यर्थ पाटीलबावा मुत्सदी मडळासह पत्रें घेऊन सुभेदारांकडे आले. बिचोण्यांत

(६६) खपू देऊन - खपू दिले, मारले. खेत कायम करून - आपल्या सरदारांचे व सैनिकांचे मुडदे रणांगणावर लांबवर कोठे कोठें पडले आहेत त्याचा तलास लावून, शहाजन - जयवाद्य, जयसूचक वाद्य. बरबाद - नष्ट. बेड्यांत - बेहण्यांत. बेहडा - कारखाना येथे अथ तोफखाना, तोफखान्याचें शिबीर. आणून - आणलें. खतल - खतम असे पाहिजे. खतम - समाप्त. लढाई खतल जाहली त्याची खुशी होऊन - ' लढाईत शत्रूची सपूर्ण कतल म्हणजे कतल झाली. त्याणे खूष होऊन ' असाहि अर्थ होईल. डबईने जे सरदारांस येथें जा जती देऊन - ? करणे त्याचा कारखाना बरबाद होऊन - ' करणेलाचा कारखाना ' असें तर मुळांत नसेल ? म्हणजे कर्मल डबाईचे कवावती कपू.

(६७) स्फीत्यर्थ - फिदी फिदी हसण्याकरता, होळकराची फजिती उडवण्याकरता, किंवा आपल्या फौजेचा दिमाल दाखविण्याकरतां. स्फीति - दम, प्रतिष्ठा, ऐद. बिचोबा - लहान विन खांबी तबू.

पूकांती बसून पत्रे वाचून दाखविलीं. सुभेदार श्रवण करून हांसून उत्तर केलें कीं, “ श्रीमतांचे प्रतापें करून शिंदे, होळकर ज्या समरगणांत तेथें अपेशाची दाद ती काय ? बाकी कच्छे व राठोड माझ्या बापानें शंभर वेळां पाय पसरून मारलें आहेत ! हे तुमचे आमचे पाहिले ऐकिल्यांत (आहेच.) ” मग चिमणाजीबापूस आज्ञा करून बाळासाहेब व बापूसाहेब यांची चिठ्ठी आली ती दाखवा म्हणोन सांगितलें. मग ती चिठ्ठी पाहून व डबईचें पत्र महादजी शिंदे यांस आलेंच होतें व यांचे चिठ्ठींतही खऱ्याखोऱ्याचा हवाला डबईचें पत्रावर होता (मग) पाटीलबाबा मनचे मनांत समजून सर्द जहाले सुभेदाराचे बोलण्यावर उत्तर होऊ पावले नाहीं. पानसुपारी अत्तरगुलाब शिष्टाचार होऊन आपले फौजेंत गेले.

(६८) पुढे देशीं टिपूवर फिरगी आले ते समयीं श्रीमताकडे टिपूकडून व फिरंगी याजकडून वकील मदत करण्याविशीं आले. तेव्हा नाना फडणीस यांणीं विचार केला कीं, टिपू आपले ठिकाणीं मुस्तकीम राहिल्यास पुण्याचा दरवाजा आहे ते पक्षी आपण इग्रजास नादीं लावून (ठेऊन) मदत मात्र टिपूची करावी. अशी मसलत सिद्ध करून हरीपततात्या याज समागमे पनास हजार फौज देऊन रवाना केले. या स्वारीस मोहीमशीर महर्गता अशी झाली कीं, दाणे रुपयाचे पावशेर भाव मात्र चारा अब्याचीं पाने वगैरे वाळलेलीं रुपयाची टोपलेभर. आणि टिपू फिरंगी मिळून पाच लक्ष जीव मसलत दिवसेदिवस वाढत चालली. नाना फडणीस याणीं हरीपततात्याचे खर्चाची मदत करण्यास कमी केली नाहीं व हरीपततात्यानीं दुतर्भा पैसा उत्पन्न करण्यास कमी केलें नाहीं. परंतु मोहीमशीर फौजेस, घरीं हून मदत व मागितला पैसा अशा महर्गतेत कोठून पुरणार ? तेव्हां फौज गळून मसलत जड पडली. हे वृत्त पुण्याहून वक्तिलांनीं शिंदे यांस

(६७) दाद - वार्ता, बात. पाय पसरून - कांहीं श्रम न पडल्यासारखे, जागचे उठावेहि न लागता. माझ्या बापाने - थोरल्या मल्हारराव होळकराने. सर्द होणे - थिजणे, खजील होणे

(६८) पुण्याचा दरवाजा आहे - पुण्याला म्हणजे पेशव्याच्या राज्याच्या घराला एकतन्हेने दरवाज्यासारखा आधार आहे म्हणजे टिपू तिकडे इग्रजाच्या उरावर कायम आहे तोपर्यंत इग्रज पुण्यावर चालून येऊ शकणार नाहींत. मोहीमशीर - मोहीम चालू असता. दाणे रुपयाचे पावशेर भाव मात्र - रुपयाचें पावशेर दाणे द्यावे असा लष्कराच्या बाजारात भाव ठरला परंतु प्रत्यक्ष दाण्याचे दर्शनच होईना ! जीव - माणसे. फौज गळून मसलत जड पडली - शिलेदारास पगार व घोड्यास दाणावैरण न मिळाल्यामुळे फौज गळाठली

लिहिलें. त्याजवरून याजला आशा उत्पन्न झाली की, हिंदुस्थानाचा बंदोबस्त आपले हातींच आहे. परंतु तेथील बंदोबस्त ठेऊन आपण देशी जावयाचें करून टिपूची (हि) मसलत आपले हातें सुदरावी. म्हणजे ब्राम्हण अर्थात् टाळे जातील. ही उमेद धरून जिऊबादादा व गोपाळराव व डबई याना पलटणानशीं हिंदुस्थानचे जिख्यांत सोडून जातीनें पनास साठ हजार फौज व दोन अडीच क्यू घेऊन दरकूच देशास चालले.

(६९) दरम्यान मेवाडचा मामला येणें होता याजकरितां मासपक्ष गडबड करून रबाबाचे पोटीं खडणीचा जाब बोलण्यात आणून वसुलास अबोजी इगळे यास ठेऊन खासास्वारी झाडून उज्जनीस आली तेथें मागील फौजेचा जाब व पुढील खर्चाची बगैरे तोडजोड करून हड्या हर्द्याचे घाटें उतरता घाटात नेमावर पचमहालपैकीं सत्वास महाली बाईसाहेबानीं गढी मजबूत बांधून वस्ती आबादी चागली केली होती जागा सोयकर पाहून गढी खालीं करून होळकराचें ठाणे उठवून बऱ्हाणपुरचा सुमार धरला त्याकाळीं बाईसाहेब म्हणजे प्रत्यक्ष अहल्या. तिचे मुखावाटे अक्षरें निघालीं कीं, “ हा मेळा पुन्हा हिंदुस्थान पहात नाही. ” देशीं येण्याचे राजकारण पाटीलबाबाचे मनात भरून कूच जालें. तेव्हा वकील पुण्यास लिहीतच गेले की, टिपूचे मसलतीचा समारोप आपले हातें करावा हा इशारा धरून येत आहेत. तेव्हा नाना फडणीस याणी हरीपंत-तात्यास निकड आरंभिली कीं, महादजी शिंदे बऱ्हाणपुरापर्यंत आले नाहीत तोंपात्रेतों टिपूचे मसलतीचा समेट, अग्नेजाची व त्याची दुरुस्ती करून बमय फौज पुण्याचे मुक्कामीं येऊन दाखल व्हावे तरी तुमचे परिश्रमाचे सार्थक. हें न जाल्यास आजपावेतो गर्भवासी श्रीमतापासून सेवासेवन केले हे गावखुद्द होऊन यशाधिकारी आणखीच होईल. यातील कार जे उगवून लिहिण्यात येत गेले त्याज-

(६८) व मसलत लवकर तडीस जाईना, कारण फौजेत शक्ति व ईर्ष्या राहिली नाही. बकिलानीं - शिद्याच्या वकिलानें. म्हणजे ब्राम्हण अर्थात् टाळे जातील - ?

(६९) मामला - खडणी. रबाबाचे पोटी - दहशत देऊन, दहशतीच्या पोटीं, दबाव देऊन. खंडणीचा जाब बोलण्यात आणून - खडणीची रकम ठरवून घेऊन. गढी खाली करून - गढीतील होळकराचे लोक हाकून देऊन. हिंदुस्थान - उत्तर हिंदुस्थान. दुरुस्ती - स्नेह. सेवासेवन - सेवाचाकरी, कष्ट. गावखुद्द होणे - नष्ट होणें, निष्फळ होणें. आणखीच - निराळाच कोणी तरी, भलताच, दुसरा. कार - दश, मर्म, मुद्दा. उगऊन लिहिणें - खोलून खुलासा करून लिहिणें.

करून हरीपंततात्याही कृतकर्माच, तांम्र व टिपू उभयतावर भय प्रीति व्यपिरे घालून, हबा याप्रमाणें, महागाई या प्रकारची, ते पक्षी सालमजकुरी तदरह ठरवून तन्हे घात्री. पुढें बस पडल्यावर पाहिजे तसें करावें हे नेफसल्ला. धसी बळें गोऊन गुंतून पडणें हे राजघर्मास अग्रशस्त. असाच टिपूसही बुद्धिवाद केला की, या गर्दशीत पानावर पान घालून तूर्त सफाई करावी. या भावी ज्यांचें त्यास वेग-वेगळालीं बोलणीं करून (इग्रज व टिपू दोघासही सांगितलें कीं) याप्रमाणें तुमच्याने होत नसल्यास आमचे घरीं राजकारण उत्पन्न जालें आहे याजकरितां मसलत खर्च लागला हा तुम्हापासून घेऊन आम्ही निघून जाऊं. यात उभयतासही अडचण पडेल हें उभयताचे मनीं बिंबून त्याचा त्याचा आपसात किलाफ न ठेविता सफाईचें पोटीं भेटी करून स्वारी खर्च पुण्याहून मदत जाली त्याजसुद्धां दुतर्फा आपला हात उगवून फौजेची समजावीस तेथील तेंथें करून, दरकूच महादजी शिंदे बऱ्हाणपुरास दाखल जहाले नाहींत तो साठ हजार फौजेनिशीं हरीपंततात्या पुण्यास दाखल जहाले

(७०) हे वर्तमान पाटिलबावास समजल्यावर मनची उमेद मनांत गळून ठोकर फार मोठी खाल्ठी पुढे जाऊन अर्थ नाहीं, मागें फाय समजून जावें ? मग देशी येण्यास कारण वजिरातीचा आप्लाब बमय मरातब श्रीमतास नजर करावा,

(६९) कृतकर्मा - मोठमोठी कामें केलेला, अनुभवी. ताम्र - इग्रज. तन्हे द्वेणे - तन्हा देणें, दिरगाईवर टाकणे. बस पडणें - बस बसणे, बळकटी होणे. धसी बळें गोवून गुन्तून पडणें - उगाच आपणच होऊन सकटांत स्वतःच गोवून घेणे. ' धस ' व ' धसमुसळ्या ' या शब्दांचा मूळ अर्थ फार अश्लील आहे. गर्दशी - सर्वनाशाचा प्रसंग. पानावर पान घालणें - हो ला हो म्हणणें.

(७०) ठोकर खाणे - हिरमोड होणें. पुढे जाऊन अर्थ नाहीं, मागे काय समजून जावे ? - टिपूच्या मोहिमेचे यश आपल्या पराक्रमानें पदरांत पाहून व्यथें म्हणून आपण जलदीनें दक्षिणेत चाललो, तो मोहीम यशस्वी करून हरिपंत पुण्यास परतलेहि. तेन्हा दक्षिणेत जाण्यांत आतां स्वार्थ काय राहिला ? बरें, असेच उलट परतून हिंदुस्थानांत जावयाचें करावे तर तेही शोभण्यासारखे नाहीं, कारण नाना फडणवीस तुम्ही उत्तर हिंदुस्थानचा बंदोबस्त सोडून दक्षिणत येऊ नका असे वार-वार बजावीत असता आपण दृष्टानें येण्यास निघालो तेन्हां काय करावे ? असा मोठा पेंच महादजीला पडला. आप्लाब - मूळ आपताब असा शब्द असला अहिजे. आपताब - (१) अवदागीर. (२) येथें वजिरातीचा ' आपदाब ' म्हणजे वजिरातीच्या प्रातिष्ठेचे द्योतक असें अब्दागीर वगैरे सामान. मरातब - सन्मानचिन्हें.

ही गोष्ट प्रधान करून, ताबडतोब जाण्याचा समारोप बऱ्हाणपूर पावेतो होऊन सोहळतीने पुण्यास गेले. इकडे हिंदुस्थानांत गोपाळराव चिटणीसीस मुख्यार, अल्लीबहादर संबंधी व्यवहार होऊन, पुढें सुभेदाराशीं मेळ शिंदे यांनीं सख्खर. यांतील आदिपश्चात् पहणें याची माहिती जिऊबादादास त्याजकडे ताबेदारी. गोपाळराव चिटणीसीस याचे अल्पवय, दुरादेशी पहावयाचा तोटा. त्यांत धन्याचे प्रतापें कडून एक दोन कामें बनून आलीं. यावर तरवारीचे अदमासाचा स्फुंद. पाटिलबाबा असता सुभेदाराचे मनोधरण राखणें हा क्रम न धरितां लहान मोठ्या गोष्टी बेशिस्त घडून आल्या. तेव्हा सुभेदारानीं विचार करून येथे राहून आपसात कबेशी उत्पन्न होईल, म्हणोन चार दिवस जयपूरचे राज्यात काढावे, खंडणीही व्यावयाची आहे, (अशी) सबब (सागून) कूच करून जयपूर प्रातां आले. कबेशी न यात्री याजकरिता सुभेदारानीं टाळा दिला. किल्ले कामा प्रात ब्रीज येथें अमल शिवाचे, परंतु खुशाल कुवर त्या जिल्ह्यातील राहणार त्याजकडे पागा हजार बाराशे घोड्याची तो कामास राहिला होता. गोपाळराव चिटणीसाचे मनात काहीही करून होळकराशीं कळ वाढवून फाट पाडावा जसें होतें. सुभेदार जयपूरचे जिल्ह्यात (हेते.) हा तेथें राहिला होता त्यास हुसकून घावें म्हणोन लखबा दादा थोरले याजबराबर पाच हजार फौज देऊन रवाना केले. हे कामा मुक्कामी आल्यावर त्याणीं त्यासी जाव लाविला कीं, आमचे खटल्याचा एक गवत वेगळे

(७०) ही गोष्ट प्रधान करून - या गोष्टीकरतांच मुख्यत्वेन शेत आहोत अशी जाहिरात करून. समारोप - निश्चय आदिपश्चात् - मागील पुढील, अर्थात् आरभापासूनची माहीतगारी. त्याजकडे ताबेदारी - वास्तविक खरा माहितगार जिवबा दादा होता. त्याजकडे हिंदुस्थानची मुख्यतारी महादजीनें घावयास पाहिजे होती. परंतु ती दिली गोपाळराव चिटणीसाला. आणि जीवबादादाला ताबेदाराचें म्हणजे दुय्यम नोकराचे काम सांगितले. दुरादेशी पहावयाचा तोटा - दूर दृष्टीचा तोटा, अविचारी बुद्धि, कोती बुद्धि. यावर - यामुळे. तरवारीचे अदमासाचा स्फुंद - आपल्या फौजेच्या पराक्रमाविषयींचा स्फुंद म्हणजे गर्व झाला होता. कबेशी - कलह. टाळा देणे - दूर निघून जाणे. फाट पाडणे - वैर उत्पन्न करणें, ताटातूट करणे. आमचे खटल्याचा एक गवत वेगळे करून इ० - खुशालीसंगानें उत्तर केलें कीं, " आम्ही या किल्ल्यांत जमेती-निधी राहिले असले तरी तुमच्या प्रांताची काहीं एक नासाडी करित नाहीं. आमच्या खटल्याला म्हणजे घोड्या तट्टांना गवत वगैरे लागते तेवढें फक्त घेवून घेतो. या वेगळा आमचा कोणचाच उपद्रव तुम्हास होणार नाहीं.

करून कांहीं उपद्रव असल्यास शोध घ्यावा. (तथापि) त्यास हरतऱ्हेनें बिवाड करावयाचा. तेव्हा मोर्चे लाविले. तोफ सुरू जहाली. तिसरे दिवशीं पांच लोकां-निशीं बाहेर निघून मोर्चे तुडवून तोफा ओढून आणावयास लागतील यास्तव ठिकाणीच छफड्याखालीं टाकून आले. अशी सत्तावीस रोज लढाई झाली. तीन वेळा मोर्चे कापले. शिपाई जुवामर्द खुशाल कुवर एकच होता, परंतु होळकराच्या घरचीं माणसें. कोण्या नावाची बायको घरात घातली होती तिचा भाऊ याचा प्राण घ्यावयाकरिता हिंडतच होता ते दिवशीं दोन प्रहराचीं वेळ, हुक्का ओढीत बसला होता त्यानें संधी पाहून जवळ कोणी माणूस नाही, बंदुक धरलीच होती, गोळी छातीत मारून प्राण घेतला. तेव्हा हणार मेला, आतून मजबूत परंतु धणी नाही. यामुळे सर्वांनीं विचार करून हजार बाराशे सरजाम, दीडशें उट जबुन्याचें सरजाम तयार करून बाहेर निघून सुभेदाराकडे जयपूरचे मुलकात आले. याजवर जयपूरचे खंडणीचा जाब ठरावून राजान्या भेटीं जाल्या. परस्परें मेजवान्या शिष्टाचार व्हावयाचे ते होऊन ऐवज भाई-बेव्यावर वराता दिव्हा, त्यात तीन लाख रुपयेची वरात प्रतापसिंग माचा हेडीवाल्यावर होती तो ऐवज सुभेदारांनीं बापूजी होळकराचे खर्चास दिव्हा. बापूसाहेब सरजामानशीं वसुलास गेले. जयपूरचाले दुतीघर गोपाळरावभाऊ व जिवबादादा यांच्या गोडीत शिरून हिमायत केली. त्याचा प्रेष बापूसाहेबाकडे आला कीं, माचाहेडीवाल्याकडे आमचे दहा लक्ष रुपये घेणें. आमचा ऐवज वसूल होय तों पावेतों तुम्ही तगादा करू नये, येणार नाही. असें पत्र पाठवून मागाहून कूच करून मुकाबल्यास आले तेव्हा यानींही सुभेदाराकडे पत्रें पाठविलीं कीं, येथे असा प्रसंग प्राप्त जाला आहे आज्ञा येईल तसे करू.

(७०) कोण्या नावाची - कोण्या फलाण्या नावाची. लेखकास नाव स्मरत नसल्यामुळे असे लिहिले आहे. हणार - मोडी वाचनाची चूक. लढणार असे पाहिजे. लढणार:- लढवय्या असा एक खुशालकुवर होता, तो मेला किल्ल्यात मजबुती पुष्कळ होती. परंतु खुशालकुवर मेल्यामुळे धनी किंवा पुढारी नाहींसा झाला. म्हणून किल्ल्यातील लोक तो टाकून पळून गेले. जंबुरा - एक तऱ्हेची तोफ. ही उटावरून चालवीत असत. ऐवज - ऐवजासाठीं. वरात - सध्याच्या चेकसारखी पैसे पटविण्यासारखी हुडी किंवा हुकूम. दुतीघर - द्यामुष्यायण ? दोहीकडे अग देणारा ? दुदील ? तरते बुडते पाहात बसणारा ? यांच्या गोडीत शिरून हिमायत केली:- यांच्याशीं सख्य करून वजन मारलें, वशिला लावला. येणार नाहीं - पैसा येणार नाहीं. वसूल मिळणार नाहीं. खंडणी हातीं लागणार नाहीं.

तेच दिवशीं होळकराकडील पेंदारी याणीं शिंद्याकडील फौजेचा तीनशें उंट व फांहीं घोडे बैल व बंदीशाळा ही लुटून आणलीं. ही अनाहूत फिसाद होऊन त्यांनीं चालून घेतलें. यानींही बुणगे छटून पुढें रवाना केले. सडा घोडा राऊत मुकाबला सांभाळीत सांभाळीत जयपूरचे मुलकांत आले. सुभेदाराचा मुक्काम बनारसचे कांठी होता

(७१) एक दिवशीं जयपूरवाल्याचे व शिंद्याचे फौजवाल्याचे अंत्र एक (असता) इकडे दौलतराम हळदे जयपूरचे कारभारी याजला आपून सुभेदारांनीं ताव दिलहा कीं, ऐवजास इल्लाबिल्ला दाखऊन आमचे आपसात कलह उत्पन्न केला. त्यानें उत्तर केलें कीं, “ तुमचे हत्तीची लढाई तुमचे तुम्ही जाणा. आम्ही पैसा कबूल केला तो देऊ-आम्ही त्यांचेही देवाळ व आपलेही देवाळ. जबरदस्त असेल तो घेईल. ” असें बोलणें होताच त्यासमयीं गोपाळराव व जिऊबादादा याचा छपा बापू होळकरास सोडून सुभेदारावर आला. पाराशर दादाजी जुवामर्द सर्की गोर्धस बहादर परतु स्वभाव तपीक. सुभेदाराचा हात धरून वोटून “ कसचें कपाळाचें बोलणें बोलता ? हरीप उरावर आला. ” सुभेदारांस घोड्यावर बसवून, दोन हजार स्यार हुजुरातीचे बराबर देऊन पुढें काढून दिल्लें. मार्गें शिलेदार कांहीं हुजुरात घेऊन जातीनें मुकाबल्यास राहिले. बाजार वगैरे कद्रूप सुभेदाराचे मार्गें रवाना केला. तों शिंद्याकडील फौज नदी उतरून आली. त्याठिकाणीं दोन घटका हुरमठ फार मोठी जाली. माणीकचद हजारी व

(७०) बंदीशाळा - शत्रूकडील पकडून कैद करून आणलेले लोक ? फिसाद - कटकट, फितूर. छाटून - निवड करून, निराळे काढून. बनारसचे कांठी - बनासचे कांठी असें पाहिजे. हे नदीचें नांव आहे.

(७१) अंत्र - सूत्र, आतडे. एक अंत्र असणे - एक विचार असणें, सख्ख असणें. ताव देणे - समज देणे, जरब देणें. इल्ला बिल्ला - चाळवणी, देऊ दिलाऊ करणें. तुमचे हत्तीची लढाई - तुमची हत्तीहत्तीची लढाई. एकाल्य शरण जावें, तर दुसरा मारणार. तेव्हां आम्ही दोघानाहि शरण जाणार. तुमच्या दोघांत मारामारी होऊन जो विजयी ठरेल त्याला आम्ही खडणी देऊ. देवाळ - देणेंकरी. तपीक - वाचनाची चूक मूळशब्द ‘ तपीळ ’ किंवा ‘ तपळ ’ असा आहे. त्याचा अर्थ ‘ तापट, ’ ‘ तल्लख ’ असा होतो. हरीप - शत्रू. कद्रूप - मोडी वाचनाची चूक. ‘ लादून ’ असें पाहिजे. हुरमठ - शुरमठ, शोंबासौनी, मारामारी, हातबाई.

हो. कै. ८

ब्रिजेजी वाचमारे असे पांच पन्नास नांवांचीं माणसें कामास आलीं. दिन-
कारराव पागनीस याजल्ल भाल्याची जखम लागली. तेव्हा सांभाळून पाठीवर घ्यावी.
(पण) निशाणाचा हत्ती भवानी शंकर मार्गे फिरना तेव्हां निशाण उतरून घेतल्या-
वर मार्गे फिरला. प्रसंगीं माणसें कामास आलीं इतक्या अवसरांत सुभेदाराचा याचा
चौ पाचा कोसांचा छाटा पडला. तो इतक्यात बापू होळकरही येऊन सामील जहाले.
तो सरंजाम आल्यावर मुस्तकीम होऊन मुकाबल्यास सडे उभे राहून मार्गे ढाला
उभ्या केल्या. त्यानींही यांची बळकटी पाहून तीन कोसाचे छाटीनें मुक्काम केला.
सुभेदार बावीस कोस, मौजे बावी तालुके ब्राह्मणगाव, हडोतीचा अम्मल जहागीर
होळकराची, गढी मजबूत, पाणी चाऱ्याची सोय, असें पाहून मुक्काम करून, महेश्वरी
बाईसाहेबास पत्रे रवाना केलीं कीं, “ येथें प्रसंग असा गुदरला. इत.पर खर्चाची व
फौजेची मदत जाली पाहिजे. ” वर्तमान मातोश्रीसाहेबास समजून अगुष्टाची आग
मस्तकास गेली. तुकोजी होळकर मारला गेला असता चिंता नव्हती, परंतु
म्हातारपणीं चाकराचे हानून बदनक्षीचां गोष्ट! असा “ जीवन्नरोभद्रशतानि पश्येत् ”
ऐसा धैर्याचा त्रिचार करून पाच लक्ष रुपयेच्या हुड्या सुभेदाराकडे पाठवून पत्र
लिहिलें. त्यातील आशय कीं, “ हिंमत न सोडता हरामखोराचें पारपत्य करावें.
खर्चाचा व फौजेचा श्वेत बांधितें. म्हातारपणीं जरब खाल्शी असल्यास लिहून पाठ-
वावें. मी डेरे दाखल होते. ” अशा रवानग्या तिकडे दोन चार लगत करून, देशीं
दहा कारकून नालबंदी बाबद ऐवज बराबर देऊन खानदेशांत व स्वदेशी पाठवून
शिलेदार आणिले. एक्या महिन्यात दहा हजार हजेरी होऊन चिमणाजी फडणीस
याजबराबर रवाना केले. दुसरे महिन्यात आठ हजार स्वाराची हजेरी जाली. काशी-
राव होळरु जयपूर प्रांती देवाशाचे मुक्कामीं हून लग्नाकरिता महेश्वरी आले हेते.
त्याचेबराबर रवाना केली. अशा फौजेच्या चुंगी पाचशें, हजार, पधराशें, दोन
हजार जशी हजेरी होत गेली तशी पाठवीत गेले. याशिवाय सुभेदारानीं गोसावी

(७१) तेव्हा सांभाळून पाठीवर घ्यावी - तेव्हां अधिक हानी होऊ न देतां
साधार घ्यावी. प्रसंगी - तेवढ्या अवधीतहि. म्हणजे हत्तीवरून निशाण उतरून
घेईपर्यंतच्या थोड्याशा अवधीत झालेल्या हातघाईत कांही माणसें ठार झालींच.
छाटा - छटा, अतर. ढाल - निशाण. अंगुष्टाची - पायाच्या अगव्याची.
श्वेत - सेतु, पूल. श्वेत बांधणें - एका पाठोपाठ रवाना करीत राहणें. जसें
'पत्रांचा श्वेत बांधला.' लगत - लागोपाठ. चुंग किंवा चुंगी - टोळी.
गोसावी-बैरागी - या उत्तर हिंदुस्थानांतील लढाऊ जमाती होत्या.

बैरागी चाळीस हजार ठेविले. चाळीस हजार स्वारांचा भरणा जदीद कदीम जाहल्ल्याशिवाय पायदळ. रोज लढाई चालली. एक दिवशी त्यांनीं कंपू पुढें घालून मागें फौजेच्या मुकाबल्यास आले. तोफांच्या मान्याखालीं यांचा टिकाव न होतां पाव उठले. सांभाळून मुकाबला सोडविला. पुढें विचार करून सुभेदार व बुणगे कोव्यास पोंचून नगारा, घोडा, राऊत बापू होळकर व पाराजीपंत राहिले. मग मुकाबला न पडता पलटणास घेराघेरी केली. पलटण सोडून स्वार सरंजाम मुकाबल्यास आल्यास उचलून घ्यावे याप्रमाणें कजाखी तीन महिने केली. तीन महिन्यात त्याचे लष्करांत रुपये शेर अन्न व रुपयाच्या पांच पेंढया चान्याच्या जाल्या. ते कायर जाले. मग त्याजकडील पेगाम आला की, जाली गोष्ट ही भविष्यावर टाकून, आपण धणी, मागें आम्ही सेवक, पूर्वींपासून मुलकाच्या वगैरे वाटण्याचे शिरस्ते, त्याप्रमाणें अतरवेद वगैरे मुलकाची वाटणी घेऊन आम्ही ताबेदार. सुभेदारांनीं एखादी मोहीम करावी आम्ही चाकरीस हजर (राहावें) याप्रमाणें पेगाम आल्यावर सुभेदारास लिहून परवानगी आणली. त्याजवरून पाराजीपंत बाबा व बापू होळकर व गोपाळरावजी व जिवबादादा याच्या भेटी होऊन यादी बुदी ठरून यांचा बेलभंडार त्याची उदी परस्परे सलामाई जाली.

(७२) तो महेश्वरी मल्हारराव होळकर सवाई यांनीं महेश्वरीहून बाहेर पडून बड केलें. खानदेश स्वदेश मोंगलाचा मुख्य लडून दहा हजार फौज जमली होती. तें बंड श्रीमंतानी फौजा पाठवून बुद्धीबळाचे खेळासारखे घेरीत घेरीत वाफगावचे किल्ल्यात आणला. तेथें हस्तगत करून पुण्यास नेऊन महेश्वरी बाईसाहेबांपाशीं

(७१) जदीद - नवा. कदीम - जुना. पाय उठणे - धर न धरवणें. उचलून घ्यावें - त्यावर उलटून पडावें. कजाखी - कष्टाची लढाई, मेहनत. कायर - कायल म्ह. घाबरे पेगाम - पैगाम-बोलणें. झाली गोष्ट ही भविष्यावर टाकून - अदृष्टात होते त्याप्रमाणें न व्हावी ती गोष्ट हातून झाली, ती आता विसरा. यादी बुदी - करार, कराराचीं कलमें. उदी - पिराजवळ उद जाळून त्याचा अगारा प्रसादार्थ घेतात तो. बेलभंडार, उदी, गंगाजळ, देवावरील तुळशी फुले इ० देऊन शपथप्रमाण करण्याची पूर्वी पद्धत असे. सलामाई - दिलजमाई, सख्य.

(७२) मल्हारराव होळकर सवाई - तुकोजी होळकराचा मुलगा मल्हारराव. सवाई हा इयर्जीत Junior किंवा The second असे लिहितात त्यासारखा देशी शब्दप्रयोग आहे. जसें सवाई माधवराव, सवाई जयसिंग, सवाई शिकदर.

प्रावर्ते केलें. त्याची उमेद कंपूस एक दिवसांत मारून बराबर करीन ! हें बोलणें. देशी बंडांत मोंगलाशीं व श्रीमंताशीं पन्नास पन्नास स्वारांनशीं कुदून पडून फौज हात बेहत्तर केल्या. त्या भरंवशियावर हें बोलणें गोडसें वाटून जोत्याजी घोरपडे वगैरे नांवाचीं माणसें दहा हजार फौज बराबर देऊन रवाना केले. ते येऊन पोंहचले. मातोश्रीचा लेख गेलाच होता कीं, समेट जाहला हा सर्वोपरी चागला. परंतु जाल्या गोष्टीची उजळणी न जाली हें अंतःकर्णीं खटकणी राहिली. यानंतर महाराव होळकर दहा हजार फौजेनशीं येऊन पोंहचलें याचे शूरत्वाचे बोहोम्यावर व मुख्य भावी होणारान्मुख बुद्धि उत्पन्न होऊन ठरला प्रकार बेलभंडारसुद्धा त्या गोष्टीस फेरपगडी बाघून बदलून गोष्ट सांगितली यात पाराजीपत, बापू होळकर यांनीं तीन महिने श्रम करून वचनात आल्या गोष्टी रहीत होऊन पूर्वे दिवस प्राप्त जाला. यांत उभयता उदास जाले पुन्हा घेराघेरी चालली सुभेदारानीं मथुरेचे मुक्कामीं जुजरनेक फराशिस चाकर ठेवून कपू तयार करण्याविशीं आज्ञा केली होती त्याचीं पांच पलटणें तयार जालीं होती. लढाईचा मुकाबला ठरला. त्याचा कपू याची पलटणें त्याचीं साठ तोफा व यांच्या पाच तोफा. लढाई सुरू जाली. यांच्या पांचा पाचा पलटणाची बरोबरी गोसावी चाळीस हजार त्यात बाणाच्या कैऱ्या. सूर्योदयापासून (तों) चौदा घटका तोफाची लढाई जाली. त्यांत त्यांच्या चौदा तोफा गैर उपयोगी करून छकड्याखालीं पडल्या. डबई झाडावर चढून दुरभीण लावून पहात होता. त्या खादीस गोळा मारून खालीं पाडला. चौदा घटकेत पाचा तोफांनीं सत्तावीस हजार गोळे मारले. दोन प्रहराचा समय. पाणी पाणी मनुष्य करूं लागलें त्याचे कंपूत उटाऱ्या पखाला भरून येऊं लागल्या. इकडे पाण्याचा तोटा. येणें करून गोसावी व बैरागी याचे पाय उठले. पलटणात सरंजामाची कमती पडली म्हणून, एवं पलटणें बैरागी निघाले. स्वाराचेही पाय उठले. लाखेरीचे

(७२) कुदून पडणें - उडी घालून पडणें. फौज हात बेहत्तर - वाचनाची चूक. फौजा तारबतार केल्या असें पाहिजे. तारबत्तार - तारबतार म्ह. उध्वस्त, विक्रीर्ण, दाणादाण. उजळणी न जाली - उट्टे काढतां आलें नाहीं. खटकणी - बोंब, खळखळ. बोहमा - वहमा, आवाई, लौकिक. भावी होणारान्मुख - भविष्यांत होतें त्याप्रमाणें. फेर पगडी बांधणें - वचनभंग करणें. जुंजरनेक - दुदनेक. कैची - २४ बाणाची गड्डी. बाण - दारूचे बाण. छकडा - तोफ ज्यावर घातलेली असते तो गाडा. चांचे पाय उठले - हे जागा सोडून निघून गेले, पळून गेले.

बारीतून निघता त्या तलावाचे काठीं मल्हारराव होळकर फारबस होऊन पाण्यांत पडले आहेत. ज्याचे भ्रंशशियावर फेरपगडी, त्याची ही दशा !! मग त्यांजल्ल उचळून हत्तीवर बसवून तेथून काहडलें. तों मागाहून शिंघाकडील पेंढारियांनै लंगट करून खराबा बहुतच केला. भिकाजी होळकर सुभेदाराशीं येत तोंपर्यंत तीन घोडे ठार जाले. वाटेंत पाणी नाही. पाराजीपंत बाबा सुभेदारांपाशीं आले. शोड्यावरून उतरून तळतळून सुभेदारांपुढें हात करून “जाल्या गोष्टीस फेर-पगडी बांधल्याचें फळ पावला आतां उठा. माझा मार्तंड मल्हारी आला.” तो सम-यास फरबस होऊन तलावांत पडल . त्यास साभाळून आणणें कठीण पडलें. खंडोबा खंडोबाचे जागां रहिला. म्हातारपणीं अपेशाचे ठिकरे घेतलें. मग सुभेदारास उठवून हत्तीवर बसवून काहडलें. पळती फौज, पाणी पधरा वीस कोस नाबूद, त्यात पेंढार्याची अडचण. सुलतानपुरापासून तीन कोस गांव तेथें तलाव होता. त्या तलावाचें पाणी आटून कर्दम शेष रहिला. तो मागाहून आले त्यांनीं वस्त्रें घालून पिळून प्याले. ही दशा जाली. शेंकडों घोडे व शेंकडों माणूस पाण्या-वांचून गावखुद जहाली. या तन्हेंनें मुकुंदराव उतरून दरकूच इदुरास आले. गोपाळराव चिटणीस याचे मनात धर्म होता कीं, सुभेदारास जिवंत धरून पाटिल-बावापाशीं न्यावें, आणि तो करताही. परंतु जिवबादादा जुना माणूस दुरादेशीचा, त्यानें बनासचे छाप्यात व लाखेरीचे लढाईत टाळा दिव्हा. लाखेरीची हार जाल्या-वर त्यानें गोपाळराव व कपू याजला लाखेरीची बारी उतरून न देता आपण जातीनें मुकुंदराव हे रामपूर प्रगण्यात येऊन मेवाडकडे निघून गेले. इकडे पिच्छा केलाच नाही. यामुळें इमान ठिकाणीं राहून भावी प्रारब्धानुसार होणें तितकें जालें. हें वर्तमान महादजी शिंदे यांजला पुणें मुक्कामीं समजल्यावर आवा चिटणीस यांनीं तोफा सोडण्याविशीं परवानगी तीन वेळा विनंती केली, परंतु पाटिलबावा बोललेच नाहीत. तिसरे वेळेस झडझडून उत्तर केलें कीं, “आपसांत कटकट करून

(७२) फारबस - ‘परवश’ असा शब्द साने यांनीं सुचविला आहे. परवश - बेहोष झाल्यामुळें तर नव्हे ? मल्हारराव एक नबरचा व्यसनी व दारूबाज होता. जाल्या गोष्टीस फेर पगडी बांधल्याचें फळ पावला - ठरलेला करार मोडलात त्याचें प्रायश्चित्त तुम्हांस मिळालें. समयास - लढाईच्या वेळीं. ठिकरे - स्लामर. नाबूद - साफ, स्वच्छ. गावखुद - नष्ट. मुकुंदराव - मुकुंदरा असें असावें. मुकुंदरा हे स्थानिक विशेष नाम आहे. धर्म - अतस्थ हेतु. टाळा देणें - पळ काढणें. हार - पराभव.

जन्माचे भाऊपणापासून पाणी घालले ! तोफा सोडण्याविशीं मजला वाटत नाही ! इतक्यावर सुभेदारांची माहीती भेट होत नाही. ” डोळ्यांस पाणी आणले. गोंपाळराव बाई कैद करून मेळ्यास ठेविले. जिजबादादा यास बोलावून आणून हुजूर घेतले. सुभ्याचे काम जगन्नाथराम व लक्ष्मण अनंत याजकडे सांगितले. त्याच वर्षात महादजीबाबांचा काळ जहाला. पाटिलबाबा जिवंत असतां सरदारीचीं वखें दौलतराव शिंदे यांस द्यावी असें मनांत होते. तेच मजकूर कारभारी यांनीं श्रीमंताचे कानावर घालून विनंती केली. त्याजवरून श्रीमंत कृपावत होऊन पाटिलबाबांचे मनोदयानुरूप वखें सरदारीचीं दौलतराव शिंदे यास दिलीं. पुढें मोंगल चढाई करून आले. त्याचे मुक्ताबव्यास श्रीमंत जातीनें जावें हा इरादा धरून बाहेर निघाले. होळकरांस पत्रें आलीं कीं, तुम्ही सरंजामसुद्धा येऊन सामल व्हावें म्हणून. येथें फौज मनस्वी, हिशोबाचा राडा पडला होता, (तो) राडा निपटून सुभेदार महेश्वरी आले पुढें श्रीमंताचे आज्ञेप्रमाणें हजर होण्याचा विचार तावत्कालपर्यंत दिवाणगिरीचे मोहोगम होतें. पाराजीपत, खंडोपंत काम करीतच होते ‘असें’ ‘नाहीं’ म्हणावयास पाराजीपंतबाबा. परंतु मातुश्रीबाईसाहेबाचा व सुभेदारापासून शिलशिला लोभाचा व ऋणानुबंधही रावजी महादेव पारनेरकर फडणीस यांचे घरावर यांतील वास्तविक अर्थ व निदर्शनें बाईसाहेब कारभारात अव्वल अखेर माहीतगमरी त्यांची व सुभेदारही तोंडापुढेंच होते. त्यांजलाही ठाऊक. त्या ओघावर सुभेदार मातुश्री एखादें बारीक मोठें विचारणें तें खंडोपंतास विचारीत असतें, त्या धोरणावर ओघ चालावा, असा क्रम होता त्या प्रसंगीं खंडोपंत यांनीं विचार केला कीं, श्रीमंताचे हुजूर जाणें. समयसमर्पक द्रव्याचा, राजकारणाचा, लढाईचा प्रसंग तेव्हां मुक्त्पार कोणी असता व म्हणजे धण्यास पुस्तवयास व आपल्यासाखे गोसगरीबांचे बचावास नीट. यास्तव नारो गणेश बहुतां दिवसाचे पदरचे. मविष्वा- नुरूप धण्याचे लक्षांत न जपतां कंबेशी आली न आली त्याचें फळ पावून प्राणास मुक्ते, हें पक्षीं त्याचेच मुलास वखें देऊन बाळाजी लक्ष्मण व त्याचे मुतालक श्रीपतराव मैराळ संजयगांवकर यांनी उभयतांनीं कारभार करावा ही सल्ला खावंदास

(७२) भाऊपणापासून पाणी घालणें - भाऊपणांत विषेण आणणें. स्नेहांत वैर वाडणें. तोफा सोडण्याविशीं मजला वाटत नाही - तोफा सोडल्या खुपी करणें असें मला वाटत नाही. हुजूर होण्याचा विचार तावत्कालपर्यंत - हुजूर होण्याचा विचार फळा ठरिवत. मोहोगम - मोषम, पकें नाही असें. शिलशिला - ऋणानुबंध.

हेऊन नमूद सिद्ध केला. सवत १८५१ चे सालीं वखें दिल्ली. रामसाव भाव्जजी पठ्ठाकर याजलाही म्हाळसाकाताचीं वखें जालीं.

(७३) याप्रमाणें बंदोक्त होऊन पुण्यास याक्याकरिता सुभेदार नर्मदा उत-
स्ले. पुणें मुक्कामीं दाखल जहाले. श्रीमंत भोंसले, शिंदे, होळकर व किरकोळ
सरदार मानकरी मिळोन असल्य सैन्य जालें. दहा कोसांत तळ रहात होता.
तसाच मोंगलहि असंल्य सैन्य मिळवून तीन वर्षांचा सरंजाम भारवरदारी करून
आले होते त्यात श्रीमताचे प्रतापें करून एक्याच लढाईत मसलत सिद्ध जालीं.
लौकिक शिद्याकडील तोफखाना व भोंसल्याकडील बाण याचा फार जाला. परंतु
तरवारीशीं गांठ परशुरामभाऊ पटवर्धन मिरजकर व होळकराशींच पडलीं!
यांतील दर्याप्तीनें ज्या प्रसंगीं हिंडण्यांत वागण्यांत त्यास आहे नानासाहेब यांस
पुतें उमजलें होते.

(७४) हा अध्याय संपल्यावर श्रावण वद्यात चतुदशींस मातोश्रीबाईसाहेबाचा
काळ जाहला. त्यासमयीं सुभेदाराचे कनिष्ठ बंधु संताजी होळकर किल्ले सेदव्याचे
जिम्मेस होते, ते समयास येऊन हजर जाले. उत्तर कार्य त्यानीं केलें.
प्राणोत्क्रमण बहुत सावधानीनें जालें. श्रावण मासचा महिमा. बारा हजार तैरा
हजार पात्र जेवण्याचे, त्याचा सकल्य सोडून, आसनकाळीं मोक्ष धेनु उत्क्रात धेनु
(दिल्या), वर्माची प्रवृत्ति होऊन, नामस्मरणाचे घोषात देहावसान जालें. त्यच

(७२) म्हाळसाकाताचीं वखे - देवाचीं प्रासादिक वखे.

(७३) दहा कोसांत तळ रहात होता - सैन्य इतकें अगणित जमलें होतें
कीं, त्याला दहा कोसाएवढें विस्तृत क्षेत्र उतराववास लागत होतें भार
वरदारी - सामानसुमान वहाण्यासाठीं बैल, उट, तट्टे, कौरे. यांतील दर्या-
प्तीनें ज्या प्रसंगीं हिंडण्यांत वागण्यांत त्यास आहे - " यांतील दर्याप्त जे
त्या प्रसंगीं हिंडण्यांत वागण्यांत होते त्यांस आहे " असें पाहिजे. दर्याप्त किंवा
दर्याप्ति - समजणूक, आकलन. भावार्थ, त्याप्रसंगीं जे हजर होते त्यांना वा गोष्टीची
पूर्ण जाणीव आहे. नानासाहेब - नाना फडणवीस.

(७४) किल्ले सेदव्याचे जिम्मेस होते - सेदवा किल्ल्यावर किल्लेदासेचें काम
करीत होते. सावधानीनें - शुद्धीवर असता. श्रावणमासाचा महिमा -
धार्मिक दृष्ट्या अति महत्वाचा असा श्रावणमास सुरू असल्यामुळें. मोक्ष धेनु
आणि उत्क्रान्त धेनु - ही मरणसमयीं करावयाचीं दाने. सुखानें मृत्यू वावा व पोप-
कालन व्हावें म्हणून मरणसमयीं गाई दान करीत असत. त्या दानांची हीं नांवे आहेत.

समयीं प्रातःकाळीं दर्शनी गाय होती तिमें हामडोन प्राण सोडला. बाईसाहेब होळकरांचे घरांत आल्यापासून समजू लागल्यावर खंडेराव होळकर यांचे जहाला सरदारी चलण, त्यांत घुटी प्राधान्य. खर्च वगैरे अव्यवस्थित. आचारही सदई अन्वये. यामुळें वृत्तीस उदास राहून सासू सासऱ्यांचे सेवनी तत्पर असून अंबादास पुराणीक याजपासून परत्र साधनाची कांहीं व्यवस्था ग्रहण करून सासुरवाशी सबब चोरून जपून युक्तीने त्या वस्तूचें दास्य करीत राहिल्या. महिन्यांतून दोनवेळ तीनवेळ खंडेरावमहाराजाकडील बोलावण्याचा प्रसंग येईल ते दिवशीं खाशानीं सर्व गोष्टी व्रतस्थ रहावें. थाळाही दुवक्तीं हिकडून जावा. प्रहररात्र जाहल्यानंतर बाईसाहेबांनीं डेन्यात जाऊन सहा घटका रात्र रहाताना निघून (परत) यावें, अशी रूढ. यांत ईश्वरी कृपेंकरून एक पुत्र व एक कन्या मालराव बाबा व मुक्ताबाई जालीं. घोरले सुभेदार यांचा पूर्ण लोभ. कशीही तबियत बेज्याह असल्यास बाईसाहेबांचा निरोप गेला असतां त्याप्रमाणें व्हावयाचें. दौलतींत उत्पन्नाविशीं सुभेदारांचें प्रारब्ध व पराक्रम. परंतु व्यवस्था करणें, नफानुकसानी पहाणें हें कारभारी यानें बाईसाहेबांचे आज्ञेनें करीत असावें. असाच ओघ. याचप्रमाणें गौतमाबाईसाहेबांचाही लोभ करणें (असे) बाईसाहेबांचे करण्याची रीत प्रखर. धनीपणाचें वारें कांहीं एक न ठेविता कोणतेंही करणें ते करावें. दुसरें, खावंद या प्रकारचे, परतु स्नान-संध्यादि आचाराविषयीं सबाह्य एकरूप. येणेंकरून दिवसेंदिवस जास्ती वाढून खंडेरावमहाराज कुभेरीवर कामास आले. तेसमयीं सहगमनाचा निर्धार. परंतु सुभेदारांनीं बहुतच ग्लानी केली. दौलतीचे सांभाळण्याविषयीं खंडू हें नांव तुजला ठेऊन मी उत्पन्नाची काळजी करून होतो हें माझें सौभाग्य कायम ठेवणें असल्यास विचार करावा. तेव्हां बाईसाहेबांनीं सुरत सांभाळल्यावर इष्ट अराध्य सुभेदारच असें मानून काळ काहाडला. तेव्हा संकोच प्राप्त होऊन मनेच्छ रहित

(७४) दर्शनी गाय - रोज सकाळीं जिवें दर्शन अहिल्याबाई घेई ती. हामडणें - हवरडा फोडणें, जहाला - जहाल. चलण - वर्तणूक. घुटी - आंबलेला पदार्थ, दारू वगैरे. (काही) व्यवस्था ग्रहण करून - कांहीं मत्र वगैरे घेऊन. त्या वस्तूचे दास्य करीत राहिल्या - त्या मत्राचा जप करीत राहिल्या. थाळा - जेवणाचें ताट. हिकडून - आहिल्याबाईकडून. रूढ - पद्धत. बेज्याह - अनावर, सतत, ओघ - प्रवृत्ति, वहिवाट. प्रखर - प्रकट, किंवा उघडाउघड. खावंद - नवर. ग्लानि - अर्जाजी, आर्जव. सुरत सांभाळल्यावर - शरीर सांभाळतां वेळ लागल्यापासून, कळू लागल्यापासून.

केली. सुभेदारांची सर्वोपरी शकली त्यात दबाऊन आदिपश्चात विचाराच्या गोष्टी बोलणे असे पुण्य व भीड अहिल्याखेरीज दुसरे कोणाची नव्हती. अशा वर्तणुकीने ईश्वर पुत्ररत्न नेऊन दौलत आपले हाते दुसऱ्याचे घरांत घालून स्वच्छ रेवातीरी वास करून स्नान-संध्या-दान-धर्म यांतच निमग्न राहून दौलतीचे धोरण इक्षण उत्तर महालची वहिवाट लावणी-उगवणी दामदस्त बाईसाहेबांपाशी. दरम्यान सुभेदाराची बैठक वाफगांवी पडून आठ चार चा (१) प्रसंग प्राप्त जाल्यावर खानदेश गंगातीर महालची चुकोती वाफगांवी करित जावी, म्हणून सागून पाठविले. जातीने महालची वहिवाट केली. धर्माचा लौकिक परंतु पंधरा लक्षांची गांवखेडी चालले होते तेव्हा वाढ्यांत पाहिजेल ते केले. परंतु महालचे रुपयेपैकी धर्माकडे एक कवडी न खर्चता तिसरे वर्षी चवथे वर्षी हिशेब मामलेदारापेक्षा जुजरशीने वाफगांवी पाठऊन द्यावे. त्यात लाख दोन लाख आपले फाजील व घरचे बंदोबस्त. याप्रमाणे राजकारणसंबंधी. दादासाहेब आनंदीबाईसह लहान मोठा सरदार विठ्ठल शिवदेव, राजेबहादर आदिकरून कोणी विरामास आले नाहीत असे राहिले नाहीत. त्याचे मनोदयानरूप हातीं कर्तव्यतेविशीं नानाफडणीस यांस लिहून पुसून ऐक्य करून रवाना केले. श्रीमताचे दौलतीचे बारीक मोठे विचार आपले हाते ठेऊन वैराग्याचा प्रकार करून स्नान-संध्या, दान-धर्मादि वार्ता कापेटचे म्हातारीस देखील ठाऊक. दोन हजार तेलंग द्राविडांची कुटुंबे अक्षयी राहून वंशावळीचे विस्तार होऊन सोयरीका येथेच जाल्या. हिंडणार वागणार मनुष्यास यांतील दर्ज माहीत असावा याजोगेंच.

(७५) असो. बाईसाहेबाचा काळ जहाल्यानंतर काशीराव होळकर महेश्वरचे बंदोबस्तास रवाना केले. महेश्वरीं आल्यावर जखीन्याची व जामदारखान्याची वगैरे मोजदाद करून यादी सुभेदारांकडे रवाना केल्या. पुढे आश्विन शुद्ध १४ स श्रीमंत सवाई माधवरावसाहेबांचे देहावसान जाले. पुढे सुभेदाराची प्रकृत परतंत्र होत चालली. समक्ष कारभारी बाळाजी लक्ष्मण व श्रीपतराव मैराळ व बळवंतराव (७४) शकली - शकली - स्वच्छदी वृत्ति. आठ चाराचा प्रसंग - भांडणाचा प्रसंग. जुजरसी - चवकशी. विरामास आले नाहीत - आश्रयास आले नाहीत. हाती कर्तव्यतेविशी - ' इतिर्कर्तव्यतेविशी ' असे वाचन पाहिजे. कापेटचे म्हातारीस देखील ठाऊक - भावार्थ असा दिसतो की, भारताच्या कोनाकोपऱ्यातील म्हातऱ्या कोताऱ्यापर्यंत तिच्या दानधर्माचा बोलबाला झाला होता. दर्ज - सबध, सगति.

(७५) जखीरा - धान्याचे कोठार.

बांकडे. परंतु अंतःकरणिका विचार शरीराचें अवसान पाहून खंडो महादेव व पारशर दादाजी यांस सल्लख विचारली की, “ साप्रत काळीं शरीराची दशा या प्रकारची. घटकेचें शाश्वत नाही. दौलत अव्यवस्थित या प्रकारची. तेव्हां दौलतीचें ओझे कोणाचे माथां घावें ? दोन पोरें दोन प्रकारचीं. ” तेव्हां उभयतांनीं यथाबुद्धि सुचेळ ती विनंती करून बोलले कीं, “ दौलतीचें थामडें कायम ठेऊन, चार जुने माणसें वडिलांचे व आपले हातचीं जनलाज मनलाज धरून काशीराव होळकर वागवील. वरकड मजकूर जाल्यास जुने माणसांस देशांतरास जावें लागेल. आयुष्याचें पहाणें आपणही पहावें ध्यानास यावयाजोगें (आहे.) केवळ आमचे सांगितल्यावर राहूं नये. ” तेव्हां सुभेदार यांचे गळीं उतरून आनंदराव माधव नि ॥ बुळे याजला तेच समयीं बोलावून चार गोष्टी दौलत प्रकरणीं उपदेशप्रद ठरण्यात आल्या. गोष्टीबाबत सागावयाच्या त्या सांगून सत्वर येण्याची ताकीद करून मशारनिव्हेची रवानगी दुसरे दिवशीं काशीराव होळकर यांजकडे केली मशारनिव्हे महेश्वरीं दाखल होऊन अज्ञापित विषय तेच निवेदन करून चाल चालावयाचा विचार तों काशीराव होळकर याजला पुत्र जहाला. तेव्हा चार पाच महिने राहण्याचा विचार होऊन पुत्रोत्साह बाईसाहेबांचें कृतीप्रमाणें जाला. पुणें मुक्कामी सुभेदार याणींही तसेंच केलें जोशी व शास्त्री व व्यापाराचीं माणसें याजला गांव इनाम, पालख्या सुभेदारांनींही वाटल्या. आनंदराव माधव यांची रवानगी आठा चौ दिवसात सुभेदाराकडे केली कीं, चौ पांचा महिन्यांनीं वडिलांचें पायापाशीं येऊन दाखल होतो. त्याजवर महेश्वरीं महालचे हिशेब व हुजुरांत पागानिहाय हजेऱ्या, गणत्या, दादी, फिर्यादी, जुजरनेकाची समजूत इत्यादि कामें होण्यास दोन दिवस आरतेपरते लागल्यामुळें (येणें झाले नाही) सुभेदारांची शरीरप्रकृति दिवसेंदिवस गळित (म्हणून) पुन्हा आनंदराव माधव व मुकजी बारोसे व सोमाजी लांबहाते, म्हाळोजी बारगळ इतक्याची रवानगी होऊन स्वच्छ ताकीद तेथील कामें तशींच ठेऊन चिरंजिवास उचलून घेऊन येणें. ते येऊन पोंकल्यावर आणखी मास पक्ष लागून मुखत्यार महेश्वरीं रामराव आबाजी पळशीकर व आबाजी रणछोड

(७५) थामडे - डोलारा. वरकड मजकूर जाल्यावर - अन्वया मजकूर किंवा प्रकार झाल्यास, म्हणजे काशीरावापेवजीं मल्हारराव होळकरास गादी दिली गेल्यास. आबुब्बाचे पहाणें - चरित्र, वर्तणूक. बाईसाहेबाचे कृतीप्रमाणें - अहिस्वाबाईच्या कीर्तीला शोभेल असा. व्यापाराची माणसें - कामकाजास उपयोगी पडलेलीं माणसें.

पागनीस राडुरीकर व भारमल होळकर यांजकडे मुक्त्यारी ठेऊन वरकड दरखदार मंडळींचे फारकून आपलाले कामावर होते. हुजुरींहुन मंडळी आली ती बाळ-सहिबांस घेऊन दरकूच आले. मनमाडचे मुक्कामी आल्यावर डेरे उभे होत आहेत ते सुभेदारांची प्रकृत केवळ अवसानकाळास प्राप्त होऊन पत्रे आली की, जेव्हा असल्यास पाणी येथे येऊन प्यावे अशी पत्रे आली. तेव्हा पाच हजार स्वार काशीराव होळकर याजबराबर हुजुरात व इतलाखी सरंजामी होते, त्यांतून चौदाशे स्वार निवड करून ते वेळेस निघून सोळावे प्रहरास पुणे मुक्कामी (येऊन) दाखल जहाले. चौदाशे स्वारात बारा स्वार ठरले. त्यात चौघे ब्राह्मण, आठ स्वार. खिजमतगार देखील एक नाही. प्रातःकाळी जातांच सुभेदाराची भेट होताच म्हारजी होळकरही सामोरे गेले होते ते बराबरच होते. बापू होळकर व भिकाजी होळकर जवळ होतेच. येशवंतराव होळकर यांनी अवसानकाळी सुभेदाराची सेवा फार केली, तेही सन्निध होते. सुभेदारांनी अगोदरचा बेट होता त्याप्रमाणे वल्हांची तयारी करून ठेविलीच होती. दिवाण फडणीस वगैरे दरखदार सर्वा देखता काशीराव होळकर यास वखें दिली. सुभेदार यास नमस्कार करून मार्तंडाकडे चालले. ते समयी म्हारराव होळकर यांनी हात जोडून सुभेदारास विनंती केली, “ मजला आज्ञा काय आहे ? ” उत्तर केलें की, “ काशीराव यास माझे ठिकाणी मोजून चाकरी कर. तो तुजला आज्ञा करील. ” हुकूम म्हणोन कुरणिसा करून काशीराव होळकर यांचे मार्गे आले. उभयतानीं मार्तंडास भडार बरोबर वाहून गादीकडे आले. काशीराव गादीस कुरणिसा करून गादीवर बसले. बहु वगैरे मंडळी दरखदार बराबरच होते. काशीराव गादीवर बसल्यावर म्हारराव होळकर यांनी काशीराव यास कुरणीस करून चालले ! बहुतानीं भाग्रह केला की, या समयास जावे हें नीट नाही परंतु कोणाचें न ऐकित आपले गोटात जाऊन नयबद दिली. कूच करून फिरण्या बेटाचे व मुळामुठा नदीचे दरम्यान मैदान होतें तेथें मुक्काम केला.

---

(७५) चौदाशे स्वारात बारा स्वार ठरले - मनमाड ते पुणे अशा दौडीत काशीरावाबरोबर चौदाशे स्वारापैकी फक्त बारा स्वार मजलील निभले. चालले - निघून चालले. फिरण्या बेट - पुण्याच्या सगमावरची क्रिटिश रेसिडेन्सी.

काशीराव ऊर्फ बाळासाहेब होळकर

(७६) पुढें भाद्रपद शुद्ध ८ संवत् १८५३ ते दिवशीं सुभेदारांचें देहावसान झालें. क्रिया त्यांनीं वेगळी केली. सर्पिड्याही दोन जाल्या. सर्वाई मल्हार यांनीं खानदेशात महालानिहाय फौजा पाठऊन दंगा पुरकस करून महालचा खराबा जाला. आबाजी लक्ष्मण व धोंडो माणकेश्वर व सदाशिव भवानी यांनीं नंदुरबार, मुळतानपूर, आबेड वगैरे जागा धूळधुमासा करून दिला. त्या काळीं शिंद्याचा मोठा जळजळट. तेव्हां महालचा पैसा येऊन पुरीं पडावा असा अर्थ राहिला नाहीं. दौलतींत काशीराव होळकर यांजला खर्चाची अडचण फार पडली येणें करून पागा, पीलखाना, दाम-दस्त बरबाद जहाले. मास पक्षात शिंद्याकडे, श्रीमंताकडे जाणें येणे जाल्यास सरजाम बाहेरून आणान्ना, येथवर वारद जाले. मग काशीराव होळकर याणीं मसलत केली त्यांत रघुपत खडेराव व बापू होळकर व चिमाजी बुळे याणीं कौसल करून शिंदे यांस पांच लक्ष रुपये देऊ, मल्हाराव हस्तगत करून आमचे स्वाधीन करावा, असा बेत ठराऊन बोलणीं, लिहिणीं, पुसणीं जहालीं. काशीराव होळकर यांचे अंतःकरणापासून मारावें असें नाहीं. परंतु भोपे सबळ. रघुपत खडेराव याणीं व बुळे, बापू होळकर यांनीं काशीरावा वेगळें बोलणें केलें कीं, हस्तगत न होता तैसाही प्रकार जहाल्यास चिंता नाहीं. हें बोलणें काशीरावास न समजता केलें. दरम्यान समेटाचेंही बोलणें जहालें कीं, “ माझा मनो-धर्म व सुभेदाराची आज्ञा. त्याप्रमाणें बाळासाहेब मजला कैलासवासी सुभेदारांचे ठिकाणीं. माझे हातून मुखत्यारीचें काम घेतील तर त्याचा हुकूम मजवर, माझा हुकूम दबलतीवर. घेणें-देणें, स्वारी-शिकारी, श्रीमंताचा हुकूम, शिंद्यांचा भाऊपणा राखणें इत्यादि कांहीं एक आच लागू न देतां कैलासवासी वडिलांचे मार्गें

(७६) त्यांनीं - मल्हाराव होळकरांनीं. पुरकस - लढाई, तटा. धुळ-धुमासा करणे - बेचिराख करणें, उध्वस्त करणें, लुटणें. जळजळट - सताप. पीलखाना - हत्तीखाना पील - हत्ती. दाम-दस्त - दरोबस्त. वारद, बारीद - प्रविष्ट, दाखल, प्राप्त. येथवर वारद जाले - येथपर्यंत स्थिति आली. कौसल - खलबत, मसलत. लिहिणीं पुसणीं - पत्रापत्री, लेखी करार-मदार. भोपेसबळ - भोप्या हा देवीचा पुजारी येथें मुख्य देव किंवा देवी काशीराव, परंतु त्याचा सल्लभ गुडालून ठेवून पुजाऱ्यासारवे जे रघुपत खडेराव त्यांनीं वेळच आली तर मल्हारावाच मारण्यासहि कमी करू नये असें ठरविलें ! तैसाही प्रकार - मारून दाकण्याचा प्रकार. आंच लागूं न देतां - कांहीं एक कमी पडू न देवें.

झाकरी करून दाखवीन. हें न जाल्यास बाळासाहेब माझा बाप आहे, त्यानें आज्ञा केल्यास जोडा सांभाळून राहीन. नेमणूक देतील तितक्यांत गुजरा करीन. मजला कोणाच्या बापाचा संकोच नाही. परंतु बापू होळकर याजला काढून देणें म्हणजे मी सर्वोपरी अनकूल. बापूचें नांव यांत पैक्याची तरवारीची खामी पडेल. जाब मजपासून भरून घ्यावा. बापूचें निघणें न जाहल्यास ईश्वरें नेमलें तेंच घडेल. तिसरा जाब नाही.” इकडे बापूचा अगत्यवाद विशेष पडल्याचें पोटी, दिवसेंदिवस किलाफाची वृद्धि होत जाईल अशाही अडचणींत काशीराव हस्तगत करावें अशी गांठ बाबासाहेबाशीं तीन चार वेळ पडली. काशीरायाबरोबर मार्गी घोडे शेंपनास स्वार. बाबासाहेबाबरोबर पाचशें स्वार प्रति बाबासाहेबांस (?) सहजात उचलून घ्यावें असा प्रसंग. परंतु कैलासवासी सुभेदाराची आज्ञा व मनोधर्मचे बळकटीवर मुस्तकीम राहून एकटे पुढे येऊन घोडियावरून उतरून, कुरणीस करून आपले संरंजामात जावे काशीरायास वावगी नियत धरलीच नाही

(७७) दरम्यानवाल्यानीं किलाफाचे पर्वत टाकून सदरीं लिहिल्याअन्वये मसलत सिद्ध केली. शिंदे यांणीं पैक्याचे लालचीनें कबूल केलें. जमियेतीचे धणी परंतु मल्हारजी होळकर हस्तगत करण्याचा विचार पडला कीं, दोन तीनशें स्वारानिशीं मुसळी मारून निघून गेला तर अवघडच. अथवा आपल्यावरि येऊन पडला तरीहि विचारच. शेवटीं कसेंही होवों, लेखपूस जाला तेव्हा उद्योग करणें प्राप्त आहे. विठोबा व येशवतराव होळकर हे बाबासाहेबाकडे जाऊन सामल जाले. आंबेड परगण्याकडे सदाशिवभाईनीं काहीं संरंजाम घेऊन होते ते तिकडे मोंग-

(७६) मनोधर्म - मनापासूनची इच्छा. संकोच - आडकाठी, पर्वा, फिकीर. बापूचें नांव यात पैक्याची तरवारीची खामी पडेल-खामी - नुकसानी. बापू होळकरानीं दिवाण म्हणून काम केलें तर तो तुम्हास उत्पन्नांत खोट आणील व लढायांतहि अपेश आणील. जाब मजपासून भरून घ्यावा - माझे शब्द खरे झाले नाहीत, तर मग मला विचारा. बापूचें निघणें न जाहल्यास-बापू होळकरास तुम्ही दूर न केल्यास. किलाफाची वृद्धि होत जाईल - किलाफाची वृद्धि होत जाई, म्हणजे गेली असे पाहिजे. गांठ - सधि. बाबासाहेब - मल्हारराव होळकर. प्रति - या शब्दाचे प्रयोजन येथें काथ तें कळत नाही. उचलून घ्यावे - पकडावें, हल्ला करून पकडावें. नियत - वर्तणूक.

(७७) दरम्यानवाले - मध्यस्थ. किलाफाचे पर्वत टाकून - मोठें वैर निर्माण करून. जमियेतीचे धणी - शिंद्याजवळ भरपूर जमियत म्ह. सैन्य होतें, परंतु. मुसळी - मुसडी. लेखपूस - करारमदार.

लखे फौज त्याचे मुकाबल्यास आली. त्याचे मदतीस आठशें स्वार येथून बाबासाहेबांनीं रवाना केले. जवळ अडीचशा तीनशांचा भरणा. ही खबर (ठेवून) रघुपत खंडेराव याणीं भाद्रपद वद्य ९ चे प्रातःकाळीं छाप्याची तयारी केली. हें वर्तमान बाबासाहेबांस समजतांच गोट आवळून अडीचशें स्वारानिशीं कंबरा बाधून हुशार जाले. बुणगे आवळून एकीकडे बाडाचे आश्रयानें उभे केले. मागील प्रहर रात्र राहाताच बाबासाहेबाचे वकील बजाबा कुटे नानाफडणीस याचे दरम्यानक्रीत होते. रघुपत खंडेराव याणीं कुटे याचे नावें चिष्टी लिहिली कीं, आजच बेत होता खरा, परतु रहिला. पुढें प्रसग पडेल तसें पाहून घेऊं. अहेव नवमीचा स्वयंपाक करवून सुवासिनी सांगाव्या. खर्चात बातमी आहे. ही चिष्टी बाबासाहेबापाशीं आली. ते वेळेस रात्र तीन घटका होती चिष्टी वाचून अतःकरणास विश्रांती पडून, जिजीसाहेबास सागून पाठविलें कीं, सैपाक करावा. लोकासही सांगितले कीं, कबरा सोडून झाडाझटका करावा आणि फिरून यावें. तेव्हा कोणी कंबरा सोडल्या, कोणी सोडितो, कोणी सोडून शौचास गेले, कोणी कंबरा न सोडिता हुक्का तमाख करितात. इकडे शिंदे यास मोठीच मसलत पडून लष्कर आवळून कांहीं फौज पलटणे ब्रदोबस्तास ठेऊन जातीनें पर्वतीचे डोंगरावर जाऊन बसून पलटणाचा परीघ पहाडाभोंवता केला स्वार, सरजाम याचा ताता बाधून कुमारवेशीचे नदीपर्यंत स्वाराचा थट उभा केला. पुढें मोहन्यावर मुजाफरखानाचें पथक घालून त्यांनीं बाबासाहेबाचे गोटाचे मुकाबल्यास येऊन एक ताशीरा दिला त्या काळीं बाबासाहेबांनीं आग टाकिलें होतें. तितक्यात लाख्या बारगीर येऊन, जागे करून,

(७७) बाड - खाशाच्या राहण्याच्या राहण्याजवळ तबूच्या किंवा डे-याच्या भोंवतीं अगण करून कपाउडासारखे कनातचि पडदे लावतात, त्यांना 'बाड' म्हणतात. बुणगे आवळून - तळावरील व्यापारांचीं दुकानें लुटलीं जाऊ नयेत म्हणून व्यवस्थित एकत्र जमवून उभी करून. दरम्यानकी - मध्यस्थी. बेत - मल्हाररावाच्या गोटावर शिंद्याचा इल्ला होण्याचा. झाडाझटका - शौचमुखमार्जन, वगैरे. करितात - करीत बसले मसलत पडणें - सधि, किंवा मोक्ष सापडणें. परीघ - वेढा. ताता - शिस्त, भिंत. थट - जमाव. मोहन्यावर - आघाडीस. ताशीरा - ताशेरा - फैर. बटुकीची, तोफांची फैर, धिलक. आंग टाकिले होते - विसावा घेत होते, आडवे झाले होते. लाख्या बारगीर - हा एक नामांकित एकाडा एक लाख तैनात करून मल्हाररावानें पदरीं बाळगला होता. लाख तैनात म्हणून त्यास लाख्या बारगीर असे नांव पडलें होतें. बखरींतून व पोवाड्यांतून त्याचा उल्लेख आहे, परतु समकालीन कागद पत्रांत

दुषार होऊन घोड्यावर बस मी पुढे होतो (असें बोलून) घ्याचेही अगोदर येशवंतराव होळकर घोड्यावर बसून एक बाण चालविला. तो बाण त्याचे स्वारंत न जातां आपले लष्करांत आला. इतक्यांत हवा समजून, काहडते घेऊन शहराचा मुमार धरला. माकड हाडावर भाल्याची जखम लागली. परंतु निघून शहरांत दाखल जहाले. त्याचा लाख्या बारगीर त्यांत गडप जाला. तो पुन्हा माघारीं आला नाहीं त्याचें शव अथवा घोड्याचें हाड दृष्टीस पडलें नाहीं. मग पार होऊन गेला कीं मारला गेला, कसे असेल तें असो, पुन्हा कोठें उमगला नाहीं. त्याचे मागून आनदराव बहाड यानीं घोडा घातला उलटणी एक करून दुसऱ्या उलटणीस छत्तीस जखमा खाऊन खेतात पडला. चवथ्यानें बाबासाहेब उठले पहिले उठावणीस कोणी त्याजवर हत्यार धरले नाहीं. दुसऱ्यानें घोडा घातला, तीन जखमा अनीनीच्या हातावर आल्या चवथ्याने घोडा घातला तेव्हा मुजाफरखा जातीनें सामोरा येऊन बोलला कीं, “अरे सरदार ! तेरे तरवारकी हाद हो चुकी. खूप तरवार कियी. आब तो मेरे पास आवो ” त्यासी उत्तर केले कीं, “मी मल्हारराव होळकर धरलेला शिद्याचे येथे जाऊ ? हें घडणार नाहीं.” असें बोलून त्याजवर तरवारीचा हात टाकिला. त्याचे आगात दहाशेर रुईचें डगले. तरवार लागू जहाली नाहीं. इतक्यात एके स्वाराने भाल्याची जखम छातींत मारून पार केला. घोडिया-खालीं आले. मग त्यानी गोटात जाऊन घोडी व जामदारखाना लुटला. वरकड कशास हात लाविला नाहीं. मुजाफरखाकडील ऐशी खासा कामास आला. ते निघोन आपले गोटात गेले. राहिले बारगीर वगैरे शिलेदार जिकडे ज्याला वाट फुटली तिकडे ते गेले. रविराव दोघे बधु रात्रौ येऊन उमेदवाराचे नाते बाबासाहेबांस भेटले (होते.) त्यानी दोन पळ्या पानान्या दिव्हा होत्या. तेही कामास आले.

(७७) तो सापडत नाहीं. हवा - दुर्लक्षण, अपशकून. त्याचे - शिद्याचें. इतक्यात - या घटनेमुळे. काहडते घेणे - आग काढून घेणे. उलटणी - पळत असता एकदम उलटून हल्ल करणे. अनीनीचा हात - लगाम धरण्यास डावा हात. धरलेला - कैद झालेल्या स्थितीत. आगात दहा शेर रुईचें डगले - मुजाफरखानानें दहा शेर वजनाच्या कापसाचें जाडजूड चिलखत बखतर अगात घातले होतें. भाल्याची जखम - भाल्याची फेंक. रविराव - हा एका शिंदे घराण्याचा कृताब होता. त्या घराण्यातील दोघे भाऊ आदलेच दिवशीं मल्हाररावाकडे येऊन नोकरीस राहिले होते. ते उमेदवाऱ्याच्या नात्यानें आले होते. म्हणजे कोणच्याहि त्रिकट प्रसर्गां शर न खाता छातीनें लडू अशा प्रतिज्ञेनें नोकर झाले होते. व त्यानीं तसे पैजेचे विडेहि उचलले होते. पट्टी - विडा.

कडे कामास येतच पांच कोस लोणी तेथे बायकांनी खाद्याखाली पदर टाकून बसल्या. सासू-सासऱ्याने निषेध केले की, “ तुम्हास कशावरून समजलें ? ” तों दोघांची माणसें आलीं. त्याणीं वर्तमान सांगितलें. नंतर त्यांनीं सहगमन केलें. मग बापू होळकर व रघुपत खंडेराव व चिमणाजी बुळे जातीनें जाऊन बाबासाहेबांचें शव पाळखींत घालून बाया जिजी आदि करून विठोजी (व) यशवंतरावाच्या बायकासुद्धां घेऊन आले. अग्निसंस्कार करून उत्तर कार्य जालें

(७८) पुढें शिंघांकडील पाच लक्षाचा तगादा लागला. धरणेपारण्याचा प्रारंभ झाला. तेव्हा रामपुन्याची मामलत रामचंद्र शिवाजी याजकडे सागोन त्यांचे बहु कामावर पाठविले आणि अडीच लक्ष रुपये पटघून दिले. तगादा काहीं शम जाला तेव्हा श्रीमंतांनींही दिवाण देण्याबद्दल पधरा लक्षाची वरात शिंदे यासी होळकरावर दिली. या साडेसत्राचे पेट्यात महेश्वर व स्वारी व दरखदार आदि-करून कशाचाही भ्रम न राहतां दारोदार पंचाईत होऊन आब जाब काहीं एक रहिला नाहीं रोज रोजीना खुराक आणखी देणे घेणें मिळून एकूण चाळीस लक्षाचा भरणा जाला. शिंघाचे हिशेबी पाच चार लक्ष बाकी काढून तगादा चाललाच होता. तो कृष्णाजी बाणाजी हुजरे यांनीं बाळोबातात्या यांजला कैद केलें होते ते सुटून कारभारास लागले. तों शेख करीम फौजदार दौलतसवबावाचे कृपे-

(७७) खाद्याखाली पदर टाकून बसल्या - वैधव्य आलें असें समजून त्यांनीं डोकीवरील पदर खाद्याखाली काढून टाकला. तों - इतक्यांत. सहगमन करणें - सती जाणें

(७८) धरणें पारणें - आपला पैसा वसूल करण्याकरता देणेदाराच्या दारि आपण स्वतः उपवास करीत बसावयाचे व घरात देणेदारासहि उपवास पाडावयाचे, अशा रीतीने त्याला हैराण करून वठणीवर आणण्याची जी सरास रूढ अशी पद्धति जुन्या काळी होती, तिला धरणे पारणें म्हणत. धरणें - धरणें धरून बसणें. पारणें - उपवास पाडणें. शम होणें - शमन पावणे. साडे सत्राचे पेट्यात - साडे सत्रा लक्ष रकमेच्या पोटात. पेट्यांत - पोटांत. भ्रम राहणें - अब्रू राहणें. भावार्थ असा कीं, साडे सतरा लक्ष रुपयांचा भरणा करतां करता नाकी नव आले. महेश्वरास बरीच रक्कम मिळेलसे वाटलें होतें, पण भरती झाली नाहीं. दरखदार होते त्यांजकडूनहि काहीं उकळता आलें नाहीं. स्वतः खाशाच्या स्वारीचा खाजिना तपासून पाहिला तोहि मोकळा. मिळून काव ? सगळा भ्रम फिटला. दारोदार तोंड वेगाडण्याची पंचाईत म्हणजे पाळी आली, व आबजाब (आबदाब) म्हणजे काहीं एक अब्रू शिल्लक राहिली नाहीं.

तोल, पाचशें स्वारांचा बेहडा करून दिव्हा होता, त्यांनं तगाद्याची पराक्ताष्टा केली, हें वर्तमान बाळोबातात्या आल्यावर इकडून व परभारें त्याचे लष्करांत तगाद्याचें वर्तमान समजल्यावर बाळोबातात्यांनीं दौलतराव शिंदे यास बुद्धिवाद फार केला कीं, “ होळकर कोण ? आपण कोण ? अडचणींचे प्रसंग. त्याजकाडून आपला उपयोग कोणसमयीं कसा जाला ? व गोपाळराव चिटणीस याणीं आगळीक करून शिंदे, होळकर यांची दुजागीं राजेरजवाड्यात दाखवून होळकरांची कमती पाडली. यात नकसान किती जालें ? या रागानें पाटिलबावांचे अवसानच जाले. तुकोजीबावा (स) व अहल्याबाईस तोंड दाखविलें नाहीं. त्या गोष्टीचें पहाणें, राखणें, जोखणें, त्याचे त्याचे बराबर जाऊन, आपण पुढें गौण राजकारणात सामल होऊन होळकराची दौलत शिंद्यांनीं बरबाद केली हे ठिकरें आपल्या माथ्यावर घेऊन, पुढे होळकर बुडाल्यावर आपणही राहू असे होणार नाहीं. व वक्त पडल्यावर परस्परे लौकिक दिसण्यात उपयोग ? आदौ घटत असावे. याचें निदर्शन होळकराकडून पैदरपै घडत आले. त्याजवर समय प्राप्त जाल्यावर आपल्याकडून हा लौकिक जाला. अशीच धोरणे राखण्याची मर्जी असल्यास आम्हास घोरत घालू नये. ज्या ठिकाणीं होतो तेथें आपलें शुभचिंतन करून होतो. अशीच उमेद राहिल्यास आम्हासारखे गरीबगुरीब जवळ असल्यास उपयोग नाहीं.” अशा भावीं बोलण्याचें प्रसंग तीन दिवस पडून दौलतराव शिंदे यास कायल करून, पुढे आला तो वसूल, राहिलें तें कृष्णार्पण असे करून, शेवटीं फौजदार मजकूर यानें शिंदे, होळकर याचे घरोब्याचा शिरोभाग केला, त्यास तोफेचे तोटीं उडवून द्यावे, व होळकराचे घरीं (७८) बेहडा - तैनात बेहडा. शैल करीम याला पाचशें स्वार चाकरीस ठेवून चाकरी करावी असा दौलतराव शिंद्यांनीं तैनाती बेहडा करून दिला होता. बेहडा - Budget, A statement of ways and means बुद्धिवाद - उपदेश. आपला उपयोग कोणे समयीं कसा जाला - आपल्या उपयोगी कसे पडले. दुजागी - द्वैत, फूट, वैर. अवसान - मृत्यु. त्या गोष्टीचे पहाणे, राखणे, जोखणें, त्याचे त्याचे बराबर जाऊन - त्या बाबतींतली विचारी व धोरणी अशी पाटिलबावांची वागणूक किंवा त्याचे धोरण त्याच्या मृत्यूबरोबरच सपले. गौण - क्षुद्र. ठिकरे - खापर, दोष. आदौ घटत - ? पै दर पै - वारवार. समय - सकट. लौकिक - दुर्लौकिक, दुर्लौकिकाची गोष्ट. आम्हास घोरत घालू नये - आम्हास कारभान्याचें काम करण्यास लाऊ नये. उमेद - भलत्याच गोष्टी करण्याची हौस, ईर्ष्या. शिरोभाग - शिरोभग असे पाहिजे. शिरोभंग - नाश. होळकराचे घरीं चालून - होळकराचे घरीं चालून जाऊन.

चाळून पूर्वे क्रमास शिकल राहील असें होत असल्यास, आम्हांसारख्यास हांक मारल्यास हजार आहोंत. मग शिंदे यांनीं कायल होऊन कबूल केलें. दुसरें दिवशीं फौजदार याचा गोठ दामदस्त छुटला. मशारनिले हस्तगत करून तोफेचे तोंडीं दिल्ले. तिसरें दिवशीं दौलतराव यांसी घेऊन होळकराचे येथें आले. शिष्टाचार समाधानें भविष्यानुरूप होणार ज्या गोष्टी तुमचे आमचे स्वप्नींही नसाव्या त्या गोष्टी प्रत्यक्ष दिसण्यांत आल्या. आपले वडील घर, ते पक्षीं मनांतील कलुष टाकून परस्परें वडिलोपार्जित आचार याचेच परिशीलन मनात परस्परें वागून एकविचारे श्रीमंताचे सेवन समर्थक सेत्रा घडेल तें होत असावें यात फार चांगलें आहे. हरदु दौलतीचे पुण्य पुरुषार्थ वोहोदे परत्रींचा विचार आहे असें कल्याण-दायक गोष्टी बोळून साकर वाटून गेले दो चौ रोजानी होळकर शिद्याचे येथें गेले तेथे पानसुपारी अत्तर-गुलाब होऊन, डेज्यात आले.

(७९ पुढें दोन्ही दौलतींतही वागलेत अशा इराद्याने बाळोबातात्यांनीं यशवंतराव शिवाजी पुढें करून होळकराची दिवाणगिरी करावी, अशा पैरवीचीं बोलणीं चालू होऊन पांच पन्नास हजार रुपये आतून बाहेरून खर्चास दिल्ले. बोलल्या क्रमाचा नमूद निदर्शनास यावा तों शिंदे याचे बाजारात सरजेराईचा प्रसर होऊन दौलतरायास घुटीचा प्रारंभ करून त्या झपाट्यात दौलत प्रकारणीं अनेक तऱ्हेचे भर सरजेरायांनीं भरून एकूण (वीस) आसामी कैद केली त्यात बाळोबातात्या व धोंडोबा व नारायणराव बक्षी व रामचद्र शिवाजी व रायाजी पाटील वाबळे असे नावाचीं कामाचीं माणसें एकूणीस आसामी कैद केलीं. श्रीमत बाजीरायास सामल करून तेथील कारभारी नारोपत चक्रदेव वगैरे कैद करून दोन पलटणे शनवारचे वाड्याभोंवतीं चवकशीस ठेविलीं पुण्यामधी उल्कापात केला सरजेरायानें होळकराशीं आगळींफ केली नाहीं. स्नेहच राखिला. शिद्याचें दौलतींतील माणसें

(७८) शिकल - उजळा, पाणी, चकाकी. पूर्वक्रमास शिकल राहील असे होत असल्यास - पूर्वीच्याच धोरणास उजळा मिळणार असेल तर. कायल - निरुत्तर कलुष - किल्मिष, वाकडे, सशय. हरदु - दोन्ही, दोहीकडील. वो हो दे - ?

(७९) सरजेराईचा - सरजेराव घाटग्याचा - प्रसर - प्रबळता, वरचष्मा. दौलतरायास घुटीचा प्रारंभ करून - दौलतरावास दारूचें व्यसन लाऊन. भर भरणे - सल्ला देणें. उल्कापात - उत्पात. सजराव घाटगे हा इतका घोरकर्मा होता व पुण्याच्या लोकाचे त्यानें इतके हाल हाल केलें कीं, तेव्हापासून ' सरजेरावी जुलूम ' असा वाक्प्रचारच सराठींति रूढ झालेला आहे.

कैद केलीं होतीं ती सरदाराचे परतंत्रतेत परवानगी घेऊन एकसमयावच्छेदें एकोणीस असामी मारून टाकिले. दौलत माणसांवांचून खालीं केली.

(८०) इकडे काशीराव होळकर याचा गुजारा मोत्याजी काळगावडे व्याही खानदेश प्रांतीं बड करून पांच पंचवीस हजार फौज घेऊन फिरत होते त्यांजवर चालत होता इकडे यशवंतराव होळकर निघोन पुण्यांत गेले. ते बापू विठ्ठल परभू पूर्वीं आपले होळकरांचे दौलतींत शिलेदारीनें होते, चौभास माणूस, लिहिणार बोलणार, शिपाई इराद्याच्या माणूस, त्याच्या घरीं जाऊन त्याजला घेऊन जेजुरीस आले. मर्तंडाची महापूजा करून नागपूरचा रस्ता धरिला. नागपुरास जाऊन रघोजी भोंसले याची भेट घेतली. त्यानीं मोठ्याचा मूल वक्तशीर आपल्यापाशीं चालून आला, ते पक्षीं सर्वोपरी बरदास्त करून आपल्यापाशीं ठेविलें हें वर्तमान पुणें मुक्कामीं (काशीराव) होळकर यास समजताच श्रीमंत व शिंदे याचे कानावर घालून भोसल्यास पत्रे घेतलीं कीं, यशवंतराव होळकर तुम्हापाशीं पळून आला आहे त्याजला कैद करून पुण्यास पोहोंचाऊन घावें अशीं पत्रें श्रीमंत, शिंदे, होळकर याचीं गेलीं इकडे मल्हारजी होळकर याचे कुटुंब जिजीबाई वगैरे होतें. त्यास स्वतंत्र डेरा देऊन चौकी पहारा काशीराव होळकर यांचा जाबता होता तेव्हा मल्हार शामजी दिम्मत होळकर नि॥ कापडणीस तुकोजीबावा सुभेदाराचे लोभातील असामी, नाना फडणीस मेणोलीस निघून गेले होते, तेथून फौज ठेवण्याविशीं, पैका द्यावयाविषयींचा करार ठरला त्याचे जाबसालांत व ऐवज आणण्या-नेण्यात मल्हार शामजी होते, त्या आरोपावर कैलासवासी सुभेदार वर्तमान असता दिवाण यांनें मुतालिक बाळाजी लक्ष्मण व श्रीपतराव मैराळ यांनीं कैद करून वाफगावचे किल्ल्यात ठेविलें होतें तेथून पळून नाना फडणीसाचा

(७९) सरदाराचे परतंत्रतेत - शिद्याच्या बेदोष स्थितींत. दौलत माणसावांचून खालीं केली - माणूस-नामांकित माणूस, मुसद्दी माणूस. शिद्याच्या दौलतींत एकहि नामांकित मुसद्दी, विचारी माणूस शिल्लक राहिला नाहीं.

(८०) चौभास - चार भाषा बोलणारा. त्यावरून भावार्थ हुशार, हरहुचरी. शिपाई इराद्याचा माणूस - शिपाई बाण्याचा माणूस, लढवय्या, वक्तशीर - वक्त पडल्यामुळें म्हणजे संकटामुळें. जाबता - पहारा. दिम्मत - पदरचा. निसबत - कडील. जसे निसबत-कापडणीस म्हणजे कापडणीसाकडील. कापडणीस - कापड पुरविणारा किंवा कपण्याचा कारखाना ज्याच्या ताब्यांत असतो तो कापडणीस. बटकी - दासी. श्रीपतराव मैराळ यांनीं - वेधें ' यानी ' या शब्दाऐवजीं ' याना ' असें मुळात असावेंसें वाटतें.

आश्रय करून पुण्यास होते. त्यांनीं जिजीबाईशीं सधान लावून तुम्हीं ठिकाणांहून निघून मुळामुठा नदी उतरून यावें म्हणजे तुम्हास घेऊन जाऊ. त्या सधानावर एके दिवशीं त्याचा जाबता नदीपार ठेवून इकडे बाईस सूचना जाली बाई शौचान्या मिसें करून शेतखान्यात जाऊन, बटकीचा लहगा नेसून, आपलें लुगडें बटकीस नेसवून डेन्यात वाटे लाविली. ताब्या घेऊन कुणबिणीच्या रूपाने नदी उतरून पार गेली. तेथे जाबत्याची गाठ पडली. पुण्यात दाखल जाली मल्हार शामजी यांनीं खर्चाचा बगैरे बरोबस्त ठेवून तीन महिन्याची गरोदर होती, सहा महिन्या-नंतर पुत्र झाला. त्याचें नाव खडेराव ठेविले

(८१) हिकडे भोसले याचे मनांत होळकराचें मूल आपले येथे आलें तेव्हा काहीं यास जाहागीर देऊन जाहागीरदार करून ठेवावा ऐसा इरादा. तो श्रीमताचीं, शिंदे, होळकराचीं कैद करण्याविषयींची पत्रें गेलीं होत' त्याजवर मनात विचार केला होता तो रहित करून यशवंतराव यास कैद केले पळटणात होते. पाच चार महिने कैद भोगिली पुढें भोसल्याचा विचार पुण्यास पोहोचते करावे असा विचार होऊ लागला. हें वर्तमान यशवंतरायास समजल्यावर बापू विठ्ठल याशी विचार केला कीं, पुढें काय करावे, तेव्हा बापूने सांगितले कीं, “ आपण शौचास जावें. तेथें माणसाचा चोळणा, पागोटे घालून बाहेर पडावें. आपले बिछान्यावर मी निजतो. गोष्ट फुटल्यावर माझें काय होणें ते होवो. आपण निघून जावें ” असा विचार करून निघून गेले इकडे बोभाट जाहाल्यावर बापू विठ्ठल यास धरून नेऊन पुरशीस भोसले यानीं वेळी. याने साफ उत्तर केले कीं, “ आम्हीं वक्ताचोर फीक सरदारास काढून देऊन हजर आहोत. यात सेवधर्मास विरुद्ध केले नाहीं. आप-णही सरदार आहात. पाहिजे तें करा. ” भोसले उत्तरावर प्रसन्न होऊन गुण घेतला. परंतु इकडे पुण्यास वाईट वाटेल याजकारिता त्याचे पायात बिड्या घालून चार महिने कैदेंत ठेऊन पुण्यास यशवंतराव निघून गेल्याचे वर्तमान लिहिलें. तिकडून काहीं यशवंतराव गेल्यासंबंधीं अधिकउणें दिसण्यात आले नाहीं. सबब बापू विठ्ठल यांस सोडून दिव्हे.

(८०) त्याचा जाबता - बाळाजी लक्ष्मण व श्रीपतराव मैराळ याचे लोक.

(८१) माथूस - हुजऱ्या, चाकर माणूस, खिजमतगार. पुरशीस - चौकशी. आम्ही वक्ताचोर फीक - ‘ आम्ही वक्ताच रफीक ’ असे वाचन पाहिजे. रफीक - स्नेहीसोबती. वक्त - सकट प्रसंग. भावार्थ आम्ही याचे निदानचे साबती आहों. मरेपर्यंत त्यास सोडणार नाहीं. सरदारास - यशवंत-रावास. सरदार - मोठे लोक.

(८२) यशवंतराव होळकर पायात जोडा नाही, अनवाणी पादचारी निघाले, तों नागपुरापासून दोन मजला आले. एक जोरीचें शेत होतें. त्या शेताचे छायेस दहापांच ताटाचें आड जाऊन बसले होते. तों वाटेनें लोक भवानी शंकर कायथ घोड्यावर बसून चालले होते स्वार पाहून यांजला आशका उत्पन्न जाहली. हा स्वार धरण्यातील आहे किंवा पाथस्थ आहे ? असा सदेशा उत्पन्न होऊन जोरीत शिरले. तों पुढें नाला होता तेथें लाला स्नानास उतरला हे पाहून, (हा) पांथस्थ असा निश्चय करून, बाहेर निघून त्याजपासून पाच पचवीस हातावर आपणही स्नानाचा उद्योग केला त्याचे लक्षाचे संधान पाहिले. तो वाटसरू, त्याचें लक्ष याजवर कशाकरिता असावें ? असें पक्के ध्यानास आणून त्यास जाऊन रामराम केला. पुसलें ' तुम्हास कोठे जावयाचें आहे ? ' त्यानें उत्तर केलें कीं, " आम्हीं उमेदवार नागपुरास आले होतो येथे काहीं रोजगाराची सोय बनली नाही, सबब हिंदुस्थानात जातो " " आम्हास तिकडेच यावयाचें आहे सांभाळून न्याल तर सोबतीनें चालू " त्यांनीं म्हटले की, " उत्तम आहे " हे बोलले की, " आम्ही लुटले गेलों, घोडे कंठाळ अगदीं गेले, आम्हापाशीं खर्चास राहिलें नाही. कांहीं खर्चाची मदत कराल तर माळव्यात गेल्यावर इदूर, उज्जैन येथे आमचें आसविषयीं आहेत तेथे तुमचे रुपये देऊ " त्याने कबूल केल्यावर त्याचे सोबतीनें चालले. दिवसेदिवस बोलण्याबसण्यात वाट चालण्यात भरोसासा दिसून आल्यावर त्याजपाशीं वर्तमान सांगितले त्यास अनुकूल करून चार कोस यांनीं घोड्यावर बसावें, चार कोस त्याने बसावे. (पुढे तो) सेवाचाफरी करू लागला खानदेश प्रांतीं आल्यावर जुझर नाईफ भील याचे हाटीवर आले. त्यास भेटून खासगत वर्तमान सांगितलें. त्यानें सर्वोपरी आगेजनी करून आपल्यापाशीं ठेविलें. तेथे शिबदीची कलमज्यारी करून पांच चारशें माणसे ठेवून सुलतानपूर, नदुरवार येथें लुटण्यास प्रारंभ केला. हें वर्तमान सेदव्यास भिकाजी होळकर यास समजल्यावर आनदराव होळकर यांस

(८२) जोरी - ज्वारी. कायथ - कायस्त. धरण्यातील - आपणास धरण्यासाठी पाठविलेल्यापैकी. संदेशा - अन्देशा, सशय. त्याचे लक्षाचें संधान पाहिले - त्याचें लक्ष कोणाकडे कशात आहे, त्याचा अदमास पाहिला. कंठाळ, कंठाळी - जनावराच्या पाठीवर दोहो अगास सारखी बसेल अशी पडशी, गोणी, बारदान. वाट चालण्यांत - प्रवासात. भरोसासा - भरोसा असा, विश्वास. हाटी - डोगारातील भिल्लांची वस्ती. आगे-जनी - अगिकार सर्वोपरी - पूर्णपणें, निखालसपणें. शिबंदीची कलमज्यारी करून - सैन्य (ठेवण्यास) जमवण्यास सुरुवात करून.

समागमें तीनशें स्वार व पांचशें पायदळ देऊन यशवंतराव होळकर यांस धरून आणावें या इराद्यावर रवाना केलें. त्याची याची एक दोन वेळां झुरमट होऊन, येथें आपले पाय टिकत नाहीत असें समजून, तेथून जुझर नाइकास न समजतां रातवा घेऊन शेंपनास माणसानिशीं निघून बडवाणीचे आसपास गोवर्धन नाइकाची हट्टी होती तेथें जाऊन विसावा घेतला. तेव्हां गोवर्धन नाइकाचे पोटांत पाप उत्पन्न झालें कीं, याजला हस्तगत करून सेदव्यास पावते करून आपण सरफरास व्हावें. यांतील गुणगुण समजताच आपलें माणसानिशीं शाबुतीनें निघून बडवाणीपाशीं नर्मदा उतरून धर्मपुरीस बेटात आले. काहीं दिवस तेथें राहिले. बेटातून निघून आठ-चौदिसां महेश्वरास येऊन शहरात फिरून जावे असें केलें. त्यांत एके दिवशीं महेश्वरी किल्ल्यात येऊन फडनिसाच्या वाड्यात जाऊन दाणे मागितले तों माणसानीं झिडकाऊन दिले मग तेथें तात्या आळेकर याने आपले येथें घोड्याचे दाण्यातून ओंजळभर हरभरे घेऊन यशवंतराव महाराजास घातले. ते दाणे घेऊन निघून गेले.

(८३) सेदव्याहून भिकाजी होळकर यानीं भारमल दादास लिहिले कीं, यशवंतराव होळकर नागपुराहून पळून, खानदेशात मुलतानपूर, नदुरवार परगण्यात येऊन जुझर नाईक भिल्ल याचे आश्रयाने राहून पाच चारशें माणसाची जमियत करून परगण्यात छटलुबाडी केली आम्हास समजल्यावर आनंदराव होळकरास पाठवून तेथून हुसकावून दिले तेथून नर्मदा उतरून पार गेलें. इतके वर्तमान आम्हास ठाऊक आहे. तेथेहि जमियत करून तुम्हास उपद्रव देतील. यास्तव त्याची आगाऊ चौकशी ठेऊन हस्तगत करावें. त्याजवरून भारमल होळकर यानीं चौकशी केली. तर धर्मपुरीचे बेटात ठिकाण लागला. तेथें काहीं उपद्राप करावा तों यशवंतराव होळकर यास समजून तेथून निघून धारेस येऊन आनंदराव पवार याजपाशीं चाकर राहिले. तीनशे माणसांचा तैनात जाबता कोला. बाळाजी कमळाकर हळशी किनास (?) आहेत. हे धर्मपुरीचे बेटात सोबती जाहले. धारेस हजीरी देऊन काहीं दिवस राहिले. तेथें आनंदराव पवार व रंगराव बोडेकर दिवाण. दिवाण सरदाराची लढाई झाली. त्यांत पवाराची जमियत स्वार पायदळ हजार बाराशें. एक तोफ रंगराव बोडेकर याचे बरोबर. तीन हजार स्वार पेंढारी-

(८२) झुरमट - झटापट, लढाई. रातवा घेणे - रात्रभर चालून मजल मारणें. सरफरास होणें - सन्मान पावणें.

(८३) छूट लुबाडी - छुटालूट. उपद्राप - उपद्रव्याप, उद्योग. यशवंतराव होळकरास पकडण्याचा. हळशी किनास - !

यांचा त्याचा मुकाबला होऊन धारकरांच्या जमियतीचे पाय उठले. मग यशवंतराव होळकर यांनी, खंडेराव होळकर यांचे नावाचे शिक्रे खोदले ते अक्षयीं कमरेस राहात होते मनात विचार केला की, या शिक्र्यात कांहीं सामर्थ्य आहे नाही पहावें. म्हणून याचे खासगत जमियतीपैकीं पाच पन्नास माणूस याचे भिडेवर होते त्यास हामराहा करून तोफेंत आपले हातें बार भरून पाच गोळे मारले. ईश्वर इच्छें करून, पेंढारी स्वार मरतो कशास ? गोळ्याचा भरावा घेताच स्वार पेंढारी (८३) धारकरांच्या जमियतीचे पाय उठले - धारकरांच्या सैन्याचा टिकाव लागेना, ते पळू लागले. हामराहा करून - त्यास साक्षीस ठेवून पेंढारी स्वार मरतो कशास ? - पेंढार्याचें लक्ष मुख्यत्वे लुटीवर, त्याची आशा नसेल तर पेंढारी जीव धोक्यात कधींच घालीत नसत. म्हणूनच शिपाई, शिलेदार, बारगोर निराळा आणि पेंढारी निराळा. “ मराठ्यांच्या लष्करातील प्रचंड घोडदळाबरोबर त्यांच्या सैन्यात पेंढारी घोडेस्वाराची पथकीहि फारच असतात. या पेंढार्या पथकाना पगार वगैरे कांहीं एक नसतो पेंढार्याचे नायक मुख्य सरदाराकडून लूट करण्याचा लेखी परवाना मिळवतात म्हणजे झालें. हे पेंढारी जाळपोळीची व लुटीची इतकी कमाल करतात कीं विचारावयाची सोय नाही. पगार देऊन ठेवलेले लष्करसुद्धा शत्रूच्या मुखलाचा माणसा-काणसाचा नाश करीत नसेल इतका हे करतात. पेंढारी शिपायाचा सारा डोळा लुटीवर असल्यामुळे त्याचा प्रत्यक्ष लढायाच्या कामास कांहींच उपयोग नसतो. लुटीचा लग्गा मिळण्याची आशा नसेल तर हे पेंढार आपला जीव धोक्यात घालण्याची आशा नको पेंढार्यांच्या सैन्याची छावणी ज्या लष्कराचे ते असतील त्या लष्कराच्या शेजारीच पण स्वतंत्र असते. म्हणजे होळकरांचें पेंढार असलें तर त्याचा तळ होळकरांच्या तळानजीक कोठेंतरी असावयाचा. माझ्या पहाण्यांत आले ते बहुतेक पेंढारी सारे मुसलमानच दिसले. तथापि मुसलमानाचा धार्मिक कडवेपणा किंवा कडक आचारपालन दिसलें नाही. मला मुख्यत्वेकरून या पेंढार्यात मुसलमानाचाच भरणा दिसला, तरी इतरहि जातीचे लोक पेंढार्यात असातात. या पेंढार्याची वस्ती मुख्यतः माळव्यांत आहे व शिंदे-होळकरांच्या लष्करातच यांचा भरणा फार. हे पेंढारी लोक सामान्यतः भिकार भणगच असतात. एखाद्याला दैवयोगानें बरीच लूट मिळाली, तर ती पुजी सपेपर्यंत तो पेंढारी लष्करात दिसावयाचा नाही. या पेंढार्याचीं घोडां- घोडां कसलीं तट्टें-फारच काटक असतात व त्यांना साज-सामानहि फारसें कांहींच नसतें. या दृष्टीनें लष्करांतील लढवाई घोडदळाच्या मुकाबल्यास तीं टिकण्यासारखीं नसतातच. कसेंहि असो, या पेंढार्यांच्या उपद्रवाचा सर्व प्रांतांना मोठा धाक आहे. किंबहुना यांच्या भीती-

पळाले. रंगराव जातीनें मर्द पांच पन्नास स्वार पागेचा होता तो घेऊन एक दोन परतण्या केल्या. परंतु तोफेपुढें जुमस न खातां पाहून निघोन उज्जनीस गेले. नंतर यशवतराव होळकर तोफ घेऊन धारेस आले. आनंदराव पवार यांची भेट घेऊन वोंळबा दिल्ला कीं, अशा जमातीच्या भरवशावर लढाई घेत असता कीं काय ?

(८४) अशा भावीं बोलून बिन्हाडास आले. तोच शामराव माहडीक पिंपळो-घास होते ते नागो जिवाजी याजकडील कारकून दुंदरनेक याजपाशी इंदुगी होते. त्याजपाशीं घेऊन काहीं पोटापाण्याची सोय पहावी या उद्देशे आले होते बहुत हालाकीत तेथे सोय बनून आली नाही आणि यशवतराव होळकर धारेस आहे हें वर्तमान समजलें तेव्हा इंदुगीहून निघून धारेस गेले यशवतराव होळकर याची भेट घेतली. बहुत निषेध केला कीं, “ तू तुकोजी होळकराचा लेंक, आणि पवाराचे घरीं पायदळींत चाकरी करितोस, लाज कशी वाटत नाही ? ‘साहा देशी परदेशी चोरी.’ असें राहणे तुजला योग्य नाही हाजारों हाजारों कोणी वाचत नाहीच. शभराचे आत कारभार यांत एकदा मरणे खरें ते पक्षी अचाट बुद्धि खेळवून बळेंच लक्ष्मीस हात घालावा. त्यात ईश्वर साह्य होऊन साध्य झाल्यास नीटच आहे. ” अशा भावी धैर्य देऊन उमेद वाढविली. मग यानीही शिक्षकांचें वर्तमान सांगितलें.

(८५) त्याजवर आशादुराशा उत्पन्न होऊन काहीं उद्योग करावा असा निश्चय (८३) मुळेंच लहान सहान खेड्यानीसुद्धां गांवकुसे घातलेली असतात व गांवकुसवा-आंत मध्यास गढी किंवा बालेकिल्ला बाघलेला असतो. (१७९५ सालीं मॅलेटनें खड्यांच्या तळावरून लिहिलेल्या पत्रातील उतारा) भरावा - मार, सोसाटा. परतणी - उलटणी, उलटून केलेला हल्ला. परंतु तोफेपुढे जुमस न खातां पाहून निघोन उज्जनीस गेले - हें वाक्य उघडच गलथानपणाचें आहे वास्त-विक “ परंतु तोफेपुढें जुमस खाऊन निघोन उज्जनीस गेले ” असें वाक्य मुळांत असेल, किंवा “ परंतु तोफेपुढें आपले स्वार जुमस खातांना पाहून निघोन उज्जनीस गेले. ” असें तरी असावें. जुमस खाणे - दहशत खाणें, घाबरणें. वोंळबा देणे - दोष देणें, ठपका ठेवणें, उणें काढणें, टोमणा देणें.

(८४) दुंदरनेक - Dudrenec दुद्रनेक या युरोपियन विशष नामाचा मराठी अपभ्रंश. हा फ्रेंच सरदार होळकराच्या पदरी होता. पायदळींत - पायदळ शिपायांत. ‘साहा देशी परदेशी चोरी’ - ! हाजारो हाजारों - हजारों वर्षें, किंवा हजार हजार वर्षें.

(८५) आशा दुराशा - लोभ, महत्वाकांक्षा.

ठरवून पवाराचे घरीं धरणें देऊन तीन हजार रुपये बाकी निघाली ती घेऊन, चारपांचशें माणसाची जमियत होतीच, शेंदोनशें स्वार त्या जिह्यांतील नौकर ठेऊन लाला भवान शकर व शामराव माहडीक व बाळाजी कमठाकर असे जमेतीसह निघून देपाळपुरावर येऊन पडले. तेथें शेंदोनशें घोडे पागेचे व रोकडहि ईश्वर इच्छेकरून पाचपन्नास हजार हातीं लागली. तेथून कलमजारी चालली जमियत करून जावरा बरडावद या मैदानात गेले. तेथें जावऱ्यास गगाराम कोठारी मामलतदार होता त्याशी लढाई होऊन तेथेही पाय ठरला नाही त्यानेंही आपलें महालातून काढून दिले यानी बरडावदचे आलीकडे फरणाजीस येऊन, बोहरा बेपारी पन्नास हजाराची बनात घेऊन जात होता त्याजला लुटून, पन्नास हजाराचा ऐवज हातीं लागला वजीर हुसेन येऊन तेही सामल झाले त्याजला थुराळास पाठवून स्वार सरंजाम आणविला त्याने जाऊन मीरखान याजला घेऊन (तो) आला प्रथम हजीरी एकशें अठरा स्वाराची झाली तेव्हांपासून कलमजारीची शहारत पडून स्वाराच्या चुंगी येऊ लागल्या मग लिहिण्याचे कामावर विनायकराव सदाशिव उज्जनीस होते त्याजला समजल्यावर येऊन सामल झाले. भेट घेऊन मी फडणीसाकडील कारकून आहे. शामराव माहडीक याचीहि सोनओळख होती त्याने रुकार दिल्या मग दसराचे काम त्याचे हवाली केले. फीर फीर महतपुरावर आले त्यानीही ठिकाण लागू दिला नाही लढाईस उभे राहिले यशवतराव होळकर याजपाशीं काहीं बैरागी होते त्यानीं तलबे विषयी धरणें दिलें. हें वर्तमान महतपुरी याघास समजून त्यानें बहिराग्याशीं पैगम लाविला कीं, “ तुम्ही धरणें निकटीचे देऊन यशवतराव होळकर आमचे हातीं द्यावा ” हे वर्तमान यशवंतराव

(८५) देपाळपुरावर येऊन पडले - देपाळपुरावर हल्ला केला. कलमजारी - सैन्याची जमवाजमव, सैन्यभरती जमियत - जमाव. बोहरा - बोहरी. बनात - कापड शहारत - शाहरत आवाई, बोलवा, जाहिरात. चुंगी - टोळी. लिहिण्याचे कामावर - कारकून शिलेदाराच्या कामावर. शिलेदाराच्या पगाराचा हिशेब ठेवणारा कारकून तो कारकून शिलेदार. सोन ओळख - तोंड ओळख. दसऱ्याच्या दिवशीं सोनें देण्यास ओळख पुरते तितपत. रुकार दिल्या - आपली विनायकरावाची ओळख आहे असें सांगितले फीर फीर - फिरत फिरत. त्यानींही ठिकाण लागू दिला नाही - महतपूरकर दबले नाहींत, शरण जाऊन टाणें हवाली करीनात. तलब - पगारापैकी मिळावयाची राहिलेली बाकी. पैगम - सूत्र, बोलणें. निकटीचे धरणे देणे - पक्के धरणें देणें, व देणेकऱ्यास जागचे जागीं हलूनहि न देणें.

होळकर यास समजताच बैरागी धरणें न बसता त्याजला बोलावून हिशेब करून पैका रोग्य पदरीं घालून काहाडून दिल्लें. यावर महतपूरकराशीं काहीं घावें घ्यावें असें बोलणें होतें त्यास तन्हे देऊन अर्धरात्री कूच करून चालले. हें वर्तमान वाघास समजल्यावर पाचशें स्वार पाठवून घेराघेरी करून यशवंतराव यास सांपडविल्लें. धरून घ्यावे, (यांत) तथा राहिली नाही. परतु पुण्याची ती दशा. कोण्या कलास उंट बसतो. तेव्हा तन्हे देऊन निवोन गेले. यशवतराव महाराज हंडे हाद्यांचे सुमारे आले.

(८६) यशवंतराव जमल्याचें वर्तमान पुण्यास कळल्यावर तेथून बापू होळकर यास रवाना करावें हा मनोदय बाळासाहेब याचा परतु मुत्सदी याचे मनात बापू होळकर गेले असता कार्यास खोट नाही परतु बापूम कोणे आकळ्वावें ? तेव्हा नागो जिवाजीची सिद्धता करून शिल्लेदार, बाराशें स्वार पागा व फुलणसाहेब निसबत दुदरनेक याचे पलटण पुणें मुक्कामीं होते ते दिल्लें. चादवडा आलीकडे धोंडोपंत गोडबोले श्रीमताकडून होते त्याशी कडकबाडावरून कटकट झाली. ते चढून आले. यानी मुकाबला केला स्वार सरंजाम होता परतु फुलणसाहेबांनें अप्रसर होऊन स्वार सरंजामाचा जाबता ठेऊन पाचा गोळ्यात लढाई खतम केली. मग तेथून दरकूच नागो जिवाजी महेश्वरीं नर्मदा उतरून इदुरास दाखल झाले.

(८५) बैरागी धरणे न बसता - बैराग्यांनी धरणें धरून बसावयाच्या आधींच महतपूरकराशीं काहीं घावे घ्यावे इत्यादि - महतपूरकरालाहि तुम्हीं काहीं पैका दिला पाहिजे असें बैरागी शिपाई अडवू लागले होते. तन्हा देणे - थाप मारणें, सबब सागणें, भूल करणें. सापडविले - पकडले तथा - बाकी, शिल्लक. परंतु पुण्याची ती दशा. कोण्या कलास उंट बसतो - परतु पुण्य किंवा दैव तारणार असल्यावर ते कोण्या प्रकारे तारील ते कसें सागणार ! उट जसा कोणच्या कलावर बसेल हे सागता येत नाही. तसाच दैवाचा प्रकार असतो. ते तारणार असलें म्हणजे कसेहि तारतें.

(८६) यशवतराव जमल्याचे - यशवतरावाजवळ सैन्य जमल्याचें कार्यास खोट नाही - कार्य बिघडणार नाही. आकळणे - मन वळवणें कडकबाड-कडी - धान्य. कबाड - लाकूड-फाटा. सैन्याला लागणारें धान्य व लाकूडफाटा. सैन्याबरोबर एक टोळी असते ती असपासच्या प्रदेशांतील धान्य छटून व घरें मोडून लाकूडफाटा आणते. तीस 'कडी' अशी संज्ञा आहे. चढून येणे - हल्ला करून येणें. खतम केली - समाप्त केली. फुलणसाहेबांनें तोफेची फैर झाडताच धोंडोपंत गोडबोल्याचें सैन्य पळून गेलें.

(८७) तों इकडे यशवंतराव महाराजांनी पांच हजार फौजेचा जमाव करून नेमावर हाडे हाडे लढून खरगोणचा सुमार धरला. तों इकडे इंदुराहून नागो जिवाजी यांनी पांचशें स्वार शिष्टेदाराचे बाधू पिंगळेबरोबर देऊन, एक पलटण त्यांत ज्यानसाहेब फिरगी, असे नर्मदा उतरून कसरावदेवर आले. तेव्हा यशवंतराव महाराज यांनी अवघड वाटून डागरकराडा धरावा अशी मसलत शामराव महाडीक यांसी बोलले. तेव्हा महाडिकानें शिष्ट्या देऊन स्पष्ट बोलला की, “ गाडींत शेंगूट घातल्यानें हरतऱ्हेनें हस्तगत करून, तू धनगराचे बीज आहेस, पोटास भाकर, आगास वस्त्र, बसावयास घोडे मिळेलच. परंतु आम्हासारख्याचे मस्तकीं मेखसूची योजना होऊन राडापोरें ढाणकास वाटतील. तुझे मनात धैर्य नसल्यास पाठिंबा ठेऊन हें पलटण तरी उडऊन टाकू यात जय अपजय ईश्वर देईल तसें पाहून घेऊ. विना एक वेळ दाती दिव्हाखेरीज नक्षा जमणार नाही ” हाच मनसुबा सिद्ध करून मीरखा वगैरे रिसालदार बोलावून आणून, त्याची खातरतसलीम करून हामराहा केलें. तेच समर्थी तयारी करून पलटणचे सुमारास आले तों इकडे पलटणें कूच होऊन खरगोणचे सुमारे जात होती. तितक्यात यशवंतराव होळकर सडा घोडा राऊत दोन हजार येऊन पोहोचले. पलटणचा किल्ला बाधून होते. हें पाहताच घोडे घालून माणसें जाया करून जानसाहेबास धरून घेतले. स्वार सरजाम महेश्वरीच होता. यांनी पलटणें गुडाळून जावडाचावडी नर्मदेस घोडे पाणी पाजून पुन्हा मुक्कामास आले. मावशीबाई व भारमल होळकर याचे मात्र मिळाले होते. जावडाचावडीस मुक्काम ठेवून मावशीबाई उतरून जाऊन घेऊन

(८७) ज्यानसाहेब - जीन बॅण्टीस्ट. डागर कराडा - डोगर कठडी. डागर कराडा धरणे - डोगर कठडीचा आश्रय घेणें. हस्तगत करून - हस्तगत करून घेतील. तू लपून डोंगराचा आश्रय घेतलास तरी तुला पकडतील. धनगराचें - येथें अर्थ थोरल्या मल्हारराव होळकराचे. मेखसू - तबू, राट्ट्यांच्या मेखा ठोकण्याची मोठी लाकडी मोगरी. ढाणक - महार, मांग ढाणकास वाटणें - शिरच्छेद करण्याकरता मागाच्या हवाली करणें पाठिंबा ठेऊन - पाठिंबा ठेव. म्हणजे माझ्या पाठीशीं मुकाट्यानें बैस. दाती देणे - दाताडावर ह्याणणे, तोंडांत मारणें. नक्षा - कीर्ति, वरचष्मा, जरब. खातर तसलीम - खात्री. हल्ल्यांत काम करून दाखविलेंतर तर तुमचे अमुक अमुक उर्जित करू, अमुक तमुक बक्षीस देऊ असें त्यांस आश्वासन देऊन. किल्ला - व्यवस्थित अशी सैन्याची शिस्तशीर रचना. धरून घेतलें - पकडले, हस्तगत केलें, कैद केलें. मात्र - 'आत्र' असें पाहिजे. मावशीबाई व भारमल होळकर हे आतून यशवंतराव होळकरास फितूर झाले होते.

आली. ते मावशीबाईंचे वाड्यांतच होते. किल्यावर शिबंदी भिकाजी जमादार खानदेशी व टकापा कर्नाटकी वगैरे बाईसाहेबाचे हातचे होते. त्यांचा विश्वास न पडे. सबब त्यांशीं बोलणें लाविलें कीं, तुम्हीं किल्याखालीं उतरून भवानीपाशीं राहावें तुमचा हिशेब तुम्हास चुकवून देऊ असे बोलणें करून किल्यावरील शिबंदी दरोबस्त काहाडली आपले बरोबरील मेहेरबानसिंग हजार बाराशें माणसे किल्यावर घालून चौकीपहारे नेमिल्यावर खासास्वारी किल्यावर दाखल जाहली नंतर शिबंदीचे तलबेविशीं बोलणे पडले तेव्हा त्यासी उत्तर केलें कीं, मी होळकर होतो म्हणून तुम्हीं आपले तलबेकरिता किल्या माझे हवाली केला. दुसरा कोणी येता त्याजलाही असे करिता कीं काय ? हा दोष त्याजकडे लावून हुसकून दिले तलबेपैकीं फत्रडी दिल्ली नाही मासपक्ष मेधेधरीं राहून कलमजारी चाललीच होती.

(८८) तों इदुराहून नागो जिवाजी बमय फौज पलटणसुद्धा समेरूढचा घाट उतरून कलाहई आखेपुरा छकडा बावडीचे सुमारे आले तों हेही महेश्वरीहून संरजामसुद्धा मुकाबल्यास गेले तेथें पलटणाशी पाय न टिकता महेश्वरास आले. किल्याचे दरवाजे लावून पाहरे चौक्याचीं मुस्तकीं करून दरखदार मडळी बोलावून बाईसाहेबाचा जामदारखाना फोडला त्यात किमती भारी, वजनात हलके, अशी रकम काहडून घेऊन काहीं चादी काही सोन्याची भाडीं बर्तन माफक भार बर्दारी ओझ्याचा अजमास घेऊन त्याक्षणी बाहेर पडले तारापुराचा घाट चढून किल्ले माडवास आले. त्याचे मागे आबाजी रणसोड व भारमल होळकर वगैरे निघून गेले नागो जिवाजी व दुदरनेक यानीं मागोमाग येऊन किल्या घेतला असता

(८७) बाईसाहेबाचे हातचे - आंहेल्याबाईच्या पदरचे, वेळचे. मी होळकर होतो म्हणून . . . असे करितां कीं काय ? - यशवतराव होळकर त्याना म्हणाला, “ किल्याचा कबजा मीं घेतला तो काहीं तुम्हा शिबंदीतील लोकाशीं करार करून नव्हे, माझा करार काय असेल तो तिसऱ्याशींच होता. पण मी होळकरांपैकींच आहे असें पाहून तुम्हीं आता आपल्या पगाराची बाकी माझ्याकडे मागता काय ? दुसऱ्या कोणी किल्या असा बळकावला असता तर तुमची स्थाकडे बाकी मागण्याची प्राज्ञा होती काय ? व त्यानै तरी ती दिली असती कां ? तेव्हां तुम्हांस काही एक मिळा वयाचें नाही. चालते व्हा !

(८८) मुस्तकी - खरीरता रकम - ऐवज, जिन्नस, वस्तु, नग. बर्तन - भाडें भाडीबर्तन - भाडोंकुंडीं. माफक भार बर्दारी - भारबर्दारी माफक - ओझ्याच्या वाहनास झेपेल इतके. भार बर्दारी - ओझे वहाण्यासाठीं बैल, तट्टे वगैरे.

महाराजास मसलत कठीण पडती. हें त्याजपासून न घडता अडीरात देऊन प्रहर दिवस चढताना आले. इतक्या अवसरात त्याच्यानें जें घेववलें तें घेऊन किल्ल्या मोकळा टाकला. तों ते येऊन आत येऊन शिरले. यानींही मासपक्ष किल्यात राहून राहिलें साहिलें बरबाद करून महाराजाशीं रहवार लाविला कीं, “ आपण जमविलें हे नीटच, परतु शिक्षा काशीराव याचे नावाचा चालवून कारभार मुक्त्यारीनें करावा ” असें बोलणे हैबतराव हमीर व निळोबा साठे निसबत पवार धारकर याचे विद्यमाने होऊन हैबतराव हमीर हे बोलण्याचे दरम्यान त्याजकडून किल्यातील श्रीरामजींच्या तुळशी उचलून देऊन नागो जिवाजी याचे मनातील सशय दूर होऊन भेटी जाहल्या नंतर दहापाचा रोजानीं नागो जिवाजी धरून पायात बिड्या घातल्या सोळा संस्कार करण्याचे ते केले दुदरनेक याचे बोलणे पडले की, “ आम्हीं चाकर ते पक्षी सागतील (ती) चाकरी करू आमचे भेटावयाचे प्रयोजन ते काय ? तेव्हा लिंग अडीच शेर पाहून लखबा दादावर जगन्नाथराम जयपूरचे शाहावर होते त्याचे मदतीस रवाना करून किल्ले रामपुरा ही जागा बसावयास दिव्ही. त्यास लखबादादास सामल होऊन जयपुराची लढाई मारून फिरून रामपुरास येऊन बसला. इकडे किल्ले माडव येथून कूच करून इदुरास आले. मावशीबाईचा काळ माडवावर झाला भारमल होळकर याजला महेश्वरास रवाना करून खरगोण वगैरे महालचा बदोबस्त केला. नंतर इदुराहून कूच करून सुजपालपूर, सारगपूर व अष्टे पाच महाल याचा परामर्ष करून शिरोजेस गेले तेथून पुढे मीरखान सुभा करून सागर प्रांती रवाना केला त्याने सागर लुटून माघारा शिरोजेस आला. मग फिरत फिरत राधोगडावरून समेरूढचे घाटावरून महेश्वरास आले. महेश्वरी आल्यावर पदरचे गोरगरीब बाईसाहेबाचे लोभातील होते त्याचेही अगी भूतदया खरीच,

(८८) अडी रात देऊन - अडवी रात देऊन. रात्र आड करून. भावार्थ त्यानी रातोरात कूच करून जावे, तसें गेले नाहींत. रात्रीं मुकाम करून दुसरें दिवशी आले. रहवार - वाचनाची चूक. रहदार असें असावें. रहदार म्हणजे रावता जा ये. येथें अर्थ बोलणें, सूत्र. सोळा संस्कार - येथें अर्थ पूर्वी कैद्याचा छळ करण्याचे जितके प्रकार होते तितक्या तन्हेने त्याचा छळ केला. लिंग अडीच शेर पाहून - ‘शेठ सवाशेर आणि लिंग अडीच शेर’ भावार्थ मालकापेक्षा नोकर शिरजोर. लिंगायत लोक गळ्यात शिवलिंग घालतात. तें पुष्कळ वेळां मोठें व जड असते. यावरून वरील म्हण प्रचारात आली. मीरखान सुभा करून - मीरखानाला सरसेनापतीपद देऊन. त्याचेही अंर्गी इ० - यशवतराव होळकराच्या मनांत. भावार्थ, अहिस्थानाबाईच्या पदरच्या गोरगरीबानाहि लुटण्याचे यशवतरावाच्या जीवावर

परंतु फौजेचा जमाव होऊन खर्चाच्या अडचणीकरिता आपपर विचार राहिला नाही. कसेही करून पैका उत्पन्न करून फौजेस द्यावा, हेंच लक्ष. गोविंदराव भगवंत व काशिनाथ आपाजी वगैरे मामलेदार होते ह्यांजपासून ठोकून पिटून चार रुपये घेतले. मग फौजेसुद्धा इंदुरास आले. मग देशीहून लाढाबाईचें वर्तमान आले. मग प्रपंचाची बुद्धि धरून गोतपात (पाहून) नंतर भिवाजी फणसे यांचे कन्येशीं विवाह वेला. लग्न झाल्यावर केसू बाहूर परगणे धार येथें छावणी झाली. तेथें आनंदराव पवार वगैरे याच्या भेटी जाहल्या. एका खवाचे गहू चार महिने सारे फौजेने खाल्ले.

(८९) पुढें कपू भरण्याचा इरादा (होऊन) फुलणसाहेब याजला कपू भरण्याचा हुक्म देऊन, विठ्ठल महादेव कारवून फडणिसाकडील बराबर देऊन, जावें व देपाळपूर वगैरे महाल खर्चास लावून देऊन, कपू भरण्यास पाठविलें. त्याच मुक्कामीं शिद्याकडील बाया सेदव्याचा घाट चढून पुढें महाराजास पत्रें आलीं कीं, आम्हीं उजनीस येतो, तुम्हीं आम्हास अनुकूल असावें, त्याजवरून पुन्हा इंदुरास येऊन शामराव महाडीक याची रवानगी बायास घेऊन यावें याजकरितां सरजाम बरोबर देऊन वाटे लावले नर्मदेचे जवळ महाडीक याच्या व बायांच्या भेटी जाहल्या. बोलणें चालणें परस्परें होऊन दरकूच इंदुराजवळ घेऊन आले. याच्या त्याच्या भेटी जाहल्या. बाळाभाऊ कारभारी याचीं बोलणीं परस्परें झालीं कीं, तुम्हां आम्हास अनुकूल असावें तुम्हास उजनीस पावल्यावर खर्चास दरमहा बोलल्याप्रमाणें देत जाऊ. परस्परें बेलभडार होऊन बायांबराबर स्वारी उजनीस गेली. तेथें गेल्यावर बायांनीं लखबादादा मेवाडात होते त्याजकडे पत्र पाठवून त्याजला बोलविलें तेही दरकूच अग्रकानडचे सुमारे येऊन त्याचीं पत्रें बायास (८८) आलें. परतु करतो काय ! फौजेचा खर्च वेळच्यावेळीं भागलाच पाहिजे. म्हणून मिळेल तेथून मिळेल त्या उपायानें त्याला पैका उभारावा लागला व म्हणूनच त्यानें वरीलप्रमाणें अहिस्त्याबाईच्या पदरच्या लोकांना छळून त्यांजकडून मिळेल तेवढें द्रव्य काढलें. प्रपंचाची बुद्धि धरून - लग्न करावें अशी इच्छा होऊन. गोतपात पाहून - मुलीचें कुळशीळ जुळते कीं नाहीं तें पाहून. खवाचे - मोडी वाचनाची चूक दिसते. मूळ शब्द ' पैवाचे ' असा असावा. धारेस सुबत्तेची कमाल होती. तेथें इतकी प्रचंड पेवें होती कीं, त्यापैकीं एकाच पेवातील गव्हावर सान्या फौजेची चार महिनेपर्यंत गुजराण झाली.

(८९) कपू भरणे - कवायती कपूत शिपायांची भरती करणें. पर्याय - प्रकार.

आलीं कीं, होळकरापाशीं कबूल केलें त्यापैकीं एक पैसा देऊं नये, आम्हीं येऊन पोंचल्यावर जें करणें तें करूं. ही बातमी महाराजांस कळतांच गावांत स्वारी बायांकडे गेली. तेथें बोलण्याचा पर्याय दुसराच पहाण्यांत आला. कारभारी यांचीं बोलणीं चढाचीं पाहिलीं, तेव्हां महाराज स्पष्ट बोललें कीं, “तुम्ही आम्हाला सामल केलें. साप्रत बोलण्याचा विचार तुमच दुसरा दृष्टीस पडला. त्यापक्षीं आमचीं तुमचीं बोलणींप्रमाणाच्या गोष्टी जाहल्या त्या तुमचे तुम्हापाशीं आमचें आम्हापाशीं. तुम्हांस कळेल तें तुम्हीं करावें, आम्हांस कळेल तें आम्हीं करूं.” असें बोलून पानसुपारी, अत्तर-गुलाब काहें न घेता आपले लष्करात स्वारी आली. तों मार्गे बाया शहरातून निघून उडोशाच्या तळावर त्याजकडील फौज पडली होती तेथें येऊन राहिल्या.

(९०) इकडे महाराजांनीं रात्रौं शामराव महाडीक व चिमणाजीपंत भाऊ व मीरखा बोलावून सल्ला केला कीं, लखबादादा व बाया सामल झाल्यावर आपणास जड पडतील यास्तव बायावर जरब द्यावी असा मथितार्थ होऊन फुलणसाहेबाचा कपू व माखणलालशिंगाचा कपू या उभयतास ताकीद करून उडोशाचे तळावर बायाकडील फौज पडली आहे त्याचें रुखे तोफा लावून मागील दोन घटका रात्र राहता तोफा सुरू करणें मग त्याणीं फौजेचें रुखें तोफा लावून मागील दोन घटका रात्र राहता गोळा सुरू केला. फौज लुटून घेतली. ज्याला सवड फावली तो शहरात निघून गेला. बाया सद्ध्या निघून लखबादादाकडे गेल्या. हें कळल्यावर फौजेचें कूच करून सडी स्वारी त्यांचे मार्गे गेली लखबादादाचे व इकडील पाचा कोसाचे अंतर राहिलें.

(९१) मग लखबादादाकडील भला मनुष्य पेगाम घेऊन आला. बोलणीं झालीं “परस्परे ऋणानुबंधं वडिलोपार्जितं त्याजवर नजर देऊन झाली गोष्ट ही भविष्यावर टाकून आपण आपला उद्योग करावा. आम्ही आपले उद्योगास जातो.” ही गोष्ट इकडे सोयकर पडली. माघारीं कूच केलें. तों बातमी आली कीं, सत्वाशाकडे शिंघाकडील तोफा पलटणें, देवजी गौळी, चिंतो आत्माराम वगैरे सरदार आले काहीं पलटणें मुक्ताबल्यास आलीं. तेव्हा फौजेचें कूच करून

(९०) बायावर जरब द्यावी - शिंदे बायाच्या सैन्यावर हल्ला करावा. मथितार्थ - मसलत.

(९१) भला मनुष्य - मुत्सद्दी, वकील, बोलणे चालणें करण्यासारखा वजनदार मनुष्य. झाली गोष्ट भविष्यावर टाकणे - घडलें तें अदृष्टातच होतें म्हणून नाईलाजानें घडलें अशी सपादणी, बतावणी करणें. सोयकर - सोईस्कर.

तिकडे चालले. सताजी लाभाते व कृष्णाजी मुकुंद बक्षी याजला त्याचे तोडावर पुढे रवाना केलें. त्यानें नेवरीजवळ पलटणें घेरलीं. त्याची याची गोळागोळी झाली, तो मागून स्वारीं दाखल झाली. पलटणें लुटून तसेंच माघारीं घाट उतरून सत्वाशाजवळ फौजेचा मुकाम करून पलटणें व स्वारी रेवे पावेतो गेली. इकडून रेवा पार होऊन शिंघाकडील जिनसीचे गोळे चालले. लढाई मातबर झाली. देवजी गौळी कामास आले. जागा अडचणीची, मैदानची जागा गाठ पडल्यावर पाहून घेऊ असा विचार करून नर्मदेचे काठी आपल्या तोफा सोडून माघारी आले. कुशाबा बक्षीवर क्रोव केला की, तोफा सोडून माघारी आलास लाज कशी वाटली नाही ? मग कुशाबा बक्षी यांनी जीव झोकून पाच हजार स्वार मराठा घेऊन तोफेवर जाऊन बसला आणि लोकास बोलला कीं, “ मजला तरी मराव-याचें आहे. तुम्हास होटकराचे निमकापामून आदा होणे असल्यास घोडीं सोडून तोफा काढाव्या. हे न करिता मागे गेल्यास होटकर प्राण घेईल, सोडणार नाहीं. त्याचे हाते मरावे याजपरीस येथे मरावे यात लौकिक व पुण्य पुरुषार्थ आहे.” मराठा लोक, अबरू तलम, घोडीं सोडून तीस तोफा दराबीवर धरून तीन कोस आणिल्या. तो पावेतो कारखान्याचें माणूस बैल रसा काही एक नाहीं. झाडींत असल्यास लागून होते कारखाना जैयद, तेव्हाच मेळामेळ होऊन तोफा काढून आणल्या. मग सरकार प्रसन्न होऊन कृष्णाजी मुकुंद याजला बक्षीस जाहली कीं, आज पावेतो तुजविशीं पाप-पुण्य मनात होते ते टाकून समाई जाहली. हे वाणी बक्षीने श्रवण करून जिरजीव तऱ्हेतील कुरणिसा करून हात

(९१) जिनसी - तोफखाना कुशाबा - कृष्णाजी मुकुंद बक्षी जीव झोकून - जीवावर उदार होऊन. निमक - मीठ निमकापामून आदा होणे असल्यास - खाल्हा मिठाची उत्तीर्णता करून दाखविणें असल्यास, खाल्हा मिठास जागणें असल्यास. मराठा लोक अब्रू तलम - मराठे लोक अब्रूला फार जपतात. तलम वन्न जरा कोठें खोंबारा लागला तरी फुकट जातें. त्याप्रमाणें अब्रूची गोष्ट आहे, असे मराठे मानतात व ती जाऊ नये यासाठीं प्राणहि देतात. दराबी - तोफा वहाण्याचा खदरा. श्री. साने 'दराबीचा' अर्थ - तोफेखालचा फडपैय्या म्हणजे 'Stand' असा देतात. रसा - दोरखड, दौर. समाई - निखा-लसता. चिरंजीव तऱ्हेतील कुरणीसा करून - राज लोकाना निरनिराळ्या दर्जाच्या लोकांनीं सलाम किंवा मुजेर करण्याच्या निरनिराळ्या रीति ठरलेल्या असतात. सरदारानीं विशिष्ट तऱ्हेनें मुजरा करावयांचा. राजघराण्यातील लोकांनीं किंवा राजपुत्रांनीं काहीं विशिष्ट तऱ्हेनें मुजरा करावयाचा अशा रीति ठरलेल्या असतात.

जोडून विनंती केली की, “ दागिने-वस्त्रे देतां ती ख्याऊन फाडून टाकितों. हे देणें माझे प्रालब्धानें झालें. ”

(९२) ऐशीं बोलणीं होऊन पलटणसुद्धां कूच करून शाहाजापुरावरून घास-दाणा करीत इदुरास आले. तो शिंघाकडील फौज-पलटणें चितो आत्माराम घेऊन उज्जनीजवळ दाखल झाले बातमी समजल्यावर उज्जनीजवळ आले. क्षिप्रेनजीक मुक्काम करून पुढे छबिन्यास कुशात्रा बक्षी व कृष्णाजी माहडीक व चिमणाजीपत याजला त्याचें लष्कर गोगाशाचे टेकडीपुढें उज्जनीचे गावकुसाशीं लगत पडलें होतें, त्याचे तोडावर पाठविले हे वर्तमान चितोपतांस कळतांच त्यांनीं फौज तयार करून त्यांचे मुकाबल्यास आले. त्यांची याची गोळागोळी सुरू जाहली दिवस थोडा राहिला सबब चितो आत्माराम मुक्कामास गेले म्हणून बक्षीचा निरोप खाशांस येताच स्वारीही छबिन्याजवळ आली रात्रीचा विषय सबब एक्या टेकडीवर जाऊन खासे तमाशा पाहण्यास बसले. तो मागून फुलण व माखणार्शिगाकडील पलटणे येऊन पावलीं मग शिंघाचे फौजेच्या सुमारे मोर्चेबंदी आंगपाताकडे मीरखा वगैरे पठाणाकडील याजला आज्ञा जाहली की, तिकडून मोर्चेबंदी करावी. रात्री खाशाचा व मीरखानाचा संकेत जाला होता की, दिवस उगवल्यावर तोफा सुरू करून हल्ल्याचा विचार होईल ते समयीं एक बाण इशाऱ्याचा सोडूं, म्हणजे तुम्हीं उठावणी करावी. मग दिवस उगवताच तोफा सुरू करून पलटणाच्या बाजूस पागा हुजुरात व बक्षी, चिमणाजीपत वगैरे होऊन तोफा दाराबीवर धरून संकेताचा बाण सोडताच आंगपाताचे दरवाजाकडून मीरखानाची उठावणी जाली. चडूकडून फौजच फौज, तेव्हा शिंघाचे लोक घाबरून गावात पळूं लागले. चितो आत्माराम कामास आले. लढाई खतम जाली नंतर आठ पंधरा दिवस तेथेंच मुक्काम होता

(९१) येथें बक्षीनें होळकरास आपण त्याचे जिवलग कुटुंबीयच झालों असे दर्शविण्याकरितां त्या पद्धतीनें कुराणिस म्हणजे मुजरा केला. दागिने, वस्त्रे देता तीं इ० - बक्षी म्हणाला, “ तुम्ही बक्षीस म्हणून दागिने किंवा वस्त्रे दिलीं असतीत तर तीं अगावर घालून केव्हा तरी फाटून गेलींच असती. परंतु तुम्ही आतां हे जें कृपेचें किंवा शाबासकीचें बक्षीस मला दिलेत तें मला अक्षई पुरेल. ”

(९२) घास दाणा - सैन्याच्या घोड्यासाठीं दाणावैरण मिळवण्यासाठीं मागितलेली खडणी. छबिना - सैन्याच्या छावणीभोंवतीं रखवालीस ठेवलेल्या स्वारांचा फिरता पहारा. स्वारीहि - यशवंतराव. तमाशा - लढाईचा तमाशा.

(९३) या अवसरान्त शिंदे यांनी सरजेराव बागुखां वगैरे सतलजसाहेब याचा कपू बराबर देऊन हंड्याचे घांटे चढून इंदूरचे सुमारे चाल केली. हें वर्तमान महाराजास समजतांच उज्जनीहून कूच करून खजराण्यास इदूरनजीक मुक्काम केल्या. तों शिंद्याकडील फौज येऊन पोहोचली. मग सडीं स्वारी होऊन त्याचे तोंडावर गेली. पहिडे दिवशीं इंदुराहून पाच कोश तेथून ऐवज आगून याचे पदरीं घालवा आणि यांनी कूच करून चालवें. हें वर्तमान दुदरनेकास समजून मोहो-
लाल यास कपूचे समजविशीकरिता बावीस रवाना केले. मशारनिले कपूत येऊन, नवमाही तलब आम्ही देतो तुम्हीं कूच करून रामपुन्यास चलावें. कबूल करून ऐवज पदरीं घातल्यावर कूच करून साहेबापाशीं येतो, ऐसे कबूल करून मोहन-
लाल रामपुन्यास दुंदरनेकापाशीं येऊन सर्व वर्तमान सागून ऐवज मागू लागला. तेव्हा दुदरनेका याने मुद्दा घातला कीं, माहडिकाकडील दोघे गृहस्थ आहत ते आमचे स्वाधीन केल्यावर ऐवज देऊ ही बातमी कपूत गेली. कपूवाल्यांनी क्रिया दिल्ली होती. ते म्हणू लागले, ग्यारमाही तुम्हीं घाल तर तुम्हाबरोबर येतो. नाहीतर तुम्हास कोठ्याचे दरवाज्यात पावतें करून देतो, म्हणजे आम्ही क्रियेपासून मुक्त झालों. हें साफल्य उभयतांनीं शामराव माहडीक यास लिहिलें. त्यांनीं ग्यारमाही कबूल करून उभयतास लिहिलें. पत्रें आलियावर कुमेदानाशीं ग्यारमाहीचें बोलणें करून त्याची दिलजमाई होऊन पूर्वीं वचन कथन जाहलें होते त्याची बळकटी केली. खाळाखालीं उतरून पार गेल्यावर वाटणी सुरू करूं. प्रातःकाळीं कपूचें कूच जालें, खाळाखालेचे काठीं गेले. तेथे टाकून गाडे उतरावयास वाट करितात हें वर्तमान दुदरनेकास समजल्यावर स्वार रवाना करून कपू लुटून घ्यावा, ते स्वार दिखाई देताच कुमेदानांनीं तोफा फिरवून स्वारास गोळे मारले स्वार आले होते ते उधळून गेले.

(९४) नदी आहे तेथें मुक्काम शिंद्याकडील फौजेचा जाहला. त्याजकडील पेंदारी आलीकडे येऊ लागले. हें कळताच महाराजाची स्वारी पोहोचून त्याजकडील

(९३) अवसरात - या अवधीत. चाल केली - चाल करविली. नव-
माही तलब - नऊ महिन्यांचा पगार, पगाराची बाकी. क्रिया - वचन.
ग्यारमाही - अकरा महिन्यांचा पगार. कुमेदान - कमाडट या इंग्रजी शब्दाचा मराठी अपभ्रंश. कुमेदान हा कपूचा कमाडर किंवा सेनापति. वचन कथन -
आणकिया. खाळाखाली - नदीचें नाव आहे. तेथे टाकून - तेथे वा
शब्दापुढें काहीं तरी शब्द गळाला असावा असें वाटतें. तो काय असावा हें उम-
गत नाहीं. दिखाई देतांच - दृष्टिपथात येताच, दिसू लागताच.

व हिकडील लोकांची झटपट जाली. पाच पंचवीस माणूस जायां झाले. दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं शिंघाकडील फौजेचें कूच झालें. तेव्हां तोंडावर महाराजांची स्वारी उभी राहिली. त्यानीं पळटणें व तोफाचा-पन्हा बाधून बुणग्यांची रव पळीकडील आंगीं घालून चालले. दोन प्रहराचे समयीं इकडील फत्तेसिंग माने व हुजुरात पैकीं बार-गीर यांनीं त्याचे स्वारावर करवण्या केल्या. त्याचा व हिकडील जमाव पडतां खांशानीं पाहताच आपला घोडा पुढें केला. तों त्यांचे बराबर सारेच लोक उठले. तों तोफखाना सुरू जाहला. त्याचे उठावणीस तोफा घेऊन पुढें गेले. ते दिवशीं इकडील तिकडील श पन्नास माणसें कामास आलीं. त्याचे फौजेनें तीन कोशाचें कूच करून मुक्काम केला. तिसरे दिवशीं इदुराहून एका कोसावर मुक्काम शिंघा-कडील फौजेचा आला. पाहून खासे व मीरखा यांनीं विचार करून फौजेची तोड राखावी या करिता माने व शिलेदार व हुजुरात जागजागां ठेऊन गांवानजीक तोफा पळटणे याचे मोर्चे लविले आश्विन शुद्ध ८ अष्टमी सन १२११ ते दिवशीं लढाई झाली. ते काळीं मीरखानावर क्षिबड पडली म्हणोन खासे इकडून मीर-खानाकडे समाचारास गेले. तों फौज जागां जागा मोर्चावर होती ते महाराजाचे बराबर गेली. मग सुने रान पाहून शिंघाकडील फौज पळटणें यांनीं चालून घेतलें. मग महाराजाकडील पेंढारी यांनीं पळ काहडला. लढाई हारले. मीरखानाकडून खासे येतात तों इकडील फडशा जाला. तेव्हा तसेच अस्तमान पावेतों स्वारी उभी राहून रात्रौ जावेस गेले.

(९५) जाबेस तीन चार दिवस राहून लोकास हुशार करून दसऱ्याचे मुहूर्ते पुन्हा डेरे इंदूरच्या रुखें दिखे. पाच रुपये स्वारी खर्चास वाटून नवलईस शामराव माहडीक जुंजरनेकाचा वपू घेऊन आले. त्याजला सामल जाले. पूर्वीं शामराव माहडीक काहीं कामाकरिता कोठ्यास पाठविले होते. नंतर इकडील अडचण पाहून शामराव यास पत्रें लिहिलीं होतीं कीं, जुंजरनेकास सरमजामसुद्धां घेऊन तुम्हीं यावें. याजवरून शामराव माहडीक यांनीं रामपुन्यास जुंजरनेकास पत्र पाठविलें

(९४) पन्हा - पन्हा, भित, राग. रव - राग. बुणगा - सैन्यांतील वाणी, बणूज, व्यापारी, दुकानदार, बिन लडाऊ लोक. करवण्या - मूलात कलथन्या असें असावें. कलथनी - हल्ला, उलटून पडून केलेला हल्ला. जमाव पडता - भिडतां, दोन्ही सैन्यांची गांठ पडतां. फौजेची तोड राखणें - तोंड राखणें. तोंडावर फौज म्हणजे घोडेस्वारांचें सैन्य ठेवावें असा विचार करून. मीरखानावर क्षिबड पडली - मीरखानाच्या दोळीवरच शत्रूचा सर्व हल्ला आला. ते - ती. सुनें रान - मोकळें रान.

त्याची उत्तरे बयाद लावून येत गेली. मग माहडीक यांनी कृष्णा लक्ष्मण, बाळाजी रघुनाथ जुंजरनेकाकडे रवाना केले. त्यांस सांगितलें कीं, साहेब आल्यास उत्तमच आहे. घेऊन यावें. नाही तर त्याजकडील कपूमध्ये शकटभेद करून कंपू घेऊन यावें. उभयता मशारनिलेची व जुजरनेकाची भेट होऊन बोलणीं झालीं कीं, कपू बिघडला आहे. त्याची समजूत करून मागाहून येईन. ऐसे बोलून उभयतास रवाना केलें. हें जुजरनेकापासून रामपुन्याहून निघून कंपू बावीवर होता तेथें आले. कंपूतील कुमेदानासी देण्याघेण्याच्या गोष्टी बोलून हिंदु याची गगाजळ व मुसलमान याचें कुराण याप्रमाणे वचन कथन घेऊन शामराव यास पत्रें लिहिली. अस्तमानी खाळपार आले. ग्यारमाहीची वाटणी मुरू केली एक्या पलटगान्या गोलदाजास ग्यारमाही दिली दुसरे दिवशी कूच करून दोन चार कोश आले. मुक्कामी येऊन वाटणी चालली एक पलटणीची वाटणी जाली ऐसें करीत करीत बुंदीस आले.

(९६) इकडे राजे जालमसिंग याची पत्रे जुंजरनेकास गेलीं कीं, पत्रदर्शनी स्वार होऊन येणें. हे पत्र अस्तमान जाल्यावर दोन घटका रात्रीस रामपुन्यास पावळें चित्तास गोडसे वाटून निघाले लाखेरीस आले. तेथे हेरून चमेली तीरास आले. चमेली भरपूर, नाव चालेना, यास्तव पाठ्यावर दोन चार मुक्काम होते. नंतर पार उतरून कोठ्यास हवेलींत दाखल झाले काही एक विसा वा खाऊन दोन प्रहरचे अमलात शामराव याचे वाड्यावर शें-दोनशें लोकानिशीं चाल करून गेले. वाड्यात येऊन दरवाजे लाविले शामराव याची माडी चढून गेले तो शामराव याणीं चौफाळ्यावर निद्रा केली होती. त्याजला पाहून उठून बसले. जुजरनेक शामराव याची माडी दाबून बसला होता. ते नागची तरवार हाती पाहून शामराव बोलू लागला कीं, तुझे मनांत जें असेल ते कर. त्या संधीस शामराव याजकडील खिजमतगार कौलांवर चढून शेजारियाचे वाड्यांत उडी टाकून राजा जालमसिंग यांजपार्शीं धावत गेला. बर्तमान झालें तें सांगितले. मग जालमसिंगानें भाईबेटे

(९५) बयाद लावणे - सबवी सागणें. साहेब - स्वतः जुजरनेक. शकटभेद - फितूर. गगाजळ व कुराण - हिंदु होते त्यांनीं गगाजळ घेऊन शपथ केली, व मुसलमान होते त्यांनीं हार्ती कुराण घेऊन शपथ घेतली.

(९६) भरपूर - पूर आलेली, पुराने भरून चाललेली. चौफाळा - झोपाळा. माडी दाबून बसला होता - उठून उभे राहतां यऊ नवे म्हणून मांडीवर गुडघा देऊन बसला होता. जालमसिंग - हा कोठ्याच्या राज्याचा कारभारी. भाई बेटे - जीवाचे विश्वासू लढवये शिपाई.

पाठविले. तो हवेलीचा दरवाजा बंद. मग शिड्या लावून हवेलीत उतरून शामराव व फिरंगी होता तेथे पावले सर्व दृष्टीने पाहून फिरंग्याचा हात धरून एकीकडे केले. तलवार हिसकून घेतली. प्रतिष्ठेने धरून जालमसिंगाकडे नेत होते. तो तेथून आज्ञा आली की, हवेलीत नेऊन कैद करणे. आणि सरजाम सर्व लुटून घेऊन शामराव माहडीक याजकडे पावता करणे. त्याजवरून जालमसिंगाचे आज्ञे-प्रमाणे त्यांचे लोकानी हवेलीवर चौक्या बसवून, त्याचे बराबरचे लोकांची हत्यारे घेऊन, शहराबाहेर काहाडून दिव्हे. कपूचे वर्तमान समजले की, साहेबांनी शामराव धरून कैद केला. कपूत चार होराचे चार चोराचे होतेच, जे साहेबांचे साधन ठेऊन होते त्यांनी खुषी मानली उभयता कारकून हवालदील जाले, वास्तविक वर्तमान (न) समजल्यामुळे मुजरत हलकारे जोडी रवाना केली. ती जोडी प्रहर रात्रीनंतर नदी उतरून हवेलीत गेले. पत्रे पाहून हलकारे यास इनाम देऊन त्या वेळेस जाबसाल लिहून पदमसीचे गुमास्त्याकडून खर्चीची बेगमीची चिठी घेऊन दुसरे हलकारे रवाना केले. ते सूर्योदय झाल्यावर दुसरे दिवशी घटिका दिवसास दाखल झाले पत्रे पाहून दीलजमाई होऊन कपूगाले कुमेदान अवघे बोलावून पत्रे वाचून दाखविली आणि साखरा वाटल्या. खर्चीची चिठी शहरात सावकाराचे येथे पाठवून सही केली. एवज आणून ताबडतोब वाटणी सुरू करून दो महिन्यात धवघा फडशा केला. बीस रोजही आगाऊ दिव्हे. भाद्रपदमासीं शामराव कोठ्याहून निघून ताल्हेड्याचे मुक्कामीं कपून येऊन सरजाम सर्व अवलोकन केला. पंधरा दिवस तेथे मुक्काम होता. तेथून कूच करून शिंगोळीचा घाट उतरून खाली आले. मार्गे जुजरनेकास लालाजी बल्लाळ व राजे जालमसिंग यांनी बहुतच फजीत केले (९६) प्रतिष्ठेने - मुसक्या न आवळता सरदारास शोभेल अशा रीतीने. कपूत चार होराचे चार चोराचे होतेच - कपूत काहीं या बाजूचे तर काहीं त्या बाजूचे असे होतेच. जे साहेबांचे साधन ठेवून होते त्यांनी खुषी मानली - जे लोक जुजरनेकाशीं सधान ठेवून होते त्यांना जुजरनेकाने शामरावास कैद केली या बातनेने आनंद झाला. उभयता कारकून - मागच्या परिच्छेदांत उल्लेखिलेले कृष्णा लक्ष्मण व बाळाजी रघुनाथ. वास्तविक - खरे, सत्य. मुजरत - ताबडतोब. हलकारे जोडी - हलकऱ्यांची जोडी, जासूद जोडी. खर्चीची चिठी सही केली - सावकारास खर्चा देण्याविषयीची चिठ्ठा देऊन ती सावकाराकडून मान्य करविली. सही - बहाल, खरे, बरोबर असा अर्थ फार्शी कोशांत पठवर्धन देतात. बीस रोजही आगाऊ दिव्हे - पुढील महिन्यांतील बीस दिवसांचा पगारही आगाऊ दिला.

की, “ तुम्हांस बोलाविलें कशास आणि तुम्ही केलें काय ? तुमचें व शामराव यांचें मेळ करून देऊं हरामखोरीचा डाग तुम्हांकडे न लागतां महाराजांची भेट घेऊन तुम्हांस निरोप देववावा, अशा करिता तुम्हास बोलाविलें. तें आमचे आम्हां-पार्शी राहून तुम्ही आपली अवखाद बाहेर काढून हरामखोरीचा मदसद परिधान केला. तुम्हास महाराजापार्शी पावतें करावें, परतु आम्ही रजपूत आमचे इराद्यास खामी येती. बाकी तुम्ही आपल्याकडून कसर केली नाही. ” या भावी दोष पदरीं देऊन रामपुन्यास रवाना करून त्याचे माथा आसान केलें माहडीक कपू घेऊन माळव्यात आले. यजमानाचीं पत्रें, रात्रींचा दिवस वरून यावें, प्रसंग अडचणीचा, म्हणून लिहीत गेले. इकडून लिहीत गेले कीं, आम्ही आल्या-शिवाय लढाईचा मुकाबला करू नये. परतु होणार भविष्य आश्विन शुद्ध अष्टमीस लढाई शिकस्त जाली. पुढें जाबेच्या मुक्कामीं फौज समेटून नवलईवर आले. तेथून माहडीक कपूसुद्धा सामल झाला. पुन्हा कपूसुद्धा खासरोदेस येऊन आणखी चार रूपये घेऊन रतलबेस आले. तेथील तसनस करून मागती खासरोदेकडेच आले, तों सरजेराव घाटगे व पेंढारी वगैरे याचा मुक्काम उज्जनीस होता. महाराजांनीं गज कुंवर कामास येऊन (?) कृष्णाजी माहडीक याजबरोबर सरमजाम देऊन इदूरचा बंदो-बस्त करावयास रवाना केले. तों शिद्याकडील पेंढारी व फौज येऊन आश्विन वद्य चतुर्थीचे दिवशीं लढाई जाली. गजा कुंवर कामास येऊन कृष्णाजी माहडीक याजला जखमा आल्या शिकस्त होऊन पेंढारी यांनीं इदूर जाळून निघून गेले. काहीं वस्ती जुने इदुरास मात्र राहिली. हे वर्तमान स्वारीत येताच कपूसुद्धा इंदूरचे मुक्कामीं कार्तिकमाशी आले. शहर बेचिराख, तेव्हा लोकास दिलदिलासा देऊन बदोबस्त केला. नजीक इदूर येथे मुक्काम होता.

(९७) तों काशीराव होळकर पुण्याहून निघून दरकूच देवाशास आले. (त्यानीं) तेथून पाडुरग शंकर व आनदराव माधव निसबत बुळे उभयतास खर्चाचे अडचणीमुळें महाराजाकडे पाठविले. उभयतांच्या भेटी जाहल्यावर, पाडु-

(९६) अवखाद - अवकात, जोर, शक्ति. मदसद - मुखवटा. इरादा - बाणा. खामी - कमीपणा. घेऊन - 'देउन' असें पाहिजे. आसान - मूळ शब्द 'बेसान' म्हणजे यहासन असा असला पाहिजे. यहसान - कृपा, उपकार. लढाई शिकस्त जाली - लढाईत पराभव झाला. शिकस्त - पराभव. समेटून - गोळा करून. तसनस - लुटालूट. दिलदिलासा - धीर, भरवसा.

(९७) उभयतांच्या भेटी जाल्यावर - जाहल्यावर या शब्दापासून पुढें मनांत वागून या शब्दापर्यंत स्वतंत्र क्लॉज आहे. 'जाहल्यावर यांचा सत्कार

रंग शंकर यांणी तुकोजी होळकर गादीचे मालक जास्यावर पूर्वीच्या खटल्याचे दिवाण हे, यांणी विठोबा व यशवतराव होळकर व काशीराव होळकर याजला, रखमाबाई होळकर सुभेदारांची स्त्री इची जलाली फार मोठी, तेव्हां सुभेदार यांनीं त्रिवर्गाची सोय पाडुरग शंकर यास करून प्रगणें कायथें पूर्वीं मोठे सुभेदार याणीं तुकोजी होळकर सुभेदार यास जाहगीर लावून दिव्ही होती, तो महाल सदरहू अन्वैयें याचे खर्चास लावून देऊन, काशीरायाचे नावे सरदारीचा सरळ शिक्षा कायम ठेऊन, मशारनिल्हे याणीं बाईच्या जरबेंत त्रिवर्ग माजराचें पिलासारिखें पोटाशीं धरून, लहानाचे मोठे करून, नावारूपास आणिले. ती क्रिया महाराजाचे मनात वागून याचा सत्कार केला. याचे समोर हुक्का पिऊ नये, गैरशिस्त भाषणें करू नये, याप्रमाणें वहिवाट घातली याचे सांगितल्याप्रमाणें काशीराव होळकर यांजला खर्चास पाठवून महेश्वरीं दाखल जाहले जालें वर्तमान फौजेंत आल्यावर यांचे भेटीस महाराज सडे महेश्वरीं गेले फौजेंत माहडीक होते. खासे महेश्वरीं जाऊन बाईसाहेबाचे छत्रीपाशी उभयतांच्या भेटी जाहल्या. उभयताही श्रमी जहाले. नतर बाळासाहेब व महाराज किल्ल्यात आले सलामीच्या तोफा जहाल्या. भोजन इत्यादिक न होता महाराज निघून विठोबाचे देवळीं बाड होतें तेंथें गेले.

(९८) दुसरे दिवशी नर्मदेचे दक्षिण तीरास गोपाळराव चिटणीस दहा हजार फौज व चार पलटणे घेऊन आले. तेव्हां काशीराव होळकर यांजकडील सरमजाम महेश्वरीं होता त्याच्या मुकाबल्यास खुशालसिंग जाधव व हरजी काळगावडा पार उरतले. वासक शिंदी जमादार दोन हजार मनुष्य याजप्रमाणें पार उतरून मुक्ताबला गोपाळरायाशीं जाला. लढाई सुरू होऊन तरवारीशीं गाठ पडली. ईश्वर सत्तेनें गोपाळरायाचे पाय उधळले. तो शिंदी काहीं ज्वारीच्या शेतात व काहीं नाल्यात. हें गोपाळरायास ठाऊक नाहीं इकडील फौजेनें त्याजवर घाला घातला. त्यानीं दोन तीन तासेरे दिल्ले. त्यानें गोपाळराव याची खराबी फार झाली. मग

(९७) केला. ' असें आधीं वाचावें व मग पाडुरग शंकराच्या माहितीचा परिच्छेद वाचावा. पूर्वींच्या खटल्याचे - तुकोजी होळकराच्या पहिल्या कुटुंबाच्या ससाराकडे दिवाणगिरीचें काम करण्यासाठीं पाडुरग शंकर होते. जल्दाली - तामसी वृत्ति, तुकोजी होळकराची बायको रखमाबाई अत्यंत कजाग व दुष्ट असल्यामुळें तिचें मुलाशीं हि बिलकूल पटत नव्हतें. ती क्रिया - ती बजावलेली कामगिरी. जाले - 'आले' असें पाहिजे. अर्थात् काशीराव. उभयताही श्रमी जहाले - दोघानाहि फार वाईट वाटले. बाड - जनानखाना, कुटुंबकाबिला.

(९८) शिंदी - सिंधी असें हि दोईल.

हरनाथ याचे बरोबर चार पलटणे देऊन पार उतरून अब्राजी खंडेराव याजकडे सुभ्याचें काम सांगितलें. तेही पार उतरले. दुसरी लढाई मुळठाणचे आसपास अडचणीत प्रसंग पडला. इकडील पलटणांत गौरा होता त्यानें नाल्याचें अवसान न पाहता एक तोफ व चार कपण्या घेऊन कोणास न पुसता त्याचे स्वार वाहडले होते त्याजवर गेले. मारीत चालला त्या स्वारांनीं पाठीवर घेऊन कपण्या पावेतो तोफा खोऱ्यात येताच स्वार सरंजम एकीकडे होऊन त्याची पलटणे खोऱ्याचे वर होती त्याचा व कपण्याचा मुकाबला पडला. तेव्हां त्यांनीं त्याची चाळीस तोफ उमाठ्यावर हे बदखलीत, इकडील स्वाराकडील मदत तोफांच्या मान्यास्तव न जाल्यामुळे चार कपण्या पावेतो फौज मारली गेली. गोपाळराव यांस बऱ्हाणपुराहून शिंदे याचे बोलावणें आल्यामुळे तिकडे गेले. हेही महेश्वरास आले.

(९९) उभयता बंधूचे खलबत जाले त्यात हाशील कारभार्यानीं मजला सुख फार दिले. त्याचे उसने (झाले) म्हणजे माझा सतोष होईल तेव्हा यशवतराव महाराज यांनीं दूरदेश पाहून विचार केला की, वडिलानीं आज्ञा केली हा याचा जातीस्वभाव ब्राह्मण टाकून काय मिळणे हे आपल्यास ठाऊकच आहे. परंतु फौजेचा पसारा मोठा. त्यात इदूरच्या शिफस्तीपासून फौज हवालदिल पैक्या वाचून याची दीलजमाई होत नाही. यास्तव मुत्सदी लोक कैद करून पैक्याची तोड करावी यात फौजेस आधार वाटून वडिलाचाही सतोष होईल. असा मनसोबा सिद्ध करून खडो महादेव व दिवाणाकडील कृष्णराव भाऊ व श्रीपतराव व रामराव व आबाजी व पाराजी पंत व सखाराम जगजीवन व दिनकरराव पागनीस व दाजी मुनसी व स्वारीतील बाळाजी कृष्ण फडणीस इतक्या असाम्यास कैद करून (आणिल्या) आज्ञेस उजूर सखाराम जगजीवन व दिनकरराव पागनीस (९८) वाहडले होते - वाहडून पुढें आले होते. खोऱ्यात - खोलगत जागेत. उमाठ्यावर - उच जागेवर, टेकडीवर. बदखलीत - खोल नाल्यात.

(९९) यशवतराव याने विचार केला की, वडिलानीं आज्ञा केली हा याचा जातीस्वभाव - यशवतरावानें मनांत विचार केला की, काशीरावानें हुकूम केला. तो वयानें वडिलच आहे. आणि शिवाय वाटेच तसे अविचाराचे हुकूम देणे हाहि त्याचा जातीस्वभावच आहे तेव्हां तो मानण्याचें कारण नाही. ब्राह्मण टाकून काय मिळणे - कारभारी ब्राह्मण आहे त्यांस काढून टाकण्यानें काहीं एक फायदा होणार नाही. उलट नुकसानच होईल किंवा " ब्राह्मण टाकून काय मिळणें " असाहि पाठ शोभेल. व तोच पुढील हकीकतीशी शोभणार आहे. ब्राह्मण मुत्सद्यास तसदी करून फारसा पैसा मिळणार नाही असें यशवतरावाचें मत. उजूर - विलंब, विरोध.

यांनी रद्दबदल्या विशेष केल्यामुळे यातना फार जाल्या. खडो महादेव व आन्नाजी पळसीकर यांनी आज्ञेप्रमाणे, उजूर न करिता, चिथ्या लिहून दिल्या. पाच पन्नास लाखांचा तोदा करून वसुलास गुलाबीखा निसबत मरखा सरकारपैकीं दयाराम जमादार, याजला ठेऊन, व बाड महेश्वरीं विठोबाचे देवालयपुढील बगल्यांत ठेऊन जातीनें इंदूर मुक्कामीं फौजेत आले. लोकास दम दिव्हा पाच पंचशीस लाख रुपये तयार केले आहेत वसुलास गुलाबीखा व दयाराम जमादार ठेविले आहेत. दो चौ महिन्यात ऐवज वसूल होतो तोपर्यंत आपण रजवाड्याकडून घास दाणा करू.

(१००) अशा हमराईनें इंदूर मुक्कामींहून कूच केले. ते तलावे करून पिंपळोद्यास आले तो शामराव माहडीक केवळ प्रायोपवेशनी यांनी अडचणींच प्रसंग पाहून मागे बाळोजी इगळे पचवीस हजार फौज व पाच पलटणे घेऊन होतेच यास्तव माहडीक तसेच पालखींत घालून बनाता गुडाळून बाहेर काहाडिले. वाटेतच त्याचा प्राण गेला मुक्कामी जाऊन दहन करून प्रात काळीं कूच करून प्रतापगडावरून मेवाडात होऊन पुष्कराचे स्थान बुदीकोटे एकीकडे सोडून सिऊर आष्टयाचे सुमारे हार्दे हाड्याचे घाटे उतरून नेमाडात येऊन महेश्वरीं (आले) तेथेही दम न खाता भारमल होळकर जावडाचावडीच्या मुक्कामीं भेटून, मनात विचार केला, याजला देशाचे मोहिमीस जाणे, काशीराव तेथे राहिल्यास आपले जिवास घोर केला, तसे याचेबराबर रवाना करावे. काशीराव होळकर याच्या कड्या विकड्या आचार विचाराच्या गोष्टी सांगितल्या. तो पावेतो काशीरायाविशीं महाराजांच्या मनात विकल्प नव्हता. भारमल्लाच्या गोष्टी ऐकून मनात विकल्पाचे पर्वत येऊन उष्ण काळाचे दिवस, मेवाडचा उबाळा, काशीराव होळकर याचा पुत्र लहान, हे काहीं न पाहता बोलावयास कोणी नाहीं, दाबून बोलावयाजोगें मनुष्य पाहुरंग शकर त्याचाही काळ महेश्वरी जाला, चिमणाजी कृष्ण याजला पाठवून तेच दिवशीं महेश्वरींहून जावडाचावडीस खरगोणेस (आले.) तेथे वपू व नागो जियाजी फौजसुद्धा धारेचे जिल्ह्यात होते त्याजला आणावयास कोण पाठवावे, ते (९९) आज्ञेस उजूर - अमुक इतका पैसा द्या, असा जो हुकूम फर्मावण्यांत आला त्याप्रमाणे वागण्यास केलेली दिरगाई. तोदा - Compromise, adjustment, settlement (wilson) दम देणे - धीर देणे, आश्वसन देणे.

(१००) तलावे - तलावे तर नव्हे? तलावा - टेढळणी, ज्याच्यावर स्वारी करावयाची त्या ठिकाणाची किंवा मुलुखाची टेढळणी. प्रायोपवेशनीं - मरणोन्मुख. तसे - म्हणून. कड्या विकड्या - वेढ्यावाकड्या, अनर्गल. विकल्पाचे पर्वत येऊन - अतिशय सशय उत्पन्न होऊन. उबाळा - उन्हाळा, उष्ण.

नर्मदा उतरले म्हणजे आपण घाट उतरावयाकरिता मुक्काम होते ते नर्मदा उतर-
 स्यावर हे कूच करून सेदव्यानजीक मुक्काम केला. खरगोणचे मुक्कामीं सवड
 पडल्यावर काशीराव होळकर यानीं भिकाजी होळकर सेदव्यात होते त्याशीं संधान
 बांधून सेदव्यानजीक मुक्कामींहुन निघून सेदव्यास गेले. हें वर्तमान कटल्यावर
 उपलाणी घोड्यावर बसून तेथे आले. जामदारखाना साभाळावा तों दो लक्षाचें
 कापड हातीं लागलें. बाकी त्याचेबराबर मडळीं होती ती महारराव रामचंद्र
 फडणीस आदी करून त्यास बोलावून विचारलें कीं, बाळासाहेब कसे गेले ?
 मंडळीने उत्तर केलें कीं, आम्हास ठाऊक नाहीं आपण आला तेव्हा (तेव्हांच)
 समजलें मग बोलले कीं, “ त्याच्या करण्याच्या चाली माझ्या ध्यानात आहेत.
 त्यानीं केलें ते उत्तमच केले. माझे प्रालब्ध माझेबराबरच आहे तुम्हास जावयाचें
 कीं राहावयाचें ? राहावयाचे असल्यास येथें बाळासाहेबावेगळें काय आहे ? परंतु
 गाड घोड्याची मेहनत, डोकें हातावर, मिळेल ते दिवशीं खावें, नाहीं ते दिवशीं
 उपास करावा, हें तुमच्यानें होणार नाहीं. लेकरें आहात बाळासाहेब दौलतीचे
 मालक. तुम्ही दरबारचे मालक तुम्हीं त्याजपार्शीच असावें तुमचीच मडळीं मज-
 बराबर आहे. जी माझी गत तीच त्याची गत. चागले झाल्यास तुमचेच आहेत,
 वाईट झाल्यास तुमचे तुम्ही कायमच आहा. दौलत साभाळालच. ” यानीं उत्तर
 केलें, आज्ञा होईल तसें करू. असें बोलून गोटात आले महारराव रामचंद्र आपले
 राहुगीस गेले. बाळाजी कृष्ण याजकडून महाराजाबराबर होते त्याचेही मानस असें
 आलें कीं, काशीराव होळकर मालक याजपार्शी आपण असावे. तेव्हा आग्रह करून
 अर्थ नाहीं मग कूच होऊन घाट उतरावयास गेले ते समर्थी फडणिसासह कारकून
 मंडळी हजर जाली. विनती केली कीं, आम्हास आज्ञा काय आहे ? महाराजांनीं
 श्रवण करून साहेब नौबत-शिक्रे-कटार बिछीना व आंगावरील पोषाक राहिला
 (१००) उपलाणी - खोगीर वगैरेहि न घालता. भावार्थ अत्यंत त्वरेनें.
 करण्याच्या चाली - कपटी वर्तणूक. येथें बाळासाहेबावेगळे काय आहे -
 बाळासाहेबासारखेंच आहे. त्यानीं चालविलें तसेच तुमचे मी चालवीन. गाड
 घोड्याची मेहनत इ० - माझ्याबरोबर सध्या स्वारींत धावण्याची सारखी मेहनत
 तुम्हास पडेल. घोड्याचा खरारा स्वतः करावा लागेल (मोतत्दार किंवा महार-
 पोरगा शिलेदाराबरोबर सध्या स्वारींत असत नाहीं.) हाताची उशी करून त्यावर
 झोपण्याची पाळी घेईल. तुम्ही दरबारचे मालक - तुम्ही लढाऊ लोक नव्हेत.
 दरबारांत मुत्सद्याचीं कामे करणारे विनलढाऊ लोक. लेकरे आहात - लढाईच्या
 मामल्याला अज्ञान आहात. बिछीना - बिछोना तर नव्हे. बिछोना-बिछाना.

होता तो याचेबरोबर इतका संरजाम देऊन पन्नास स्वार दिले. किल्यापासून पांच कोशावर यांजला सोडून माघारे यावे असे सांगून रवाना करून आपण घांट उतरावयास गेले. व लष्करात धारण रुपयाचे दोन शेर पीठ, खर्चाची अडचण रहात चालली. तथापि हिमतीचा पुरुष, भाग्यशाली. घांट उतरून थालनेर महाल बमय किल्ला भिकाजी होळकरास जहागीर (होता) तीन दिवसात किल्ला खाली करून घेऊन, दरकूच जाऊन जामपूर मोराण्यास छावणी केली. तेथें कपू व नागो जिवाजी येऊन सामळ जहाले. तेथील मुक्कामीडून भाद्रपदमासे सन १२१२ ते साली कूच करून जनस्थानास वद्य एकादशीस स्वारी दाखल जाली तेथून बाडाबरोबर सरमजाम देऊन चादवडास रवाना केले. काशीराव होळकरास भेटून इंदूर मुक्कामी फौजेत जावयाचे समर्थी फत्तेसिंगराव माने याजबरोबर फौज व महाराज कपू फुलण (साहेबाचा) कपू देऊन देशास रवाना करून, समागमे रामराव आबाजी पटशीकर याजकडे पैका ठरला होता तो वसूल करावा सबब बरोबर दिलहा. खडो महादेव व सखाराम जगजीवन व मल्हार दाजी निसबत दादाजी गगाधर हे दरकूच गाळण्याचे किल्ल्यात टाकिले. माने खानदेशात उतरल्यावर श्रीमताकडील सुभा धोंडोपत गोडबोले दहा हजार फौज व पन्नास तोफा होत्या त्याची व मान्याची लढाई होऊन धोंडोपत लुटून घेतले. ते पुढे मोहय्यावर होतेच गणपत नारायण दिवाण हे काशीराव होळकराकडून फौज घेऊन खानदेशात होते त्याजबराबर सरमजाम बगस पठाण व हयाद अल्लीखा व आचमसिंग पुरवय्या, दोन बेडे तीन हजार स्वाराचे, बाकी किरकोळ सिलेदार पागा हे फौजेत फौज मिळवून उभयता बेडेवाल्याची खातरतसलीम करून साहेब नौबद देऊन हमराहा केला. गणपतराव नारायण दिवाण याजकडून कारवून दिवाणागिरीचे काम करीतच होते, त्या कामावर ते मालक ठेऊन त्याजकडे सोप झाली मग जनस्थानी चार रुपये घेऊन, दरकूच आळेखिडीस आले

(१०१) इकडे यशवतराव होळकर घांट उतरल्यावर श्रीमतास मसलत पडून श्रीमतानीं शिंदे यासी लिहिलें त्याजवरून त्यांनीं सदाशिवगव सुभे पन्नास हजार फौज व एक कपू समागमें देऊन पुण्यास रवाना केले होते, ते त्याचे अगोदर पुण्यास दाखल झाले होते. महाराज आळेखिडीस जाऊन, मीरखा नबाब काहीं सरजाम घेऊन, जुन्नराकडे गेले. तिकडे शिद्याकडील फौज पलटणें होती. लढाई

(१००) व - हा शब्द येथें निरर्थक आहे. बमय किल्ला - किल्ल्यासह. जनस्थान - नाशिक. बेडा - बेहडा, दस्ता. ते - यशवतराव.

(१०१) मसलत पडणें - सकट उभे रहाणें. सुभा - सेनापति.

होऊन नबाब स्वारीचा रोख धरून आळेखिडीस आले. सोबत्याकडील फौज पाठलाग करून खिडीवर आले. इकडून महाराज सडा सरमजाम घेऊन त्यांचे मुक्ताबल्यास आले. आश्वीन शुध्द ८ मीस लढाई झाली. पलटणें मागें हटलीं. स्वारीचा कूच होऊन जेजोरीस आले. देवदर्शन होऊन पुण्यानजीक वानवडीचे अलीकडे पाच कोस हडपसरावर फौजेचा मुक्काम झाला. कपू दोन कोश पुढें वाढवून राहिले. श्रीमतापार्शी वकील पाराशर दादाजी व गोपाळराव गानू खासगीवाले होते. पेशजी जामपूर मोराण्याचे मुक्कामीं स्वारी असता श्रीमंताकडील वकील बोलण्यास आले होते. त्यात हासल, तुम्ही सरकार पदरचे सरदार, व तुमचे वडिलावडिलीं दौलतीस जपणे कसे हें माहीत असता तुम्ही लाखो फौजा घेऊन स्वदेश खानदेशात श्रीमताचे महालापासून लाखो रुपये घेऊन लुटीत जाळीत (आला) यातील अर्थ काय ? तुमचा मनोधर्म समजला पाहिजे यापूर्वीं सर्वाई महाराव मारले गेल्यावर यशवतराव नागपुराकडे गेले. विठोजी होळकर पंढरपुराकडे गेले. त्यांनीं काहीं जमियत करून दगा आरंभिला. तो पुण्यास कारभारी बाळोजी कुंजीर होते त्यांनीं फौज पाठवून विठोजी होळकर याजला हस्तगत करून पुणे मुक्कामीं आणून हत्तीचे पायीं मारून टाकिले. हा द्वेष महाराजाचे मनात मग जामपूर मोराण्याचे मुक्कामीं सदरू अन्वये प्रश्न केल्यावर यांनीं उत्तर केले कीं, “ श्रीमंत आमचे घणी, इष्ट आराध्य. आम्ही सेवक लोक चाकरी झाली न झाली हें कैलासवासी वडिलांस ठाऊक व श्रीमताचे ध्यानात. परंतु आमचे ऐकिएण्यात कैलासवासी खंडेराव होळकर व मालराव व सर्वाई महाराव होळकर आम्हां पावेतो कस रुशा अनावळ्या श्रीमताच्या राज्यात केल्या कीं, ज्यात लाखों रुपये नुकसान व स्वाधिन होण्यास फौज खर्चीं लाखोंच लागले. परंतु हस्तगत केल्यावर अवध्या गोष्टीचा बंदोबस्त करून हजारो रुपये सरबरा खर्चीं देऊन जेथील तेथे पावतेच करीत आले विठोजी होळकर याजकडून स्वामींची अवज्ञा अथवा अरावळी तादृश केली नव्हती तथापि वाळकाचे चोरीस बुक्याचा मार. आपण धनी, पदरचे माणसास अमार्गाचे मार्गास लावावे यास्तव शिक्षा अन्यायासारखी क्रोध वश्य ? आपले मनांत आलें. यशही आलें असता आमचे भाऊ बराबरीचे शिंदे, विंचूरकर, नारो शकर शिंदे बरोबरीचे त्यावरही प्रसंग पडले तेथें महाराजी होळकर, तुकोजी होळकर

(१०१) सोबती - शिंदे. त्यांत हासल - त्यातील मतलब असा. अनावळ्या - बाचनाची चूक. ' आरावळ्या ' असे पाहिजे. मूळ शब्द आरावळी किंवा आरावळी असा आहे. आरावळी - खोडी, दांडगाई. वाळकाचे चोरीस बुक्याचा मार - वाळक, वाळूक - काकडी. भावार्थ क्षुल्लक अपप्रधास भलतीच मोठी शिक्षा.

यांनी अन्यायाचें माफक करून घेतलें. वाजता वारा लागूं दिला नाहीं. श्रीमताही मान्य करीतच आले. आमचे प्रसंगी आमचे भाऊ दालीबंद लहान मोठे एकांनीही रदबदली न करितां रंगांत रंग मिळविला व स्वामींनीही आदि पश्चात् विचार न पाहतां वाळकाचे चोरीवर प्राण घेतला. त्यास एक्या खेड्यांत पाटील तरी गांवचा जमीनदार असतो, परंतु असामी, पाच पचवीस बिघ्याचा खेडू त्याजवर जोर-जुलूम जाहला असता बेरोम होऊन गाव जाळीत असतो, त्याचेंही समाधान करून झाल्या गोष्टीचा बदोबस्त होऊन जमिनीवर कायम करावा लागतो तेव्हा आम्ही लहान मोठे आपले पायापाशीं उभे राहणार, आमचे समाधान, शातवन खावंदानीं व बराबरीचे भाऊ यांनीं काय केलें ? असे बोलणें पडल्यावर (पेशव्याचे वकील) कायल होऊन आज्ञा घेऊन गेले.

(१०२) मग महाराज सदरीं लिहिल्याअन्वये बाड चांदवडास ठेवून सडे हडपसर पावेतों आले. नंतर पाराजीपतबाबास पत्रे गेलीं श्रीमतास विनती करावी कीं, “ आम्हीं सरकार पदरचे, साहेब चाकरीस काया-वाचे मनःपूर्वक हजर. स्वामीचें दर्शन घेऊन बंधुचा अंदेशा व फौजा बाळगून परिश्रम करून करोडो रुपये देण्याचे पेंचांत (आले) इत्यादि मुखेकडून गिरासीनें हे स्वामींचे चरणीं समर्थक करून, दुःखापासून वेगळे होऊन आज्ञा होईल ती चाकरी बजावूं स्वामींचे पायाशीं दुसरा अर्थ काहीं एक नाहीं आम्हीं उभयता शिंदे, होळकर आमचीं जीं वाकडीं असतील तीं आपसात समजून तमाशा आपण पाहवा. ” या भावीं बोलणीं (१०१) अन्यायाचे माफक करून घेतले - अन्याय माफ केले दालीबंद - दाली - तरवार अडकवण्याचा पट्टा त्यादरून भावार्थ तलवारवहादर रगात रंग मिळविला - श्रीमताची मर्जी पाहून त्याप्रमाणें होस हो केलें पाच पंचवीस बिघ्याचा खेडू - पाच पचवीस त्रिषे जमीन कसणारा कुणबी. कुणबी - शेतकरी. जोरजुलूम - जुलूम. बेरोम - मूळ शब्द 'बेहरम' रूष्ट किंवा साशक. कायल - निरुत्तर.

(१०२) घेऊन - घेऊ. बंधुचा आन्देशा - बंधूला मारेल तसे मला माराल कीं काय हा सशय मनांत येतो आन्देशा - दुःख असाहि अथ होईल. बाळगून - बाळगल्या. करून - केलें. इत्यादि मुखे कडून गिरासीनें हे - भावार्थ श्रीमतास कळवावें कीं, आम्ही तुमचे चाकरच आहों निष्ठापूर्वक चाकरी करू स्वामीचें दर्शन घ्यावें ही इच्छा आहे. व बंधूच्या नाशाबद्दलचें दुःख निवेदन करावयाचें आहे. आम्ही फौजा पदरीं बाळगल्यामुळें आम्हास करोडो रुपये कर्ज झालें आहे. ते श्रीमतांनीं फेडावें म्हणजे पुन्हा निष्काळजी होऊन चाकरी बजावू,

उभयतां बोलले. परंतु श्रीमंतास कांहीं एक विश्वास न पटतां श्रीमंतांनीं सरंजाम सदाशिवराव शिंघांकडील व सरकारचे विंचूरकर वगैरे फौज वानवडीस आली. इकडील कपू पुढें होतेच. फत्तेसिंगराव माने फौज वंपूसुद्धा बरोलीस हांते. त्यांनीं त्याचे मुकाबल्यास जरीपटका व मानकरी पुरधन्याचे बरोबर देऊन रवाना केले होते. त्याची लढाई होऊन जरीपटका पुरधरे सांपडले नाहींत. बाकी तोफा आणून फौज लुटून घेतली. मालोजीराव घोरपडे पाडाव करून आणले. फत्तेसिंगानें घोरपड्याची उजूतवाजू उत्तम प्रकारची ठेवून जखमाचा जाबता करून वस्त्रे देऊन रवाना केले. माने फौजसुद्धा बरोबरच होते त्रयोदशीस रात्री लढाई नक्षा झाला

(१०३) पुढे तिन्ही कपूची लायन. कपू शेजारी फत्तेसिंग माने. उजवे बाजूस मीरखान बाबा मागे कपूच पाठीवर महाराज हुजुरात शिलेदार घेऊन उभे. चतुर्दशीस सूर्योदयीं लढाई सुरू जाहली. तोफा चालू जाहल्या. शिंघाकडील पलटणचा मार जबर पडला फौज थिजली. हें पाहून, महाराज हुंशार होऊन, कपू मार्गे टाकून हुजुरात घेऊन घोडे तोफावर घानले. महाराज उठले पाहून मागे डांब बाजूस माने हेते त्यानींही अनीना उचलल्या. इकडील फौज मीरखान होता त्याजवर (शिंघांनीं) चाल केली तों महाराजांनीं तोफाखाना घेऊन शिंघाची फौज मीरखानावर उठली तिच्या पिछाकडून घोडे घातले. दुरोख अडचण पडल्यामुळें फौज लुटून घेतली. इकडे माने उठले होते त्याचा मुकाबला विंचूरकर यानीं चांगला केला. परंतु अवघ्या फौजेचा मार झाला तेव्हा त्यानीं हत्ता पाहून एकीकडे जहाले. श्रीमंताकडील जरीपटका घाशीरामाचे तलावावर उभा होता तो पळून शहरात गेला. तोफा जाऊ पावल्या नाहींत. शिंघाचे तोफखान्यावर महाराजांनीं घोडे घातले तेथें छेऱ्याच्या जखमा झाल्या. लढाई फत्ते झाली. श्रीमत माघारीं पर्वतीस गेले. सदाशिवराव परभोरें निघोन (त्यानीं) नगरचा किल्ला नजीक केला. श्रीमत पर्वतीस एक घटका ठरून, धीर न निघे तेव्हा निघोन लोहगडाखालीं होऊन महाडास गेले. फत्तेसिंग माने व बाटाजी कृष्ण निसवत फडगीस उभयता श्रीमंताचे मार्गे पाठविले कीं, आपण जाऊं नये, पुण्यास यावें, यास्तव परंतु त्याणीं यांशीं गांठ पडूं

(१०२) बरोलीस - बारामतीस असें पाहिजे. कदाचित् हे ' बारशीस ' या मोडी-शब्दाचे अशुद्ध वाचनहि असू शकेल. उजूतवाजू ठेवणें - मानमर्यादा, बडदास्त, प्रार्थना, समाचार घेणें. जखमाचा जाबता करून - जखमा वगैरे बांधवून.

(१०३) अनीन उचलणे - घोड्यास दवडण्याचा इशारा करणें. अनीन - ल्याम. पिछा कडून - पाठीमागून, पिछाडीकडून. हत्ता पाहून - रागग्रम पाहून. जखमा आल्या - जखमा झाल्या.

न देता निघून गेले. तेही माघारे आले. मग फत्तेसिंगराव माने आपले फौजेसुद्धा पंढरपुराकडे रवाना करून आपण फौजेसुद्धा पुण्यावर मुक्काम करून राहिले. मग जुन्नराहून अमृतरावसाहेब येऊन बाबासाहेब फडके व मोरोबा फडणीस असे तीन चार महिने पुण्यावरच होते. काहीं राजकारण करावें असा बेत, परंतु श्रीमंतांनी कंपनीसाहेब याचा आश्रय करून वसलीसाहेब पलटणें घेऊन पुण्याचे सुमारास आले.

(१०४) मग यशवंतराव होळकर यांनी मनसोबाचें धोरण पाहून, अमृतराव साहेब वगैरे राजकारण तेथील तेंथें सोडून, झाडून कूच करून फाल्गुन शुद्ध ४ स श्रीजेजोरीस जाऊन, श्रीमार्तंडाचें दर्शन घेऊन पारनेरचे मार्गें सगमनेरावरून बेलापूरचे मार्गें पुणताव्यास आले तेथे आठ पधरा मुक्काम होऊन औरंगाबादेस आले. मार्गे फत्तेसिंग माने फितुरांत येऊन, सरकारचे दरखदार कारकून होते ते कैद करून, फौज श्रीमंताकडे घेऊन जाऊ अशा विचारात, सरकारातून फौजा दरोबस्त कहाडण्याकरिता कृष्णाजी लक्ष्मण माने यास आणावयास पाठविलें. त्याजलाही अटकेंत ठेविलें. हे वर्तमान माने याचेबराबर स्वारीत पठाणाचे स्वार दाहा एक्यापैकीं होते त्याजला समजून त्यांनी आपसात विचार केला कीं, ह्या बदलून माघारा मान्या चालला आहे. आपले बेड्यांत गेल्यावर मुस्तफीम होऊन आपला बस राहणार नाही. ते पक्षीं त्या ठिकाणीच याजला बसात आणून कैद करावा आणि महाराजापार्शी घेऊन जावें. यासाठीं घडेल तसें घडो. असें बोलून मान्याची पालखी घेरली. मान्या निजला होता दहाजणांनीं घोडे सोडून भोयांचे खाद्यावरून पालखी उतरून कटीरा लावून बसले त्याचे बेड्यापैकीं कोणीच नव्हते, यांनी याजला घेऊन सरकारी सरमजाम मराठे पागा पठाण वगैरे एकत्र करून हुशार केले. हें वर्तमान मान्याचे खासगत बेडेवाले कृष्णाजी लक्ष्मण व रावजी त्रिंबक याजला घेऊन चालले होते त्याजला हे वर्तमान समजल्यावर उभयतांस सोडून देऊन, मान्याची आशा सोडून, आपण निघून गेले. उभयता ब्राम्हण जाब त्याबरोबर नाहीत. तथापि धण्याचें नाव घेऊन चालले. मार्गांत दहापाच एक दोन असे स्वार लुगारीचे भेटत गेले. तेच बराबर घेऊन, जमाव करून दिवस रात्र चालून मान्यास मिळविलें. मग फौजेची दिलजमाई करून, मान्याचे पायात

(१०३) करून - केला.

(१०४) एक्या पैकीं - कुटांतले, विश्वासांतले. ह्या बदलून - फितूर होऊन. बसात आणून - आवाक्यांत आणून. उभयता ब्राम्हण - उभयतां कारभारी. जाबता - सैन्ध, टोळी. लुगारीचे - लुटालूट करणारे.

बेइथा घाटून, पालखींत टाकून औरगाबादचे मैदानांत महाराजास सामल जाले. असेच मीरखा पंढरपुराकडे होता तो लुटीचे चालचीवर राहिला होता. पत्रें निकडीचीं गेलीं असतां त्याचें येणें न होय मग तात्या आळेकर याजला आणावयास रवाना केलें. कारण दुधानें पोळलेल्यावर ताक फुंकणें प्राप्त. मान्या मराठा, त्याजपासून हरामखोरी जाली तेन्हां याचा भरवसा तो काय ! त्यासुळें पत मशारनिले पाठवून त्याजला घेऊन आले मागील प्रकार (नि) घोर जाल्यावर अवरगाबादेपासून चार रुपये घेऊन फौजेसुद्धा कूच करून वेरुळाजवळ त्रिबकेश्वरी आले. पुढें धोडपेचे मार्गें चादवडास येऊन बाड बराबर घेऊन कोपरेलीस तापीतीरीं आले पुणें मुक्कामीं भोंसल्याकडील वकील आले होते ते निरोप घेऊन नागपुरास जाते-समयीं बोलण्यात आले की, खडेराव होळकर बाया वगैरे मल्हार शामजीसुद्धा दौलतराव शिंदे याजपाशी आहेत ते तुमचे तुम्हाकडे पाठवून तुमचा त्याचा वडिलोपार्जित स्नेह चालत आला तसा सलोका करून देऊ ते नागपुरास गेले. भोंसले सरमजामसुद्धा वन्हाड प्राती येऊन शिंदे (व) ते एके ठिकाणीं होते. त्या प्रसंगीं बोलण्याचे भाव शिंद्यास दर्शवून नमूदास आणून महाराजास पत्रे पाठविलीं कीं, शिंदे याशीं बोलून मजकूर नमूदास आणिला आहे. आपल्याकडील मुखत्यार बोलणार पाठवून द्यावा. त्याचें उत्तर लिहिलें की, “ शिंदे आम्ही भाऊ. त्यांचा आमचा सद्दख तो काय ? सलुख्याचे चालीची निदर्शनें होत गेलीं म्हणजे सद्दख अर्थात् आहे. आमचें खटलें आम्हापाशीं आले म्हणजे सहजच सद्दख बाकी मूल येथें आलें अथवा तेथ असले सारखेंच आपण लिहिलें ते पक्षी सदरूँ अन्वये व्यवहार झाल्यानतर कोणास पाठविणे ते पाठवून देऊ ” नतर जाताच शिंदे व भोंसले यांजवर वसलीसाहेब अमृतरावसाहेब घेऊन मुकाबल्यास आले. तेन्हा मसलत गालब झाली यास्तव समेट होऊन एकदिली त्रिवर्गाची झालीयावर कठीण पडावयाचें नाहीं या घोरणावर खडेराव होळकर खटल्यासुद्धा शिंदे यांनीं रवाना केले. ते नजीक खरगोण सन १२१३ चे सालीं येऊन दाखल जहाले. शिंदे आपण एकत्र होऊन पलटणें काढून टाकावीं ही गोष्ट कारभारी खंडो महादेव बाळजी कृष्ण सर्वांचे मनास आली. महाराजांचा रुकार पडेना. मग सर्वांनीं हरनाथ याजला पुढें करून महाराजापाशीं बोलाविलें कीं, शिंदे भोंसले आपण एकत्र होऊन मसलत उचलली असता आपलें नुकसान तें काय ? याभावीं मनसोब्याचें घोरण (१०४) चालची - लालूच. आमचे खटले - होळकरांचा वारस असलेल्ल मुलगा जो शिंद्यानें स्वतःजवळ ठेवला होता तो. मसलत गालब झाली - गभीर परिस्थिति निर्माण झाली

धरून बहुता प्रवारी बोल्ला. खाशांनी उत्तर केलें कीं, “ तुजला वाटतें दौलत मी चालवितों, माझ्या भरवशावर महाराज स्वस्थ आहेत. परंतु हरनाथ एक आणि. एकुणपन्नास हरनाथाची करामत मी खेळवून तुझा पट्टा राखितों. तुझे भरंवशावर मी आहे (ही) गुमराई एकरूप मनात न आणिता सांगितलें तितकें काम करून असोत्रें. इतःपर बोललास तर कामास पडणार नाही. ” तेव्हां त्यासी असें जालें कीं, मी याचा वेगळा कसा होऊं. तात्पर्य नासो कीं सुधरो वडिलाचे हातची माणसें होतीं. कोणाचेही माथां भार न करिता सांगितलें काम ज्याचे त्याचे हातें घेऊन इतिकर्तव्यता आपली आपण करावी, भरवसा व विश्वास आपला आपल्यास. अशा धोरणावर प्रवृत्ति होती.

(१०५) खडेराव होळकर खटल्यासुद्धा दाखल झाल्यावर पूर्व भाषणाचें निदर्शनार्थ मल्हार शामजी व माधवराव गोविंद आळेकर या उभयताची रवानगी शिंद्याकडे केली. आपण कूच करून भाद्रपद शुद्ध १४ स फौज नर्मदेचा घाट उतरून उत्तर तीरास मुक्काम जाला. जातीनें खासा स्वारी महेश्वरी येऊन आठ दिवस मुक्काम होऊन कुटुंबासुद्धा कूच जहालें. ते उज्जनीनजीक दसरा करून मंदोसरावरून मेवाडात शहापुरास स्वारी आली. दिपवाळी तेथें करून पुढें कूच होऊन फाल्गुनअखेर अजमिरावरून हरमाडास आले. तों दिल्लीहून पलटणें आलीं. हरमाड मुक्कामीं काहीं कहीशीं गाठ पडली. कुटुंबें बरोबर यास्तव जोधपूरचे राजाशीं संवान लावून, त्याचीं पत्रें आपणून, तेथून कारकून पाठवून, बाड जोधपुरीं ठेवावें हा बेत करून, पुष्करास येऊन, खटलें खडेराव होळकरसुद्धा काहीं सरमजाम देऊन जोधपुरास रवाना केलें. आपण सडी स्वारी करून हाडोतींतून गंगराडेवरून मंदोसरास ज्येष्ठमासीं अखेरसालीं आले. तेथें एक महिना मुक्काम (झाला.) फिरंगी याजकडील पलटणें हरमाड्याचे आसपासून गेलीं तीं नीट कोठ्यास गेलीं. कोटेवाल्याची फौज व बापू शिंदे बराबर घेऊन दऱ्याचे मार्गानें उतरून, रामपुरा व हिंगळजगडाखालीं वगैरे जंझा बसवून गरोठेनजीक आले. हें वर्तमान मंदोसर मुक्कामीं समजतांच तेथें लोकांची दिलजमाई करून ज्येष्ठ वद्य अमावास्याचे दिवशीं पलटणावर चाल केली. अंतुरचे घाटे चर्मवती उतरून सडा घोडा राजत ऐशी हजार स्वाराच्या भरंवशावर तवातोबरा बांधून अग्नीचा कल्होळ असा येऊन गरोठेहून दोन कोसावर मुक्काम जाला. लढाई फार मातबर जाली. फिरंगी लढाई हरून मुकुंददऱ्याचे मार्गें निघाला. कोटेवाल्याची सरमजामाचीं माणसें फार करून कामास

(१०४) गुमराई - गर्व. एकरूप - बिलकूल.

(१०५) चर्मवती - चर्मण्वति.

हो. कै. ११

बंडुका सरदार धरला. एक फिरंगी खासा मुकत्यार बासंत आलीखा बगस याने
 थोडा उठवून हत्तीवर मारला. वरफड गोरे व पलटणे, तोफा, डेरे जेथील तेथे
 रड्डूम सडे निघाले. कोटेवाल्यानी फिरंग्यास नाव देऊन चर्मण्वती पार उतरून
 दिले. व मागाहून सडी स्वारी कौब्यास दाखल झाली. कोटेवाल्यावर महाराजांचा
 दात कारण फिरंग्यास सामल होऊन त्याजला काहडून दिले. आम्हांस मुकुंद-
 दन्याचा दरवाजा लावून अटकाविले. यावरून कोटे खोदून चमेटीत टाकावे हा
 इरादा. परंतु मसलतीचे धोरण सोडून इकडे गुंतल्यास फिरंग्यास सोहोळत पडेल,
 यास्तव कोटेवाल्याचा अन्याय पदरी त्याचे घालून, काहीं पैका घेऊन चर्मण्वती
 उतरले. तो बाजीराव बापूजी पदरचे शिलकी चाकर इद्रगडी होते. लाखेरीचे
 डांगराचे माहीतगार. त्याने सरकार चाकरीवर लक्ष देऊन, भिल्लु जमा करून, जाग-
 जागीं नाकी बांधून पलटणे फार करून लटून घ्यात्री, (असें केलें) आगरखे व
 बंदुका गाड्यावर घालून आणले. बुदीचे आसगास महाराजांस येऊन भेटला.
 मंजीं बहुतच प्रसन्न होऊन टोंक, रामपुरा, लाखेरी वगैरे मामले सांगितले. यांजकडे
 फिरंग्याशीं गांठ बनास नदीवर श्रावण वद्य ४ स घालून झटपट तेथे बरीच जालीं.
 माणसें किती मारलीं किती नदींत उडया घालून गेले, त्याजवर घोडे घालून
 पाण्यांत मारले त्या लढाईत सरशी इंग्रजांचीच झाली. इकडील कंपूचा मालक माण-
 खसिंग मारला जाऊन, तोफा त्यांनीं घेतल्या होत्या परंतु महाराज भाग्यवान्,
 व पराक्रमाची पराकाष्ठा, जातीनें तोफेवर येऊन, छेरे भरून, तोफा आपण चाल-
 वून शेंकडों माणसें मारलीं नंतर घोड्यावर आपण स्वार (होऊन) घोडे घातले.
 याप्रमाणें तीही लढाई फत्ते करून पिच्छावर चालले. नदीस पाणी यामुळें तोफा
 उतरू पावल्या नाहींत. सडा घोडा राऊत उतरून पाठलाग करून कंपू मागे
 टाकले. तोफा पलटणास सावर न फावता किल्ले खुशालगड प्रात धुंडाड जयपुर-
 वाल्याची जागा त्यांत शिरेले. बाहेरून महाराजांनीं घेरा घातला फिरंग्यानीं ओझें-
 पोझें आसबाब होता तो तेथील तेथे टाळून सडे माणूस बुदख घेऊन मार्गील
 रानीस निघाले. तो मुकाबल्यास चिमणाजी कृष्ण याचें पथक होते. त्याजवर
 तीशेरा देऊन बाहेर पडले. ते आग्र्याचे मार्गे गेले. स्वारी महाराजांची श्रावण शु॥
 (१०५) सोहोळत पडणे - सवड सांपडणे. शिलकी चाकर - जुने कदीम,
 विशाखु चाकर. आगरखे व बंदुका गाड्यावर घालून आणले - इंग्रजांचा
 बंदुका व त्याचे युनिफार्मस इतके लुटले कीं, त्यांचे टांग गाड्यावरून घालून आणावे
 लागले. सावर - अवसर, अवकाश, आश्रय. आसबाब - सामानसुमान.
 बुदख - बंदुख असें पाहिजे.

६ स शिकरी फत्तेपुरास दाखल झाले. तेथे काही शरीरास बेडारामा जाहली बाजमुळे आठ रोज मुक्काम जाहला.

(१०६) फिरंग्याची पलटणे झडत पडते आग्न्यास गेली. मुख्य सोहबे आग्न्याचे किल्यांन होता. आठ दिवसांची संवड पडल्यांन लीकसाहेब कानपूरचे छावणीस जाऊन जमियत करून आग्न्यास आला. महाराज फत्तेपुराहून कूच करून मथुरेस आले. तेथे इंद्रजांफडील सरंमजाम होता तो निघून आग्न्यास गेला. तेथून गणपतराव दिवाण, चिमणार्जीपंत भाऊ उभयतां सरंमजामसुद्धां आग्न्याचे सुमारास पुढे रवाना केले. त्याजवर लीकसाहेब यांनी छापा दिलहा. परंतु हेलपटण्यांत न येतां सांवरून उभे राहिले. हे वर्तमान मथुरेस येतांच खुद खांशचिं कूच होऊन कांन्याकडे येऊन लढाईचा प्रसंग भाद्रपद वद्य ३० स आरंभ जाला. तेथून पलटणे मथुरेचे मुक्कामास आलीं फिरंग्याफडील पलटणे चार छापे आले. परंतु प्रथम छाप्यात महाराजांखालीं घोडे एका मार्गे तीन पडले. शेवटीं खबुनरासारखा जमिनीवर लुबकला होता परंतु खेत सोडलें नाहीं मग रघोजी होळकर यानें पुढें येऊन आपल्या घोड्यावर महाराजास बसवून जबरदस्तीनें काहाडलें. पुढें छापे आणखीही आले, परंतु याचे हिशेबात आले नाहींत मथुरेचे आलीकडे मुक्काम जालीं. पलटणे कूच करून दिल्लीकडे चाललीं. यांनींही पाठलाग केला. मार्गांत लढाई होतच गेली. स्वारी कुतबशाचे कोटानजीक मुक्काम करून सोनपत पानिपतांवर मुक्काम केला. पलटणे यमुना उतरून चाललीं. तेव्हां त्यांचे मार्गे स्वारीचें कूच होऊन शामलीचे गर्दीत पलटणे गेलीं तेथें मुक्कामास आश्विन वद्य ११ स गेले. लढाया तेथेंही जाल्या. कार्तिक शुद्ध १ स पलटणे निघून पुढे चालले. तेव्हां कूच होऊन कोशीस गेले. तेथें शमरूची बेगम होती. तिजकडे गुलामखांस पाठवून तिचें बोलणें जालें मी सामल होते. तीस हजार रुपये बेगमीनें खर्चास पाठवून आतून फिरतुर कीं, पलटणे मागून यावी पुढें बेगमीनें आडवें व्हावें. हें समजतांच कही गेली होती याजकस्तिं महिपतराव रामचंद्र याजला पांच हजार घोडां राऊत सरंमजाम सडा मुक्कामावर ठेवून कार्तिक शुद्ध ७ स कूच सरकारांनीं केले. ते मागोमाग पलटणे येऊन दाखल जालीं. महिपतराव रामचंद्र यांची व त्यांची पलटणावाल्यांची गाठ पडली. यांनीं पलटणाशीं पैदारी काव्यानें लांडगेतोड करून दारूगोळा फिरंग्याचा बराच खसाव केला. कही आली तीं सांभाळून महाराजांपाशीं येऊन दाखल जाहले. तेथून सोहरभचे सुमारे हासगनावरून आले. पलटणे

(१०६) झडत पडत - पडतझडत, दुर्दशा होऊन. सर्वड पडल्यांत - संवड सापडून; छापा देणें - छापां घालणें. खेत - रणक्षेत्र

महू रामपुन्याकडे गेली. यानीं हरनाथास कागद लिहून कंपू दिलीस खाना केल्ल्यानीं दिलीस मोर्चे लावून लढाई सुरू केली. तों दिलीस आवई कीं, पलटणें येतात. या दबाबानें महाराजाची ताकीद आली कीं, बहुत हुशारी राहून खटला सभाळून आसावें. गाफलीनें गळफट्यात आल्यास कामीं पडणार नाहीं. हीहानवत रजा जाहल्यावर हरनाथ कोणास न पुसता मोर्चावर पलटणें होती तीं जेथील तेथें सोडून कंपूचें कूच करून गेले. ज्यास समजलें तो मुकाब्याच त्याचे मागें गेला. शिल्हेदार वगैरे मोर्च्याचे मदतीचे लोक तेही राहिले. मागील प्रहर रात्र राहता सर्वास समजलें कीं, हरनाथसिंग कूच करून गेला मोर्च्यांत वपूचे कारखून जगन्नाथ राजाराम व चिमाजी यशवंत व सखाराम सदाशिव होते याजला समजताच विचार पडला मग शिल्हेदारात गमाजी शिंदे व आणखीही चार नावाचीं माणसे होती त्याजपाशीं गेले. विचार पुढें कसा करावा ? मग गमाजी शिंदे यानीं विचार केला कीं, हिंमत धरून गोष्ट सांगितली कीं, नक्षा बदनक्षा याचें पुसणें हरनाथ याजला पुसा. तो न पुसतां मोर्चे सोडून गेला तेव्हा आपण राहिल्यावर दिवस उगवता फिरग्यास समजल्यावर आपल्यास वाचूं कशास देतील ? यास्तव मोर्च्याचे जाल तेथील तेथें ठेवून तबूर वगैरे काहीं एक न बाजविता तोफा काहाडून तुम्हीं कूच करून जावें आम्हीं कोंपेश पाच हजार स्वार आहों दिवस उगवल्यावर या शहरचीं माणसें बाहेर निघतील यांची ताब्याताबोटी करून तुमचे मागोमाग येऊं. अशी सल्ला ठरून, पलटणें तोफा मुकाब्यानें काढून, सडा घोडा राऊत राहिला. पलटणें दोन अडीच कोस पोंचले तों सूर्योदय झाला. स्वारांनीं बुणगे मोर्च्याचे पलटणाबरोबर (गेले होतेच, हे) सडे होतेच हुशार होऊन शहराभोंवते अरावळी आरभिली तों हे बातमी शहरात कळली फौज कूच करून गेली तेव्हा तुरूकस्वार काहीं स्वाराचे मुकाबल्यास आले. त्यांची याचीं झुरमट चागली होऊन शहरात घातले. पाच पन्नास घोडे पाडाव करून आणले. मग तोफा मुकाबल्यास आल्या मग टाळा देऊन पलटणें पिछ्ढीचा सुमार धरला. व मोरण्याचीं पलटणें व स्वार सरंजाम एकत्र होऊन हरना-

(१०६) गळफट्यांत - गळपट्ट्यांत म्हणजे गळफासांत, पेचात. हीहानवत रजा जाहल्यावर - ' ही हालवत रजा ' असें पाहिजे. मोर्डांत न व ल चारखें दिसतात. हालवंत - जरबेची किंवा सक्तीची, तांतडीची. मोर्चाचे जाल - मोर्चाचें सामानसुमान. तंबूर - टंबूरीन या इंग्लिश शब्दाचा अपभ्रंश, टंबूरीन म्हणजे ताशा नौबतीसारखे एक वाद्य. हें वाद्य युरोपियन - शिक्षित देशी कवायती कंपूत वापरलें जात असे. कोंपेश - कमीअधिक. तांब्याताबोटी करणें - छुट्याळट, लोढातोड करणें. तुरूक स्वार - तुरूकमधले स्वार. झुरमट - झटापट. - -

याचा मुक्काम नव कोसांवर झाला होता तेथें सामल झालें. मग फिरत फिरत डिगेस येऊन मुक्काम केला. इकडे सरकारस्वारी सोमैस येऊन फर्काबादवाले पठाण यांज कडून महाराजांस दगा करावा हेंही सिद्ध केलें सरकारस्वारी कार्तिक शुद्ध १४ स फर्काबादेस आली. तों पठाणाकडील भले माणूस सामोरे येऊन शहरांत चालवें म्हणून अर्जी बहुत केली त्याजवरून शहराचे दारवाज्यापाशीं आले तों शहरची बळकटीसी ध्यानास आली. चाणाक्षही खराच. दारवाज्यातून फिरोन येऊन बाहेर मुक्काम केला. शहरापामून कोसावर फिरंग्याची छावणी होती ती लुटून जाळगोळ केली. मुक्काम जालियावर नबाबाकडून पाच हजार रुपये मेजवानी व एक हत्ती व पांच घोडे नजर आले. आणि वकिलाचें बोलणें पडलें कीं, उदईक मुक्काम करावा. तीन लक्ष रुपये देतो याप्रमाणें बोलणें लावून तिकडे लीकसाहेबास सूचना केली. सूचना जाताच ते मड्डून कूच करून माणसास कोसास रुपया देऊन छापा कार्तिक शुद्ध १५ स सूर्योदयीं घातला. स्वारीचा मुक्काम होता छापा येताच समजल्यावर कूच जालें. सडे स्वार होते. पलटणें मार्गेच होती. तींही येऊन पोहोंचलीं. त्या छाप्यांत सरकार फौजेचा खराबा बहुत जाला. फौज निवली. कारण जातीनें मार्गे राहून पलटणवाल्यावर चार उलटण्या केल्या. यामुळें छापा थोपला जाऊन फौजेस सोहळत निघण्यास पडली. पलटणें व जिनसी हरनाथसिंग घेऊन डिगेस राहिला. मथुरेस पलटणें होती त्यानीं आपले कपून काहीं फितूर फादडा करून कार्तिक शुद्ध ११ स छापा डिगेस घातला. तोफा तळावाच्या काठीं होत्या त्या पाडाव करून नेल्या शिलेदाराचे खटले डिगेस यामुळें लोक बेदील. खाशाची उमेद कान-पूरची छावणी जाळून कलकत्याचा सुमार धरावा. परतु लोकांचें चेष्टित पाडून उमेदीच अर्थ एकीकडे ठेवून डिगेस आले. तों इकडे तोफा बरबाद जाल्या. बुणगे डिगेंत, सरकार स्वारी गांवात शिरली तों मागोमाग पलटणें कार्तिक वद्य १४ स आली आणि डिगेस मोर्चे लाविले. काहीं फितूरही डिगेंत केला. हें महाराजांस समजल्यावर फौज बुणग्यामुद्धा बाहेर पडून होते तों यांनीं डीग घेतली. (१०६) येऊन - आले. अर्जी - त्रिनति, त्रिनवणी. कारण - चुकीचें वाचन, बहुधा येथें मुळांत 'आपण' असा शब्द असावा. जिनसी - तोफखाना. फितूर फादडा - फितवा. शिलेदाराचे खटले डिगेस यामुळें लोक बेदिल - यशवतरावाच्या सैन्याचें कुटुंबाकडिले डिगेंत आश्रयास होते. तेथेंच इम्रजाचा छापा पडल्यामुळें यशवतरावाचे शिलेदार बेदिल झाले. व त्याच्या इच्छेप्रमाणें कानपूरच्या इम्रज छावणीवर हल्ला करून जाण्यास नाखूप झाले. चेष्टित - वर्तणूक. अर्थात येथें नाखुपी. बाहेर पडून होते तो - बाहेर पडत आहेत तोंच.

महाराज कूच करून कुंभेरीहून बिगटला तों अकस्मात राजे कूच करून कुंभेरीस आले. मार्ग पलटणाचा रूख भरतपूरकडे जाला. तेव्हा रणजितसिंग जाट याचे बोलणे लागले कीं, तुम्ही मदत आसावे. चार रुपये खर्चास देऊ. याप्रमाणे ठरले. मग महाराज कूच करून शहराबाहेर पडले. पलटणवाल्यांनी शहरास मींचे लाविले. मार्गशीर्ष वद्य पक्षाी लढाई सुरू जाली. बाहेरून महाराज आतून जाट. पांच महिने लढाई जाली.

(१०७) त्यात कौतुक एके दिवशीं जालें त्यात महाराजांनीं शहरात स्वस्थ निद्रा केली (होती.) दोन प्रहरची वेळ. त्या समयी फिरंग्यांनीं हल्ला केला. जाट आपलले मोर्चावर सावधच होते फौज महाराजाची मुक्कामावर जेथील तेथें हल्ला येऊन बिगटला. तों अकस्मात गैबी फौज, दिसण्यात महाराज, राणोराण फौजच फौज होऊन हल्यातील एक माणूस जाऊ पावले नाहीं. कित्यातून जाट आपले डोक्यांनीं पहातात. महाराज उलटून उलटून बासडे करितात. कित्यावरून जाट (व) फिरंग्यांचे लोक बोलतात कीं, “ वाहवारे महाराज ! खूब बासडे लगाव्या हे ” ऐसें वर्णन अवघे ऐकतात. पहातात. ही गुल महाराज होते तेथवर आली. तेव्हां जवळ बसणार कृष्णाजी लक्ष्मण व बाळाजी भिकाजी, चार मराठे व धनगर व पठाण आश्चर्य करूं लागले कीं, “ महाराज आपण तरि पलगावर निजल्लें (आहां) आम्हीं तर येथेंच आहों. फौज तरि आपले ठिकाणावर आहे. हे काय ? ” तेव्हा महाराजांनीं उत्तर केलें कीं, हे कृत्य मारुंड जाणो. तुम्हास काय सांगावें ? बोलोन सत्वर घोड्यावर स्वार होऊन अवघ्या खारासुध्या बाहेर आले. तों पलटणाचें खेत पाहिलें. तों पलटणाचा शेणसडा जाला. दरम्यान मराठा घोड्या राऊत एकही नाहीं. मग गोटात होऊन पुन्हा शहरांत आले लष्करांतही सर्वत्रास हेच आश्चर्य. शहरात येतां दरवाजावरील लोक व कोटावरील सर्व महाराजास रंग देतात. महाराजांनीं श्रवण करून मनात हासतात कीं, ईश्वराचें कौतुक अगाध

(१०६) बिगटला - सटकला. अस्मात - अकस्मात असें पाहिजे. राजे कूच - राजे कूच असें पाहिजे. महाराज कूच करून येथपासून कुंभेरीस आले येथपर्यंत - या वाक्याचा अर्थ कळत नाही. कुंभेरीहून कूच करून पुन्हा कुंभेरीस आला हे काय ? शहरास - भरतपूर शहरास, भरतपुरास.

(१०७) कौतुक - ईश्वरी चमत्कार. बिगटणे - घेऊन भिडणे, गैबी - गुप्त. बासडा करणे - भास्याची फेक करणे. गुल - दगा, गडबड, आंचळ. पलटणाचे खेत पाहिले - पलटणे रणांगणावर मरून पडलेलीं पाहिलीं. रंग देतात - रंग देऊ लागले, अभिनय करू लागले.

साहे. हेंच आश्चर्य. फिरग्याचे अठरा हल्ले जाळे, अठराही हल्ले आंतून आठ
 बाहेरून महाराज असेच मारून काढिले. भरतपुरावर माणसेंही मोठी मोठी कामास
 आलीं. सोमाजी लाभाते, केवळ कळीचा अर्जुन, तेथेंच सपले. आणखी दहा
 पांच माणसें गणनीय कामास आलीं.

(१०८) पेशजी मेवाड प्रांतांतून खंडो महादेव यांची रवानगी शिंदे याजकडे
 समेटाकरितां जाली होती शिंदेही अजिठयाचें घाटची लढाई वसलीसाहेबाची
 खाऊन पुर्कस गळ्याघात आले. तेही अडीरच होते. पंत मशारनिव्हे कारस्थानी
 रसायण घालून हरदु तर्फेचे किलाफाचे पर्वत मनात, त्याचें मार्जनें शिंद्याकडील
 समक्ष व महाराजाकडील कागदी पत्री निव्वालसता करून शिंदेसाहेबापाशीं येऊन
 आले. फौज लढाई हरली त्यात पेशाचे कमर्तामुळे बुभुक्षना मनस्वी. येतांना
 मार्गांत सागरास सनाथ केले. (नंतर) दिवे लावणीचा कौल दिला तेव्हां कांहीं
 सुदरून सबळगडास आले तेथें मुक्काम होऊन सरजेराव व खडोपत बाबा पुढें
 महाराजाकडे आले हें सधान जाटाने पाहिलें कीं, होळकराचेच सल्लेनें आपल्या
 जीव नाकास आला आता देव्ही सधानें गळा पडल्यास टपली राहणार नाहीं,
 शत्रूचें पारिपत्य होईल तेव्हा होवो. पुढील धोरणे ध्यानास आणून फिरग्याचा
 सख्ख करून महाराजास जाब दिलहा. नंतर यशवतराव महाराज कूच करून
 वैरेस गेले. व सर्जेराव, खडोपत बाबा भरतपूरानजीक पोहोचले तेथें समजलें कीं
 महाराज कूच करून वैरेस गेले. तेव्हा हे भरतपूरचा सुमार सोडून वैरेस येऊन
 महाराजाच्या भेटी जाहल्यानंतर कूच करून हिडाणे केरोळी या मार्गे सबळगडचे
 सुमारे आले चर्मण्वती उतरून चैत्र वद्य पक्षां सन १२१४ चे सालीं भेटीचा
 वेत ठरला. शिंदे यांनीं जागा मैदान पाहून विछायत दारून, पाच हजार खासा

(१०७) कळीचा अर्जुन - कलीयुगातील अर्जुनच असा योद्धा.

(१०८) पुर्कस गळ्याघात आले - फार नुकसानी झाली. अडीर -
 अडील. अडील - ईर्षेचे, हटवादी किंवा आडीर म्हणजे अडलेले, अडचणींत
 सापडलेले असाहि अर्थ होऊ शकेल. मशारनिव्हे - वर उल्लेखिलेले. रसायण
 घालून - बोलणें लावून, वाटाघाटी सुरू करून. हरदु - दोहीकडील. त्याचे
 मार्जनें - त्याचीं मार्जनें. सागरास सनाथ केले - सागर शहर लुटलें. दिवे
 लावणीचा कौल देणे - मुलूख उध्वस्त केल्यानंतर पुन्हा वसाहत होण्याकरतां
 अभय-पत्रें देणें. कौल - आश्वासन-पत्र, अभय-पत्र. सुदरून - सुधरून,
 कांहींची स्थिति बरी होऊन. जीव नाकास येणें - जीवावर वेतणें. टेकीस येणें,
 टपली - (आंगाची) कातडी, घाल विछायत करून - बैठक करून.

बदिमाख पोषाख येऊन बसले. नंतर महाराजांची स्वारी आली. साठ हजार स्वार, त्यांत महाराजांचे आंगांत दहा शेर रुईचा डगला, सफेद शेल्याचा धाटा, ढाल तरवार, बासडा खांद्यावर, गांठची गांठच (आले.) ह्यान महाराज कोणते हे ओळखू येईना. येतांच गराडा फिरवून देऊन दोन हजार खासा उतरला. तिकाडल्या हिकडल्या तोफा चालल्या, चार घटिकापर्यंत कोणाचा शब्द कोणाचे कानी पडेना ही व्यवस्था जाली. दौलतरायाचे तोंड सुकून गेले. एक दोन रोजांत बैठकी होऊन सफाईची बोलणी चालणी जाली. उभयतांचा एक विचार होऊन तेथून कूच कौठ्याकडे जाले. सोलापुरावरून इद्रगड रानोलीचे मार्गे पाठ्याजवळ चर्मण्वती उतरून मुक्काम जाला. पुढे तालड्यावरून बुदीचे मार्गे राठ्याचे मढीकडे कूच जाले. अंबोजी इंगळे याजपासून पैका घेऊन उभयतां सरदारांनी वांदून घेतला.

(१०९) पुढे शिंद्याकडील ज्यान बत्तिसाचा कंपू यात हुसेनी जाली. कांहीं एक दिवस राडा राहिला मग महाराजांनी सांडण्यावर पन्नास हजार रुपये रोकड घालून पांच पन्नास स्वारांनिशीं कंपूत गेले चादणीखालीं बसोन ज्यान बत्तीस वेगळ करून अवघे आपसर बोलाविले. तेव्हां सर्वास आश्चर्य वाटले कीं, सरदार खावंद यांजला म्हणावें. छाती वाढून एकला आपल्यांत आला. आपसर बोलावून त्यांजला प्रश्न केला कीं, “ तुम्ही चाकर आमचे (कीं) ज्यान बत्तिसाचे ? आपमरानें विनती केली कीं, “ आम्हांस ज्यान बत्तीस व सरकारची बटीक दोन्हीही सारखेच. ज्याचे ताबेदारीस लावून घाल त्याचे हुकमानें चाफरी करू. इतकाच अर्थ. बाकी आम्ही चाकर सरकारच. ” “ उत्तम आहे. आम्ही आज तुमची वांटणी सुरू करितों. ज्यान बत्तिसासून कितीक सरकारी जाब समजून ध्यावयाचे (आहेत, करितां) त्याजला आमचे स्वाधीन करून द्यावें. ” आपसरानीं मान्य केले. वांटणी चालू करावी आम्ही त्यांसी आणून हजर करून देतो. ते वेळस मुत्सदी

(१०८) बदिमाख - दिमाखासह, भारी भारी पोषाख घालून बसले. रुईचा डगला - रूभरी चिलखत. धाटा - पागोटें पडू नवे म्हणून पागोट्यावरून व इनवटीखालून कपड्याचा पट्टा आवळतात त्यास धाटा म्हणतात. गांठची गांठ - टोळीच्या टोळी. जमावानें. गराडा फिरवून देऊन - ? ठयबस्था - अवस्था. आले - जाणें शालें. सोलापुरावरून - ?

(१०९) जान बत्तीस - जीन बॅप्टीस्ट. हुसेनी - यादवी, दगल, आपसांत कत्तल. आपसर - ऑफिसर, कपूतले. छाती वाढवून - छाती करून, धाडस करून. वांटणी - पगार वांटणी. मुत्सदी - कारकून.

बोलून वांटणीस कंपनी भाणली पन्नास तोडे टाकून दिले. त्यांनी ज्यान बत्तीस भाणून हजर करून दिले. त्याजला घेऊन महाराज कंपूतून निघोन शिंद्याचे डेव्यास आले. नंतर दौलतरायास वर्तमान समजले. यांनी ज्यान बत्तीस त्याचे स्वाधीन केले “ पन्नास हजार रुपये चांदर्णांत टाकून वांटणी सुरू करून आलों. हा ज्यान बत्तीस तुमचा हरामखोर अथवा सामखोर त्याशी समजून काय घेणें तें व्यावें. ” असें बोलून आपल्या डेव्यास आले.

(११०) आठा चौ दिवसांनी दौलतरायाचा गूढसदेशा आला कीं, “ अंबोजी इंगळ्यापासून आम्हाकडून पैसा निघत नाही, कारण रदबदल करणार फार. यास्तव तुम्हीं याजला आपले येंथें नेऊन पैक्याचा ठराव करून हस्तगतही करावें. हें वर्तमान समजताच यादवराव भवानी निसबत पीलखाना याजबरावर पांचशें स्वार हुजरातीचे देऊन, हातचिष्टी शिंदे याचे नावें लिहून पाठविलीं कीं, अंबोजी इंगळे याजकडिल पैका ठरावून उपयोग घडत नाही त्यास तुमचे लष्करात बळोत्तर. त्याजवर फौजेचा गुजारा. इकडे उत्पन्न जाहल्यास तवाते बग, न जाहल्यास फाका या अडचणीमुळ मशारनिलेहे पाठविले आहेत इगळे याचे स्वाधीन करून द्यावे. या भावीं मशारानेलेहेची रवानगी केली. पूर्वं संकेत होतांच, मशारनिलेहे जाताच चिष्टी पाहून इगळे याचे स्वाधीन केले आपल्या जवळ आल्या- बर समक्ष येऊ न देता हरनाथाचे स्वाधीन करून दिले त्यानें हुजरातीचे चौकींत कापडाचें गदेल्यावर बसवून पुढें हात जोडून उभा राहिला आणि विनंती केली कीं, “ आपण शिंदे होळकर याचे येथील साहेब सुभे, मी हरनाथ तीन कवडीचा खास बारदार. फार वाईट आहे. तर झटकन बोलवें. माझा वाईटपणा उजेडात आणू नये. त्याचें बोलणें तीन चार पाच (लाख ?) श्रवण करून दहा पांच गालिप्रदानें शेलकीं समर्पक करून तगाद्याचीं आयुधें आणविलीं. तेल, तोबरा, खाट, जेरबद आणून टाकिले. कोळसे शिलगावले. मग इंगळे बोलले कीं, उदईक

(१०९) तोडा - एक हजार रुपयाचा एक तोडा होतो. चादणी - राहुटी. हरामखोर - गुन्हेगार. सामखोर - हरामखोरच्या उलट म्हणजे मित्र.

(११०) गूढ संदेशा - गुप्त निरोप. बळोत्तर - बलवत्तर. तवा- तोबरा - उपजिविका, घोड्यांची व शिलेदारांची. फाका - उपवास. गदेल - मोठी गादी. साहेब सुभे - मोठे अधिकारी. खास बारदार - हुजऱ्या. तगाद्याचीं आयुधें - छळ करण्याचीं हत्यारें. तेल - पलिते पेटवून अगास लावण्याकरितां. खाट - खाटेवर बांधून घालून ती खाट उभी करून कमचानी मारीत असत. त्यालाच खाट मार असें म्हणत. जेरबद - चाबूक, चामड्याचा चाबूक.

जाब ठरावांत आणू. उत्तम आहे, म्हणोन आयुधें जेथील तेथें स्वाना केलीं. तेव्हा दिवशीं रात्री पन्नास ठरले व सहा महाराजाचे खासगत याम्रमाणें जाब ठरून पैका आणावयासि बाळाराम शेट आगरवाले कोट्यास स्वाना जाले. दौळतसुत्र शिंदे यांजला सांगून पाठविलें कीं, पन्नास ठरून बाळाराम आगरवाले एवज आणाव-
 त्यास कोट्यास स्वाना केले. तेव्हा शिंदे यांस व त्यांचे मडळीस आश्चर्य झालें. आपलें येथें महिनाभर होते व महिनाभर आणखी राहते तथापि पूर्वे दिवसच. बिना निर्भिडतेखेरीज पैका निघत नाही असें आश्चर्य केलें. पैका आल्यावर पंचवीस त्यास दिले एकतीस आपण घेतले

(१११) हें वर्तमान त्यांनीं समजल्यावर किलाफाचें बीजारोपण पुन्हा जालें भेटींत बोलण्यात व्यवहारांत महाराजाम समजल्यावर शिंदे याजला तळाचे तळावर ठेवून आपण कूच करून अजमीरनजीक पुष्करावर आले. तेथून बाड चा खटला पुन्हा मारवाडात स्वाना करून जातीनें सडा घोडा राऊत घेऊन सेखावटीचे मार्गें हरियाण्यातून दिल्ली उजवे बाजूस सोडून पटाळ्यास कार्तिक शुद्ध १२ सन १२१५ त मुक्कामास आले. तो दिल्ली रुडून फिरग्याकडील सरजाम पलटणें वगैरे मालकिनसाहेब पटाळ्याचे सुमारे आले. मग शिखाशीं सधान बांधून सतरा उतरावयास काठास आले. पाणी अक्षोभ उतार नाही तेव्हा मार्तंडाचें अमरपूर करून, गगेचें पूजन करून बेलाशक हत्ती गगेंत घातला. त्यास हत्तीच्या गाशाच मदर न भिजता पार उतरून गेले. ते दिवशीं शिलेदार व शिलेदाराचीं राडापोरे पैकाचे गळा एक पडून रडण्याचा कोल्हाळ (झाला) तेव्हाच उतरून पार गेले व व्यास नदी उतरून मार्गशीर्ष वद्य षष्ठीचे दिवशीं अमरसरास गेले तेथें शिकाची खास व गुरु याशीं स्नेहाची पकायत करून त्याचे विद्यमानें रणजितसिंग शिकाच्या भेटी जहाल्या समज गगेंत ठाव दिव्यावर या मागाहून पलटणें ताबडतोब येऊन मोहोचलीं तो त्यांनीं पाणी अक्षोभ, ठाव नाही (हें पाहून) मग लाचार होऊन, माहितगार आणून, घाट ठिकाणीं लावून उतरले. तेव्हा गगेचे काठीं आले. सरकार शिखामुद्धा अमरसरावर मुक्काम तेथें मलकणसाहेबाकडील पैगाम सल्लखा-

(११०) सहा महाराजाचे खासगत - इगळ्यानें पन्नास लक्ष शिंद्याला व सहा लक्ष गुप्तणें यशवतराव होळकराला देण्याचें कबूल केलें. बिना निर्भिडितेखेरीज -
 सीड सोडल्याखेरीज, निघुर झाल्याखेरीज. २५ त्यास दिले ३१ आपण घेतले - शिंदे होळकरांची वाटणी पूर्वीपासून ठरून गेल्ली होती.

(१११) त्यासी - कोणाशी ? इयजास ? अमरसर - अमृतसर. सत्रज - सुतलज नदी. पकायत - इदत. मलकण - मालकण.

विषयी मीरखान याजकडे आला. मग बाळाराम शेट व चन्नाब यांनी मसलत करून दुसरे दिवशी महाराजांचे फानावर घातले त्यावेहा खंतःकरण होतेच. मग बाळाराम शेट हरनाथसिंग साहेबाकडे पाठविले. त्यांचे बोलणे होऊन भेटचा बेव झरला. साहेबांकडून दोन साहेब आले. महाराजांची भेट जहाली. दोस्ती ठरल्यावर साहेबांचे कूच होऊन दिल्लीकडे गेले.

(११२) दरम्यान रुमशामचे पादशहाने येशवतराव महाराजांचे प्रतापाचा व जवामर्दीचा जुद्ध ऐकून तेथून खत व हत्ती, घोडे आले त्याजवरून सलूख जाळ्या. खत आल्यापासून खंडेराव होळकर याचे नावाचा शिक्षा महकूब करून जातीचा शिक्षा ऐवजी हरफाचा चाळू जहाला सलूखा जहाल्यावर फौजेची तारीख बंद हिशास्त टाकली. अमरसराहून माघारी उलटल. तेथून हरनाथसिंग याजबराबर सडचिठ्या स्वदेशच्या देऊन अमलफैल करून स्वदेश नेमाड माळवा येथील ऐवज फौजेचे समजाविशीं भरिता जमा करावा म्हणून रवानगी केली व मार्गात शिखाचे स्वाधीन वेले होते ते हरनाथसिंग याजला आज्ञा केली की, बाळासाहेबास घेऊन जावे अशी आज्ञा होऊन हरनाथसिंगाची रवानगी जहाली मागाहून खासा स्वारीचे कूच जहाले

(११३) पुढे ज्वालामुखी जवळ पाहून फौज सारी मुक्कामी (ठेवून) विसाच कोशाचे आत राज्य टाकून ज्वालामुखीचे राजास पत्र लिहून, उत्तर आणून, दहा हजार स्वार बरोबर घेऊन फाल्गुनमासी देवीच्या दर्शनास गेले मार्ग बहुत दुर्घट. परंतु तेथील राजांचे समत आणल्यावर दगाफटका न होता सुरक्षित देवदर्शन घेऊन, फौजेत सावध होऊन, दरलूच बनवाडयावरून जयपूरचे रानात नरावयास स्वारी आली. दरम्यान हैदराबादी पठाण अग्रसर होऊन, तमाम फौजेचा आतून एका होऊन तलबेकरिता बैदा जाला. फौज आपले ठिकाणी साशंकित, सरदार आपले ठिकाणी साशंकित, त्या प्रसंगी ताबूत मोहरम आला. तेव्हा फकिरी मागावयास हैदराबादी पठाण आले. वीस हजार नागवी तलवार (त्यानीं) वखें प्रावणें सोने चांदी जवाहीर देणे (असें मागणें केलें) महाराजाचे (मनीं हा) अमींचा कलोट असें

(११२) खत - पत्र. महकूब - तहकूब, रद्द. जातीचा शिक्षा - स्वतःच्या नावाचा शिक्षा. ऐवजी हरफाचा - हरफ - अक्षरें. मोहरे वर अक्षरें काढलेला फौजेची तारीख हिशास्ते - ? अमल फैल करून - आपले अधिकारी नेमून.

(११३) फौज सारी मुक्कामी विसाच कोशाचे आंत राज्य टाकून - ज्वालामुखीच्या राण्यापासून वीस कोशांवर फौज ठेवून. बैदा - इयद.

येऊं घावें न येऊं घावें असा विचार पडला. मग धर्माजी शिंदे वगैरे मराठे धनगर यांनी सल्ला दिल्या की, “ महाराजांनी कोणाचेही वाईट केले नाही. घर दौलत कांही एक न पाहतां झाले उपन ते अगोदर फौज मग काय असेल ते असो. असे आम्हीच खुशामत करितो असे नाही. लहान मोठे सर्व फौज (म्हणत) आहे. आता हे कळूष सर्व पोटाचें आहे. याचा मार्ग निघाल्याचे पोटी सर्व तुझे चरणी प्राण समर्पून आहेत तेथें सशयाचें कारण मनात आणू नये. ज्याचे घरी पात भाजावयास खापर नव्हते ते हत्तीनशीन करून दिले. त्यांजपासून अन्य विचार काय व्हावयाचा आहे ? व दुसरे दक्षणात्य प्रकरणी श्रीमंत, भोंसले, दाभाडे, गायकवाड, मोंगल, शिंदे व तुमचे वडील सर्वांनी पराक्रम करून दौलत वृद्धिंगत केली, परंतु ही शोभा (दिसली नाही) फौजेत बैदा तथापि आज वीस हजार तरवार नागवी, लोक एकापरीस एक, आफलावून, फकीर होऊन मागावयास आले ही शोभा कोणेही ठिकाणी पाहिली नाही. हेंही एक नाव आहे ” असें समत घेऊन डेव्यास यावे अशी परवानगी जाहली. तीं लोकांनी येऊन गराडा घालून अबीर खडोगणती उडाला. शोभा अमोलिक झाली. लाख रुपये फकीरी देऊन बिदा केले. दुसरे दिवशीं आपण फकीरी घेऊन तीस हजार नागवी तरवार जातीनें फकीरी दिक्षा घेतली त्या प्रमाणें अलंकार सहा हजार फकीर, वरकड सामान, अशा धाटोनें आपणही त्यांच्या गोटात फकीरी मागावयास गेले त्यात समजताच तीस हजार रुपयाचीं फुलें चादी सोन्याचीं करून, गोटात आले तेथून उडवीत डेव्यात नेले. तेथें लाख रुपयांचा चौत्रा बैठकीस करून पांच लाख रुपये फकीरी बदल पावती दिली. गोडीगुलाबीनें फकीरी घेऊन आले. नंतर त्याचा हिशेब करून जयपूरवाले जोधपूरवाले याचा अपसात सोयरीकीचा दगा पडून लढाईचा मनसोबा, तेव्हा दुतर्फा महाराजाचें अगत्य. याचे पोटी कांहीं पैका जयपूरवाल्यापासून घेतला. कांहीं जोधपूरवाल्यापासून घेऊन बाराट फौज होती तिचा फैसला करून, उभय-तांचें रहस्य करून देऊन, या इतिकर्तव्यतेस दिवसातर लागलें. यास्तव खंडेराव होळकर, गणपतराव दिवाण व फडणिसाकडील कारकून त्यांचे गोटांत येऊन हिशेबाचा आकार करून पैका देणें अवशिष्ट राहिलें यामुळें शिपायी तर आहेतच कोणी कोणी (११३) ते अगोदर फौजेत - उत्पन्न आले ते अगोदर फौजेच्या पगारांत खर्च केले. कळुष - कपट, ढोंग. पात - एक जातीचा मासा. आफलावून - आपलेहून, आपण होऊन. त्यांत - 'त्यांस' असे पाहिजे. चौतरा - चबुतरा, उचवटा. बाराट - ? रहस्य करून देऊन - रहस्य करून दिलें. इतिकर्तव्यतेस - हें काम उलगडण्यास. दिवसान्तर - कांहीं दिवस.

असेही बोलो लागले की, येशवंतराव आहे कोण ? धणी दिवाण फडणीस आम्हापाशी, आम्ही जे पाहिजे ते करू. ही गोष्ट मनात लागून रात्रीचा दिवस करून फौजेचा फैसला होऊन खंडेराव होळकर वगैरे मंडळी आपली आणोन घेतली. पठाणाचा फडशा जाहल्यावर वेगळे होऊन काही दिवस जयपूरवाल्यांनी चाकर ठेविले. महाराज कूच करून हारमाड्याचे मुक्कामास आले. तेथे खंडेराव होळकर याचे प्रकृतीस विकृत जहाली. सन १२१६ माघ शुद्ध ७ देहावसान होऊन, तेथे काही दिवस मुक्काम होऊन कोट्याचे सुमारे चर्मण्वती उतरून पाटणास मुक्काम जाला. तेथे मराठ्याचे फौजेची समजावीस होऊन, सन १२१७ अवल साली आषाढ शुद्ध १ स भानपूर मुक्कामी आले. तेथे पलटणाचा दगा होऊन महाराजास तेलग्यांनी पालखीत घाटून पलटणात घेऊन गेले. तेथे काशिराव होळकर होते. तेथे भाषणे अर्वाच्य पूर्व (व) त रेक्लिं. लाचार (२) बाळाराम शेट कारस्थानी पन्नास हजार रुप्याचे तोडे नक्त आणून वाटणी सुरू केली. आपण जातीने तेथे राहून महाराजास काहाडून दिले. भानपुन्यास येताच काशिराव होळकर कुटुंबसुद्धा होते त्याजला चिमणाजीपत भाऊ बरोबर देऊन सरकार बिजागडचे किल्ल्यावर पाठविले. दरम्यान सेंदेवाड्यात दादमखान वगैरे हजार बाराशे स्वार पागेचे व दोन पलटणे होती. त्यांनी आपसात विचार करून काशिराव काहाडून नेऊन बंड करावे हा इरादा केला. वाहदअल्लीखा बगस खानदेश प्रांती रावेरीस होता त्याजकडे दादमखा यांनी पैगाम लावून तेही आपल्यात सामल केले. दवड करून खरगोणापर्यंत गेले. काशिराव हातीं न लागता चिमणाजीपत यांनी बिज्यागडचे किल्ल्यावर दाखल केले. मग दादमखा घाट उतरून रावेरीस आले. पाच विधे भारमल होळकरही यात होते. परंतु उघड जाले नाहीत. यावल साकळीस होते. पागा वळवून बंड केले. सबब भानपूर मुक्कामीहून सदरदीन हावलदार दोन हजार हुजुरात घेऊन त्याचे पारिपत्यास रवाना जाले. ते दरकूच बहारपुन्यावर आले. हे वर्तमान बंगस दादमखां यांसी समजल्यावर यांनी पहिलवानखां पठाण पाचशे स्वारांनिशी त्याजवर रवाना केले. त्याची याची तरवार चालून चार घटिकाहि मोहरा न साभाळता हावलदारांनी पळ काढला. तो महेश्वर पाहून भानपुन्यास दाखल झाले. शेवटी ते बंड पागा पलटणे वगैरे फिरंग्यांनी अमळनेरावर बुडविले.

(११४) महाराज पंजाबाहून स्वारी फिरल्यावर परतंत्र व्हावयास प्रारंभ जाला.

(११३) तेलंगी - मद्रासी शिपाई. दवड - दीड. मोहरा संभाळणे - हथ्त्र ओसणे, हत्त्रा थोपवून धरणे, तोंड सभाळणे.

(११४) परतंत्र - बेहोष, अमली पदाथाच्या सेवनामुळे.

हैं इतनाच की कलकत्ता पहावा. भानपुन्यास आलियावर तौफा सरसंजाम कर्मती. तौफा वीताधियास कारखाना लायिला. चवन्वशीं तौफा लहाने मीठया वीतल्या. त्यां कारखान्यांत कोठ्याचा धकील तौडी लागला होता. लाडे लाडे बोलावयास गेला की, “ आता हा श्रम कशास करिता ? उष्ण या प्रकारचे. ” अशा भावी अवीच्य बोलणे बोलावयास गेले. त्यास ताव दिव्हा की, “ कोटेवाले फिरंग्याचे गाडींत शिरून माझे करोडों रुपये नुकसान केले कोटे लुटून खोदून चमेलीत टाकावयाचे आहे. धाबरा का होतोस ? ” तो बेहोष होऊन जालमसिंगास मजकूर लिहिला तेथे जरब पडून पाच लक्षांच्या हुंड्या मुकाट्याच आल्या. (की) हे नजर करून सरदारांची मर्जी संपादन करावी पाच लाख रुपये सहजात आले तात्पर्य जरबवान पुरुष आहे त्याचे तोंडांत दौलत आहे ! दिवसादिवस परतंत्रना गालब होते चालली. तौफाचा कारखाना आटोपल्यावर महालाचे पाहणे पाहू लागले. परतंत्र-तेच्या अनुसंगाने मनस्वी जमा वाढविल्या त्याच्या व्यवधानात गगाराम कोठारी याने स्वारी पंजाबांत गेलियावर मागे माळव्यांत सरदार कोणीच नव्हता, शिंदाकडील वगैरे परराष्ट्रे वगैरे आली, परंतु जुंमस खाऊं न देता सरकारनक्षा राखून सरकारी जिल्हांस तौफीस लागू दिव्हा नाही यामुळे खर्चाखाली मुबलख आला. तथापि हमरहा केला असता आणखीही चार रुपये घावयाजोगा. ते न करितां एक लुच्या कारकून राजाराम शिवराम कोठ्याचे शिफारशी असामी रामपुन्यास पाठविली होती, त्याचे न चालविल्यामुळे रामपुरा वगैरे महालानिहाय तीन साला विसां लक्षांचे तंत्र-रीचा तौदा करून समजाविले. कोठारी याचे प्राणाशीं गाठ घातली.

(११५) त्या प्रसंगी महिपत बावा गोसात्री ढोलीबावा भानपुन्यास आले होते. त्यांचे ठायीं आस्ता बसून उपदेश घेतला तेव्हा त्यांनीं ब्राह्मणभोजन, देवपूजा, मंत्र, जप करण्याचे सांगितले. त्याप्रमाणे क्रम चालला. त्यात अश्विन वद्य ४ स १२१८ ते दिवशीं रात्री आरती करित होते. आरती करता वेळेस प्रकृति बेबस (११४) तौडी लागला होता - प्रियपात्र बनला होता. ताव देणे - जरब दाखविणे. बेहोष - धाबरलेला, होष उडालेला. गालब - दड, वृद्धिगत. परतंत्रतेच्या अनुसंगाने मनस्वी जमा वाढविल्या - व्यसनाधीन झाल्यामुळे कारमाच्यानीं वाटेल तसा कारभार करून कर्ज करून ठेवले. खर्चाखाली मुबलख आला - फार खर्च करावा लागला.

(११५) अस्ता बसून - मक्ति बसून. बेबस - मोडी वाचनाची चूक ! बेहोस - बेहोष असे पाहिजे. किंवा बेबस याचा विषडलेली, विथरलेली असाही अर्थ होइल.

होऊन अनिर्वच्य शब्द वगैरे चेंद्रो करण्यास प्रारंभ केलो. तेथे जवळ संख्याराम गोविंद निजंबत नरसवेला व केशवराव विठ्ठल सारोळकर हे उभयतीं जवळ होते. आणखीही शागिर्दपेशा वगैरे मंडळी जवळ होती. परंतु हात लावावयास कोणाची हिंमत न चाले. मग सखाराम गोविंद याची सलग विशेष होती. हा बोलला कीं, “ भेटे हो आतां महाराज कशाचे ^२ धरा बळकट. सोवळें फेडून, चोळणा घाळून, बाडांत नेऊं ” असें बोद्धून कवळींत धरलें. महाराजांस चौ माणसांचें बळ. सखाराम गोविंदास घाटोपेना ज्याचे हातचा भाला तरवार ज्यास लागली त्यानें पुन्हा पाण्याची वाट पाहिली नाही ! मग केशवराव विठ्ठल यांनीं कंबर धरिली. मग हुजरे शागिर्द बिलगले सोवळें फेडून चोळणा नेसवून बाडांत नेऊन घातलें त्या नेण्यांत दहा पांचांस चापटा लाथा मारल्या ते दो दो चौ चौ रोजांनीं सुदरले. बाडांत जाऊन तेथेही दगा केला. बायकास लपता हाल जाले मग बाळाराम शेट व चिमाजीपंत माऊ कारभारी होते त्यांनीं दौलतीस आळ घाळून, महाराजाचे बाड वेगळें देऊन; जांबता केला हुजरे व गोलंदाज यात दाडगा, ज्यान, बळकट अशीं माणसें निवडून पाहरे नेमून देऊन, दरखदाराकडील एक एक कारकून पाहान्यावर ठेवून बाळाराम शेटाचे परवानगी खेरीज कोणी आंत जाऊं नये. सन १२१८ माघमाशीं मानपुन्याहून कूच करून मलासी रामपुन्याजवळ गेले. हे वर्तमान मीरखानास समजल्यावर समाचारास सडे आले. महाराजाची प्रकृति विलक्षण पाहून ते दिवसापासून ऐवजास अभिलाष उत्पन्न होऊन, दहा लक्ष रुपये घेऊन कारभार बाळाराम शेट यांनींच करावा असा तुळसाबाईचे विचारे ठरवून गेले आपल्याकडील गफूरखां बराय मसलत ठेवून गेले. जातीनें फौजसुद्धा नागपुराकडे जाऊन महाराजांचा इरादा होता तो पूर्ण करावा या धोरणावर गेले

(११६) इकडे सरकारांत धर्माकुवर याजकडे पलटणे दामदस्ता याची बहिवाट होती. फौजेची मालकी कमी पडल्यामुळे बाडासभोवता पलटणाचा गराडा घाळून रहावे अशी चाल टाकली. सर्वांवर पलटणी छाप ठेवून कारभाराची मुख्यारी आपले देठीं आणली. बाळाराम शेट रसायनी, बाहेर दुजागीं दिसू न देता क्रम चालविला. फाल्गुन मासीं भीमाबाई, गोविंदराव बुळे याजला दिली. लग्नसमारंभ उत्तम प्रकारचा जाला. इंदुरास मुक्काम आला. तेथे तुळसाबाई व महारराव (११५) सलग - सलगी. ज्याचे हातचा भाला - ज्याचे - त्याचे. बराय मसलत - मसलतीघाठीं.

(११६) चाल टाकली - पद्धत ठेवली. आपले देठी - आपल्या हातांत. दुजागीं - दैतभाव.

महाराज वर्तमान यांची गोतबात जाली. पुढें इंदुरास आले. छावणी मद्रूस ज्येष्ठ मासी सन १२१९ चे अबलीस जाली. दिवसोंदिवस धर्माचें आक्रमण विशेष पडत चाल्लें. राजे महिपतराम निसबत नबाब हैदराबादवाले काली बेगम इच्या-तर्फें जें गजकारण घेऊन आले त्यांतील आशय हैदराबादवाल्याचे दौलतींत नबाब मृत्यु पावल्यावर कारभान्याचा काली बेगमेचा फाट पडून जागजागां वोढा-त्ताण होऊं लागली. सबब बेगमीनें मुखल्यार राजे महिपतराम करून पाठविळा कीं, तेथील प्रसंगानुरूप जें बोलणें ठरणें तुमचे विचारे येईल तें आम्हास कबूल. परंतु यशवतराव होळकर याजला बमय फौज घेऊन यावें. या प्रीत्यर्थ दोटी रुपयाची भलावण सावकारी मशारनिह्हेबरोबर देऊन रवाना केले. याचे निघण्याचे प्रसंगीं स्पर्धी कारभारी होते, त्याजला कळल्यावर त्यानीं याजला लुटून घ्यावें सबब फौजा आडव्या रवाना केल्या. परंतु राजे महिपतराम याजबराबर सरमजाम साहेब-जोपेशी पांच हजार स्वार पायदळ होते. कितीएक ठिकाणीं प्रसंग पडला (तेथें) शिद्दीनीं जुवामदीं करून मशारनिह्हेस घेऊन आले. महाराजाची भेट होऊन ते परतंत्रच, परंतु कारभारी यानीं त्याची दिलजमाई चांगली केली. बाजदबरसाद तुम्ही सागाल त्याप्रमाणें मनसोब्याची पैरवी होईल. अशा भावीं हुबारीनीं ठेविले होते. पुढें धर्माचा बस चालल्यावर राजे महिपतराम भोसल्याकडील वकील उमाजी पाटील या उभयताचें माथा ताम्राकडील फितुराचा आरोप ठेऊन जिवें मारून टाकिलें. गोठ लुटून घेतला. करोड रुपये महाल मुख्य द्यावा हें धोरण अल्प समजण्याचे माणसाचा सर जाल्यामुळें मसलत गावखुद जाली. गफूरखा मीरखान-कडील होते, त्याजला लफ्फरातून काहाडून दिल्लें नंतर धर्मानें आपल्या करण्यास जो कोणी प्रतिकूल त्याचें पारिपत्य करावें हा इरादा धरिला. बाळाराम व विठ्ठल महादेव व महिपत गोमाजी वगैरे लहान मोठे आपलाले ठिकाणीं साशकित कोणे समर्थ काय अफत येईल तुळसाबाईचाही बस राहिला नाहीं. पुढें इंदूर मुक्कामीं-डून कूच करून मेवाडात आले. धर्मानें हुकुमाची प्रवृत्ति महाराजासारखी चाल-विली. शिलेदार पागा मुत्सदी वगैरे कोणी असो, तफावत पडल्यास पा (रप)

(११६) गोतबात - गोतपात. जातींत घेण्यासाठीं एका पत्नीस जेवावयास बसा-वयाचा समारभ. भलावण सावकारी - सावकारी निशा, भरणा करून दऊ अशी सावकारांनीं करून दिलेली हमी. स्पर्धा - स्पर्धा करणारे, दितशत्रु. साहेबजोपेशी - साहेबाने जोपासना केलेले ? युरोपियन अधिकाऱ्यानें शिक्षण दिल्लें किंवा कवायत शिकविल्लें ? ताम्र - ताम्र, इग्रज. बस - बर्चस्व, हुकमत. सर होणें - बरचष्मा होणें. प्रवृत्ति - तन्हा.

त्याशिवाय दुसरी गोष्ट नाही. एकमुखी रुद्राक्ष जाला तेव्हा मीरखान नबाब याज-कडे प्रेष गेले कीं, तुम्ही तिकडे काय करितां ? दौलत गुलामाचे घरांत गेली. मग नबाब तिकडील संधान सोडून दरकूच मेवाडांत आले. तों धर्मा फौजेचा बंदोबस्त करून त्याचा चिंचूप्रवेश होऊं दिलहा नाही. नबाब व तुळसाबाई सुत्सदी याचें सूत्र एक. तेव्हां मीरखानास निकराईची लढाई लढावयाचा विचार. त्याजकडील हजार पांचशें स्वाराचा गोळ आला म्हणजे चार कंपन्या, दोन तोफा घेऊन बेलाशक गोळे मारावे. त्याना टाळा देणें प्राप्त हाच मग. त्यानीं पलटणाची गाठ पडू न देता फौजेची घेराघेरी आरमिली. रसद, चारा भरून आला म्हणजे चारा उतरून घ्यावा. घोडे माणूस हाकून घावें असें करू लागलें. याने लष्करांत चारा व धान्य न येऊं पावल्यामुळें लष्कर बेदील जालें पलटणें भोंवतालीं घालून दरम्यान फौज असे तीन चार कूच करून आला. नजीक निवाहेडा चळू नदीवर मुक्काम आला ते दिवशीं मीरखानाचे अडचणीमुळें मुक्कामी येण्यास काही रात्र जाली. ते दिवशीं रात्र होऊन अधार पडला अस्ता एकही मशाल लावूं दिल्ली नाही. हलकें माणूस पुण्य थोडें. अतःकरणातून दौलतीचा अभिलाष उत्पन्न होऊन, बाडात नागवी तलवार घेऊन पालख्यांत बाडाच्या हिंडू लागला. मग त्याचे अंतःकरणीं काय असेल तें असो ! हें वर्तमान सदरदीन हवालदार हुजरातीचा मालक याजला समजताच रऊ पाटील खास तबेलेवाला याजबरोबर पाच सहाशें बारगीर तोडे सिलगाऊन देऊन बाडाकडे पाठविला. त्यानें येऊन धादल केली ' पराय रात्र्यांत आणून प्रहर रात्र जाली, अद्याप डेरादाडा, दिवाबत्ती नाही हें काय ? धर्मदादा कोठे आहेत ? ' असे तोडाने मात्र बोलून मशालची व फरास (यास) घोपटाघोपटी करून मशाला लावून डेरेबाड उभें केलें. ते दिवशीं त्याचे मनातील धर्म काय असतील ते महकूब जाले यांतील विषय पलटणांत समजून त्याचे अतःकरणास गोड न लागता अवघे कुमेदान आपसर वगैरे एकत्र होऊन कौसल केलें. आपण विदेशी. धन्यानें एक आपला इमान शाबूत पाहून लाख फौजेचा मोहरा मारावा, या मरातब्यास आणून लाखों रुपयाची दौलत आपले जिमेस केली व लाखों रुपये

(११६) एक मुखी रुद्राक्ष जाला - एकट्याच्या हातीं सर्व सत्ता केंद्रित झाली. ज्यास एकच तोंड आहे अशा रुद्राक्षास एकमुखी रुद्राक्ष म्हणतात. गुलाम - सेवक, हुजन्या. चिंचूप्रवेश - चचुप्रवेश. गोळ - गोल, जमाव. हाच - ? हलकें माणूस पुण्य थोडें - हलकट मनुष्य त्याच्या हातून पुण्यकारक गोष्ट कशी बडणार ? त्याच्या हातून पापकृत्येच घडावयाचीं. पराय - परक्या. धर्म - हेतु.

आपल्यास चारले. ती क्रिया एकीकडे ठेवून गुलामाचे नादीं लागून धन्यास अपाव करावा यात कोणी जाल्यास आपले सहा रुपये आपले कपाळीं आहेतच. ते पक्षीं ज्याचा शेर खातो त्यास सामल असावे ही नेकसल्ला. असा निश्चय करून हिंदूंनी गंगा व मुसलमानांनी कुराण (उचलून) एकदिली करून तमाम आपले आपले पळटणात वरदी फिरवून दिली हे वर्तमान विठ्ठल महादेव यास समजत्यावर त्यांनी बाळाराम शेटाकडे जाऊन सधी पाहून विचार केला की, पळटणवाल्याची व आपली एकदिली करून गुलाम मारून टाकावा असा निश्चय करून कुमेदान बोलावून त्याशी बोलणे लाविलें. त्यांनी एकच उत्तर केलें की, “ धन्याने आमचें घरदार काहीं एक पाहिलें नसता आमचा इमान अंकित करून दौलत आमचे हवाली केली मुसलमानाचे पारिपत्याविषयी भरोसा आमचा तेथे आम्ही गुलामास सामल होऊन धण्याशी हरामखोरी करू यांत ईश्वर आम्हास काय जय देणार ? पुढे विदेशी माणसाची पत जाऊन शिदे, होळकर, मोगल, फिरंगी दोगीहि पायपुसापाशी उभे राहून देता लाखो माणसाचे अन्न उठेल आमचे तलबेचा कोणीही जिम्मा करावा. जे या फितुरांत आहेत तितक्यास धरून आपले स्वाधीन करून देतो पाहिजे तें करावे. ” तेव्हा बाळाराम शेट खरे, परंतु दौलतीचे कारभारी विठ्ठल महादेव पहिले-पासून सावकारी करीत होते. अलीकडे हा रोजगार जाल्यावरही सावकारीचा भ्रम विशेष वाहाडला. देण्याघेण्यात बोलण्यांत सावकारी चाल हे सर्वास माहीत. तथापि बाळाराम शेट यांनी छातीस हात लाविला की, तलबेचा आमचा जिम्मा त्यांनी उत्तर केलें की, द्याल आपणच जे होणे ते आपल्याच हातून होईल परंतु जिम्मा सावकारी पाहिजे. मग तात्यानी छातीस हात लाविला की, तलबेचा जिमा माझा. आपण राजी जाले. मग महिपत गोमाजी बोलावून बाडापाशी जाऊन तुळसाबाईस हा कार समजावून आपसराची खातरी तसलीम व तात्याचा पैक्याविशीं जिमा पक्का करून प्रातःकाळीं जे या कुभाडात तितके धरून आमचे स्वाधीन करावे. आज-पासून आठ दिवसा तुमची वाटणी चाळू करू असा नमूद सिद्ध होऊन प्रातः-

(११६) यांत कोणी जाल्यास इ० - यात कोणीहि विजयी झाला तरी आपल्या कपाळची महा रुपयांची नोकरी काहीं सुटत नाही. आपणास काहीं मोठा फायदा होतो असे नाही. म्हणून आतांपर्यंत ज्याचा शेर खाल्ला म्हणजे ज्याचें अन्न खाल्लें त्याची बाजू धरावी हा उत्तम मार्ग. आपण राजी जाले - स्वतः जिमा घेण्यास तयार झालें. कार - कारस्थान, मसलत. खातरी तसलीम - खातर-तसली, खात्री.

काळी सूर्योदयात्प्राक् पलटणात् गुल करून धर्मा व सोभाराम व गप्पूसिंग व बाजू-सिंग चौवे धरून देवडीवर आणून तुळसाबाई समक्ष शेटजीचे स्वाधीन केले. डोकीं मारात्री असा निश्चय झाला नबाब मीरखानही येऊन सामल जाले. मग तृतीय प्रहरीं फाल्गुन वद्य ११ सन १२१९, धर्मा व सोभाराम यांचीं डोकीं मारिलीं. गप्पूसिंग व बाजूसिंग एक वस्त्रानिशी काढून दिले. नबाब बराबर होतेच

(११७) एकलिंगजीस कोणी तेलग ब्राह्मण एकलिंगजीचा पुजारी याजकडील प्रेष आला की, महाराज या टिकाणी मजपाशीं आल्यास दोन दिवसात वृत्तीवर आणीन या दुराशास्तव दरबूच एकलिंगजीस जाऊन तेथें उपाय केला. कांहीं अतर पडले नाही ब्राह्मण पळून उदेपुरास गेला. नंतर माघारे रासमीचे मुक्कामी आले मीरखानाबराबर तात्या आळेकर होते मीरखान तुळसाबाईचा विचार होऊन तात्या आळेकर यानी कारभार करावा असे ठरले तात्या आळेकर याचा संप्रदाय मागे आपून करावे परंतु माथ्यावर घेणारा वेगळा पाहिजे त्याचे मागे आपण असावे बाळाराम शेट याजला काही चरित्र दाखवावे यास्तव नबाब मीरखान यानी फैल घातला की, आम्हास दोन कोट रुपये लोकाचे व सावकाराचे देणें याचा मार्ग काय काढिता ' असे बोलणें घातले तेव्हा तुळसाबाई यानी तात्या आळेकर याचे संधानें बाळाराम शेट याचे गळ्यात हात घालून, " दादा कसे करू ' नबाबास येथून काहाडोवे. " तेव्हा यातील चिन्हें बाळारामासी समजली प्राण जाण्याचा समय आहे तथापि छातीचा पुरुष. नबाबाशीं मेळ करून निभाऊन ध्याल तर सोईसोईने तुम्हास पेचातून काढीउ. त्यानी उत्तर केले की, माझ्या तरी छातीस कटारा लागल्या आहेत याची शकल काय ' बाळाराम अगरवाले यानी उत्तर केले की, चौ महिन्याचे कराराने चिठया मजवर कराव्या आपण

(११६) गुल करणें - दगा करणें.

(११७) वृत्तीवर आणीन - वेडांतून बरे करीन. संप्रदाय - रीत, पद्धति आणून - आपून म्हणजे आपण असे पाहिजे. माथ्यावर घेणारा - जोखीम पत्करणारा, जबाबदारी स्वीकारणारा. फैल घालणे - कुरापत काढणें. अतर - फेर. ब्राह्मण पळून उदेपुरास गेला - बोलल्या प्रमाणे गुण आणून दाखविला नाही याबद्दल प्रायश्चित्त मिळेल या भीतीने. आपून - आपण स्वतः जातीनें. माथ्यावर घेणारा - अधिकृत जबाबदार मनुष्य चरित्र दाखविणें - चमत्कार दाखविणें, इगा दाखविणें. फैल घालणे - बोलणे घालणें काढील - काढीन असें पाहिजे. मोडी वाचनाची चूक शकल - मार्ग, युक्ति.

उदेपुरास जाऊन काहीं ऐवज घेऊं. पुढें कोटयास जाऊन सावकार पाडून फेसला करून देऊं. मीरखानाचेही गळीं उतरलें. मग काहीं शिलेदार पागा पलटणें बरोबर घेऊन नबाबाचा भराव समागमें तसेंच उदेपुरास आले. तेथें काहीं ऐवज घेऊन ज्याची लाखाची चिठी त्यास शभर रुपये दिले. नबाबांनीं चिठ्या दीड कोटीच्या केल्या. त्याची खातरी शेटजीनें करून हवाला घेतला. उदेपुरास लाखीं शंभर या अन्वये काहीं दिले, काहीं देतो दिल्यावितो ऐसें करून कोटयास येऊन जालमसिंगास वर्तमान समजाऊन तात्या आळेकरही त्याप्रसंगीं आले. त्रिवर्गाचा विचार होऊन शेटजीस गागुरोणीचे फिल्ट्यावर लपविले तेव्हा नबाबाचे देण्याचा राडा बहुतेक पडला. मग जालमसिंग दरम्यान पडून लाखीं साडे बारा ठरविलें त्यात उदेपूरचा वसूल मजरा घेऊन बाकी चढावून द्यावी हे रुपये साहा महिन्याचा करार साहा महिन्यांनीं व्याज चार रुपये शेकडा कबूल करून घेऊन बाकी द्यावी अशा तऱ्हेनें लाख पन्नास हजारत दीड कोटीच्या फारखत्या घेतल्या नबाब आपले मार्गें टोक रामपुन्याकडे गेले. गफुरखा बराय मसलत हुजूर राहिले

(११८) मग तात्या व बाळाराम शेट लष्करात येऊन सरकार फौज राहिली या व्यवस्थेची तरकीब काढिली. बापू विष्णू याजबरोबर दोन पलटणे, चार हजार शिलेदार, पाचशे हुजुरात ऐसे समागमें देऊन पोट भरावया मार्गस्त केले. तसेंच रामदीन व जगनाथ राजाराम याजबरोबरही सरमजाम देऊन रवाना केले इतक्यात तिन्ही सुभ्यात रामदीन याजकडे माहाल महत्पूर, सावेर, रावेर, प्रतापगडचा टाका इतकी जागा मुबादल्यास होती याजमुळें त्याचे फौजेचा गाबाबाबा हेरले बाहेर सुदरून काळ काहाडला. केवळ माहालचा ऐवज अकलेश पदरीं पाडून हातावर फौज चालविली. सरकारात बोभाट येऊ दिला नाही लोकांशी आचार याजकडे माहाल आहेत चिंता काय ? रुपये आपले येतील अशा भावीं गुजारा चालत गेला. बापू विष्णू यांनीं सोळा महिने गुजारा केला.

(११७) भराव - जमाव. लाखीं शंभर - लाखाच्या ठिकाणीं शभर, लाख द्यावयाचे तेंथें शभर दिले. देतो दिलावितो - देतो, देववतो राडा - दगा. बहुतेक - बहुत-कांही, फार. मजरा घेणे - हिशेबात वळते करून घेणें.

(११८) सरकार फौज राहिली - सरकार फौजेच्या देण्याची तोड काढणे तेवढी राहिली. तरकीब - योजना, उपाय. गाबाबाबा हेरले बाहेर सुदरून काळ काहाडला - ? हातावर फौज चालविली - फौजेस रोजचे रोज तात्पुरतें खर्चास देऊन फौजेंत असंतोष होऊ दिला नाही.

(११९) पुढें पलटणाचा बैदा सागर प्रांतीं हून माराकुटी झाली. मग त्याची तगीरी करून केशवराव माहडीक बंदोबस्तास पाठविले. सरकारातून मदत कांहीं कापड बाळारामशेट याणीं दिले. त्या कापडावर शिल्लेदार याची समजूत केली. पलटण पागा याजला नक्त रूपये पाहिजेत तसेच जगनाथ राजाराम यांणीं बांसवाडा वगैरे चार दिवस काळ काडला तेथेही पलटणाचा बैदा होऊन तेही पलटणवाल्यांनीं माघारी आणले. सरकार स्वारी भानपुन्यास आली. तेथें उभयता सुभे जगंनाथ राजाराम व केशवराव माहडीक येऊन दाखल झाले. पलटणाचा बैदा त्यात जगंनाथ राजाराम याजकडील पलटणवाले यांनीं चालून घेतले मग तुळसाबाई आदीं करून खटल्यास काढून रामपुन्यास रवाना करून, बाळारामशेट व तात्या आळेकर व विठ्ठल महादेव हे भानपूर मुकामां पलटणचे मुकाबल्यास राहिले. मग पलटणवाल्यास कायल केले, “तुम्हीं सरकार चाकर, पोटास मागावें तें न करितां बाडावर चालून घेतले याचे प्रयोजन काय ? ” मग पलटणवाले कायल होऊन सांगितलें की, आम्हांस लक्ष्मीचा पेगाम आला कीं, तुम्हीं चालून याल तर पैका मिळेल. म्हणोन आम्ही आलो यात काहीं फितुरसा उत्पन्न झाला. मग लक्ष्मीस कैद करून इंदुरास पाठविले. दोन हुजरे तोफेचे तोंडीं दिले. पलटणचे कुमेदान कैद करून शिपाई फोडून तलब वाटितों म्हणून गणपतराव दिवाण व कुगाबा बक्षी तीन हजार स्वारानिशी तलब वाटितों म्हणून पलटणात गेले. दोन दिवस राहून गोड गुळचट बोलून विश्वास देऊन बेफाम केलें. तिसरें दिवशीं सूर्योदयात्प्राग तयारी करून पलटणें लुटून घेतलीं. तोफा बंदुखा टाकून निघून गेले. यांणीं तोफा बंदुका गोळा करून आणल्या. दुदरनेऱ्याचे हातचा कपू त्यांतील पलटण जयद बरबाद झाली तीही माणसेही पुनः मिळालीं नाहींत व पलटणेंही भरलीं गेली नाहींत ! ही जरब केशवराव माहडीक याचे बरोबरील पलटणावर पडून, त्यात पाच पन्नास दगाई होते ते काहडून दिले वरकडाचा फडशा केला. असा त्यांनीं करून घेतला.

(११९) माराकुटी - माराकूट, अत्यंत त्रास. तगीरी - बडतर्फी, कामावरून काढणें. लक्ष्मीचा - बाईसाहेबांचा, तुळसाबाईचा ? पेगाम - प्रेष, निरोप बेफाम - बेसावध जयद - ? दगाई - दगा करणारे, फितुरी.

मल्हारराव होळकर (तिसरा)

(१२०) पुढें सन १२२१ कार्तिक शुद्ध ११ स्वारी भानपुरे मुक्कामी असता वशवंतराव महाराजांचा काळ झाला. दिवस करून मल्हारराव महाराज गादीवर बसण्याचे प्रसंगी जालमसिंग कौटेकर व लालाजी बल्लाळ आदि करून आले होते. समारंभ होऊन त्यांस विदा केलें. नंतर ढाबळ्यावर छावणीस गेले. तेथून दोन पलटणें दोन पागा समागमें देऊन राजेश्री बाळोजी इगळे याची रवानगी खेचीवाड्यात केली. फौज पलटणें यांची समजूत काढून पुन. छावणी कोहोळ्यास येऊन केली तेथें महाराजांस देवी निघाल्या. नंतर अग्निस्कार छावणीस झाला त्यात वडिलो-पार्जित कागदपल व काहीं जवाहीर दग्ध जालें नुकसानी गोष्ट फार मोठी झाली. तेथून कूच करून नजीक भानपूर इद्रगडाखाली मुक्काम झाला तेथें तीन रोज मुक्काम झाला होता. त्यात महामारीचें उपद्रवानें शेकडों माणसे गारद झालीं. त्रासरूप होऊन तिसरें दिवशीं अर्ध रात्रीस कूच केले शामगड तालुके गरोट येथे छावणीस आले. प्रावृत्काळ चार महिने तेथेंच काढले. त्यात तात्या आळेकर यानी हवा पाहून तीर्थरूपाचे भेटीस जातो, महाराजाचे प्रतापेंकडून मूलबाळ दृष्टीस पडलें आहे, देवदर्शन करून आपल्याला काम पडल्यास बोलावाल ते वेळेस हजरच आहो, अशा भावीं साकर पसरून मैनाबाई अनुकूळ, तेव्हा तुळसाबाई अर्थातच, अशा सधीत दौलतींत हिडल्या वागल्याचा मोहाजबा व बोलापेशासारखा नमोदसिद्ध करून गौरवपुरस्कार निघाले तो उष्ण काळ दिवस मूल लहान ये विषयींचा जाबताही पुसला तथापि कसे घडेल काय घडेल यास्तव तीर्थरूपास पर्त्रें लिहून महेश्वरास भेटी व्हाव्या असा बेत केला महेश्वरीं भेटी झाल्या तेथे मुलास विकृति होऊन मूल मेलें. यामुळें बहुत उदास हें वर्तमान तुळसाबाईंस, मैनाबाईंस समजल्यावर याचे अंतःकरणास वाईट वाटून मातंगपोसीस, अपशकून जाला, यामुळें माघारी आणावें याजकरितां रेवाजी फणसे याची रवानगी केली. ते महेश्वरीं

(१२०) अग्नीसंस्कार छावणीस झाला - छावणीला आग लागली. प्रावृत्काळ - पावसाळा. साकर पसरून - साखर पेरून. मोहाजबा - High-Acquittal or cleared state तात्या आळेकरानें दौलतींत जो कारभार केला तो सर्व सरकारांत यथास्थित समजाविला व आपण काहीं एक अफरातफर किंवा गोंधळ केलेला नाहीं असें सिद्ध करून पटवून दिलें. बोलापेशा - मातंगपेशी - मातम पोसी, दुखवटा, समाचार.

आलियावर यजमानाचें गौरवपूर्वक भाषण श्रवण करून, तीर्थरूपास देशी रवाना करून माघारी यावयाचा बेत ठरला.

(१२१) तों देशीं नथू फणसे याणीं बंड करून महिपतराव होळकर याचा झूळ खास व विदूर दोन्ही बगलेंत मारून फौज ठेवून उद्योग आरंभिला. या गोष्टीस पाच विश्वे समत भीतरपेटे श्रीमताचेही होते. त्या आधारावर फणसे मजकूर मुलास घेऊन जेजोरीस जाऊन मार्तंडाचें दर्शन केलें. पुढें पुण्यास जाऊन एखादी मसलत उभी करावी. हे वर्तमान रामगड मुक्कामी सरकारात समजल्यावर त्यास धरून आणावें असा बेत ठरून आळिकर यास पत्रें ताबडतोब गेलीं कीं, परशराम होळकर बमय फौज पलटणेंसुद्धा व रघुनाथ आपाजी उर्फ बाबा पागे व रोशन बेग नर्मदेचे आसपास नेमाड प्रांतीं त्याजला चार रुपये खर्चाची अडचण असल्यास कार्याकारण मदत करून, फौज हामराहा होऊन, खानदेशात उतरून, नथू फणसे पोरानसुद्धा धरून आणावे, असा बेत करून मग तुम्हीं यावयाचें करावें. मग हीं पत्रें इदूरचे मुक्कामीं आलीं. तेथे मास पक्ष मुक्काम करून, सरदाराची व फौज पलटणाची दिलजमाई करून, पचवीस हजार रुपये खर्चास देऊन, सहा आणे पागे मजकूर याचे बेड्यात व दहा आणे परशराम होळकर याचे बेड्यात हा शिरस्ता जातीने खर्चास दिले. पुढे उत्पन्न होईल त्याचा घाट घालून देऊन आपसात हिल्ला हरकत लौकिकी न दाखविता एकदिलीने रवाब जमवून पोरे व फणशा हस्तगत करावे असा बदोबस्त करून देऊन, फौजा ताबडतोब सेदव्याचा घाट उतरून तापी तीरास दाखल झाल्या पुढें दरकूच येणार हा इरादा खानदेश स्वदेश यास समजल्यावर मार्गें जातीनें यशवतराव होळकर मालक असता पृथ्वीचा षाटवरवटा झाला त्याचा अद्याप उश्वास टाकिला नाही. तेव्हा ही फौज आली असता प्राण राहणे कठीण. महाराजाचे प्रतापाचा जल्म भारी, फौज अनिवार, श्रीमंत धैर्याचा व खबीराचा गाढा. फणसे याशीं बोलण्याचे व इरादे एकीकडे ठेवून सरंजाम जेजोरीस पाठवून दोन्ही मुलें व फणसे मशारनिव्हे यास निजलेले हस्तगत करून खडो महादेव याचे जिमेस केले. आणि फौज तापी उतरून जय अशी पत्रे फौजेस व फौजेवाले सरदारास थेट लगत पाठवावीं म्हणून आज्ञा केली. मग खंडो महादेव याणीं त्रिवर्ग फौजेत पोहोचवून पत्रें दिलीं कीं, तुम्हीं तापी उतरत

(१२१) विदुर - अनौरस, लेकवळा. घाट घालणे - तोडीमिळवणी करणें, व्यवस्था लावणे. खंबीर - मूळ शब्द खमीर, निश्चय. जय - फत्ते. 'फत्ते केली' अशीं पत्रे

आपला मुद्दा घेऊन घाट चढून जावे. असाच लेख सरकारातही गेला. तेथूनही आज्ञा आली की, तुम्ही पोरें घेऊन हुजूर यावे. फौज पोरें घेऊन घाट चढून गेली.

(१२२) इकडे शामगडावरून मुक्काम रामपुन्यास आला. तेथे शिलेदार याचा बडदा मोठा जाहला सात दिवस धरणे एक एक बाडासुद्धां जाहलें. पाणी देखील बाडांत जाऊ दिलें नाही. त्याची काही तोडजोड होत आहे तो मीरखान येऊन दाखल जाहले. तेव्हां मोठाच राडा पडला. मग नबाबाची समजूत गुगलछबडा व निंबोहाडा दोन महाल लावून दिले. त्यांत गुगलछबडा किल्ला मातबर. कुटुंबे ठेवावयास म्हणोन दिल्हा. आणि निंबोहाडा मामलत म्हणून सांगितली. नबाबाचें कूच झालें. राहिले सिलेदार त्याजला दम दिल्हा. तुम्हास रोडगडावर शह देऊन तुमचा फैसला करून देऊ असें बोलण्यांत आणून रामपुन्याहून कूच करून नजीक म्हसरोडगड मातेसरीस मुक्काम झाला पुढें महाराजाचे लग्नाकरिता इदुरास ताबडतोब जावयाचें. फौज तलबेविशीं बेबहा. आळेकर लष्करात ग्वालेरीस गेले. शेटजीचे जिवावर अवघी करामत तोड-जोड फौज पुढें जुमस खाईना. तेव्हा मराठी फौज यासी कळविले कीं, “तलब आज अथवा उद्या मिळावयाची तशी मिळेलच परंतु धनी बाळराजा, बायकाशीं गाठ, लग्न ये वर्षीं न झाल्यास पुढें होईल, परंतु जन्मभर ठोंसरा तुम्हावर राहिल कीं, आमचे सोयरेभायरे आप्त यांनीं पैक्यावर नजर ठेवून मुलाच्या लग्नात वेध पाडला. महाराज असता असें कोणीं केलेंच नाही, बायकामाणसें पाहून ओळख सोडली याचा मात्र विचार करा तेव्हा मराठमडळ यास अदेशा पडून, भेळ आपसात विचार करून, कूच करावे असें ठरले पठाण याची समजूत झाली नाही. मग सरकारचे कूच होऊन दरमजल इंदुरास आले. शेटजी पठाण मडळ घेऊन भानपूर मुक्कामी राहिले नित्य धरण्यापारण्याशीं गाठ तथापि शेटजी (ची) माया विशेष मास पक्ष फोडा भागून दम देऊन लग्नाचे पहिले दिवशीं येऊन दाखल झाले. वैशाख शुद्ध सन १२२४ चे सालीं (लग्न) झालें. सोयरीक त्रिंबकराव देशगावडे यांचे कन्येशीं झालीं समारंभ फार मोठा झाला.

(१२८) शह देऊन - शह देऊ (जुन्या ऐतिहासिक कागदपत्रात कित्येक वेळां अनुस्वाराबद्दल पुढें (न) असें अक्षरच लिहण्याची पद्धत असे. येथें शह देऊन म्ह. शह देऊ शह - हवाला. दम देणे - आश्वासन किंवा धीर देणे बेबहा - बेबद, विथरलेली ठोंसरा - आरोप, शब्द. बायका माणसें पाहून ओळख सोडली - कोणी कर्ता पुरुष राहिला नाही. फक्त बायका माणसें उरलीं असें पाहून त्यांना नडविण्यास सुखात केली असा बेईमानाचा आरोप तुमचावर येईल. फोडा भागून - १

(१२३) नंतर सन १२२५ चे अक्वलीस आषाढमासीं कूच करून धनवडचे मुक्कामी आले. दरम्यान कळशास मुक्काम झाला होता. तेथें गांववाल्यांनीं गोळी बाजविली. याजमुळें स्वारी चालतां चढे घोड्यानिशीं हल्ला केला. कांहीं रांगडे पळाले. कांहीं राडापोरानिशीं धरून आणले. धनपटेस आल्यावर सिल्लेदाराचा बडदा पुन्हा झाला. तात्या आळेकर शिंद्याचे लष्करातून शिंदे याचेविशीं सावकार घेऊन आले होते, ते परभारें कोड्यास राहिले. लष्करात आले नाहींत. त्यासी आणाव-यासी विठ्ठल महादेव व शामराव पाडुरग प्रथम गेले. याची दाद न लागता फिरून आले मग मैनाबाई जातीनें गेली. हिनेंही बहुत प्रकारें समजाविले. तथापि न येता मैनाबाई फिरून आली तात्याचें येणे न होय ही गोष्ट तुळसाबाईचे मनात वाईटर्श वाटून गणपतराव नारायण याचे हातें कामकाज ध्यावे, ऐसा भितरपेठ्या कार ठरला. हा मैनाबाईस टाकून सचणी होऊ लागली ही गोष्ट तिजला असाह्य होऊन पलटनचे काम मैनाबाईकडे, पलटणात बैदा होताच, त्याचे समजुतीस जातें असे म्हणून पलटणात गेली रामदीन मैनाबाईचे पेठ्यात, तेव्हा खूळ करावें अशा करण्यात प्रवर्तक होऊन, बाईस समजल्यावर रामदीनास परभारें कैद करून पलटणावाल्याची खातरतसलीम करून मैनाबाईस कैद करून बिजलपुरास पाठविलें.

(१२४) तात्या आळेकर याजला कसेंही करून आणावें आपले कृत्यास विपर्यास होऊ पावणार नाहीं. असा निश्चय करून कपूरखा याजला व मिरसेदुदीन सारंगपूरकर पठाणमडळपैकीं शहाणा माणूस व जमियतीचा धनी आणि प्रामाणिक उभयतांस पाठवून, भुलथाप देऊन, तात्यास घेऊन आले इकडे विठ्ठल महादेव व गणपतराव नारायण याणी कारभार करावा असे खचीत ठरून, नात्या आळेकर याजपासून पैका ध्यावा, असे उकाल निघू लागले. तेव्हा आळेकर कपूरखाचे गोठात जाऊन राहिले. त्याचे मुनीम माधवराव गणेश हे खासगीचे कामात याजवर हुजुरात वगैरे याची धरणींपारणीं होऊ लागली त्यात बाळाराम शेट व माधयराव गणेश याणीं शकल ही काढली होती कीं, ज्यात दौलतीचा बदो-बस्त प्रतिकूल त्याचें पारपत्य पारंपरी बोघास उचीत अशी शकल. परंतु आळेकर

(१२३) कार - करार. मैनाबाईस टाकून - मैनाबाईस न कळवितां. खूळ करणें - दगा करणें, बड करणें. बाईस - तुळसाबाईस. खातर तसलीम करून - खात्री करून, आश्वासन देऊन, अर्थात् तुमचा पगार वेळेवर देऊ, व बड केल्याबद्दल तुम्हास शासन करणार नाहीं अशा अर्थाचें आश्वासन देऊन.

(१२४) उकाल - ओकाऱ्या भावार्थ तात्या आळेकरास लुबाडावें असे पोटांतलें भावगर्भ बाहेर येऊ लागले.

इबालदील होऊन रूकारात आले नाहीत. याजमुळें ती पैरवी मनचे मनात राहून विठ्ठल महादेव व गणपतराव नारायण यांणीं पर्याय काढला. शिष्टेदार पलटणाची निकड सतल बसावी असा ठिकाण दिसेना. सबब गगरोडचे किल्यावर जाऊन कौजिस जाब द्यावा. असा नमूद भितर पेटे सिद्ध करून, जावयास निमित्त सरकारांत पाच दण दुमजला बाधले होते, त्याजवर दिवाभीत येऊन बसलें, तेव्हा येथें राहणें चागले नाही, गगरोडास चालवें, असा निश्चय करून कूच केलें. गगरोडास येताच बायाच्या पालख्या व महाराज किल्लेदाखल झाले. त्या सधीत आळिकर टाळा देऊन कोव्यास गेले. पुढे फौज तरंगली शेटजीसुद्धा व कारभारीसुद्धा शहरात दाखल. फौज शहरात येण्याची परवानगी नाही फौज बाहेर, हे आत असे चार महिने निघोन, पुढे पलटणवाल्यांनीं कट करून, काही पहारे किल्यावर अरदल्ली खाशापाशीं होते, कार्तिक शुद्ध १५ ग्रहण होतें त्या सधीत पाच चारशे माणूस हल्ला करून दरवाजावर आले. गणपतराव दिवाण याजला धरून दरवाजावर आणलें. विठ्ठल महादेव सावध होऊन किल्यावर गेले. तों लष्करात जोतिबा नाईक याजला समजताच शभर बारगीर घेऊन दरवाजे अवघे पलटणवाल्याचे स्वाधीन तेव्हा मधीच गावकूस चढून शभर बारगिरानिशी किल्यावर गेला. किल्ला आवळून पलटणाचीं माणसें दामदस्त अरदल्लीसुद्धा काहडून दिले पलटनवाल्यांनीं गणपतरायास पलटणात घेऊन गेले तेथें तलबेचा फडशा करून घेऊन तोफा बंदुका मुकुददऱ्याचे आत दाखल झाल्यावर तुमचे स्वाधीन करू असे बोलण्यात आणोन, वाली दोन घेऊन, कूच करून गेल्यावर गणपतराव किल्यावर पोहोचवून दिले. गणपतराव किल्यास आल्यावर हुजूरच्या पलटणीचा बडदा झाला पुढें बाहेरील पलटणे रोशनबेग वगैरे तेही येऊन पोहोचले. तात्या आळिकर तर निघून गेलेच होते. राहिले बाळाराम शेट व माधवराव गणेश, त्यात माधवराव गणेश पाहण्यात होतेच राहिले बाळाराम शेट तेही कैद कले मासपक्ष कैद होते. पुढे त्याचे शरीरास विकृति होऊन काळ झाला. तो पलटणे बाहेर तैनातीस होती तीं अवधीं जमा होऊन आलीं. त्याची निकड त्यात मैनाबाईकडील हरीसिंग कपतान जिनसीत होता तो कैद करून मारहाण केली. तो माघ शुद्ध १४ स पलटणें चढून आलीं. इकडूनही हुजरात पुढे होऊन बाया निघून भोजखेडीस आल्या. पलटणें व पठाणमडळ व कपूरखां अवघे एकत्र होऊन, गाठ बाधून, रामपुन्यास आले भोजखेडाचे मुक्कामीं रामदीन कैद होता. त्याजकडे काहीं ऐवज घेणें ठरला तो

(१२४) सतल - पक्की, जाम. दिवाभीत - घुबड. वाली - वोली असे पाहिजे. बोल - ओल Hostage. जिनसी - तोफखाना.

बिठोबा तात्याकडे भरणा करावा असा करार. त्यात काहीं देऊन काहीं देऊं दिळाऊ अशावर काळ काढला. एके दिवशीं जोतिबा नाईक शेंपनास बारगीर घेऊन जाऊन ऐबजाबिषयीं तगादा रामदिनास सक्त केला. त्यानें चोहों दिवसाचा करार करून रामजी सेडगे वगैरे सिल्लेदार फोडून पळून गेला. तोही जाऊन पलटणात सामल झाला. मग सरकार रामपुन्याचे मुक्कामीं येऊन, तेथून विठ्ठल महादेव व जालम-सिंगाकडे जाऊन त्याजला दरम्यान घालून, पलटन सिल्लेदार याची तोड काढून, पलटणें सिल्लेदार सरकारास भेटावें असें ठरलें. नंतर तुळसाबाईचा इरादा श्रीमतास जाऊन सामल व्हावे विठ्ठल महादेव याणी जालमसिंगास दरम्यान घालून फौजेचा मार्ग काढला. परंतु पैक्यास ठिकाण कोणता ? तेव्हा ठाकूरदास याचे विद्यमाने दिल्लीचा फिरगी लोणी अक्त्यार याजकडील पैगाम आणिला कीं, “ तुमचे फौजेचा हिशेब होऊन पैका निघेल तो आम्हीं देऊ, व तुमचा मुख्य तुम्हाकडे आहे, तो आहेच. दहा लक्षाचा मुख्य तुम्हाकडे आणखी अतरवेदीत देऊन तुम्हीं माळव्यांत स्वस्थ असावें, श्रीमताकडे जाऊ नये व आम्हाकडेही सामल होऊ नये ” असें बोलणें खचीत करून भलावणीची चकती जहनसाहेब व मालकणसाहेब पेंढारी याचे पारपत्यास नर्मदा उत्तर तीरास होते त्याजवर आणली हें राजकारण घेऊन विठ्ठल महादेव पाटणचे छावणीहून अहूरचे मुक्कामीं आले.

(१२५) तो गणपतराव दिवाण व तुळसाबाई व जोती नाईक याचा द्विचार खचीत होऊन इकडे तिरुडे मन न कचविता वडिलोपार्जित श्रीमताचे गादीशी क्रिया आहे तिजवरच मुस्तकीम राहून श्रीमताकडे जावें यातच जें होईल तें होवो शिळास बड्डा लाऊं नये. पलटणें फौजेची अडचण आहे, त्यास आपण जाऊन पोंचले असता श्रीमंतही पैका देतील. त्याचेही बोलणे खचीत आहे ते पक्षां नेक सह्या हीच विठ्ठल महादेव याणी फिरग्याकडील राजकारण आणलें होते ते काही एक ध्यानास न आणिता आपले इतिकर्तव्यास विठ्ठल महादेव प्रतिकूल. तेव्हा याजपामून चार रुपये घेऊन पलटण फौजेची थोडीबहुत समजूत करू हें मनात बाळगून विठ्ठल महादेव याणी पलटण सिल्लेदार याजला दीड लाख रुपये देऊन सिल्लेदार याशी बोलणें खचीत केलें कीं बाईसाहेबाची भेट झाल्यावर तुम्हाशीं बोलण्यात आले आहे याप्रमाणें उलगडा करून देतील असें बोलोन सिल्लेदारास बरोबर घेऊन आलेच होते. पलटणाचे खातरांत काहीं कसर होती. तों सिल्लेदार

(१२४) दरम्यान घालणे - मध्यस्थिस घालणें. लोणी अक्त्यार - अख्तर लोनी. चकती - पत्र.

(१२५) इति कर्तव्य - योजना.

भेटल्यावर रामदीन पलटणांत होते, यांणीं तात्यास सोडून सरकारांत पैगम लावून काडुराहून कूच झालें ते दिवशीं चालते स्वारींत येऊन मुजरे झाले. तोफा खुटल्या. स्वारी पुढें मुक्कामास गेली. मार्गे पलटणें आलीं तीं कोसा दोन कोसाच्या अंतरानें राहिलीं. तुळसाबाई व दिवाण यांचे मनांत विठ्ठल महादेव यांजविषयीं पाप होतें. सिल्लेदाराचें ठरावाचें बोलणें ऐकून घेऊन, सिल्लेदारास आंतून सांगून दिल्लें कीं, तुम्हीं आपले तलवेचा फडशा मशारनिल्लेपासून करून घेणें तेव्हां सोडणें. मग सैदुदीन सारगपूरकर याजला किल्लेदारानीं पुढें करून विठ्ठलपंत तात्यास देवडीवर बिचोबा देऊन ठेविलें. भंवताले सारंगपूरवाल्यांचे चवकीस पठाण. चालते स्वारी-तही त्यांचे पालखी समागमें शे दोनशें स्वार त्यांचेच सरकारचा रामराम झाला. दरकूच महत्पुरास आले तेथेंही पलटणें हीं दाखल होऊन पाठीमार्गे अदकोसाचें अंतर राहिलें. विठ्ठल महादेव देवडीवर नजरबंदींत महत्पुरास आले. तेव्हा पलटणें फिरंग्यांचीं नर्मदातीराहून उज्जनीस आलीं पुढें लाला सीताराम कायथ सरकारात पाठविला कीं, “ तुमचें आमचें बोलणें विठ्ठल महादेव याचे विद्यमानें ठरलें आहे. त्याजवर मुस्तकीम होऊन फौजेचा राडा उरकोन श्रीमंताचा सेवार्थम कायम ठेवू. कपनीन्या घरचीही दोस्ती सपादावी, आपलाही वोहोमा शाबूत राखावा. ” अशा भावीं बोलावयास पाठविलें. श्रवण करून लाला राखावा, त्या सर्धींत फौजेची तोड पाडून सडी स्वारी घोडा राऊत दोहों दिवसात नर्मदापार होऊन तापीतीर पहावें, आपले पलटणाची समजूत जाल्यावर आबळून सांभाळून मागाहून येतील, असा बेत ठरावून आपल्याकडून बोलण्यास बहिरो अनत सबनीस पाठविले.

(१२६) मशारनिल्ले रवाना केलियावर तिसरे दिवशीं पलटणवाले व हुजरात एकत्र होऊन पलटणवाल्यानीं गणपतराव नारायण दिवाण वरून पलटणांत नेले. महाराज बाडात कचेरीचे जागा खेळत होते तेथून हुजरातवाल्यानीं बाहेर आणोन हातधोंड्यावर बिचोबा देऊन कनात लावून तेथे ठेविले तो मागाहून मुख्य मासाहेब बाहेर पडून महाराजापशीं आलीं तुळसाबाईही यावयास लागली तीं पलटणाचे आपसर व बारगीर आडवे होऊन धमकाऊन आत घातलें. विठ्ठल महादेव पाहण्यात होतेच. त्याजला मार्गशीर्ष शुद्ध ११ स प्रेमसिंग कपतान याणें पलटणांत नेले तेव्हा माणूस कोणी राहिलें नाहीं.

(१२५) बिचोबा - बिन खांबाचा तबू. विठ्ठलपतास कैद करून एका राहुटीत ठेवलें. बोहोमा - बोज, प्रतिष्ठा.

(१२६) हातधोंड्यावर - हातानें फेकलेला धोंडा जाऊन पडेल इतक्या अंतरावर.

(१२७) मग रेशनबेग वगैरे आपसर एकत्र होऊन हुजरातवाले सदरदीन हवालदाराकडील त्यांत कपूरखा कमकसर दोन अडीचशें माणूस मसलतीस बसलें. त्यांत विचार होऊन बहिरो अनंत सबनीस दसनसाहेब मालकीणसाहेब याजपाशी पाठविलें होतें. त्यांजला पत्र ल्याहावें असें ठरून सरकारचे नावें कागद लिहिला कीं, “ सरकारात पलटणचा दगा जाला आहे. एक दोन रोजात बंदोबस्त होऊन तिकडील बोलण्याचा क्रम आहे त्यातील हांसल ध्यानास आणोन उत्तर लिहिण्यात येईल याप्रमाणें बोलवें. दोन दिवस महकुबी असावी. ” असें पत्र रवाना करून सरकारचा खेळखाना व लष्कर पलटणचे बुणगे सडे झाडून नरेश्वर मुक्कामी राहिले द्वादशीस रात्रौ तुळसाबाईस काहीं विकृत होऊन देहावसान झालें बहिरो अनंत हया पाहून, ताबास पुसून लष्करात आले.

(१२८) तो मागोमाग पलटणें मुकाबल्यास आली सरकारचे पलटणपैकी रेशन-बेग व रेशेनखा दोघाचीं पलटणे दोन मुकाबल्यास क्षिप्रा आडवी होऊन लयन बाधली. त्याचा याचा अदकोस पाऊण कोसाचे तफावतीनें गोळा सुरू झाला. दोन पलटणांनीं असा मार दिव्हा कीं, ताब्राचीं दोन पलटणे बरोबर झालीं. सहाशे गोरा, अठराशें पलटणचें माणूस मारलें गेलें त्यात मुख्य दसनसाहेब कामास आले. महाराजाचें बारा वर्षांचें वय, परतु दोन तरवारा, खत्यावर बासडा, सडा घोडा घालावा हेंच बोलणे. गोळे चालत आहेत. महाराज उभे त्या ठिकाणीं गोळ्याचा पाऊस होता त्या संधीत श्रीमताकडील दोन हुजरे पत्रें घेऊन आले. त्यांत जेवीत असाल तरी आचवावयास येथें येऊन सामल होणे पर्लें श्रवण करून लढाई ताब्राची शिकस्त होऊन दोन कोस दाखविली. अशा सधीत स्वारांनीं हल्ल करवा, फौजही मुबलख, परतु कारभारी याचे आळाबधन नाहीं.

(१२९) दुसरे द्वादशीस रात्रौ चार पाच खासे पठाण मंडळपैकी व मराठया-कडील पैकीं मिळोन, कारभारी तरी कोणी नाहींच, तेव्हा प्रथम सदरदीन हवाल-दाराकडे गेले. बोलले कीं, “ साज सकाळ लढाईचा इरादा. फिरंग्याशीं लढाई. घोडें माणूस पडेल, जखमी होतील, याचें बोलणें आम्हीं कोणाशीं बोलवें ? आमची बरदास्त कोण करील ? कोणीही कारभारी असता तुम्हाकडे यावयाचें

(१२७) सरकारचा खेळखाना - होळकरांचा धनी बाळराजा होता, अर्थात् त्यासाठी निरनिराळे खेळ बरोबर स्वारीस बाळगावे लागत तो स्वतंत्र कारखानाच असे. ताब्र - इग्रज

(१२८) बरोबर झाली - जमिनीबरोबर झाली, जमीनदोस्त झाली. दोन कोस दाखविली - दोन कोसपर्यंत इग्रजांची फौज पळवून लाविली.

कारण नाही. धनी बालराजा. यास्तव तुम्ही दौलतीचे पुराणे रफीक यास्तव तुम्हांपाशीं आलों आहोंत. याचा विचार आम्हांस काय सागता ? ” सदरदीन हवालदारांनीं उत्तर केलें कीं, तुम्हीं चौघेही बेडेवाले तसा माशाही एक बेडा मानावा कारभारी काणी राहिलाच नाही. तेव्हा धनी आपला बारा वर्षांचा, त्याजवर लक्ष ठेवून, सर्वांनीं एकदील होऊन नक्षा राखावा. नक्षाचे पोटी आपला जखमाना मोताना तलब धनी देईल. आपण घेऊ. या समयी बारा अंदेशा काहडले असता आपल्या हातून काही होणार नाही आणि दौलत गारद होईल ते पक्षीं आपले कुळशिळावर नजर देऊन, आज पावेतों कैलासवासी महाराजानीं आपल्यास काही एक कमी न करिता लढाईचे प्रसगी जातीने तरवारा मारून आपला बोहोमा ठेवीत होते त्याचे स्मरण आजचे प्रसगी ठेवून, आपला बालराजा याचे नक्षास्तव आपला प्राण वेचून दौलत कायम राखल्यापोटी आपली अडचण भरून घेऊ व सरकारही देईल. ” अशा भावी काव्यादाव्याच्या गोष्टी सांगितल्या यात सिल्लेदाराची हिंमत काहीं एक राहिली नाही तेथून उठोन बाहेर आल्यावर अपसात बोद्ध लागले कीं, सदरदीन हवालदार म्हणजे महाराजानीं चिरजिवासारखा मरातब राखून मागें पुढे वक्त बेवक्त पडल्यास डोक्री देईल अशा भरंवशाची माणसें त्यांची शकल तरी ध्यानास आली. पुढे पलटणवाले व कपूरखा याजकडेही जाऊन त्याची उमेद काय आहे ती पाहू. बाकी देणें घेणें सन्मान करणें हा धनीचा धनीच करील. कोणी घरींहून देत नाहीच परतु तोडाचे बोलण्यास याचें काय वेचतें ? असे बोद्धून पलटणात गेले तेथेंही बारा हुकूम त्यांनींही अशाच गोष्टी सांगितल्या. तेथून कपूरखाचे येथें आले त्यानीं तरी नेहमींच हिंमत सोडली मोठा भरवसा मीरखानाचा त्याजला मनसोब्याचा आकार ध्यानास आणून सामल होण्याविषयीं हुजरे व पत्रें दररोज स्वाना होत गेली. त्याचीं उत्तरें आलों म्हणून मात्र आलीं भविष्यानुरूप बुद्धीस

(१३५) रफीक - स्नेही बेडेवाले - बेडेवाले, एकका स्वतंत्र कपूचे अधिकारी. जखमाना - लढाईत जखमा लागल्या तर सरकारातून शिपायास औषधपाण्यासाठी मिळणारी रक्कम. मोताना - शिपाई मेला तर स्वाबद्दल त्याच्या उत्तरकार्याकरिता सरकारातून मिळावयाची रक्कम तलब - पगाराची बाकी. बारा अंदेशा - नसत्या तक्रारी. राखल्या पोटी - राखली तर. आपली अडचण भरून घेऊ - आपलें झालेलें नुकसान भरून घेऊ. बेवक्त - कठीण प्रसंग. शकल - विचार कोणी घरींहून देत नाहीच - कोणीही स्वतःच्या पदरचे काढून देत नाही. सवजण सरकारचा हवाला देतात.

विपर्यास होऊन बहुत्वाचा शिरोभाग केला. इकडे येतो म्हणून उत्तरे येत गेलीं तिफडे कोणी आप्त याशीं मेळ करून त्याची कन्या आपले पुत्रास केली. याप्रमाणें फिरार होऊन सिल्लेदारास कोणी अग न दिल्यामुळें आपले ठिकाणी बाज खाऊन तांब्रांनीं पाठ दिल्यावर कोणीही जीव झोकला नाही

(१३०) इतक्यात हरामखोर होते त्यानी हलकारे पाठविले की तुम्हीं का पळता ? आमचे पळण्याची तयारी झाली. तेव्हा उलटून माघारा ठिकाणास येऊन. पेमसिंग सहा पलटणाचा मालक हा फिरारास आला होता, तो क्षिप्रेतीरीं मागे बाजूस होता मग त्यानीं रोशेनबेग व रोशेनखा मुकाबल्यास होते त्याचा मोहोरा सोडून, पेमसिंगाचे पलटणातून उतरून, तीन हजार स्वार एकदा तीन हजार पिस्तोलाची देवढ दिली. त्यात सरकारी सरजाम याचे पाय उठले ते समयी महाराजाबरोबर हुजरातपैकी शेषनास स्वार व ब्रह्मवृद मडळी इतक्यानिशीं अमेटचा रस्ता धरिला फिरग्यानी तीन कोस पिच्छ केला येणें कडून पार पडले मागे बायका, देव, जामदारखाना, हत्तीचें निशाण अवघे त्यानी समेटले त्या प्रसंगीं मिराभाई याने हत्तीचे निशाण आणले. बायका काहडून आणण्यात मुलतानजी बाहड व हरिबा होळकर व सदरदीन हवालदाराचा जावई व लालमण होळकराचा पुत्र हिरामण व दलसिंग कुवर इतक्यानी घोडे घालून श्रीमत सौ जिजीबाईसुद्धा काहडून आणल्या. सदरदीनाच्या जांवयास जखम तोंडावर आली परंतु बायका काहडून आणल्या बाकी अवघी दौलत गारद झाली.

(१३१) सरकार निघून एकटेच चार घटका दम खाऊन अर्ध रात्रीचे समयी गडगुंच्याचे समीप दम खाल्ला तेथे पलटणाची माणसे गणपतराव दिवाण व विठ्ठल महादेव याजला घेऊन आले मग तेथून पुढे चालले. तो चर्मण्वती उतरून मुक्काम केला जखमी व घोड्यास चंदी मुदबख काही एक नाही. तारोळा एकासारखा. मग मासाहेबानी बाडात कांही ऐवज शिलकेस होता त्यातून कांही ऐवज देऊन चंदी मुदबख केले. मग विचार करून विठोबा तात्या याजला पलटणातून आणून, त्याची खातरी करून, ते दिवशी मार्गशीर्ष १४ स उभयतास वळें दिलीं. तेथून कूच करून सितामहू मदोसर याचे मधीं मुक्काम करून पुढें प्रतापगडावर मुक्काम केला तेथून राजश्री विठ्ठल महादेव सल्लखाचे बोलण्यास

(१२९) शिरोभाग - शिरोभग. बाज खाणें - भीति खाणें.

(१३०) समेटले - काबीज केले

(१३१) चंदी मुदबख - घोड्यास दाणा व शिपायास जेवण तारोळा - तारावळ

मलकण साहेबाकडे पाठविले. तेच दिवशीं छपा फिरंग्याकडील आला. परंतु छपेवाल्यांस आज्ञा होती कीं, त्याजकडील पुढें बोलण्यास येऊन मार्गांत तुमची त्याची भेट झाल्यास तुम्ही त्याशीं खटका न करितां व पुढेही न जाता माघारीं यावें. असें सांगितलें होतें. तों मार्गांत छाप्याची व विठ्ठल महादेवाची गांठ पडली. मग छपेवाले व मशारनिल्ले पलटणात दाखल झाले नंतर यांची त्यांचीं बोलणीं बहुता प्रकारचीं होऊन कार ठरला. मुकुददऱ्यापासून सेदव्याचे डोंगरपर्यंत होळकर बहादर यांचा अमलाफैला राहिल. त्यात मीरखा व कपूरखा यांची जहागीर चालत आली त्याप्रमाणें चालावी. याशिवाय पचपहाड, गगरोड, डग, आहूर हे चार महाल कोटेवाल्यास दिल्ले. दोन्ही डोंगरामध्ये तुम्ही स्वस्थ असावें जेथें रहाल तेथे तुम्हाशीं आमचा गोरा व दोन कपऱ्या राहतील तुम्हापासून पाच कोसावर दोन पलटणे आमचीं राहतील असा तह ठरून तहनामे याच्या यादी परस्परें जाल्या

(१३२) इकडे सरकारचा मुकाम प्रतापगडावर होता. तेथूत कूच करून भाऊगड परगणे मदोसर येथे आले. तेथें सिल्लेदार रामजी शेडगे वगैरे काही पठाण व रामदीन व दीक्षित याणीं विचार केला कीं, विठ्ठलपंत तात्या आल्यावर आपला प्रात शुद्ध नाहीं पक्षीं येथे राहून अब्रू मलीन करावी हें चागलें नाहीं कमकसर पाच हजार स्वार कूच करून श्रीमंताकडे गेले. मागाहून फिरंग्याच्या रजबणाही धावल्या. परंतु गाठ पडली नाहीं. हे जाऊन श्रीमंतास सामल झाले. मागाहून विठ्ठलपंत तात्या भाऊगडास येऊन पोचले काही ऐवज फौजेचे समजाविसीकरिता मलकण साहेब याणीं दिल्ला मग येथून कूच करून रामपुऱ्याहून मौजे देवरी तालुके भानपूरा चर्मण्वतीचे काठी छावणी झाली येथील मुक्कामी इम्रजाकडून अग्नीसाहेब उटाच्या रजबणीचा मालक तो रामपुऱ्यास मुक्काम करून होता. तहनाम्यातील कराराप्रमाणें छावण्या जाहल्या. मागाहून मलकणसाहेबही परामर्षास आले. ते मास पक्ष राहून असेरीचे किल्ल्यावर बाजीरावसाहेब होते त्याचे तोडजोडीस गेले. नंतर देवरीहून कूच होऊन भानपुऱ्यास मुक्कामास आले. दसऱ्या पावेतो भानपुरीच होते. सिल्लेदाराची वगैरे कबजे करून तोड पाडली. महालानिहाय व पागा व सिल्लेदार पुढील वीस रोज वगैरे धरबंध करून कोणेही गोष्टीचा कज्जा (१३१) खटका - खटला, तय.

(१३२) आपला प्रात शुद्ध नाहीं - आपली धडगत लागणार नाहीं. रजबण - रेजिमेंटचा अपभ्रंश. कबज - शिपायाकडून पगार पोंचल्याबद्दल लिहून घेतलेली पावती. पुढील वीस रोज वगैरे धरबंध करून - पुढील वीस दिवसाचा पगारही शिपायास अगोदर दिला.

ठेविला नाही. दौलतीचा अजमास पाहून सिल्लेदार जितके ठेवावयाचे तितके ठेविले. भाजीभाकर देणें ती समयास ज्याची त्यास प्रविष्ट व्हावी. महालाचा बंदोबस्त रसदेची कवडी न घेता चोहों हप्त्यांनीं ऐवज घ्यावा असा धरबंध करून, भान-पुन्याहून इंदुरास येण्याचा विचार करून, दिपवाळी उज्जनी मुक्कामीं झाली. कार्तिक शुद्ध ५ स इंदुरास दाखल झाले.

(१३३) महत्पूरचे लढाईत दौलत बरबाद होण्यात कसर राहिली नाही. इंदूर मुक्कामीं आल्यावर मलकणसाहेब याणीं श्रीमार्तंडादि देवपूजा मात्र आपले फौजेत गोळा करून आणून दिली बाकी काहीं एक राहिलें नाहीं. ते विठ्ठल महादेव याणीं बैठकीचे पोटीं जवाहीरखाना, कापड, हत्तीचें सरजाम, घोड्याचे सरजाम चांदी-सोन्याचे तयार केले. भाडीं बाडात न ताट न वाढ्या (न) पलंग सोहलतीचे पोटीं दौलत पुनः उभी केली. दौलतीचीं माणसे दरखदार मामलेदार वगैरे कोणास उपोषित राहूं दिलें नाहीं. ज्याचें अन्नोदक उठलें त्यास त्यानीं तरी काय करावें ? त्याजला स्थळातर करणें प्राप्त झालें ऐसे थोडे पाच चार असाम्या. वरकड थोड्य बहूतानें स्थापना केली. इंदूर मुक्कामीं आल्यावर अग्नीसाहेबाची बदली होऊन वलदलीसाहेब आले. मलकणसाहेब होतेच. पुढें चौका वर्षांनीं मलकणसाहेबाचीही बदली झाली. मुंबईस जाऊन मुख्य विलायतीस गेले.

(१३४) इकडे चार हलकीं माणसें धन्याचे तोंडी लागून धनी बाळराजा दुरा-देश विचार न होता काहीं फितूर झाला. साज सकाळ मसलत नमूद व्हावी. तो मग भेद झाला. बडे साहेब महाराजापाशीं आले. महाराजास विचारलें, ' हा विचार आपले आज्ञेवरून झाला किंवा कसें आहे ? ' तेव्हा महाराजांनीं कानावर हात ठेविले. आणखी विचारलें कीं, विठ्ठल महादेव यांनीं बंदोबस्त करावा कीं न करावा ? अशीं आज्ञा झाली. मग उठोन विठ्ठल महादेव याजकडे गेले. त्याचे पदरीं हा दोष घालावा कीं, दौलत तुमचे डोक्यावर. दोन महिने घटवटणा होत असता तुम्हांस खबर नाहीं. यातील अर्थ तो काय ? अतःपर बंदोबस्त करून सावधानी ठेवीत जावी. असा दोष लावून आपले ठिकाणास गेले.

(१३५) नंतर बापू विष्णूस विठ्ठल महादेव याणीं मासाहेबांकडे पाठविलें कीं, मासाहेबास पुसावें. झालें तें बरेंच झालें. पुढें बंदोबस्ताविषयीं अज्ञा कशी ? मासाहेबांनीं खातरी केली कीं, तुम्हीं काहीं एक मनात अंदेशा न आणितां जे हरामखोर या मसलतींत असतील त्याचें पारपय करावें. या भावीं खातरतसलींच्या गोष्टी

(१३३) बैठकीचे पोटीं - बैठक बसवून. व्यवस्था, तजवीज लावून.

सोहलतीचे पोटीं - सावकाराकडून सवलतीच्या दरानें कर्जें काढून.

ब्राह्मू विष्णू यांनीं येऊन सभंगितल्या. त्याजवर जे जे मसलतीत होते त्यांबळा धरून आणले. त्या सधीत सवजी त्रिंबक, नर्मदेचे पुरानें महेश्वर वाहून गेलें, शेट-सावकार यांचें नुकसान सर्वोपरी झालें, त्यांचे खातरतसली करून आबादी करावी याजकरितां गेले होते, त्यांजकडे साडणीस्वार पाठवून ताबडतोब घेऊन आले. रावजी त्र्यंबक आल्यावर जसा ज्याचा आचार तसें त्यास शासन करून फाटून देण्याचें ते काढून दिले कामांतून काहाडावयाचे तेही काढून टाकिले. किल्ल्यावर पाठवण्याचे ते किल्ल्यावर पाठविले याप्रमाणें आचरण यथाशिक्षा करून पुढें बंदोबस्त पूर्ववत् केला. त्याजवरही पांच चार वर्षे राजास राज्य प्रजेस चैन असें चाललें. सन १२३५ चे सालीं माघमासीं विठ्ठल महादेव याचे पाठी पुटकळी झाली. त्याचा उपाय करताना गुणावह न होता दिवसादिवस अधिक होत चाललें छावणीतील डाक्टर उपाय करीत होता त्यानें छावणीत हवा खाण्यास नेले एक दिवस तेथें होते. तेथें काहीं प्रकृतीस ग्लानी विशेष आढळून आली बडेसाहेब हवा खाण्यास गेले होते ते सागून गेले की आम्हीं येऊ तोंपर्यंत तुम्हीं जाऊ नये. याचे प्रकृतीस न माने. तेव्हा फाल्गुन वद्य ५ प्रातःकाळीं घरास आले. घरी येताच सर्व प्रायश्चित्तपूर्वक लुळा केली. तों शरीर व्यापून अवसान-काळ प्राप्त जाला. पंचमीस अर्ध रात्रीचे समयी दत्तक ध्यावा असें ठरवून, लेकीचा मूल ध्यावा, असें मासाहेब महाराज दरखदार सरकार आश्रित, शास्त्री, पुराणिक वगैरे अवघे बोलावून सर्वानुमते निश्चयात आणून, सूर्योदयात्प्राक् दत्तविधान होऊन माडीवर घेतला नंतर वद्य ६ स दीड प्रहर दिवस चढता देहावसान झालें नंतर बडेसाहेब आले. त्यांनींही बहूतच गमी मानली तात्यासारखे माणूस गेले आमची भेट झाली नाही. त्या सधीत बाईनें सहगमनाविशीं आग्रह विशेष केला. मग मासाहेब व बडेसाहेब यांनीं खात्री फारशी केली तेव्हां महकूब होऊन दहन केले.

(१३६) पुढें कारभार रावजी त्रिंबक करूं लागले. तो सन १२३६ चे वैशाख शुद्ध ११ पावेतो कारभार केला. खावदाचें सधान ठेवून काम केलें नाही. सबब द्वादशीस रावजी त्रिंबक यासी बिदाकीचीं वखें होऊन कारभाराचीं वखें दामोदर काशी किंबे यासी झालीं. त्यांनींही माहे जमादिलाखर ऊर्फ मार्गशीर्ष मास सन १२३७ पर्यंत वहिवाट केली. परंतु आक्रमणाचे कमती यामुळें बंदोबस्ताची गोष्ट दिसून आली नाही.

(१३५) यथाशिक्षा - यथायोग्य गमी - दुःख, भ्रम.

(१४०) बिदाकीची - निरोपाची. आक्रमणाचे कमती - आवर घालण्याच्या कार्मी असमथ.

(१३७) मग मासाहेब व महाराज एक विचार करून आपाजी कृष्णराव फिरंग्याचे साहेबीत वागलेले कर्तृत्वाची व सौजन्याची कीर्ति परस्परे ऐकिय्यांत विशेष. ते आग्रजाचा संबध सोडून अनाहूत आले होते त्यांची बोलणी होऊन, कारभाराची सोंप झाली. या दौलतीस अनमाहीत, परंतु सौजन्यतेचे पोटी सर्वास आपलेसे करून दौलतीस आळा घातला. पुढे चैत्रमासी यजमानाचे अनुषंगे महेशावतीस नर्मदातीरीं सोमयाग ब्राह्मणाकडून करवावा असें ठरवून वेदमूर्ति राजश्री नारायणबाबा तळेगावकर सत्पात्र पाहून, त्याजकडून आधान सिद्ध करवून, X X पूर्वक सोम केला सरकारस्यारीही प्रसगास गेली होती. अनुष्ठान मोठें, परंतु खावद पुण्यवान, अंत करणपूर्वक मनोत्साह व कारभारी सुशिक्षित इतिकृतव्यता निर्विघ्न सिद्धीस जाऊन, समारभ फार मोठा होऊन, कारभारी यांचे जपण्याचे पोटी शोभाही अद्वितीय झाली धरला बेत न रहाता पैकाही विपुल लागला. ब्राह्मणाचा लौकिक कीर्ति बरीच झाली पुढे पुनः इदुरास आले पुढे पांच सात महिने वहिवाट एक विचारे बरीच चालली त्यात ज्याच्या माथां ओझे त्याजला खावदाचें संधान ठेवून सर्वांचे मनोधरण राहिल ते करावें ही नेक सल्ला त्यात मार्गाची गोष्ट नसल्यास न रुचली त्यासी भवतव्यानुरूप अनुभव प्राप्त होऊन दौलतीचा क्रम चालविण्याचा तसा चालतच आहे. या अन्वये सेवा सेवकत्वाचे संभाग चालतो त्याप्रमाणें चालवून दौलतीचे विभागी गोरगरीब याजवरही कूर्मदृष्टि राहिल याचे पोटी श्रीमार्तंडकूपेनें पूर्वरगास आणले. परमेश्वरास अगाध नाहीं. अग्रे ईश्वरोवेत्ति भावी पदार्थ आगमन ऐकिलें पाहिजे त्या धोरणावर इतिहास यच्यावत् लिहिला असे मिति

(१३७) अनमाहीत - अपरिचित. सोम - सोमयाग. इतिकृतव्यता - योजलेलें काम. जपण्याचे पोटी - व्यवस्था ठेवण्याच्या शिस्तमुळे.

होळकर कैफियत

परिशिष्ट १ - पुरवणी टीपा

पृष्ठ ५ श्रीमंताची फौज बढवणीस येऊं लागली:— बढवणीचा ठाकूर अनुपसिंग नावाचा होता.

पृष्ठ १४ परिच्छेद १२ यातील तपशिलासाठी बाबूराव विष्णूचे गोविंदपंतास पत्र आहे ते पहा. २१-२-१७५१

“नेनवेवाहून मजल दरमजल जैनगरास चालिले दोन तीन मजली जैनगर राहिले, ते राजियास वर्तमान कलले. त्याणीं वकील व याचा — गणेश मालीं राजे याने दोन लाख रुपये देऊन पाठविले. त्याची भेट जाली. सुभेदार इतराज जाहाले. कांहीं केल्या न थकत. मजल दरमजल चालिले. वकिलांही लेहून पाठविले कीं हे थकत नाहीं. केशवदास मारिला त्याचा सूड आपणांस घेणें आहे, येंसें लेहून पाठविले. राजियाचे कारभारी जुने घरीं बैसले होते. हरगोविंद व विद्याधर दोघे राजियापासीं गेले कीं सुभेदार येतात. फौज आपली आणावी, बाहिर जाऊन लढाई करावी अगर गावांतून लढाई करावयाची असेल तरी मोर्चेबंदी करावी. तोफा बुरजे बुद्धज ठेवावी, येंसें उभयेतानीं सांगितले. त्याजवरी इतराज राजा जाहला. त्याचे कारभारी नवे माहावत व थक नाहावी त्याजला बोलाविले कीं, सुभेदाराच्या चित्तांत कीं केशवदास आपण मारिला, त्याचा सूड घेणार. याजकरितां तुम्ही सुभेदारापासीं जाऊन गोष्टमात करणें, चार पांच लाख रुपये मागतील तर देऊन वाटेस लावणें, येंसें दोघां कारभारी-यासीं सांगितले. कारभारी म्हणाले कीं आम्ही येकंदर न जाऊ. आम्हास तो मारील. तुम्ही आपले हातें मारणें, परतु आम्हांस तिकडे न पाठवणें. मग राजा उगाच राहिला. सध्याकाल जाहला. वर्तमान थकिले कीं सुभेदार येथून दाहा कसावर आले. खिजमतदारास सांगितले कीं काला नाग जित आणवणे व सोमलखार घेऊन येणें. औषध करणें आहे. त्याणीं आणून दिल्लें. दोन प्रहर रात्रीस जहर राजे याणें घेतलें. नाग अगास डसविले. पहाटे ईश्वरसिंग राजा याचा प्राण गेला. तिथी बाईकानीं जहर घेतलें. व थक कलावतिण हणें जहर घेतलें. येंसे चार बाईका व राजा येंसे जहर घेऊन प्राण दिधले. हें कोणास शहरात ठावकें नाहीं व कारभारी यासींहि ठाऊक नाहीं. थक खिजमतगारास मात्र ठाऊकें होतें. पौष वद्य १२ सुक्रवार प्रहर दिवसा फौज खडेरारु व गगाधरपत तात्या (चद्रचूड) नगरावर गेले. सुभेदार व बुनगे

तीन कोसावरी मागे राहिले. दोन प्रहर पावेतो कोण्डी गोले टाकिले नाहीत. फौज बाहिर उभी. कारभारी राजीवासी गेले की माहाराज फौज बाहेर येऊन लागली, आपण अजून निजलेसे काय ? म्हणून उठवावयास लागले तो खिजमतगार म्हणाला की माहाराजाने वैसे कर्म केले !! मग आकांत शहरांत जाहला. जुने कारभारी हरगोविंद व विद्याधर याणी थांबाधाव शाहरांत करून मग बाहिर भेटीस आले. उभयतास भेटले. सुभेदारासहि सागोन पाठविले. तिसरा प्रहरास कूच करून शाहराजवळ फौज सुधां राहिले पाहावयास माणसे पाठविली, तो खरेंच जाहाले. मग याणी चौकीया दरवाज्यावर जागजागी ठेविले. राजमदिरी चौकी ठेविली राजेयाचा मुरदा च्यारी प्रहर दिवसपर्यंत होता मग सुभेदारानी कारभारी आपले मातबर दोघे पाठऊन व सेला पाठऊन अगिनडाव दिधला. तीन बाईका व येक कलावतीण वैसे जलाले. दुसरीया दिवशी राजेयाचे हवेलींतून चौक्या बसविस्या आणि इकडे माधोसिंगास सांडणीस्वार पाठविला. पत्र पाठविले की जलदीने येऊन पोहचणे आणि इकडे हरगोविंद व विद्याधर सुभेदारापासी येऊन बहुत रदबदल करून शाहरचा व राजियाचे आपेश तुम्ही माथां न घेणे, राज्य भारी आहे, याची स्थापना करावी. मग सुभेदाराचे चितास येऊन जागजागा चौकिया बसविस्या होत्या. त्या खडणीचा करार करून चौक्या उठविस्या यैसा करार मदार होऊन च्यार रोज जाहले. राज्याची येक राणी व वीस कलावतीणी तेहि सती पडल्या. रुपयाच्या वसुलास लागले. तो माधोसिंग पधरावे रोजी आला. सुभेदार पुढे जाऊन भेटले. येक हतीवर उभयता बसले. तैसेच गांवांत जाऊन त्याच्या हवेलींत घातले. सुभेदार माघारे आले. माधोसिंग आल्यावरी आठवे रोजी राजश्री जायाजी सिंदेहि आले. आपण दोन तीन वेला सुभेदारास त्यांस विचारिले की आमच्या यैवजाची वाट काय ? तिकडे पतास निकड लागली आहे, वरातावर वराता होतात, आमची वाट काय ? त्याणी सांगितले की हे रुपये वसूल होतील, यातून रुपये हुडिया करून तुम्हांस रवाना करू. वैसे उत्तर दिखे. आणप्रमाण केले. वसुलास लागले. इतकियात माधोसिंग याची फौज दाहा पधरा हजार आली होती. सेखावन वगैरे लोक जमाव जास्यावर त्याची नजर फिरली. मग कुविद्या धरिली की सुभेदारास व जायाजी सिंदे यास जेवावयास करावे. अन्न अवघे विखाचे करावे. दाहा पांच हजार खासे होतील यांस जेऊ घालावे आणि मारावे वैसे केले. वांजला बहुत प्रकारे विनति केली. सुभेदार कबूल जाहले. जायापानी गोष्ट उडविली की, आपण येकदर जात नाही. तुम्ही जाल तरी जा, परंतु आपण येकदर जाणार नाही. मग राहिले. त्याणे पांच सात दिवस पकवाने केली होती. त्यात अवघे वीख घातले. पाणिघात वीख घातले आणि ब्राह्मणांस पेटे विखाचे केले. सोमळखार दोन

मग घेतला झोटा, बैस प्रसन्न केला झोटा, ईश्वरे सरदारांस वांचविलें. जम्यापानें मोडा घातला, व उमेदखिम कुडीवाले याणें मोडा घातला. मग त्वाणें अन्न मर्यात पुरलें. याजला खबर नाहीं. दुसरे रोजीं दुसरा विचार केला कीं, मंग्याधरपत व अणखी कारभारी बोलाऊन आणून येथें मारावें. पहिले जप्त असत. दोन च्यार दिवस गांवांत राहात असत. याजकरितां बोलाऊ पाठविलें. दरवाजेवावरी ताकीद केली कीं, चौथाच्या पालख्या येतील, आम्हांकडे येऊ देणें, मग शाहरचे दरवाजे लावणें. बैस करार करून याजला बोलाऊ पाठविलें. त्याजला सांगोन पाठविलें कीं आपण प्रहर दिवसांत येतो. तैसेच जायाजी सिंदे याजकडे गेले. तिकडे सध्याकाल पावतों लगला. शाहरांत लोक दाहा पाच हजार माणूस शहर पाहावयाची व उटें व घेडी — सूत ध्यावयाची जात असत. ते दिवशीं जायाजी सिंदे यांजकडील खासे फार शहरांत गेले. च्यार पालख्याचे सरदार बसोन गेले. याणी म्हटलें की तात्या आले वर्तमान रा X सांगितलें. दरवाजे लाविले. माघ वद्य ९ रोजीं गुरुवासरी राज्याचा हुकूम जाला की महाराठे लोक अले. कतल ! बैस सांगोन अगोदर लोकांस विचारत होती. होताच राजा उठोन माडीवर जाऊन बसला. शहरचे दरवाजे लावले. दोन प्रहरापासून आपलेकडील माणूस मारीत होते. तां प्रहर रात्रपर्यंत माणूस कापिलें. तीन हजार माणूस कापले व एक हजार माणूस जखमी जाहले. जायापाकडील मातबर मातबर सरदार नामांकित हजार व सिपाय व चाकर वगैरे सुभेदाराकडील मातबर पंचविश व चाकर वगैरे हजार दीड हजार व ब्राह्मण शभर व बटकी व पेढारी व मुलें बैस कापून काढडलीं. जखमी जे आले ते कितेक मरतात. सें पनास माणूस वगैरे कितेक जे गावांत वांचलें तितकें मात्र आले. गावकुसावरून उड्या घालून आले. त्याचे पाय मोडले व कमर मोडले, कितेक वाचोन आले. बैसा कहर शहरात केला. एक हजार घोडे भलभले चागले बसोन गेले होते तितकेहि गेले. सोनीवाची कडी व मोतीवाच्या जोड्या व पैका वस्तभाव ध्यावयास गेले इतके मानूस गेले. सुमार नाहीं. मारले फार गेले. त्यास जायाजी सिंदे याजकडील मातबर सरदार वगैरे फार मारले गेले. ”

[लेखांक न. ३१ पृष्ठ ५१ ते ५४ पानिपत प्रकरण भाग २ रा. पेशवे दस्तर.]

पृष्ठ १६ त्याची पहाडावर गढी, माची (स) शहरः— मांची नावाचें एक गांवहि जयपूर नजिक आहे. कदाचित् ‘ मांची शहर ’ असाहि पाठ मुळांत असण्याचा संभव आहे. “ जयपूरच्या दलैरायनं मांचीचें मीणे लोकांचा परामव करून तोहि हस्तगत केला. हे मीणे लोक फार दूर होते व अद्यापिहि त्या भागांत बहुसंख्येन

ते वस्ती करून आहेत. मॉचीच्या भागांत मोठें जंगल आहे आणि तेथेंच वाषांची वगैरे शिकार करण्यासाठीं जयपूरच्या राजांनीं विशेष प्रकारची व्यवस्था केली आहे. या ठिकाणीं बाणगगा नदी अडवून पाण्याचा संचव करून जयपूर शहरास पाण्याचा पुरवठा अलीकडे केला आहे. मॉची जयपुरापासून १५।१६ मैल आहे. निसर्गाची शोभा फार रम्य आहे. एका बाजूस भले उंच पर्वत आहेत त्यांत जुन्या काळां शिकारीकरतां बांधलेली एक मॉची आहे. त्यापलीकडे जमबाब माताजीचें मंदिर आहे. मॉचीस दुलैरायनें रामगडचा किल्ला बांधला तो अद्यापहि दिसतो. ”

[जयपूर दर्शन ले. म म द. वा. पोतदार पृ. ३.]

पृष्ठ ३६ व ३८ विसाजी लाबहाते किवा विसोबा लाभाते.— हा थोरल्या मल्हारराव होळकराचा व्याही. या विसाजी लाभात्याच्या नातवाला मल्हाररावाची सीताबाई नावाची एक मुलगी होती ती दिली होती. विसाजी लाभाते मोठा पांडुरंग भक्त होता त्याची आषाढी कार्तिकीची पढरीची वारी कधीं चुकली नाहीं. पुढें वार्वक्यामुळें विसाजीस वारीला जाणे अशक्य झाले. म्हणून विसाजीच्या नातवानें इंदुरास इंद्रेश्वरापासून नजीक पढरीनाथाचें देऊळ बांधलें विसाजीच्या नातवाचें नांव सताजी लाभाते. त्यालाच सिताबाई दिली या सताजीचा नवर दोनचा मुलगा सुलतानजी त्याने हे देऊळ बांधलें [मालवसाहित्य इंदूर विशेषांक वर्ष ५ अंक १ शके १८५५ इंदूरचे ऐतिहासिकदृष्ट्या अल्प विवेचन. ले दा ब. दाडेकर.]

पृष्ठ ४१ परिच्छेद ३२ मल्हारराव शके १६८७ भाद्रपद षष्ठी ११ प्रहर दिवस चढतां पंचत्व पावले:— महेश्वर दरवारच्या बातमीपत्रांत “ छ. ९ सव्वाल शनवार वैशाख ११ रोजीं मल्हारराव होळकराचें श्राद्ध केल्याचा उल्लेख आहे. ” (ले. २५४) यावरून चद्रचूड दत्तर कला १, ले. १०४ यात वैशाख शु ॥ ११ शके १६८८ (म्हणजे ता. २०-५-१७६६) रोजीं मल्हाररावाचा काळ जाहला असें लिहिलें आहे, तेंच खरें ठरते. कैफियतींत मल्हाररावाचा मृत्यू शके १६८७ भाद्रपद व ॥ ११ स दिला आहे तो मल्हाररावाच्या एकाद्या पक्षावरून दिला असावा. डफ मल्हाररावाचा मृत्यू सन १७६७ त देतो. तोही असाच चुकला आहे. आमचे बखरकार मल्हाररावास साडेसात महिने अगोदर मारतात, तर पाश्चात्य इतिहासकार त्याला काहीं महिने अधिक जगवितात !! अहल्याबाईचे चरित्रकार पुरुषोत्तमहि असेच या बाबतींत चुकले आहेत. ते शके १६८७ चा वैशाख समजतात. वस्तुतः त्यांनीं थोरल्या माधवरावाचें ता. १० जून १७६७ चें अस्सल पत्रही पृष्ठ ७४ वरील

टीपेंत दिलें आहे. पण शकाची चुकी त्याच्याही लक्षात आल्याचें दिसत नाहीं.

[महेश्वर दरबारच्या बातमीपत्रांचा परिचय, विविधज्ञानविस्तार, लेखांक २ रा, पृष्ठ ४४०, वर्ष ५५, अंक ९. सप्टेंबर १९४४.]

पृष्ठ ४१ परिच्छेद ३२ मल्हाररावाचा ईम्रजाकडून पराभव :- “श्रीमत राजश्री नाना स्वामीचे शेवैसी-पोष्याकित अपाजी राम कृतानेक साा नमस्कार विशा-पना. येथील कुशल ताा अशाढ शुद्ध ९ पर्यंत अपले कुंपेंकरून यथास्थित आसो विशेष. दिवस जाले. आपल्याकडून कृपा पत्र वेऊन परामृश होत नाहीं तेणें करून चित्त चिंतातूर आसे थैसे नसावे सदैव आळिया वार्तिक समवेत पत्र पाा सांभाळ करीत आसिले पाहिजे जे वेर्ली पत्रे येतात ते वेळेस आनदावात होत जाती ते पत्रां लिहिता पुर्वत नाहीं इकडील राजकी वर्तमान नजीबखानासी व जाठासी सलाह करून देऊन तेथून दर मजल आनूपशहरास आलो. तेथें सुज्यायतदौले वेऊन भेटी बहुत मिनतमानी केली कीं फिरगी यानीं आमचा मुलुख घेतला आहे आमची साईता करावी. त्यावरून श्रीमत राजश्री सुभेदारानीं कबूल केले (र) हिले पठाण याचे पारपत्य करण तैसेच च्यार रोज महकूफ करून दरमजल जाजमुहूस आला तेथें बातमी आली कीं कुराज्याहानाबादेंत नजफखान च्यार हजार फौजेनसी आहे त्यासी शिकस्त दिल्ली, तदतर फिरगीच चालोन आले. त्यासी जुझ मातबर जाले. च्यार पांचसैं घोडे आणले. तीन तोफा व चाली (स) पनास उटे आणली. तेही दम धरून मुकामास आले. आम्हीहि घेरा घालोन होतो. बातमी तो आली, रोहिले पठाण येकत्र होऊन बुणग्याव (र) आले मग तैसेच चालोन ते काल-पीस बुणगे उतरून पुनरोक्त फौज रवाना तीर्थरूप राजश्री तात्यास केले, तेथे येक लंटाई जाली. हरोल तमाम बुडविला. हजार + + + घोडे व च्यारसैं उटे फिरगी दोन पलटणें व बाणाच्या कैच्या व वीस पचवीस निशाणें आणलीं, ते गावचा आश्रयें धरून राहिले. तेथें च्यार सा (को) स पावेतो फौजा राहत थैसे पाणी नवते. यामुलें उलटोन कालपीस आले. तेही रिकामी जागा पाहून कालपीस आले. नाकेबदी केली मग च्यार पांच नावा मेलऊन रातवा धरून उतरले. मोचें तोफाखालें उधललें च्यार पांच घडी जुझ जाले परतु बेहड भारी. घोडियाचा नाविलाज जाला. यामुलें गनिमाकावा करून बेहड पुढें देऊन उभे राहिलो. त्यानीं कालपीत ठाणें बसऊन माघारे गेले. आम्ही तैसेच उलटोण त्याचें ठाणें काडून देऊन आपलें ठाणे बसविलें. तेथून उमरगडचा बदोबस्त करून छावणीस ग्वाळर प्राते चाललो आहो. निश्रये जालिया लेहून पाा आपणाकडील साकत्यार्थ लिहावयासी आशा केली पाहिजे. बहूत

काचे लिहिणें लोभाची वृधी कजि हे विनती. माणक्या घोडा सुज्यावेतदौले वाजवळ होता तो श्रीमत राजश्री सुभेदार घेऊन आले. हुजूरपागेंत आहे. बलो केला आहे. भेटीनतर आपलाच आहे. कलावें म्हणोन लिहिलें आहे. विनती

[भारत-इतिहास-सशोधक मडळ, पुणें. वर्ष ९ वें. त्रैमासिक अंक २ रा होळकर-इग्रजाची झटापट (१७६५) ले. कृष्णाजी वासुदेव पुरदरे, पूर. पृष्ठ ३१-३२.]

पृष्ठ ४१ परिच्छेद ३२ थोरल्या मल्हारराव होळकराचा मृत्यु.

पत्र न १ श्री १६८८ वैशाख वद्य ४, १७६६ मे २७ तीर्थस्वरूप राजश्री जोसीबावा वडिलाचे सेवेसी —

विद्यार्थी माधवराव गगाधर कृतानेक सा॥ नमस्कार विनती उपरी येथील कुशल वैशाख वद्य ४ भौमवासर मुकाम लस्कर दर जागा बेरछा नजीक सेवढे प्रात दतीया येथास्थित जाणून स्वकीयें लेखन करीत असिले पाहिजे. विशेष दिवस जाले आपणाकडील असिवाद पत्र घेऊन परामर्ष होत नाहीं यास्तव चित उद्विग्न असे तरी यैसे न करावे. निरतरी येणारा वार्तिका समागमे असिवाद पत्रां सांभाळीत असये तेणें कडून चित सतोषांत पावेल. तदनतर इकडील वर्तमान श्रीमत राजश्री दादासाहेबांच्या व श्रीमत सुभेदारांच्या भेटी जास्यानतर राजश्री महादजी सिंध्याच्या व श्रीमताच्या भेटी करून दिव्हा असे असता पेशजी श्रीमत सुभेदारांचे शरीरी दोन अडी (च) मास समाधान नवतें. दरम्यान गुजराकडील मुलकी बदोबस्त ठाणी पेशजांची घेऊन खडणी घेऊन जाटाचे पारपत्याकरितां श्रीमतसहवर्तमान अलपुर प्रात झासी या मुका (मा) स आस्यावर श्रीमत सुभेदार बहुतच काइली जाले. दैवी मानवी उपाय करून अनुष्ठान दानधर्म बहुत काहीं केले. आयुर्मर्यादे करून गुणास न येता सेवटी भूमीवर उतरले. उपरातीक दुसरे रोजी वैशाख शुध्द ११ मंगलवारीं पावणे दोन प्रहर दिवस येता देवआज्ञा जाली. समागमे सौ॥ मातुश्री द्वारकाबाई व सौ॥ मातुश्री बनाबाई यानीं सहगमन केलें. विश्वात धन्य धन्य होऊन येहलोक परलोक उत्तम गती जाली. परतु परमेश्वरें सर्वांचें छत्र नेऊन बहुत वाईट केलें. श्रीमत देखील सर्वजन बहुत शोकार्णवाते पावले. भगवत सता प्रमाण काळानुरूप होणारास उपाय काय ! अलमपुरी तीन दिवस होऊन आस्ती गोळा करून रक्षा सपूर्ण बटगीया भरून भागीरथीस पाठविली. तेथून कुच करून पाच कोस काळीसिंद नदीवर मुकाम केले. येथें काल सातवे दिवसापासोन क्रियेस आरभ होऊन आज आठवा दिवस जाला. येथें आकरे बरे तेरावा दिवस होऊन उपरातीक गोहदकराचें पारपत्य करून श्रीमताची आज्ञा घेऊन देशास फौजेचे बदोबस्ताकरितां यावे. कदाचित श्रीमतच इकडे फौजा व

सरदार छावणीस ठेऊन देखास आले तर समागमेच यावे, वैसे तीर्थस्वरूपाचे मानस आहे. श्रीमत सुभेदारांचि क्रिस्वस दीड दोन लक्ष रु (५) वेपर्यंत खर्च करावा वैसे तीर्थरूपानीं चितीं धारिले आहे. होऊन येईल अगाध नाही. श्रीमत सुभेदारांची पुण्याई प्रताप थोर, सर्व यथास्थित होऊन येईल चिंता नाही.

[चद्रचूड-दफतर-कला पहिली पान ९७ लेखांक १०४.]

पत्र न. २ श्रीमोरया १६८८ वैशाख शु. १५, १७६६ मे २४.
श्री मार्तंडजी

तिथिरूप सौभाग्यादिसपन्न मातुश्रीबाई वडिलाचे सेवेसी —

आपल्ये सदासिवांनीं व कृष्णरायाने चरणावर मस्तक ठेवून सा॥ नमस्कार विज्ञापना. येथील कुशल वैशाख शुद्ध १५ पर्यंत मुकाम अलपुर नजीक गोहद बारा कोस येथास्थित जाणून स्वकीये लेखन करित असिले पाहिजे. विशेष वडिलीं पत्रें पाठविलीं ते पावून त्याचीं उतरें साकाळ्यार्थे मुजरद कासीद जोडी देऊ व नवा या समागमें पेशजी लिहिले आहे त्याजवरून ध्यानास येईल. अलीकडील वृत्त श्रीमत राजश्री दादासाहेबाच्या सर्वांच्या भेटी होऊन वेकत्र जाल्यानंतर गुजराकडील खडणी चुकऊन वरकड ठाणीं व मुलकी बदोबस्त करून पुढें गोहदचे पारपत्याकरिता मुकाम मजकुरी सर्व आल्यानंतर श्रीमत सुभेदाराचे शरीरीं दोन अडीच मास समाधान नव्हतेंच. औषध उपाय, देवी उपाय, अनुष्ठाने, दानधर्म, श्री सी दर्शनाचा निश्चय सर्व उपाय केले परंतु गुणास न येतां वैशाख शुद्ध ११ मंगलवार पावणे दोन प्रहर दिवस येता देवाशा जाली. ईश्वरें बहुत वाईट केले. सर्वांचें छत्र नेले. सर्व कुटुंब देखील श्रीमतसुधा सर्व मडळी सानिध्य असतां देहावसान जालें. सर्वत्रांस शोक बहुत प्राप्त जाला. श्रीमत दादासा (हेत्र) (कि) तेक प्रकारें स्तव करून श्रीमत कैलासवासी ++ प्रमाणें मानून शोक करितात. सुभेदाराची पुण्याई थोर. योग्याप्रमाणें बहुत शरीरश्रम न होतां मृत्यु जाला. सौभाग्यादिसपन्न मातुश्री बनाबाई व सौ. मा दारकाबाई उभयेतानीं सहगमन केले. सर्व जनांत धन्य धन्य जाली उतरक्रिया काळींसीद नदी-वर होऊन पुढें सिष्टाचार जाल्यानंतर गोहदकरांचा वगैरे मनसबा कालदेशवर्तमान-रूप होऊन येईल तदनुसार सेवेसी लिहिला जाईल.

[चद्रचूड दफतर कला पहिली, पान ९८, लेखांक १०५.]

पृष्ठ ४२ तो दहावे महिन्यांत मालराव होळकर याचा काळ झाला:- दादासाहेब पेशव्यांचें गगोबा तात्या चद्रचूड यांस पत्र ५।४।१७६७ चें. “मालराव

होळकर बास फास्तुन वच द्वादशीस (१७।३।६७) देखाशा जाली म्हणून रास सदाशिव गगाधर यानी निवेदन केलें ”

[चंद्रचूड दत्त कला १ ली लेखाक २०२ पृष्ठ १७३।७४.]

“ अहिस्याबाईंच्या अदृष्टांत पुत्रसौख्य नव्हतें, कारण मुलानें उघळलेले गुण तिला प्रत्यक्ष दिसत होते, अधिकार मिळाल्यापासून दहाच महिन्यांत मालेरावाचें देहावसान झालें. मालेरावाला हत्तीच्या साठमाऱ्या पाहण्याचा फार नाद होता दुष्टांच्या नादी लागून हातून घडलेल्या अन्यायी हत्येच्या पातकाचे मनावर दडपण पडलेलें असताना मालेरावाचा अत झाला. छत्री बागेत त्याची छत्री आहे. छत्री बागेंत पूर्वाभिमुख छत्री खडेराव होळकराची आहे त्याच छत्रींत उत्तरेकडील कोपऱ्यांत अहिस्याबाईंच्या मृत्यूनंतर तिची मूर्ति बसविण्यांत आली. या छत्रीच्या दक्षिण अगास महाराव होळकराची छत्री असून उत्तर बाजूस मालेरावाची आहे. या छत्रीवर हत्तीची टकरा खेळत असलेली दगाडी चित्रे कोरलेली आहेत आपल्या हत्तीच्या करमणुकीकरता मालेरावानें बांधलेला ‘हत्तीचा पाळा’ शिवागजाच्या दक्षणेस आहे ” (इंदूरचें ऐतिहासिकदृष्ट्या अल्प विवेचन दा व दांडेकर, मालवसाहित्य इदूर विशेषांक पृष्ठ ३५.)

“ मालेराव आपल्या दुष्टपणाच्या व वेडसरपणाच्या चाळ्यांत एका मनुष्याचा खून करून त्या खुनाबद्दल पश्चात्ताप करीत लवकरच मेला. तो पश्चात्तापच म्हणावयाचा. कारण खून केलेला मनुष्य भूत होऊन आपला प्राण घेत आहे असे ओरडत मालेराव मेला ! ” [अहिस्याबाईं चरित्र परीक्षण कै. चिं वि. वैद्य वि. शा. विस्तार पु. ४४ अंक १० पृष्ठ ३९७.]

पृष्ठ ४२ सरदारास - मालेराव होळकरास - ‘कांहीं’ या शब्दाचा संबंध आत्मकृत्यविकृतीकडे आहे

“ मालेरावाच्या वाढ्यातील एका कुळबिणीशी गावांतील एका शिंप्याचा कांहीं अनैतिक संबंध होता. या संध्याने त्याला मालेरावानें ठार मारिले. पण पुढें ते त्याच्या मनाला फार लागले व शेवटी त्याला वायू होऊन तो मोठमोठ्याने आरोळ्या मारू लागला व म्हणू लागला, ‘मी तुझा भयकर रीतीनें सूड घेईन !’ तो शिंपी समघ होऊन मालेरावाला त्यानें झपाटलें आहे अशा समजुतीनें अहिस्याबाईंनें त्यास परोपरीने समजाविले पण तो म्हणे, ‘मी निरपराधी असताना तुझ्या मुलानें माझा प्राण घेतला. आतां मी जिवास जीव बळी घेईन तेव्हांच तृप्त होईन !’ अशा समघ-बाधेंतच मालेरावाचा अत झाला. अहिस्याबाईंचें देवाधर्माकडे जे पुढें लक्ष लागलें

स्वाचें हें एक कारण असावें. [“गर्जना” दिनांक ८-१-१९५४ देवी अहिल्याबाई होळकर, लेखक श्रीनिवास गुरुराव देशपांडे.]

पृष्ठ ४३ हरकुबाई:— थोरल्या मल्हाररावाची उपज्झी.

पृष्ठ ४३ उदाबाई बाघमारे:— ही थोरल्या मल्हारराव होळकराची दुसरी कन्या. हिच्याच नांवानें इदुरांतील उदेपुरा वसविण्यांत आला. हा पुरा बजाजखान्या-जवळ आहे. [होळकरशाहीच्या इतिहासाचीं साधनें खड १२, सपादक अ. ना. भागवत पृष्ठ २८.]

पृष्ठ ४३ नथ्याबा फणसे:— हा अहिल्याबाईचा नातू. मुलगी मुक्ताबाई फणसे हिचा मुलगा. “अहिल्याबाईचे तुकोजी होळकराशीं वितुष्ट फार वाढलें तेव्हां सन १७७९ त तिने आपला नातू नथ्याबा फणसे यास दत्तक घेण्याचा ठराव पेशव्याकडून करून घेतला होता. ‘तुकोजीची वतणूक सुधी नाहीं सबब त्याची सरदारी बरतर्फ करून त्यास कैद करावे आणि फणशांचा मूल दत्तक घेऊन त्याचें नांवें सरदारी करावी. यास नजर सरकारची पचवीस लक्ष एक, यशवतराव गगाधराचे विद्यमानें करार केली असे. (८-८-१७७९). मात्र ही गोष्ट पुढें प्रत्यक्ष अमलांत आली नाहीं.” [मराठी रियासत उ० विभाग २, पृ. १२.]

पृष्ठ ४५ हमराई बदरून:— ‘बदरून’ या वाचनाबद्दल ‘दाखवून’ असा तर मूळ पाठ नसेल असा एक तर्क बळवत कमळाकर यांनी सुचविला आहे. तो पाठ स्वीकारला तर पुढील प्रमाणें अर्थ बसेल. “तुकोजीचे व अहिल्याबाईचे बरें नव्हते. पण आतां त्यालाच वारस करण्याचा प्रसंग आला. म्हणून तुकोजीला हमराई म्हणजे दोस्ती दाखविणें जरूर झाले.”

पृष्ठ ४५ परिच्छेद ३५ गारडा खेंडीस:— ‘गाडरा खेंडीस’ असें पाहिजे. गाडराखेडी हें गांव इदुराजवळच आहे. गाडराखेडी म्हणजे धनगरवाडी. गाडर म्ह. मेंढरू. आणि खेडी म्हणजे त्याचें राहण्याचें ठिकाण किंवा गांव. त्यावरून गाडराखेडी नांव पडलें.

पृष्ठ ५६ बाजी स्वयंपाक करितात, श्रीमत जवळ बसून साहित्य देतात:— राजे लोकांच्या घरात गृहकलह लागला म्हणजे कट, गुप्त घात, मारेकरी, विषप्रयोग यांचा सुळसुळाट होतो. ‘दुरितैरपि कर्तुमात्मसात् प्रवतते नृपसूनवोहिवत्’ इ० प्रकार सनातन आहे. आणि म्हणूनच राजे लोकांच्या खाण्याभोजनाच्या बाबत

फार दक्षता बाळगण्याची पद्धत असते. राजे लोकांचें जेवण आर्धा 'चोखे' लोक ठेवलेले असतात त्यांनीं खाऊन पाहावयाचें व मग राजानीं तें अन्न सेवन करावयाचें असे !! राघोबा व थो. माधवरावाच्या कलहात माधवरावाला मारण्यासाठीं राघोबानें सर्व उपाय केल्याचा दाट प्रवाद तेव्हा होता. आणि म्हणूनच माधवरावाला स्वतःचा स्वयंपाक स्वतःच करण्याची पाळी आली असावी. राजघराण्याची चालू व जुनी अतर्गत माहिती असणाऱ्याना यात बिलकूल आश्चर्य वाटण्यासारखें नाहीं.

पृष्ठ ५६ याप्रमाणे सरकार लक्षास जपून, अशा माणसास इ०:—
'या प्रमाणें सरकारलक्षास जपून (असणाऱ्या) अशा माणसास' असे वाचलें म्हणजे अर्थाचा घोटाळा होणार नाहीं

पृष्ठ ५७ अद्यापीहि हिंगली न वाफेली:— महाराष्ट्र वाक्प्रसप्रदाय कोश भाग २ पृ. ६४५ वर 'हिंगणे वाफणें' असा वाक्प्रचार उद्धृत करून त्याचा गोळा बेरीज अर्थ असा दिला आहे "पदार्थास प्रथम हिंग लावून मग फोडणीस टाकतात. [हिंगणें वाफणें हा वाक्प्रचार लक्षणें व निषेधात्मक वापरतात] १ आरम्भहि नसणें, अपुरे असणें."

पृष्ठ ६२ शेखावटी:— "हा जयपूर सस्थानांतील सुमारे पाच लाख वस्तीचा छोटासा प्रांत आहे. या प्रांतांतून अनेक घाडसी लोक बाहेर जाऊन लक्षाधीश झाले आहेत. रुइया, नेवाटिया, शेकसरिया, पोदार वगैरे अनेक प्रसिद्ध व्यापारी घराणीं या भागांतील व आसपासचीं आहेत" ['जयपूर दर्शन' म. म. पोतदार पृष्ठ २२.]

पृष्ठ ६२ बयाणा.— हे ठिकाण जयपूर देवशाच्या पूर्वेस व भरतपूरच्या दक्षणेस आहे.

पृष्ठ ६३ पहारेवाला बसला होता. तीन डंके नौबतीवर गैबी झाले:— 'होता (तों) तीन डंके' असें वाचावे. शेवटचा डंका वाजवून नगरखान्याचे लोक झोपले असता प्रत्यक्ष मार्तंडानें गुप्तपणें वेऊन तीनदा नगरा वाजविला.

पृष्ठ ६४ मी शेणगोळा करून ठेवते:— तुकोजीराव जातीनें अधू होता परतु गेट थोरल्या मल्हाररावाची आणावयाचा ! अत्यंत मदिरामत्त व विषयासक्त. रखमाबाई त्याची अत्यंत लाडकी बायको. ती फार सुस्वरूप होती. पण वर्तनानेहि वार्डट होती. रखमाबाईच्या मुठीत तुकोजीराव असे. रखमाबाईला तुकोजीरावाची हिंमत व पराक्रम पुरा ठाऊक ! म्हणून या वेळचें तुकोजीचें अवसान पाहून ती थट्टेनें हेळणें म्हणाली, "जा पराक्रम करून या. तुमच्या त्या पराक्रमाला दृष्ट लागायला नको म्हणून शेणगोळा इकडे तयार करून ठेवते." पुढें नारोपतनाना व रखमाबाईचें सख्य कानावर आल्यावर तुकोजीचा नारोपतावर अत्यंत राग झाला व तो दश मनांत

अश्वल्यामुळेच त्याने त्याचे अनन्वित हाल करून त्यास कैदेत कुजविले व आत्महत्या करावयास लावले. [मसठी रियासत उ. विभाग २ पृष्ठ २३ पहा.]

पृष्ठ ६५ गोषा:- धनुष्याला दोरी जोडतात ते धनुष्याचे किंवा कमानीचे टोंक. परिश्रम शब्द आहे

पृष्ठ ६५ जाट जातीने विचल्य होऊन इ०.- "After two hours' close engagement Nawalsingh was obliged to retreat. . He threw away his ornaments lest he should be recognised by the enemy and with a few attendants reached the fort (ot Aring) in safety " From the lost field Nawalsingh took refuge first in Aring (4 miles east of Gowardhan) and later in Dig.

[Fall of the Mughal Empire Vol. III page 11, 12]

पृष्ठ ६६ जातापासून चार हजार रुपये घेऊन.- 'चार हजार' ही खासच वाचनाची चूक वाटते. मोडी 'साठ हजार' या शब्दाचे चार हजार असे चुकीचे वाचन होणे शक्य आहे. वास्तविक खरी रक्कम काही लाख असली पाहिजे.

पृष्ठ ६८ कसराबद:- मोठी व छोटी कसराबद अशी दोन गावे आहेत. ती खरगोण महेश्वर रस्त्यावर आहेत. दोघात अंतर ३ मैल आहे.

श्री

पृष्ठ ८५ परिच्छेद ५७ लालसोटची लढाई.- श. १७०९ अ. श्रा. शु. १५
ता. ३०-७-१७८७

विज्ञापना ऐसीजे. छ. १२ सवाल शनवारचे दिवशी लढाई राजश्री पाटीलबावा याच्या फौजेची व जैपूर, मारवाडकर, हमदानी याची लढाई झाली. खासा पाटीलबावा चढाई चढून भाईच्या मुक्कामापुढे जाऊन उभे राहिले. तिकडून तेही खासा चढून आले. ते दिवशी राजश्री शिवाजीपत बापू यांच्या फौजेने वगैरे पाटीलबावाकडील सरदारानीं मिळोन राठोड पुढे वाढून आले होते ते शिकस्त करून मोडून माघारा घातले. चार पाचशें राठोड लढाईत ठार पडले. चार पांच सरदार त्यांजकडील ठार जाहले. पांच सातशे जखमी होऊन ते माघारा निघाले. बापूकडील फौज वगैरे पाटीलबावांकडील फौज एक कोस पावेतो पाठीमागे लागून मारीत गेले. राठोडांचा मोड जाहला. तेव्हा महमदबेग हमदानी राजाचे डावे बाजूस उभा होता, तो राठोडांचे कुमकेस तेथून निघाला. त्यास वाटेत अकरमात तोफेचा गोळा लागून मृत्यु पावला. पुढे तेही

कोणी आले नाहींत. इकडील फौजानीं चालून जावें तेंही झाले नाहीं. परजन्व आला व पुढें खावा, नाला, सध्याकाळचा समय जाणून परस्परें आपलाले जागीं उभे राहून अस्तमान पावेतो तोफांची मारगिरी परस्परें जाहली भाई उभे होते, त्याजवर दोन तीन तोफा जैपूरकरानीं थोरल्या लागू केल्या होत्या. गोळेही बहुत आले. शें पन्नास घोडां माणसें मेलीं व जखमी झालीं. परतु भाई ठिकाणावरून हालले नाहींत, तोफेच्या गोळ्यानें भाईचे तरवारीच्या कवजाची वाटी उडाली, आणि तोच गोळा शिकार-बदाजवळ मोतदार उभा होता त्यास लागला. ईश्वरें भाईस कुशल केले. इतकेंहि जाहलें, परतु भाई ठिकाण सोडून आलीकडे परीकडे जाहले नाहीं. प्रातःकाळचे प्रहर दिवसापासून ते दोन घटका अवशीचे रात्रपावेतो तोफा परस्परें चालत होत्या उपरा-तिक तेहि सरून चवकी ठेवून आपले गोटात गेले. हेहि चवकी ठेवून गोटात आले परतु सरसी ते दिवशीं आपले इकडील चागली जाहली राठोड मोडून घातले. इम-दानी मेला. पुढे एक लढाई आणखी चागली द्यावी ही उमेद इकडील लोकांची. परतु आतून त्यानीं फौजेंत फितूर केला हे समजलें नव्हतें. पलटणे व मोगल यांजकडे सधानें करून खासा पाठीलबावास व भाई आदिकरून सरदारांस दगा करावा व लढाईत घालवावे, हे न साधल्यास लढाईच वेळेस आम्ही चालून घेऊ, ते वेळेस तोफाची मारगिरी चुकवून आम्ही त्याचे फौजेंत शिरलों म्हणजे आम्हांस शरीख झोजन दक्षण्यांची लढाई मारावी, अशा तऱ्हेनें त्यांचीं सधानें सिद्ध झालीं होती. शनवारचेच लढाईत त्याना सधान करून घालवावें असें होतें. परतु राठोड मोडून घातले इमदानी मेला बाजूकडील सरे पाहिली म्हणून तोफांची मारगिरी करूं लागले. तेहि तोफाचे मोहरे जमीदोज धरून गोळा जातो. कोणी त्याचे गोळा पावेतो पोंहचे, कोणी न पोंहचे गोळे इजारे चालतात अद्याप राजाकडील फौज उभी आहे तेथून हालत नाही. तेव्हा गोळे जातात कोणीकडे हा भाईस सदेह येऊन बातमीदार पाठविले, ते येऊन सांगू लागले, गोळा तेथपावेतो जात नाहीं. तेव्हां गोलदाजास पुसू लागले, गोळा तेथवर कां जात नाहीं ? ते म्हणू लागले, तोफा धाकट्या, गोळा तेथवर पोहचत नाहीं. तेव्हां बिडी थोरल्या दोन तोफा नेऊन तेंथें लाविल्या त्याचा गोळा इमदानीस लागून ठार झाल्याची बातमी आली. पुढें गोळे जाऊन राजाचे फौजेंतील पांच सातशे घोडां माणसें मेलीं जखमी झालीं. हे शनवारच्या लढाईचें वर्तमान. उपरातिक दुसरे दिवशीं छ. १३ सवाल आदित-वारचे दिवशीं भाई वगैरे फौजा चढवून लढाईचे जाग्यापुढें वाढून जाऊन दोन चार गोळे तोफाचे मारले. ते कोणी बाहेर आले नाहींत. तिसरा प्रहर पावेतो उभे राहून अस्तमानी गोटात आले. बावा तेंथेंच भाईजवळ मुकाम करून राहिले होते. त्याजवर

छ. १४ सवाल सोमवारचे दिवशीं सारे पलटणींनीं तलब आमची सात आठ महिन्याची चुकवून द्या म्हणोन बोलणें तटाचें घालून मलई केली. सात हजार माणूस एक जागा झालें. वरकड आपापले जागा बहदा करून बसले. तेव्हा बावांनीं बहुतां प्रकारच्या तडजोडी त्यास मध्यस्तांकडून बोलविल्या. शेवटीं सौ बायांवरील वस्ता ठेवून तुम्हांस तीन रोजमरे यांचा ऐवज देऊ, वरकड हिशेब लढाईअखेर झाल्या-नंतर चुकवून देऊ असेंहि बोलले. काही नक्तहि द्यावयास लागले. त्यांत वरकड पलटणींनीं थोडाबहुत ऐवज घेऊन तोड पाडिली. सात हजार माणसांची मलई एके जागा झाली होती, ते कोणताहि जाबसाल ऐकतना, लढाईचे वेळीं व आधीं त्या पलटणाचे निसबतीस मिळून सवाशे तोफा त्याच्या जिमेस दारूगोळा छरेसुद्धां होत्या त्या तोफाचीं तोडें याजवर फिरवून तलब चुकवून द्या, नाहीं तर तोफा आम्ही घेऊन जाऊ. याणीं बहुत सांगितलें, परंतु न ऐकता छ १५ सवालचे दिवशीं तिसरा प्रहरां कूच करोन सवाशे तोफा, दारूगोळे, गाडीवान, गोलदाजासुद्धां घेऊन चालले. तेव्हा शिवाजीपंत बापू व रावराजा आदिकरून तमाम सरदार बोलावून सलाह पुसली. आपल्या तोफा व सात हजार बंदूक घेऊन चालले. पुढें याचें कसे करावें ? कपूंनीं कूच केलें त्यापूर्वीं त्यांनीं जैपुरकराकडे सूचना करून त्यांची फौज चार पांच हजार चवकीपुढ यऊन उभी राहिली. मागून गोटांत तमाम फौजेची तयारी झाली. याप्रमाणे बातम्या पैदरपै घेऊन पोंचल्या. तेव्हां सर्वांचे विचारें ठरलें जें, लष्करांत फितूर झाला नकळे. हिंदुस्थानी कोण कोण फितुरात मिळाले आहेत. सान्याच पलटणांनीं तलबेचा बहदा केला होता. परंतु वरकड राहिले. तोंच कपू सात हजार माणूस कूच करून चालले. वरकड लष्करात पलटणें व मोगल बगैरे हिंदुस्थानी येथें आहेत यांचा विश्वास काय ? येसमयीं लढाई घेणें सलाह नाहीं. लष्करांत एकच गर्दी होऊन आपले पारखें कोणाचा विश्वास कोणास न येतां पाणिपत होईल. कपू तोफा घेऊन जातो, जाऊ द्यावा, या वेळेस त्याशीं लढाई घेऊ नये, याप्रमाणें समस्तांनीं बावांशीं बोलून तेथेंच बसले आहेत, तोंच कपू कूच करोन दीड कोस इकडून गेला. तिकडून राजाची फौज पुढें घेऊन तोफा व कपूस घेऊन त्यांची चवकी उभी राहत होती तेथें त्यांस उतरविले. त्याजवर अस्तमान झाला. तितक्यांत बातमी आली जे, कपू दाखल जाहल्याचें वर्तमान राजास जाऊन पोहचलें. त्यावरून राठोडसुद्धां त्यांच्या फौजा तमाम तयार होऊन लढाईचे इराद्यानें येतात. दुसरी बातमी आली जे दवलतराम, पहाडसिंग फौजा घेऊन पुढें आले. राजे अद्यापि आले नाहीं. तेव्हा येथेंहि जिनबदी होऊन चार शेरांची धारण. शिलेदारांस उपास. परंतु तेथें भाईसमागमें तमाम सरदार फौजसुद्धां लढाईच्या जाग्यावर जाऊन उभे

राहिलें. मागाहून बावांनींहि सिद्धता केली. पुढें चार पांच घटका रात्र गेल्यानंतर कपूनें एक शिलक तोफांची केली. तेव्हां सर्वास समजलें, आतां ते चालून घेतात. कोणी तर्क केले, कपू त्याकडे गेला, त्याणें सलामी तोफांची शिलक केली. त्यावर बातमीहि या अन्वयेंच आली. परतु फौजा राठोडसुद्धां तमाम उभे आहेत, तेव्हां बावांनींहि आपले चिलखत आणविलें, आणि निश्चय केला जे, ते तिकडून पुढें वाढून आले म्हणजे इकडून आपण चालून जावें. ईश्वरानें नेमिले असेल तें होईल. त्याजवर बातमी आली जे, त्याच्या फौजा माघारा गेल्या, तोफखान्याजवळ चवकी हजार पाचशें स्वार आहेत. तेव्हां याणींहि चवकी ठेवून भाई गोटात बावाजवळ आले. त्या उपरांतिक प्रहर सहा घटकांनीं शिवाजीपत बापू पाटीलबावाजवळ येऊन बावा व भाई यास एकाती घेऊन बसून बोलले. समय पाणिपतसारखा प्राप्त झाला. आज रात्रीसच ते चालून येते म्हणजे मरणें प्राप्त, उद्या प्रातःकाळीं कच्छे व राठोड तमाम याच्या फौजा चालून येणार. आपली पलटणें तोफा त्यांजकडे गेल्याने त्यांस हुशारी येऊन ते हावभरी जाहले. आपले फौजेची हुशारी मदावली. फौजेत पलटणें व मोगल रागडे हिंदुस्थानी आहेत त्याचा विश्वास नाहीं. परिच्छिन्न ते लढाईचे समयीं घालवितील. अझून परीक्षा पहावयाची बाकी राहिली नाहीं. दक्षणी फौज किती आहे ती आपल्या ध्यानात आहे. चार शराची धारण, बाहेरून रसद येत नाहीं. शिलेदार उपासानें मेलें. घोडां मेली, राहिली त्यात सामर्थ्य नाहीं. वैरणीचा काळ, लढाई कशाचें बळावर घेणार ? ये वेळेस चार दिवस वेथून निघावें. मसलतीस टाळा द्यावा. पुढें पाहून घेऊ याप्रमाणें चांगले रीतीनें समयोचित बोलून कूच करावयाचा निश्चय ठरावून, मागील प्रहर रात्र राहतां सड्या फौजा तोंडावर ठेवून, बावा व आपण मागे राहून बुणग्याचें कूच माघारा करविलें. थोरले बुणगे चार पाच कोस मागे लालसेटानजीक होते तेथें साडणीस्वार पाठवून त्यांचेहि कूच करविले. तितक्यात मागील घटकात रात्र राहता सड्या फौजेचेहि बुणगे थोरल्या बुणग्यांत येऊन सामील जाहले. लोक आपापले लादावचे गडबडार्त, त्या सर्धीत बुणग्यात तोफा होत्या. त्यांतील एक सवूख दारूचा कोणे पलटणच्या प्याद्यानें बत्ती लावून उडविला. त्याचा प्रकाश व बार थोरल्या तोफेप्रमाणें कडाखा होऊन जवळ दारू आणखी होती तेहि उडाली. बाणाच्या गाड्या तेथें होत्या, त्यांस मात्र बत्ती जाऊन पोहचली नाहीं. सधान करणारानें कसूर केला नाहीं, परतु ईश्वरें मोठें कुशल केलें. बाणांस बत्ती जाऊन पोहचती म्हणजे लष्कर ते दिवर्धीच जुडालें होतें. सवूख उडाला त्यावरून तमाम बुणग्यांतील लोकांस घाटलें जे, येथें पलटणें होती त्याणीं तोफा लष्करावर फिरविल्या. आधींच समय पलटणीचा, त्यांत हें साहित्य जाहल्यानें हो. कै. १४

बसवास जाऊन धडका केला. पळू लागले. वस्तभाव लादालाद ज्यांची झाली होती ते घेऊन निघाले. ज्याची राहिली त्यांनी कार्याकारण घेऊन वरकड तसेच टाकून पळाले. फार करून बाजारकऱ्यांचा दाणादुणा, कापड, कोणाची राहुटी, कोणाचीं पालें, खाशा पाटीलबावाच्या मुदबकाचीं भांडीं, फरासखान्यातील ओशीं खाण्याची वगैरे तळावर तशीच राहून लोक जीव घेऊन पळतात तशासारखें पळू लागले. कितेक तळावर आद्वेतच, तों अफरासियाबखानाचा बाजार लष्करचे सोद्यानी व पेंदारी घाणीं लुटला. विना लढाई एकच गर्दी चहूकडून विलग तऱ्हेची होऊन बुणगे तेथून निघाले. त्याजवर पाठीमागून चौसहा घटकांनी पाटीलबावा तळावर आले. पहातात तों पळाव्याप्रमाणे अवस्था दिसली. तेव्हा तेथें उभें राहून खाशा मुदबकाचीं भांडीं व फरासखान्याची ओशीं साडण्या सुतरनाळाचे उटावर घालून लोकांस सांगितले, तळावरील तुमचे उपयोगी असेल तें घ्या, वरकड जमा करून फुकून द्या. अफरासियाबखान याची स्त्री व मूल तळावरच राहिलें होतें ओशीं त्याचीं नित्य भाड्याचे उटावर चालत. ते दिवशीं उट मिळाले नाहीत तेव्हा बावांनी हत्तीवर त्यांचीं ओशीं लादून त्यांस मार्गस्त करून आपण चार घटका तळावर बसून तळास आग देविली. ते दिवशीं पिंपळाईस घेऊन तिसरा प्रहरां मुक्काम जाहला. बुणग्यास बारा कोसाची मजल पडली. सडथा स्वारीचे लोकांस सोळा सत्रा कोसांची मजल जाहली. अस्तमानी बावा बुणग्यात आले. पाठीमागून चार सहा घटका रात्रीस भाई वगैरे फौजा तोफखाना सामाळून घेऊन गोटात आले दरम्यान दयाराम पुरब्याची दोन पलटणें अडून उभीं राहिली होती. तलब आमची द्या नाही तर आम्ही येत नाही. सरकारच्या दहा पधरा तोफा त्यांचे निसबतीस. बावांनीं बहुता प्रकारें सांगितले न ऐकत. पाठीमागून भाई आले. त्याणीं बावास पुढें विदा केलें, आणि सांगितले जे याशीं बोलून पाहतो, आले तर उत्तम, नाही तर हीं दोन्ही पलटणें कापून काढून तोफा आपल्या घेऊन येतो आपण पुढें जावें. त्यावरून बावा पुढें आले भाई तेथें उभे राहून फलटणाशीं सख्त रीतीनें बोलून तोफा पलटणें लष्करात घेऊन आले. दुसरे दिवशी त्याच (अन्वयें) बुणगे पुढें घालून आपण पाठीमागें राहून आठा कोसावर घेऊन मुक्काम केला. खुशालगडात एक दोन तोफा व फरासखाना वगैरे होते ते तेथील तेथेंच राहिले. आणावयास बनले नाही. कमावीसदार जीव घेऊन पळून आला. रांगड्यानीं ठाणें आटोपले. पाठीमागून हमदानीचा पुतण्या व पहाडसिंग दवलतराम हलद्या पधरा हजार फौजेनिशी पाठलाग करावयास येतात. बातमी आली. त्यावरून नित्य खासा बावा व भाई वगैरे सरदार पाठीमागें फौज सुद्धां राहून बुणगे पुढें घालून मजल दरमजल मोठ्या मोठ्या मजली करीत, या अन्वयें डिगेपावेतो आले.

रांगड्यांची फौज पिंपळाईपावेतो आली होती, तेथून माघारा फरतोन गेले. निव्व लष्करांत अवाया पडत, आतां स्वस्थ आहे. परतु लष्करानें अवाई खादली आहे. पुढें पहावें. येथून पुढें फितुराची चवकशी व फितुरीयाचे पारपत्याचा विचार होणें तो होईल. नौबतरायाचे जिमेस तोफखाना पलटणें होतों. इतका फितूर केवळ एका दोहों रोजात जाहला नाही दोन चार महिने सधान चाललें आहे हें आतां समजण्यांत आले. रात्रदिवस नौबतराय तेथे असता त्यास न समजता जाहलें किंवा तोहि यांत आहे कळे काय ? परतु त्याचा संदेह बावाच्या अतःकर्णी आला. वरकडास तो परिच्छिन्न आहेच. चवकशी होते बाहेरून त्याजवर चवकी स्वारांची आहे. पुढें काय निवडेल तें पहावे. परतु याउपर फितुरीयाचीं पारिपत्यें होतील. बावांनीं कुटुंबें वगैरे कुल कारखाने बुणगे ग्वालेरीस रवाना करून सडे होऊन आहेत. प्रसगीचें सविस्तर वृत्त निवेदन व्हावें यदर्थी तपसीलेंकरोन विनविलें आहे. नौबतराय याजकडे तोफखाना, पलटणें, बक्षीगिरी सांगितली. अलीकडे त्याजवर अखत्यार पाटीलबावांनीं बराच दिला आहे परतु हिंदुस्थानी माणूस आर्जवी, फार तन्हेतन्हेनें आर्जवून कामकाज करून दाखवून मेळवून घ्यावें. समयास बनेल तशी वर्तणूक करावी अशी चाल आहे. याकरिता पाटीलबावांनीं बहुत सावधपणें वर्तत जावे म्हणून स्वामींनीं पूर्वीं लिहिलें होतें व बाळाजीपत जामगावकर यांजवळ बोलणें जाहल्यावरून त्याणींही या अन्वयें येथें लिहून पाठविलें. आम्ही स्वामीची वजिनस चिठी पाटीलबावास एकातीं वाचवून दाखवून मजकूर बोललों. ते समयीं म्हणू लागले वेविशींचा बदोबस्त आहे, काळजी न करावी. निदान स्वामीच्या लिहिण्या अन्वयेंच प्रत्ययास आलें ! आता स्मरतात ! हिंदुस्थानी याणीं दवलतच गारग केली होती. पाणपत होण्यांत बाकी नव्हती. परतु श्रीमताचे पुण्येंकरून व पाटीलबावाचे दैवेकरून बचाव जाहला ही गोष्ट थोरली जाहली सांप्रत बावाही आपले जागीं खिन्न आहेत. श्रीमतांनीं लिहिलें व घरच्या मडळींनेंही सांगितलें परतु होणारासारखी बुद्धि झाली. हिंदुस्थानीयांचे विश्वासावर मेलों त्याचें फल पावलें, असें म्हणत असतात. होणारास कोणाचा उपाय नाही. वाइट व्हावें याकरितां त्याणीं सग्रह केला नव्हता. परतु हिंदुस्थानी बेइमान ! वेळेस त्याणीं घालविले हें आतां प्रत्ययास आलें. पुढें दौलतीचा वगैरे बदोबस्त करितात तो जाहल्यावर मागाहून लिहून पाठवू. सेवेसी श्रुत होय हे विशापना.

[ऐतिहासिक पत्रव्यवहार लेखांक २६१ पृष्ठ २३२ ते २३७ सपादक गो. स. सरदेसाई, कृ. पा. कुलकर्णी, या. मा. काळे.]

छणकाऊन उत्तरें दिहीं त्याचा नमुना

ता २८ आक्टोबर इ. स. १७८०

मि कार्तिक शुद्ध १ शके १७०२

“ पुरवणी भीमत राजश्री नानासाहेब यासः— विज्ञापना, राजश्री बाळाराव गोविंद यांसी व मातुश्री अहिल्याबाईंशीं बोलणीं शालीं ते समर्थी बाई व बाळाराव व आबाजी नाईक वानवळे, बाईकडील मडळीं राजश्री कृष्णाजी मुरार व मुकुंदराव दिवाण व वासुदेव चिमणाजी व जयराम रावजी व आबाजी रणसोड इतके वसले होते बाईंनीं फडणीसांस सांगितलें जे, चौ पांचां वर्षांचा हिशेब बाळारावांस दाखवा. सरदार दक्षणेस होते. चौ साला जमा नी खर्च जो जाला, तो दाखवा म्हणून बाईंनीं सांगितलें. त्यास फडणीसांनीं बाळारावास हिशेब दाखविला. समजावून दिल्हा. बाई बोलली जे, ‘ हा वेळपर्यंत आम्ही हिशेब तुम्हास नाहीं दाखविले. सुभेदाराचे वेळेस तुमचे हिशेब आम्हांकडे आले. कितीकदां आम्हां पाहिले आहेत. परंतु साप्रत तुकोजीबावा विजयध्वज दौलतकर्ते पैदा जाले, त्या योगकरून तरी हिशेबाचे महजब घरोघर देणें आम्हांस प्राप्त झालें ! बरें, भगवत् इच्छेस उपाय नाहीं ! परंतु बाळाराव ! तुम्हांस कळलें असू या, अद्याप तुकोजी बावांनींही कोठें पराक्रम करून अधिकोत्तर मेळविलें नाहीं. सुभेदाराचेंच मेळविलें खातात, आणि महादजीबावांनींही अधिकोत्तर काहीं मेळविलें नाहीं. राणोजी शिंद्याच्याच दौलतीवर उज्या मारितात. ज्याजी शिंदे मेल्यावर, दत्ताजी शिंद्यानें कशी लढाई केली, तदोत्तरही कसे पराक्रम केले, तसे तुम्ही अगर तुकोजीबावांनीं कोठें काय पराक्रम केले आहेत ? आणि साप्रत धनी लहान, मुत्सद्यांचा कारभार, राज्यांत मातबर सरदार तुम्हीच दोधे. तेही समयानरूप समजूनच तुम्हांशीं वर्ततात. कैलासवासी श्रीमत रावसाहेब होते, ते वेळेस त्यांच दाबही तसेंच होते. तुमच्या वर्तणुकीही तशाच होत्या. असो. इतकें बोलावयास कारण हेंच कीं, तुकोजी बावांचें इतकें दिवस वांकडें पाऊल पडलें नाहीं. परंतु चार पाच वर्षें उभयतांच देशीं होते, तेथें उभयतांची मसलत जशी जाली असेल, तशी यांचीं पावलें पडत जातात. असो. काय चिंता आहे ? तुमचें मानस असेल कीं, बाईंस चहूकडून उपद्रव जास्वानें, सारेच बंदोबस्त आपण केल्यावर बाईंनी काय करावयाचें आहे ? परंतु तुम्हांसही कळले असू या, मी सुभेदाराची सून आहे. केवळ तुकोजीबावाच दौलतीचे धनी आणि मी कशांत काहीं नाहीं, असें समजू नका. तुकोजीबावा हे माझे हातचे कामास लावलेले आहेत. त्यांनीं निमकहरामीचे फद आम्हांची केल्यास, पुढें सुखरूप दौलत करू म्हणतील, तर त्या गोष्टी दुरापास्त आहेत. फार खराब होतील.

आजकाल पाटीलबावांचा दम तुकोजीबावा फार राखितात. आणि पाटीलबावांच्याही चिंतांत फार फद असेल, उभयतांही फौजसुद्धा मजबर चालून बावें. सुभेदारांचे पुण्यप्रतापें येथेही कोणी बांगड्या लेऊन बसलें नाहीं. श्रीमार्तंड समर्थ आहे. जें ईश्वर घडवील तें खरें !' इतकें बाई बोलल्यावर बाळारावांनींही फार नम्रतेची उत्तरे केलीं कीं उभयतांसही वडील आपण आहेत. जितकी आपण रागें भरून आलापिलें, त्याचे लेशही पाटीलबावांच्या चिंतांत नाहींत. असें असतां कितीकांनीं कितीक गोष्टी विपर्यास आपणास समजाविले असतील ते किमपी ध्यानांत न बावें. सुभेदारांचे जागा व राणोजी बावांचे जागा उभयतांसही आपण वडील आहेत. असें फार बाळाराव बाईशीं ममतायुक्त बोलले बाई बाळारावाशीं बोलली जे, बहुत ममतापुरस्कर बोलतां परतु दोन्ही ज्ञाने तुम्हांस पाठ आहेत. वरते तोंडानें बोलत जावें, पायानें तुडवीत जावें, हातपाय जोडून आदर करीत असावी, हे तालीम तुम्हाजवळून शिकणारांनीं शिकून जावी. असो. तुकोजीबावांनीं इतकें जें केलें आहे, तें तुमच्या मुखातरे पुण्यांतही श्रीमतांजवळ बंदोबस्त केलाच असेल. येथेही पुण्याहून घन्याचेंच पत्र आम्हांस आणा कीं, सुभेदारांचे तुम्ही काहीं नव्हां. त्यांचे दौलतीचे वारिसदारी तुम्हांस पोहचत नाहीं. सर्वविशीं सुगुटमणी तुकोजीबावा आहेत. तुम्ही उठून काशीयात्रेस जाणें. असें घन्याचें व कारभान्याचें पत्र, शंभर स्वार, एक कारकून घेऊन, त्यांनीं आम्हांस उठून जा म्हटलें म्हणजे आम्ही तुमचे आशेचा उजूर करणार नाही त्याचीच आज्ञा आम्हांस शिरलावय आहे.' बाळाराव बोलले जे, श्रीमंत धनी, ते आमचे ओंजळीनें पाणी पितात कीं काय ? बाई बोलली जे, तेही काय करतील ? आजचा काळ असाच आहे. अशीं फार बोलणीं झालीं मग बाळारावही बाईंच्या सतोषानरूप बोलून बाईंस सतोष करून निरोप घेतला. [महेश्वर दरवारचीं बातमीपत्रे. लेखांक २३ पृष्ठ ५२-५३.]

पृष्ठ ७५ जसे तुम्ही आपल्या बायका सुपारीच्या खांडासारख्या गिकून गेला इ०.

“ कोणे वेळेस (अहल्याबाईंच्या) बोलण्यांत आलें आहे कीं, शिंद्यांनीं बायकांच्या मेला खांदडीस दिल्या, तसे येथे होणार नाहीं. सुभेदारांच्या पुण्यप्रतापें जें घडणें ते यथावोग्यच घडेल, ” असें दोन चार वेळां भाषणें जालीं आहेत.

[महेश्वरदरवारचीं बातमीपत्रे. लेखांक ४० भाग १ लख पृष्ठ १०४.]

पृष्ठ ८१ काकडाबर:— मोडीवाचनाची चूक दिसते. “ वादवाडाबर ” असें

मुळांत असावे ? वा बखरीत अन्यत्र काकड गांव आले आहे, तें गुजरायेंत आहे.

काकडः— हेंच काकर असावे. वा बाबत Imperial gazetteer of India यांत पुढील माहिती मिळते. Kankrej is a flat open and fairly wooded country situated on both sides of the बनास river (Palanpur agency, Gujrat.) Kankrej comprises twenty six different estates held by Rajputs. The principal village in Kankrej is Thara, five miles north of which is Kakar (काकड) the ancient capital of the state with some ruined temples.

(काकडादा नावाचें एक गांव महेश्वर परगण्यांत महेश्वर व माडूचा किल्ला यांमध्ये आहे. येथें सैन्याच्या छावणीसाठीं तळ पडत असे, असें सागतात. तेव्हा काकड व काकडदा एकच कीं काय ?)

पृष्ठ ८१ परिच्छेद ५५ यातील टिपूच्या मराठी लष्करावरील छाण्याची हकीकत व टिपूचे कागदपत्र सुभेदारकाडे येत यासंबंधीं माहिती व खुलासा. सन १७८६ नोव्हेंबर— “ टिपूच्या लष्करांत मराठ्यांच्या हालचालीच्या सर्व बातम्या कळत होत्या. सायकाळची सध्या आटपून हरिपत तात्या मोगल व भोसले यासह आवश्यक कलक्रेरीकडे निघाले. तों वाटेंत बारी होती तींतून बाजारबुणगें व लष्कर जात असतां टिपूच्या फौजेनें येऊन त्यावर बाणांचा अतोनात वर्षाव केला व वेदछायांच्या झुडी येऊन बेलाशक बाजार बुणगें लुटू लागल्या ! भोसल्यांचें बुणगें बरेंच लुटले गेलें आणि मोगलांची तर अतोनात नासाडी झाली. या मोहिमेंत टिपूनें मराठ्यांच्या लष्करावर घातलेला हा शेवटचा छाप होय. छाप घालण्यापूर्वीं व नंतरसुद्धां टिपूकडून हरिपत व होळकर याजकडे प्रत्यहीं पत्रे येत होतीं कीं, तहाचे बोलणें करण्याकरितां वकील पाठवीत आहों. ते वकील कधीं पाठवावे हें लिहून यावें. होळकराच्या पत्रात टिपूनें लिहिलें होतें कीं, “ वकील मातबर पाठविले आहेत. याचा बहुमान करून ज्या गोष्टीकडून दोहोंकडील खलष दूर होय तें करावे. ” त्यावर होळकरानीं जबाब लिहिला कीं, “ वकिलाची रवानगी करितों, कधीं करावी हें उत्तर येतांच रवानगी करितों, म्हणून (आपली) पत्रे येत असता दरम्यान छाप आला ही गोष्ट न व्हावी. त्यास आपण दाना दुरंदेशी आहेत. असें असता ही गोष्ट घडू नये. त्यास ज्या समर्थी सरकारात वकिलाचें प्रयोजन लागेल ते समर्थी आणविले जातील. ” हें होळकराचें उत्तर बाणेश्वरपणाचें होत. तहाबद्दल टिपूची मध्यस्थी आजपर्यंत व यापुढेंही होळकराकडेच होती. असें असतां ती मध्यस्थी एकीकडे राहून टिपूनें विश्वासघात करून छाप घातला ही गोष्ट होळकराच्या मनास बरीच लागली असावी. छाप आला त्या वेळीं

शत्रूच्या लोकांनीं गर्दी केली त्यांतच होळकराचे पेंदारी मिसळून त्यांनीं आपलेंच लष्कर लुटलें, असा बोभाटा त्यावेळीं फार झाला होता, व त्यांत बरेंच तथ्य होतें. छाप्पानतर दुसरे दिवशीं भोसले व मोंगल यांच्या लष्करांतलीं उट्टे, घोडों, बैल वगैरे पेंदान्यांकडे सांपडलें, हें त्यांस प्रत्यक्ष प्रमाण होय. शत्रूकडून आलेला तहाचा सदर्म कबूल करण्यांत होळकरांनीं काहीं लांचलुचपत घेतली असावी, आणि त्यांच्याच प्रेरणेवरून पेंदान्यांनीं लष्कर लुटलें, व लुटीचा माल टिपूस निम्बा किंमतीस विकला, वगैरे अफवा त्या वेळीं मराठी लष्करात उठल्या होत्या, त्यांत सत्याचा अद्य पाहू जातां ज्यांनीं या मोहिमेचा बराच बोजा आपल्या शिरावर उचलला होता असे थोर सरदार तुकोजी होळकर शत्रूस सामील होऊन मराठी राज्याशीं बेइमानी करितील हें मुळींच संभवत नाहीं. पेंदारी ते बोलून चालून पेंदारीच ! त्यांनीं पाहिजे तें कुकर्म केलें असलें तरी त्याचा दोष होळकरावर लादणें वाजवी नाहीं. होळकरांकडे तद्वा-प्रकरणीं टिपूचे कागद नेहमीं येत असत व ते कागद वाटेंत धरून त्यांत काहीं फितुराचें सापडतें की काय, म्हणून पुष्कळ शोध त्या वेळीं झाला. पण तसा लेखी पुरावा कोणास काहीं एक सांपडला नाहीं लष्करच्या हालचाली होळकरांच्या सल्ल्यानें हरिपत करित असत ही गोष्ट पुष्कळ सरदार लोकांस आवडत नव्हती हे मात्र खरें. ’

[ऐतिहासिक लेख सप्रह खरेकृत पृष्ठ ४०३२, ४०३३, ४०३४.]

पृष्ठ ८२ ओळ ७ वी मोंगल भोसले याचे येथें रामजानीचा तमाशा होत होता:— या प्रसंगाचा उल्लेख समकालीन ऐतिहासिक कागदपत्रांत नाहीं. परंतु एका पोवाड्यात मात्र आहे. शाहीर राघुकृत बदामीच्या किल्ल्यावरील लढाईच्या पोवाड्यांत पुढील उल्लेख सापडतो:— “ किल्ल्यात फिरगी रोहिला जगी, मारितो रग रकल्याचा । तळ्याकडे मोर्चा भोंसल्याचा । आत कानडा लोक फांकडा, शिपाई सडे तलवार नेमिले चार हजार ॥ तळ्याचा तिरां भोंसला, शिरी श्रीमत बिनीवर । मोंगलाचें लष्कर ॥ बसुनिया हबीर करिती विचार ‘ हल्ला करा एकदाची ’ खबर ऐका बदामीची ॥ किल्ल्याचें आग भिउनि फिरग भार हा पळतो कानड्याचा । मुजरा पाहती किल्ल्याचा ॥ पाटणकर दग, वाजे मृदग, माडला रग, गोळा सुटला तोफेचा । ठाय उडविला नायकिणीचा ॥ ”

पृष्ठ ८३ ओळ ७ वी १० हजार फौज घेऊन:— “ १० हजार फौज देऊन ” असें पाहिजे.

पृष्ठ ८४ उज्जनीस येऊन गोळे करणें इ०:— ‘ गोळे मारणें ’ असें मुळांत असावें.

पृष्ठ ८६ पाटिलबावांनीं पागोटें टाकून फेटा बांधलाः— कस्या कर्माचें फळ मला पावलें असा पश्चात्ताप केला— “संप्रत बावाही आपले जागां खिन्न आहेत. श्रीमंतानीं लिहिलें व घरच्या मडळींनीं सांगितलें, परंतु होणारा सारखी बुद्धि जाली. हिंदुस्थानी याचे विश्वासावर गेलों, त्याचें फल पावलें, असें म्हणत असतात. होणारास कोणाचा उपाय नाही. वार्डट व्हावें याकरिता त्याणीं सग्रह केला नवता. परंतु हिंदुस्थानी बेईमान वेळेस त्याणीं घालविलें, हें आता प्रत्ययास आले.”

[आप्पाजी रामाचें पेशव्यास पत्र ता. २८ जुलै १७८३ लेखांक ५०३ पृष्ठ न. ६९१. महादजी शिंदे यांची कागद पत्रे सपादक सरकार व सरदेसाई.]

पृष्ठ ८८ ओळ २ री करवंदीप्रमाणे थालनेर येथे.— करवदी प्रगणें (परगणे) थालनेर असें तर मुळात नसेल ?

पृष्ठ ८९ ओळ १७ वी मल्हारगड.— उदेपूरच्या आग्नेयीस व मदोसराच्या वाव्यव्येस आहे.

पृष्ठ ९० परिच्छेद ६० ओळ ११ वी हल्ला आला नाही यापुढें पूर्ण विराम आहे तो नको.

पृष्ठ ९४ परिच्छेद ६३ ओळ ५ वी नारो गणेश असताना चढवीत होतेः— नारो गणेश अस्तन्या चढवीत होते. आवेश किंवा स्फुरण आलें असतां आपण अस्तन्य मागे सारतो. नारो गणेशाला ईर्ष्या आली होती व तो अस्तन्या सारू लागला, होता परंतु आबा चिटणीसानें त्याला बुद्धिवाद सांगून शांत केलें.

पृष्ठ ९६ परिच्छेद ६४ तुकोजी होळकराने नारो गणेशाचा केलेला छळ— “सुभेदारांकडील प्रकार म्हणावा तरी, राजश्री नारोपत यांचा दाब व चाल बयास्थित बरी अथवा वार्डट होती. परंतु सुभेदारांचा आब रक्षून सर्वांची मर्जी रक्षण केली होती. गुदस्तापासून येथें आळिया तागाईत पाटिलबावांची स्नेह सपादून, योडी बहुत पांच लक्षांची वांटणीही घेतली व पांचा लक्षांचें इनामही करून घेतलें, आणि फिरोन भयप्रीतही राखिली होती, व दरबारांतही सर्वांची स्नेह लहान मोठ्यांची ठेविला होता. ऐसें असता, सुभेदारांनीं मशारनिव्हेची अन्नू बेतन्हा घेतली. ब्राह्मणांचें पारिपत्य श्रीमतांचे राज्यात ऐसें कोणींच केलें नाहीं. श्रीमतांचे घरीं मुत्स-
द्यावर अथवा सरदारावर इतराजी जाली तर दरबार मात्र मना होतो. घरीं बसले नंतर त्यास शिक्षा जाहालियानंतर पांच रुपये त्याजपासून जागा असल्यास प्यावे, नाहीं तर सरकारकामाचाच नसला तर दूर करावा. ही गोष्ट निदान जेथें तोडच नाहीं तेथें ह्या गोष्टी घडतात. बहुतच हरामखोर असला तरी किल्लाकोटही प्राप्त

होतो. परतु मातबर माणसास अथवा छोटेलान्यास ब्राह्मणास मारहाण करणें अथवा बंदुखेचे जामगीनें आंग भाजावें, हें काठें ऐकण्यांत नव्हते. तें नारोपतांस येथें प्राप्त जाहालें. मशारनिव्हेची जप्ती केली घोड्यां, उंटें, दौलत सर्व सरकारांत लाविलीं. त्यास कैद केलें. पुत्र व स्त्री या उभयतांस निरनिराळीं आणि नारोपतांस स्वतंत्र या-प्रमाणें ठेवून, मागतीं जे समर्थी नारोपताचें पारिपत्य भिकाजी होळकर यांजकडून करविलें, तेव्हां त्यांनीं मशारनिव्हेचे स्त्रीस व पुत्रास उष्णामध्ये उभे करून, त्यांचे स्वरु मशारनिव्हेस तव्यावर उभे केलें आणि कानास चाप लाविले. खांद्यावर बंदुका दिल्या. ऐसी बहुत प्रकारे विटवना केली. प्रस्तुत कारभार राजश्री पाराशरपत वाच करीत असतात जे समर्थी बहुतच निग्रह मशारनिव्हेवर केला, तेव्हां गोवर्धनचे मुक्कामींहून पाटिलबावांनीं राजश्री राणेखानभाई व राजश्री सदाशिव मल्हार यांस पाठविलें. त्यांनीं जाऊन सुभेदारास बहुत निषेध केला तेव्हां बोलले कीं, याउपर त्यास मारहाण करणार नाहीं इतकी मात्र गोष्ट कबूल केली परतु खाण्यापिण्याची जैसी आटक होती, त्याप्रमाणेच आठ पन्ना दिवस होती. एक मार मात्र बंद जाहला होता. नंतर मशारनिव्हेपार्सी पन्नास लक्ष रुपये मागो लागले. निदान पचवीस-पर्यंत आले. तेव्हां मशारनिव्हेनीं उत्तर साफच केलें कीं, माझी अन्न राहती तर पांच रुपये तुम्हास, माझे पदरीं होत किंवा नव्हते, परतु अन्नकरितां देणें प्राप्त होतें. आतां कांहींच मिळत नाहीं. प्राण घ्यावा इतकी मात्र गोष्ट आहे. तेव्हा चोहों-कडून उपराळा नाहीं. हकनाहक प्राण जातो आणि विपत्य होतात. ऐसें जाणून पन्ना लक्षाचा ठराव जाहाला. शिषाय दरबार खर्च काय पडला तो न फळे. याजमुळें पाटिलबावास बहुतच वाईट वाटलें ”

[आप्पाजी रामाचें पेशव्यास पत्र. महादजी शिंदे यांची कागदपत्रें लेखांक ५८६.]

पृष्ठ ९६ ओळ १ ली बापू सुभेदारापुढे ठेऊन:- ‘बापूंनीं सुभेदारापुढें ठेऊन’ असे मूळात असले पाहिजे.

पृष्ठ १०२ ओळ ३ री “ श्रीमंतास करण्यास-” “ श्रीमताचे करण्यास ” असें असावें.

पृष्ठ १०४-५-६-७ परिच्छेद न. ६६ यांतील मेडत्याची लढाई होळ-कराच्या मदतीनेंच केवळ फत्ते झाली अशी जी हकीकत सांगितली आहे, तिला पारसनीस सपादित जोधपूर येथील राजकारणें या पत्रव्यवहारांत आधार सांपडतो. पेशव्याचा जोधपूर येथील वकील कृष्णाजी जगन्नाथ २-११ १७९० च्या पत्रांत म्हणतो- “ मेडत्याची लढाई श्रीमतांचे पुण्यप्रतापें फत्ते जहाली. डभाईचा तोफ-

खाना पिऊन खातरेंत न आणतां हजार स्वारांनीं तरवार अशी चालविली जे, दोन कोस माघारे फिरविले. राजश्री अह्मीबहादराचे दिवाण राजश्री बळवतराव सदाशिव, व राजश्री काशीराव होळकर व राजश्री बापूजी होळकर मागाहून वेऊन तरवार चालविली, तेव्हा लढाई फत्ते जहाली. असल वर्तमान या प्रकारें आहे. ”

पृष्ठ १०६ अफूचा गाळावा घेऊन— पैजेचा विडा उचलणें, किंवा आण प्रमाण करणें अशा वेळीं अफू गाळून प्यावयाचा कांहीं विधि रजपुतात असावासें दिसतें. उदाहरणार्थ पुढील उतारा पहा— “ इद्रसिंग सवाईसिंगाचा भाऊ व सिवचद भडारी व बुधसिंग सर्व एकत्र होऊन, परस्परें निखालसता करून अफीम गाळून प्याले. आणभाष, क्रिया केली जे, बक्षीनें सवाईसिंगासीं नासू नये, सवाई-सिंगांनीं बक्षीसीं दगा करू नये. याप्रमाणें ऐक्यता जहाली ”

[जोधपूर येथील राजकारणें. पृष्ठ ९७ लेखांक २७ वा.]

पृष्ठ १०९ सत्वासची गढी खाली करून होळकराचें ठाणें उठवून (महादजीनें) बऱ्हाणपूरचा सुमार धरला वगैरे— “ नर्मदेच्या दक्षणेस नेमावर महाल मोठा. सिंदे होळकरांचा समाईक. त्यात सत्वास जागा बहुत दिवस उजाड पडली होती तेथें (अहल्या) बाईंनीं ठाणें ठेविलें. निमें ठाणें (महादजी) बावांचें असावें, तें बाईं ठेवू न देत. म्हणत कीं, खर्च पडला तो देणें. असें एक वर्ष लोटलें साप्रत बावा त्याच मार्गें आले, त्यांनीं ते जागा खालीं करून घेतली. त्याचे बदला दुसरें स्थळ यास (म्ह. अहिस्थ्याबाईस) लाऊन दिलें म्हणोन वर्तमान आलें. बाई फार श्रमी आहेत ” [मराठी रियासत उत्तर विभाग २ पृष्ठ २५९.]

पृष्ठ ११३ असे बोलणे होताच त्या समयीं— असें त्याचें बोलणें होत आहे तोंच.

पृष्ठ ११४ पण निशाणाचा हत्ती भवानी शंकर मागे फिरिना. तेव्हा निशाण उतरून घेतल्यावर मागे फिरला— ज्या हत्तीवर सैन्याचे मुख्य निशाण उभे केलेलें असतें त्याचें महत्त्व लढाईत फार. निशाणाचा हत्ती शत्रूनें घेरून वळवून नेला तर किंवा तो हत्ती माघारा फिरला, तर तो पराजय किंवा मोड शास्त्राची खूण समजली जाई. सर्व सैनिकांचें लक्ष त्या निशाणाकडे असें यामुळेच हत्तीच्या पायांत अदू घालण्याची पद्धत पडली. अदू घातले म्हणजे मग हत्तीला जागचे हालता येत नसे. बाकी हत्ती हा स्वतःच अत्यंत बुद्धिमान प्राणी असतो व त्याला एकदा हुकूम झाला म्हणजे तो एकनिष्ठेनें बजावतो. आपल्या जवळ निशाण आहे तों-

पर्वत मार्गे फिरावयाचें नाहीं हें त्याला ठाऊक असते. येथील युद्धप्रसंगांत तो त्याच न्यायानें वागला. त्याच्या वरून निशाण उतरून घेतलें तेव्हांच तो माघारी फिरला !

पृष्ठ ११५ याचा बेलभंडार त्यांची उदी— होळकरांनी बेलभंडार उचलून व शिंद्यांनी उदी उचलून शपथ प्रमाण केले. महादजी शिंद्याचा गुरु किंवा आराध्य दैवत एक मुसलमान साधु होता. सबब शिंद्यांनी उदी उचलून शपथ स्वीची हें सरळच.

पृष्ठ ११५ सवाई मल्हारराव होळकराचे बंड— सन १७९१. पहा ऐतिहासिक लेखसंग्रह खरे पृष्ठ ४४८७ व ४४८९ “ तुकोजी होळकर याचे पुत्र मल्हारराव होळकर बापार्शी भाडून हिंदुस्थानांतून दक्षिण देशीं आले. त्याबरोबर पांच हजार फौज व पाच तोफा असैं सामान होतें. त्यांनीं इकडे आल्यावर नबाबाच्या मुलखात धामधूम केली व पेशवाईपैकीं काहीं गाव लुटले “ चिरजीवास समजून सागावे. न ऐकत तर कैद करावें.” अशीं तुकोजी होळकरांचीं नानांस पत्रें आलीं. त्यावरून मल्हारराव यास आणण्याकरितां नानांनीं बहिरोपत मेहेदळे यास दहा पागा बरोबर देऊन पाठविलें. त्यांनीं जाऊन मल्हाररावाची समजूत करून त्यांस पुण्यापासून सतरा अठरा कोसावर आणिलें. तेथें ते बियरून बहिरोपतांशीं कलागत करून वाफगावास गेले. बहिरोपतानीं जाऊन वाफगावास वेढा घातला. तेव्हां मल्हाररावांनीं बाहेर पडून त्यांशीं लढाई केली आणि त्यास मोडून त्यांचा नगरा व निशाण हिसकून घेऊन त्यास तीन कोसपर्यंत पिडून घातले. त्यांनीं चासेस जाऊन नानास तें वर्तमान लिहिलें. मग नानांनीं बजाबा शिरवळकर याजबरोबर स्वतःचें पथक व रगराव त्रिंबक राजेबहादूर याजबरोबर हजार दीड हजार स्वार व चार तोफा असैं आणखी सामान मल्हाररावांस धरून आणण्याकरिता पाठविलें. महिना दोन महिने राजेबहादूर यांनीं मेहनत केल्यावर मल्हारराव आपले फौजेस निरोप देऊन शेंपनास स्वारांनिशीं राजेबहादूर यास भेटले व त्याबरोबरच पुण्यास आले.

ज्या दिवशीं श्रीमत डेरेदाखल झाले त्याच दिवशीं रगराव राजेबहादूर मल्हारराव होळकरास घेऊन वाफगावाहून पुण्यास आले. होळकरांच्या व श्रीमतांच्या भेटी झाल्यावर श्रीमतानीं राजेबहादूर यांच्या रखवालीखालीं नदीपलीकडे तबू देऊन होळकरांनीं रहावें असा हुकूम केला. त्याप्रमाणें पांच सहा महिनेपर्यंत होळकर स्वस्थपणें राहिले. ”

पृष्ठ ११६ पन्नास स्वारांनिशीं कुडून पडून फौजा हात बेहत्तर केल्याः— पुढलीक कातगडेकृत हिंदी-मराठी कोशांत ‘ इहाता ’ असा शब्द आहे. त्याचा अर्थ घेरा, मर्यादा किंवा इद् असा तेथें दिला आहे. त्यावरून मूळ पाठ “ फौजा

इहाता सारबतार केल्या ” असा असण्याचा समव आहे “ पत्तास पत्तास स्वारानिशी तटून पडून श्रीमत व मोंगलाच्या फौजा पळवून सीमेपार उभकून लावल्या ” असा अर्थ बरील पाठ स्वीकारल्यास बसू शकेल.

पृष्ठ ११६ त्यांचा कंपू -- शिंघांचा कंपू. डिबाँइनच्या हाताखाली तयार करण्यात आलेला.

पृष्ठ ११७ फारबस — मूळ शब्द काय असावा कळत नाही. ‘सरमस्त’ असा परिषेवन शब्द आहे त्याचा अर्थ Intoxicated असा आहे.

पृष्ठ ११७ मल्हारराव फरबस होऊन:- थोरला मल्हारराव, त्याचा पुत्र खडेराव, तुकोजी, बापू, मल्हारराव सारे दारूबाज होते. “ सरदार व कारभारी सदरहू आहेत त्यांचीं करणीं चाललीं आहेत. इतकें करून ममलत पुढे कोणती करणार ! तर गुजराथची मसलत नाहींशी जाली ! हे सरकार चाकरीपासून कृतार्थ व पाटिल-बावाकडील हा अर्थ गुजराथ्यानें भय मनांतील जाऊन, हिंदुस्थानचे अधिकारी जालों याजवर कृतार्थता मानून, मद्यादिक महापानाचा योग ! शपथा केल्या ते दिवशी श्रीमतांचे पाय व कैलासवासी सुभेदार यांचे पाय व बाईचे पायाच्या शपथा बाहिल्या काय ! प्रांतांतील व लष्करांतील दुकानें मोडविलीं, सरकारचे जासूद, हुजरे व त्यानीं आपले जासूदसमागमें देऊन मोडविलीं, व ताकीद आजपर्यंत चालली असतां, पुन्हा प्रसिद्ध वर्तणूक व दुकाने यांसी परवानगी राजरोष चालली ! आम्ही स्वामींचे पत्र माझे नांवें आले त्यांत अनाचाराचा बंदोबस्त केला, हे फार चांगलें जालें म्हणून लिहिलें होतें, त्याजवरून सांगितलें कीं, “ आपण बंदोबस्त केला, तेणेंकडून श्रीमतांस व श्रीमत राजश्री नाना, तात्यांस सतोष जाला, व पुढें या पापापासून निवृत्त जाव्यानें कल्याणाची उमेद जाली, कीं सरदारांची क्रिया चांगली जाली, कल्याण होईल, व दिङ्घी आगरे जेथपर्यंत तुमचा लौकिक आहे तेथपर्यंत तुमचा सद्लौकिक जाला. तेथपर्यंत बातम्या आपल्या अखबारींत गेल्या. असें असून पुन्हां लष्करात दुकानें प्रसिद्ध बसलीं, तेव्हा ताकीद असावी. ” याचें उत्तर केलें कीं, “ महापाना वेगळें माणूस बांचणार नाही. यास्तव नर्मदा उत्तरीरीं सुटत नाही. ” तेव्हां उत्तर केलें कीं, “ सुभेदार, तुम्ही शपथा पुत्रांसहित कोण कोणाच्या वाहिल्या, आणि त्याचें उत्तर हें खासें ! सरदार व हे निघाले तेव्हां न कूच (?) गोष्टीवर क्रिया तुमची ठीक न राहिली ! तेव्हा तुमची शपथ किंवा क्रिया मोठें कामात राजकारणांत कशी पथ्य पडल ! व खातरजमेवर कसें राहतील ! बाह्य इतका लौकिक तरी कशास्तव केला ! तर फजीती करून घेऊ नका. राज्यांत मनाई त्या चालीनें तुम्ही चाला. नाहीं तर दाखल्यास तुम्हांसी लोक बोलतील, हें करणें उचित नाही. ” परंतु मदाधता

अविवेकामुळे शपथा केल्या, त्यावर लक्ष राहिले नाही ! कारकून कारभारी बाईसुद्धा फजीत करीतच आहेत. चालीस अतर तिळप्राय नाही ! सरदारीची अन्न नाही ! जवळचा पैसा खर्चिणें नाही ! दाभाण्याचे घरचा कारभार ऐकत होतो, ती दशा साप्रत सर्व प्रकारें येथें प्राप्त जाली आहे. त्यांत दाभाण्याचे घरी मद्य नव्हतें, वरकड विषय होतें. येथें मद्य व अविचार, रयत लुटणें, मल्हारजी वगैरे केवळ लुच्य तन्हा ! जेथें मुक्काम जाला, तेथें अविचार लिहितां विस्तार ! ! ”

[होळकर दरबारातली हिंगण्यांची वकिली लेखांक ८ वा पृष्ठ १८ व १९.]

पृष्ठ १२० मुक्ताबाई फणसे.— अहिल्याबाईची कन्या यशवतराव फणसे यांस दिली होती.

पृष्ठ १२१ परिच्छेद ७५ “ सुभेदारचें शरीर अर्धें वायूने गेलें आहे. तशीच तजवीज व कायम मिजाजी व मसलतीचा अर्थ जाला आहे ! व जेष्ठ चिरजीव काशीराव त्याचा एक हात पाय वायूने कमी जन्मताच आहे, व तद्वतच बुध्य, मसलत, कायम मिजाजी आहे ! ! कनिष्ठ चिरजीव मल्हारराव त्यांची अवस्था सर्व स्वामीस विदित. जघन्यच आहे, तेंच आहे. बापूजी होळकर पुतण्या आहे, तो मात्र स्वारी शिकारी चाकरीच्या उपयोगी. त्याचे ठिकाणीं यासी द्रोहबुद्धि विशेष वाजला जाली आहे कीं, माझे पुत्र मागें पडतील. यास्तव पुत्रास रूढीस घालावें. पुत्र जेष्ठ रूढीस घालावें, तर कनिष्ठ मल्हारराव म्हणतात कीं त्यास जिवें मारीन ! ! जेष्ठ पुत्र म्हणतात कीं, मी जेष्ठ, टिक्याचा धनी. मजला रूढीस न घातल्यास गोसावी होऊन छत्रीपाशीं बसेन. हें जेष्ठाचें भाषण ! मुख्यास पुत्रमोह विशेष जाला ! व्यवसायिक सर्वास. मादक वस्तूचा सग्रह ! तेव्हा सर्वास जमा करून आम्हीं सांगितलें कीं, यानें बहुताचे नाश जाले. आपण सग्रह करिता, हे ठीक नव्हे. समय काय गुजरला आहे, व अभिमानरहित होऊन तोच उद्योग चालणें उचित नाही. आपलें स्वरूप कोणी बोलत नाही, परंतु जग विरुद्ध जालें आहे. सुभेदार कैलासवासीचे पुण्याचे पुत्र बहुता होते, त्याचा खर्च होत होत आपणहि तेंच पुण्य खर्चितां ! पापोत्कर्ष विशेष जाहला. पुण्यसग्रह सरत आला. तुम्ही सरदार थोर, केवढे तुमचे मान, थोरपणा, त्यास हा वद्दा आहे. म्हणून पुत्रसहित जमा करून बोलणें झालें. त्याजवरून पुत्रांकडून आपण श्रीमताचे पायांची व बाईचे पायाची व श्रीमार्तंडजीचे पायांची शपथ करून, दरोबस्त लष्कराचीं दुकानें उठवून, प्रातांत दरोबस्त मनाई राज्यातील शिरस्तेप्रमाणें चिडी वेगळी विक्री होऊ नये याप्रमाणें ताकीद निवून जाली.

[होळकरदरबारांतील हिंगण्यांची वकिली लेखांक २ रा. पृष्ठ ७.]

पृष्ठ १२२ “ दौलतीचें ओशें कोणाचे माथा घावें ! दोन पोरे दोन प्रकारची ”:—

“ राजश्री काशीराव होळकर यास वखें घावीं हा पहिला ब्रेत होता, परंतु हल्लीं मल्हारराव होळकर विघडून आहे. त्यांचें बोलणें परस्परें व सांगूनही पाठवणें कीं, काशीराव यास वखें कर्शा देतां ? माझी वाट काय ? माझा मजला हिस्सा घावा, पुढें कर्तव्य तें करावें. असें न करिता, एखादी गोष्ट केली तर, मी एखादा अनर्थ करून उठून जाईन. या प्रकारचीं भाषणे ऐकून तूर्त वखें देणें राहिलें पुढें घडेल तें खरे ! ! [महेश्वरदरवारची बातमीपत्रें लेखाक २५० पृष्ठ २२३.]

पृष्ठ १२५ विठोबा:— हाच विठोजी होळकर ज्यास पुढें बाळोजी कुजराच्या सल्लयानुसार दुसऱ्या बाजीरावानें हत्तीच्या पायी देऊन ठार मारले. विठोजी हा यशवतराव होळकराचा सल्ला भाऊ.

पृष्ठ १२५ प्रति बाबासाहेबास (?) सहजात उचलून घ्यावे असा प्रसंग.— ‘ बाळासाहेब ’ या ऐवजीं ‘ बाबासाहेब ’ असें चुकीचें वाचन झालेलें दिसते. काशीरावाला बाळासाहेब म्हणत असत.

पृष्ठ १३४ “ त्यात पवारांची जमियत स्वारपायदळ हजार बाराशे. एक तोफ रंगराव वोडेकर याचे बरोबर. तीन हजार पेंढारी ”:— हें वाक्य पुढील प्रमाणें दुरुस्ती करून वाचले पाहिजे “ त्यात पवारांची जमियत स्वारपायदळ हजार बाराशे (व) एक तोफ रंगराव वोडेकर यांचेबरोबर तीन हजार स्वार पेंढारी. ”

पृष्ठ १३५ पेंढारी:— शिंदेसाही व होळकरसाही पेंढारी असें पेंढार्यात भेद असत. यशवतराव होळकरानें कैद करून ठेवलेला करीमखान पेंढारी हा बुढणखान पेंढार्याचा मुलगा. बुढणजवळ साठ पेंढारी जमात असे. तो महादजी शिंद्याचा राणाखानभाई याच्या पदरी होता. पानपतच्या लढाईतहि तो होता.

बाप वारला तेव्हां करीमखान पांच वर्षांचा होता तो चौदा वर्षांचा झाला तेव्हां त्याच्या जवळची पेंढारी जमात हजार घोड्याची झाली. व तो होळकराच्या पदरी राहिला. होळकराजवळ त्यानें तेरा वर्षे चाकरी केली. नंतर तो शिंद्याकडे गेला. तेथें त्याचें माहात्म्य फारच वाढलें. त्याच्याकडे पांच महाल होते. पुढें इग्रज व शिंदे यांच्या युद्धकाळांत त्यानें शहाजानपूर, सारगपूर इत्यादि आणिकहि जागा बळकावल्या. १८०७ सालीं दौलतराव शिंद्यानें त्यास कैद केले. कांहीं दिवसांनीं त्यास मुक्त करण्यांत आले. व शिंद्यांनीं त्यास गदाकोट मुख्ख आणि दुर्जनसालाचा बहादर-

गड बहाल केले. पुढे एका लढाईत करीमखानाचा पराभव झाला. त्या लढाईत करीमखानाचा पुतण्या हा खुशाल कुवर आणि मोति कुवर वाजबरोबर निसटून गेला.

पुढे त्या तिघांनी भोपाळनजीक आसरा धरला. उपर्युक्त नामदारखानाच्या बापाचे नांव हबीबुल्ला ऊर्फ हिरू पेंढारी असे आहे. १८११ साली त्याला ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यांत कैद करून ठेवण्यांत आले होते हिरूचा बाप इब्राहीम पेंढारी आणि करीमचा बाप बुदण पेंढारी हे सख्खे भाऊ

हिरूखान पेंढारी असईच्या लढाईनंतर लवकरच वारला. त्याला तीन मुलगे होते. त्यापैकी ज्येष्ठ दोस्त महमद हा त्याच्या पेंढारी पथकाचा नायक बनला. १८१२ साली दोस्त महमदाजवळ १० हजार शिलेदार २-३ तोफा व कांहीं पायदळ होते.

होळकरशाही पेंढारी:— १८०२ साली यशवंतराव होळकराजवळ गनीखान नांवाचा पेंढारी जमातदार होता तो पुण्यावरील लढाईत ठार झाला त्याचा मुलगा इमामबक्ष हा नंतर होळकराच्या सैन्यातील मुख्य बनला.

हे सर्व पेंढारी मूळ दोघा अफगाण भावांची अवलाद होत. युसुफभाई अफगाण जमार्तीतील महमदखान आणि समतखान असे दोघे याचे पूर्वज किंवा मूळ पुरुष होत. प्रथम काल्पीजवळ असता थोरल्या बाजीराव पेशव्यांनी त्यांना आपल्या नोकरीत घेतले. त्यावेळी ते रोहिलखंडांत रहात असत. फक्त ५० अफगाण शिपायांचे पथक त्याजवळ त्यावेळी होते. पेंढान्यांच्या जमार्तीना 'दरा' अशी एक सजा आहे."

[Poona Residency Correspondence Volume 14 लेखांक १३४.]

पृष्ठ १३९ मावशीबाई:— हरकूबाईलाच मावशीबाई म्हणत असत. (महेश्वर दरबारची बातमीपत्रे पृ. ६१) ही थोरल्या महद्वारराव होळकराची उप छी

पृष्ठ १३९ परिच्छेद ८७ जावडाचावडी:— 'नावडातावडी' पाहिजे. या नांवाचा गाव महेश्वराजवळ आहे

पृष्ठ १४० समेरूढचा घाट:— सिमरोळ गावानजीकचा घाट. त्यावरून त्याला समेरूढचा घाट किंवा शमरूढचा घाट म्हणण्याची पद्धत पडली. सिमरोळ गाव महु परगण्यात असून तेथे एक कजळीगड नावाचा किल्लाहि आहे.

पृष्ठ १४२ मग देशीहून लाडाबाईचे वर्तमान आले:— लाडाबाईच्या मृत्यूचे वर्तमान लाडाबाई ही यशवंतराव होळकराची एक पत्नी.

पृष्ठ १४२ परिच्छेद ८९ व ९० शिंदे बायांशी यशवंतराव होळकराचा समेट व नंतर लगेच शिंदे बायांच्या सैन्यावर छापा — या सवधांत जिवबादादा बक्षी चरित्रातील पत्रांत तपशीलवार माहिती आहे. “(बायांशी)

सभेदाविशी वानवडीहून रा० तात्वा पागनीस व आबा चिटणीस व बाबूराव आग्ने व कपूवाले फिरगी असे पुसेसावळीचे मुक्कामी आले होते. बोलणे झाले. ठराव म्हणाल तर (दौलतराव शिंदाने) श्रीमत बायास अशेरचा किल्ला द्यावा आणि आकरा लक्षाची जहागीर बन्हाणपूर व सरकार हांडा व जहानाबाद असे व आणखी अकरा लक्षांचे महाल द्यावे. आणि बायाची खासगी वस्तभाव व जवाहीर वगैरे जे आहे ते द्यावे. रावजीनी (नारायणराव बक्षी यानी) वानवडीस पहिले प्रमाणे कामकाज करावे. आणि भाऊनी (बाळाभाऊ बक्षी यानी) बरोबर असावे. X X X या प्रमाणे ठराव झाल्यावर बाया व त्याचे कारभारी बाळाभाऊ हिंदुस्थानात जहागिरीचे ठिकाणी जाण्यास निघाले. रस्त्यात उजनीचे सुमारे पोचतात तों “ मातोश्रीचा (बायांचा) मुक्काम आणि यशवतराव होळकराचा मुक्काम जवळ होता लष्करास लष्कर लागूनच होतें. दगा करील हे कोणास ठाऊक ? पहाटेस छापा घालून चीजवस्त झाडूनसारी लुटली यशवत बाबूराव व धनबादादा व आनराव मळगावकर व सखोबादादा, व साबाजी नारायण यांची बहुत खराबी झाली. परतु जिवानिशीं आले. त्या गडबडींत एक लखबा वागळा यास तोफेचा गोळा लागून काळ झाला.”

[जिवबादादा बक्षी चरित्र पृष्ठ २४६.]

“ इकडील वर्तमान तर आपलें लष्कर उजनीवर मुकाम करून होतें. त्यास यशवतराव होळकर याचा व आपला एकोपा जाहला होता. आण लष्कर त्याचे आपले सनिध उतरले होतें. त्याणीं विश्वास दाखवून एकाकी लष्करावर कार्तिक शु। १५ चे दिवशीं छापा घालून लष्कर लुटून घेतलें. ते दिवशीं लखबा वागळा यास तोफेचा गोळा लागून ठार जाहला. X X एकएक घोडेनशी हजार दोन हजार जमेतिनशी मातोश्री बाई साहेबांस घेऊन ते दिवशीं वीस कोस आलों ” [बाळकृष्ण विठ्ठल यांचें पत्र १४।१२।१७९९ चें जिवबादादा बक्षी चरित्र लेखांक २९९ पृष्ठ ५३२.]

पृष्ठ १४४ झाडित असल्यास लागून होते:- याचा अर्थ लागत नाहीं. मूळ पाठ काय असावा तें उमगत नाहीं.

पृष्ठ १५१ काशीराव होळकर याजकडील सरमजाम महेश्वरीं होता त्याच्या मुकाबल्यास:- होता या शब्दापुढे पूर्णविराम समजावा. पुढील त्याच्या या शब्दाचा सबध गोपाळराव चिटणिसाकडे आहे.

पृष्ठ १५१ रस्समाबाई - ही पहिल्या तुकोजीराव होळकराची दुसरी स्त्री होय. हिचाच मुलगा सर्वाई मस्हारराव. ही फार रूपवती होती. ती १७९२ च्या

सुमारास वारली. तिचा स्वभाव अत्यंत जलाल असल्यामुळे तुकोजीने आपली तिन्ही मुले म्हणजे काशीराव, यशवतराव आणि विठोजी यांना पांडुरंग शंकर नांवाच्या एका ब्राह्मणाच्या देखरेखेखाली कायथ्यास दूर ठेविले होते. रत्नमाबाईंचे व अहिस्वा-बाईंचे बिलकूल पटत नसे. रत्नमाबाईंची छत्री इदुरास हरसिद्धी मंदिराचे ईशान्य-बाजूस नदीस लागून आहे. [मालव साहित्य इदुर विशेष अक वर्ष ५ अक १ पृष्ठ ३५] रत्नमाबाई ही सुलतानपूर येथे राहात असे

पृष्ठ १५२ बदखलीत— मूळ शब्द 'बदखल' हिंदी आहे त्याचा अर्थ H A depressed or low spot, a bottom, basin, hollow (मोस्स)

पृष्ठ १५२ हरनाथः— हा होळकरांचा लेकवळा होता अर्थात त्याची गणना 'कुवर' मडळीत होत होती यशवतराव होळकराचा त्याच्यावर फार विश्वास असे.

पृष्ठ १५३ भारमल.— बखरीत येणारे भारमल व हरनाथ हे होळकरांचे लेकवळे. "लेकवळे मडळीस दरमहा असून त्यास कागदोपत्री 'चिरजीव' असे लिहिण्याची पद्धत आहे. जेव्हा जेव्हा यशवतराव महाराजानी हरनाथसिंग यांस पत्रे लिहिली आहेत तेव्हा त्यानी त्यास 'चिरजीव हरनाथसिंग' असे लिहिले आहे. या लोकाची इदुर येथे 'कुवर आळी' म्हणून एक आळी माणिक चौकात प्रसिद्ध आहे. या कुवर मडळीत पुष्कळ पुरुष मुत्सद्दी, शूर, कर्तबगार असे होऊन गेले आहेत. या कुवर जातीत एकाच जातीचे लोक म्हणजे मराठे, धनगरच आहेत असे नाहीं तर त्यांत रजपूत, मुसलमान वगैरे जातीचेहि लोक असत. हरनाथसिंग या नांवावरून तो रजपूत असावा असे वाटते सर्व कुवर मडळी 'होळकर' हेंच आपले आडनांव बहुत करून लावतात. भारमलदादा हेहि हरनाथाप्रमाणेच लेकवळे (कुवर) होते. हे मोठे मुत्सद्दी होते. महेश्वर सस्थानचा कारभार ते पहात असत."

[भवानी शंकर यांची रोजनिशी पृष्ठ २०.]

दक्षिणेत लेकवळ्याना 'शिंदे' ही सजा होती. हे लेकवळे आपापल्या आईंचे आडनांव लावीत. पुण्यात शिंदे आळी म्हणून आहे ती प्रसिद्ध आहे.

पृष्ठ १६१ अंतुरचा घाट — सध्या हा घाट आवऱ्याचा घाट या नावाने ओळखला जातो.

पृष्ठ १६१ मी याचा वेगळा कसा होऊं ? — मी यांच्यापासून वेगळा म्हणजे दूर कसा होऊं, असे त्यांस झाले. यांच्याजवळ राहिलो तर हे केव्हां अन्न घेतील याचा नेम नाहीं अशी भीति त्यास उत्पन्न झाली.

पृष्ठ १६१ हिंगलाजगड — भानपुरापासून १४ मैलांवर आहे. हा पूर्वी जयपूरकराच्या ताब्यात होता. पुढे होळकरांनी जिंकला. किल्ल्यावर हिंगलाज नांवाची हो. कै. १५

देवी असून रजपूत लोक विशेष करून तिचे भक्त असतात.

पृष्ठ १६१ रामपुरा — हें रामपुरा परगण्याचें मुख्य ठिकाण. पूर्वी हें उदव-
पूरच्या ताब्यांत होतें. येथील चद्रावतानीं मराठ्यांची सत्ता छुगारून देण्याचा अनेक
वेळां प्रयत्न केला. परंतु तो निष्फळ झाला. शेवटीं थोडीशी जहागीर घेऊन त्यांना
स्वस्थ बसावें लागलें. रामपुरा येथील तलवारी प्रसिद्ध आहेत

पृष्ठ १६१ गरोठ — हें रामपुरा, भानपुरा जिल्ह्याचे सुभायतीचें ठिकाण
होतें. तें पहिलें भिल्लांकडे होतें त्यांजपासून चद्रावतानीं जिंकून घेतलें. येथूनच
३ मैलावर नागदा, मथुरा रेल्वेचें स्टेशन आहे.

पृष्ठ १६२ प्रात धुंडाड — जयपूर ज्या भागांत आहे, त्या राजस्थानच्या
भागाचें जुने नाव 'डूंडाड' असें आहे या देशातील डवौसाचें राज्य बडगुजराच्या-
पासून जयपूरवशातील दुलैड् रायजी यानें जिंकून घेतलें.

पृष्ठ १६२ खुशालगड — यालाच कुशळगड किंवा कोसलगड म्हणतात.
हें ठिकाण महू परगण्यात विंध्याद्रींत आहे. तेथील किल्ला प्रसिद्ध असून त्याची उची
समुद्रसपाटीपासून २६२१ फूट आहे.

पृष्ठ १६३ तेथून सोहरभचे सुमारे हासगनावरून आले — वास्त-
विक "तेथून सोरमचे सुमारे हासगजावरून आले." असा मूल पाठ असावा.
हासगन हे 'हसगज' या शब्दाचें चुकीचें वाचन आहे

पृष्ठ १६६ परिच्छेद १०७ भरतपूरची लढाई — १।२।१७६७ च्या एका
नातमीपत्रात भरतपूर किल्ल्याचें पुढीलप्रमाणें वर्णन केलेलें सांपडतें —

"भरतपुराची माहियत तरी शहरकोटा सभोंवता चार गज खदक असे.
सभोंवतें रान, उतर अलगेस दोन कोस झाडी व पूर्व अलगेस दीड कोस झाडी असे
व दक्षण अलगेस येक कोस झाडी असे व पश्चिम अलगेस कुभेरीचे रस्त्याकडे पाव
कोस झाडी, बाकी मैदान असे. शहराचे बुरुजावर तोफ मोठी येक व दोन लहान
येकून तीन. तीन भांडीं दर बुरुजास असेत. मध्यें सफीलीवर रेहकले व जजाला व
जबुरे असे सामान शहरपन्यावर आहे. उपरी शहराचे पूर्व अलग व उतर अलगेचे
कोनेयावर पका किला असे. त्याचा खदक वीस गज रुद असे. बुरुजावर मोठे भांडें
येक व दोन लहान असी तीन तीन भांडीं भारी चागली दर बुरुजास असेत. मध्यें
सफीलीवर लाहान भांडीं वगैरे जलेबी रेहकले भारी असेत. लहान भांडीं तर बहुत
असेत. किले यास दोन द्वारें असेत. येक दक्षण अलगेचे. त्यापुढें जिमी. चौबुरुजी
मातबर असे. उतर द्वार येक असी दोन द्वारें असेत.

[ऐ. सर्कीर्ण साहित्य ख. ४. लेखांक न. ६ पृष्ठ २६.]

पृष्ठ १६८ गराडा फिरवून देऊन — येतांच यशवतरावानें भेटीच्या बैठकीच्या डेन्वाभोंवतीं आपल्या गार्डसचा पाहारा उभा केला. दगाबिगा होजं नवे यासाठीं ही तरतूद. गराडा म्हणजे गार्डस.

पृष्ठ १७१ तारिख बंद हिशास्ते टाकली — ‘तारीख बदिस्त ते टाकली’ असें मुळांत असेल? बदिस्त = a Settled stipend or Salary. बदिस्ती— Well ordered or well arranged state, Proper management or regular disposition. भावार्थ असा की यशवतरावानें सैन्यांतल शिपायांचे दर तारखेस ध्यावयाचे हजेरी पट पाहण्याचे वगैरे कामें टाकलीं. सारांश सैन्य जयवत ठेवण्याचें सोडून दिलें

पृष्ठ १७१ ज्वालामुखी — हें ठिकाण पजाबांत कांग्रा व्हॅलीमध्ये आहे. तेथें उष्ण पाण्याचे झरे आहेत. त्यातून गंधकाच्या ज्वाला किंवा भपकारे बाहेर पडत असतात. जवळच देवीचेंहि स्थान आहे तिला ‘ज्वालामुखी देवी’ असेंच नांव आहे. कागडा आणि मडी सस्थानें सतलज आणि व्यासगंगा यांच्या दुआबांत आहेत. तेथील हिंदू देवालये प्राचीन कालापासून प्रसिद्ध आहेत. कोटकांगण्याचा किल्ला १७७४ त शीख सरदार जयचंद यानें जिंकला परंतु १७८५ सालीं सप्सरचंद्र याने जिंकून घेतला. १८०५ च्या डिसेंबरांत यशवतराव होळकराचे वकील सप्सरचंद्राला भेटले होते.

ज्वालामुखी देवीचें वर्णन कल्याण या हिंदी मासिकाच्या ‘शक्ति’ अकांत प्रसिद्ध झालें होतें. ‘एका उकळत्या पाण्याच्या कुडांत पेटलेली ज्योत तेवत असते. पाण्याच्या लहरीमुळें ज्योत नाचलेली दिसते. हा चमत्कार पाहण्यास भाविक यात्रेकरूंची रीघ लागलेली असते.’

पृष्ठ १७२ आफलावून — कदाचित् ‘अफलातून’ असा मूळ पाठ असेल. अफलातून म्हणजे बेफाम.

पृष्ठ १७२ बाराट फौज — बरोट फौज असें पाहिजे. बरोट ही जयपुराकडील एक भाटांची जात आहे.

पृष्ठ १७३ हरमाढ्याचे मुक्कामास आले. तेथें खंडेराव होळकर यांचे प्रकृतीस विकृत जहाली — सन १२१६ माघ शुद्ध ७ देहावसान झाले. “यशवतराव महाराज कोट्याहून रामपुरा, भानपुन्याकडेस येण्यास निघाले. रस्त्यांत शहापूर मुक्कामी महाराज यांचा पुतण्या खड्गजी ह्या हैजानें (पटकीनें) वारला. या योगानें महाराजास फार दुःख झालें.” [भवानी शंकर बक्षी रोजनिशी पृष्ठ १४४.]

खंडेराव होळकराला यशवंतरावानें मारविला असा एक प्रवाद रूढ आहे.

पृष्ठ १७५ भिमाबाई बुळे — ही यशवतराव होळकराची मुलगी. भिमाबाई ही गोविंदराव बुळे यांस दिली होती. या लग्नाच्या वेळीं यशवतराव महाराज यांनी त्यांस बुदेलखडांतील २ लक्ष उत्पन्नाचा 'कोंच परगणा' आंदण दिला होता. तो बुळे घराण्याकडे स्वतंत्रपणें प्रथम व नंतर रोल रकम असा मिळून इ. स. १८४९ पर्यंत चालू होता त्याचप्रमाणे त्यांनी चादवड परगण्यापैकीही त्यांस तीन गावें आणखी इनाम दिलीं होती.

पृष्ठ १७५ सखाराम गोविंद निजवत नरतबेला नरतबेला — घोड्याची पागा. या पागेत घोडी मुळीच नसते या घोड्यांच्या पागेचें काम सखाराम गोविंदाकडे होते. 'कोतल नर कोतवाल घोडे मगनमस्त किलकरीत' — प्रभाकर शाहीराच्या एका लावणींत असा उल्लेख आहे

पृष्ठ १७७ हाच मग — 'हाच मार्ग' असा मूळ पाठ असावा.

पृष्ठ १७९ एकलिंगजी — हे सुप्रसिद्ध शिवमंदिर उदेपूर सस्थानांत आहे.

पृष्ठ १८० परिच्छेद ११८ त्याचे फौजेचा गाबाबाबा हेरले बाहेर सुदरून काळ काढला — इदूरकर बळवतराव कमळाकराच्या पुरवणी टीपांत 'गाबागुबा' असा पाठ सुचविण्यांत आला आहे गाबागुबा याचा अर्थ किरकोळ खर्च. हा रांगडी शब्द आहे. तथापि 'हेरले बाहेर सुदरून' या पुढील शब्दाचा अर्थ अनिर्णीतच राहतो आमच्या मते मूळ पाठ असा धरला म्हणजे बरोबर अर्थ लागतो. 'त्याचे फौजेचा गाबाबा बाहेरले बाहेर सुदरून काळ काढला' म्हणजे त्याच्या फौजेच्या पगारापैकी काहीं रकम वरखर्चास म्हणून त्या फौजेतील लोकांस दिली. ही रकम रामदिनच्या सुभ्यातील गांवावर रोखे करून परस्पर बाहेरल्या बाहेर उभी करण्यांत आली.

पृष्ठ १८१ जयद — जय्यत. अर्थात् साहित्य सामानानिशी व अनुभविक. कजाखी कयायती शिपायानिशी जय्यत असलेली पलटण. मूळ पर्शियन शब्द 'जहद' असा आहे. त्याचा अर्थ Tried, Expenced असा आहे.

पृष्ठ १८२ मैनाबाई — ही तुळसाबाई हिची गुरुभगिनी. हिच्यामुळे इदुरांत जुम्या बाबांच्या दक्षिणेकडील बुरुजासमोरील श्रीकृष्णाचे मानभाव पथाचें मंदिर स्थापन झालें. त्या पथाचा प्रवेश वा होळकरी राज्यांत हिच्यामुळेच झाला.

पृष्ठ १८२ बोलापेशासारखा नमोद सिद्ध करून — 'बोलापेशा' ऐवजीं मुळांत 'बालापेशा' असा पाठ असावा. बालापेशा याचा अर्थ पटवर्धन फारशी मराठी शब्दकोशांत उचावणी, सर्फराजी, सन्मान, असा दिला आहे.

पृष्ठ १८२ भानपुरे मुक्तामी यशवंतराव महाराजाचा काळ झाला —

३१-१०-१८११ चे पत्र, “ आज २७ ऑक्टोबर रोजी यशवंतराव मङ्गराज सकाळीं जागे झाले तेन्नांपासून त्यांची प्रकृती विघ्नडलेली होती. सावडतोव तुळसा-बाईकडे वर्दी गेली, तिनें अव्यवस्थ स्थिति पाहून सर्व कारभान्यास्र बोलाहून आणले. सकाळीं ९ वाजतां (१ प्रहर दिवस येतां) यशवतरावाचें प्राणोत्क्रमण झालें. भावण अष्टमी. ” [Poona Residency Correspondence Volume No. 14 लेखांक ७६.]

पृष्ठ १८२ परिच्छेद १२० पासून पुढें-सन १८०९ नंतर यशवतराव होळकराच्या दौलतीची जी कुतरोड झाली, व ग्रहकलहानें व फितुरीनें जो नगा नाच सुरू केला. त्यासवर्षीं समकालीन मराठी कागदपत्रांचा पुरावा उपलब्ध नाहीं. सुदैवानें रेसिडेन्सी दफ्तरांतील पत्रव्यवहाराचें जे खड अलीकडे प्रसिद्ध झाले आहे त्यांत मात्र ती हकीकत मिळते. बखरींतील हकीकतीला उपोत्बलक असे पुढील पत्रांतील उतारे पहा

३० ९-१८०९ चें पत्र. यशवतराव होळकर कूच करून निघण्याच्या वेतात आहे. बहुतेक सर्व होळकरी सैन्य गणपतरावाच्या ताब्यांत देण्यात आल्याचें कळतें. हा गणपतराव पूर्वी होळकराचा दिवाण होता पूर्वी यशवतराव होळकरानें भलतीच जलाली केल्यामुळें जे अनेक सरदार किंवा मुत्सद्दी त्याला सोडून गेले होते त्यांतच हा गणपतराव होता. परंतु आता ते पुन्हां सर्व समजूत होऊन परत यशवतरावाकडे आले आहेत.

[Poona Residency Correspondence Volume No 14 लेखांक ९.]

बाळाराम शेटः— ८-११-१८११ चें पत्र. होळकराच्या लष्करांत शिपायाचा दगा झाल्यामुळें यशवतराव होळकराचा काबिला व अल्पवर्षीं बाळ राजा यांना घेऊन तुळसाबाई पळून रामपुऱ्याकडे गेली. दिवाण बाळाराम शेट हा मारें राहून बेदिल झालेल्या शिपायाना समजुतीच्या गोष्टी सांगून शात करित आहे. त्याचेकडून तुळसाबाईला जीं पत्रें येत आहेत त्यावरून कपूचे लोक शात होत आहेत असें दिसतें.

[Poona Residency Correspondence Volume No. 14 लेखांक ८४.]

२८ डिसेंबर १८१५ चें पत्र होळकराच्या लष्कराची तलब चुकवून देण्यासाठीं बाळाराम शेट व तात्या आळतेकर फार धडपडत आहेत. परंतु मुदलातच नसलेल्या पैका ते कोठून उत्पन्न करू शकणार ? बावा गमेल येथें कौटेकराच्या सैन्याच्या सर-

सणाखाली राहात आहेत. रामदीनच्या बेहज्यांतून नोकरी सोडून ३ हजार स्वार बाहेर पडले असून ते गांग्रिलला येत आहेत. त्यांना मारून परत घालावे असें तुळसाबाई कोठ्याच्या सैन्याला सांगत आहे. परंतु आपणाला कोटेकर राण्याचा तसा हुकूम नाही असें ते सैनिक म्हणतात.

[Poona Residency Correspondence Volume No 14 लेखाक २४७]

१-२-१८१७ चें पत्र. मीरखानाने मल्हाररावाचा कबजा घेऊन तुळसाबाईला कारभारांतून अजिबात काढण्याचा कट केला केला आहे असा पक्का वहिम आहे. तथापि तीं दोघे वरकरणी एकमेकाविषयी सशय विलकूल दाखवित नाहींत बाळाराम शेट आणि मैनाबाई यांचे तुळसाबाईच्या प्रेरणेने खून पाडण्यांत आले (मैनाबाई ही मरहूम यशवतराव होळकराची एक बायको) तसेंच बख्तर भाऊ (मैनाबाईचा भाऊ) हरी होळकर (यशवतरावाचा पुतण्या) आणि महिपतराव चिटणीस यांचाहि तसाच निकाल लावण्यांत आला आहे.

[Poona Residency Correspondence Volume No 14 लेखाक ३०३]

८-४-१८१७ चें पत्र. मागच्या पत्रात तुळसाबाईने बाळाराम वगैरेचे खून केल्याचें वृत्त लिहिलें होतें, परंतु तें खरें नाहीं. त्या लोकाना मारलें नाहीं, फक्त कैद करून ठेवण्यांत आलें आहे.

[Poona Residency Correspondence Volume No. 14 लेखाक ३४८.]

मे १८१७ — तुळसाबाईचे व गफूरखानाचे उघड वैर पडलें आहे. तुळसाबाईला काहीं प्रमुख मराठा सरदारांचा पाठिंबा आहे. रामजी शिकें आणि रामदीन यांना होळकराचा चालू कारभार पसत नाहीं व ते होळकरास सोडून बाहेर पडून त्रिंबकजी डेंगळ्याला जाऊन मिळणार. रामदीन हा आपल्या बाराभाईसह लष्करांतून पळून गेल्याचें वृत्त आहे. (बिनकवायती घोडदळाला बाराभाई अशी सश होती)

[Poona Residency Correspondence Volume No 14 लेखाक ३१९.]

जून १८१७:— अत्राजीपताचा काटा दूर झाल्यापासून गफूरखानाला कोणताच अटकाव राहिलेला नाहीं. तोच आता होळकरशाहींत सर्वाधिकारी बनला असून तो आतां काय उत्पात करील सागवत नाहीं बहुधा तुळसाबाईचाहि खून करील. तुळसाबाईजवळ बळकट जमाव नाहीं. बहुतेक सैन्य गफूरखानाच्याच

हुकमतीखालीं आले आहे. आतां गफूरखान हा गद्दीचा धनी अस्पबई पोरगा आहे त्याला कबजांत घेण्याचा प्रयत्न करील, व कारभान्यांना कैदेत टाकील आणि त्यानंतर सारा कारभार मीरखानाच्या हवाली करील. तुळसाबाईनें मीरखानामार्फत गफूरखानास निरोपहि पाठविला आहे म्हणतात कीं, तुमचे कारस्थान मला सर्व कळत आहे परंतु मस्तहारराव होळकर किंवा यशवतरावाचा पुतण्या हरि होळकर यांपैकीं कोणीहि तुमच्या हातीं जिवत लागतील ही आशा सोडून द्या ! तुळसाबाईनें महेश्वरास पळून जाण्याचा प्रयत्न केला परंतु गफूरखानाचें सैन्य आडवें आल्यामुळे ती उत्तरेकडे कोटा सस्थानात आश्रयास गेली आहे परंतु कोट्याचा सस्थानिक तर मीरखानाच्या मुठीतील तुळसाबाईचे चारित्र्य निर्मळ असते तर दौलतीतील प्रमुख लोकानीं तिचा पक्ष पोटातिडकीनें उचलला असता परंतु तिच्या अनाचारामुळे ते लोक तिच्यावर नाखूष होते.

[Poona Residency Correspondence Volume No 14 लेखांक ३२१.]

६-११-१८१७ चें पत्र. मालकमसाहेबानें होळकराकडे पुढीलप्रमाणे अटी सांगून पाठविस्वा.— (१) शिद्याप्रमाणेंच तुम्ही पेढान्यावर पाठविण्यासाठीं एक घोडेस्वारांची फौज द्यावी (२) त्याचप्रमाणे एक किल्ला कंपनीस द्यावा. (३) आणि पेशव्यास कसलीहि मदत देऊ नये परंतु या अटी अमान्य होऊन शेवटीं इम्रज-होळकराची लढाईच झाली लढाईच्या आधीं गफूरखानाने होळकराचा दिवाण गणपतराव आणि तुळसाबाई याना कैद करून हिंगलाजगडास रवाना केले.

[Poona Residency Correspondence Volume No 14 लेखांक ३४१.]

पृष्ठ १८२ सन १२२१ कार्तिक शुद्ध ११ — २८-१०-१८११ वा दख्खरित सर्व सन ' फसली ' वापरले आहेत. तसेच ' शक ' शालीवाहन न वापरतां विक्रमसंवत् वापरला आहे नर्मदेच्या उत्तरेस विक्रम संवत्च वापरतात.

फसली सन — “ फसली सनास मृगासच आरंभ होतो. शहाजहान बादशहानें दक्षिणेतील काही मुसलमानी राजास जिंकून तोडरमल्लाच्या जमाबदीची शिस्त सुरू केली, तेव्हा त्याबरोबर उत्तर हिंदुस्थानांत अकबराने सुरू केलेले फसली सालही दक्षिणेत आले, व पुढें मराठ्यांनीं दक्षिणेत अम्मल स्थापन केल्यावर आपल्या कागदोपत्रांही याच सालाचा फार उपयोग करू लागले. एतद्देशीय सस्थानिक अद्यापि फसली सालाप्रमाणेंच हिशेब वगैरे करितात. हें साल सुरू सनाहून ९ वर्षांनीं पुढें असतें. फसली सालांत मृगापूर्वी ५९१ व मृगानंतर ५९० वर्षे मिळविळी

म्हणजे इसवी सन निघतो. सुरू सन व फसली सन या रोहोचिही मुसलमानी महिने व तारखा हिजरी सनाप्रमाणेच असतात. ”

विक्रम संवत् — “ विक्रम सवताचे व शालिवाहन शकाचे महिने व तिथि एकच असतात. विक्रम सवतांत १३५ वजा केले म्हणजे शालिवाहन आणि ५७ वजा केले म्हणजे इसवी सन येतात. ”

पृष्ठ १८४ मासपक्ष फोडा भागून — ‘ फोडा भोगून ’ असे पाहिजे. फोडा म्हणजे अडचण.

पृष्ठ १८४ तुम्हास रोडगडावर शह देऊन — “ तुम्हास म्हसरोडगडावर शह देऊन ” असे पाहिजे. म्हसरोडगडाची मातेसरी (मातोश्री) देवी प्रसिद्ध आहे.

पृष्ठ १८६ गंगरोडास बाया व महाराज किल्ले दाखल झाले — १८ डिसेंबर १८१५ चे पत्र. “ अस्पवई होळकराने ताबुताच्या भिरवणुकींत नेहमीप्रमाणे भाग घेतला परंतु नंतर होळकर कुटुंब गुप्तपणे पळून गेले. नार्हीतर स्वतःच्या धैऱ्याच्या कैदेत पडण्याचा त्याला हरषडी धोका निर्माण झालेला आहे. होळकर बुटुव आतां भानपुऱ्यापासून १ मजलीच्या अतरावर असलेल्या गांग्रेळच्या किल्ल्यात आश्रयास गेले आहे. दुसरे दिवशी त्याचे कारभारी दिवाण गणपतराव आणि बक्षी कृष्णोबा हेहि गांग्रेळास दाखल झाले. कृष्णोबा बक्षीची बायकामुलें मात्र शिलेदारांच्या ताबड्डीत मागे अडकली आहेत. होळकर बायांनी स्वतःच्या सरक्षणासाठीं जालीमसिंगाचीं दोन पलटणे जवळ बाळगलीं आहेत.

[Poona Residency Correspondence Volume No 14 लेखांक २४६.]

पृष्ठ १९१ तारोळा — “ पु. दे. प्रवृत्त कार्यास काहीं प्राप्त होतें जें प्रतिबधक विघ्न तो तारोळा. ” अडचण, विघ्न [महाराष्ट्र भाषेचा कोश, परशरामपत गोडबोले वगैरेंनी रचलेला. सन १८२९]

पृष्ठ १९३ मासादेब — मल्हारराव (तिसरा) हा केसराबाई नावाच्या राखेपासून झालेला यशवतराव होळकरांचा मुलगा. केसराबाई गरीब कुळांतली असताहि तिच्या सौंदर्यावर मोहित होऊन तिला यशवतरावानें आपल्यापार्शी ठेवले होते. केसराबाईलाच कृष्णामासाहेब म्हणत असत. तिच्या नावानें प्रसिद्ध असलेला केशरबाग व त्यांतील शिवमंदिर हीं स्थळे तेजपूर गांवाला चिकटून आहेत केसराबाई १८४९ सालीं मृत्यु पावली. [मालव साहित्य, इदूर विशेषांक, दा. व दाडेकरांचा लेख.]

पृष्ठ १९५ आघान सिद्ध करवून × × × पूर्वक सोम केला — गळलेला शब्द ‘ पशुवध ’ असावा. सोमयागांत पशू बळी द्यावा लागतो.

(२३३)

होळकर कैफियत

परिशिष्ट नं. २ - व्यक्तिसूची

श्री

श्रीपतराव मैराळ रंजणगांवकर ११८, १२१

अ

अग्नीसाहेब १९२, १९३. अन्याबा पळशीकर २१, २५, २७. अनतराव माधव १२२. अफरासखां १०३ अमृतराव पेशवे ८१. अल्लीबहादूर ९४, ९५, ९९, १००, १०२, १०३. अहल्याबाई होळकर ४३, ४४, ४६, ४७, ५२, ५७, ५८, ५९, ६०, ७१, ७२, ७४, ७५, ७६, ८३, ८५, ८७, ८८, ९१, ९२, १०९, ११४, ११५, ११८, ११९, १२१. आबाजी खडेराव १५२. अबोजी इगळे ८३, ८४, ९२, १०३, १०४, १०५, १०९, १६८, १६९.

आ

आचमसिंग पुरभय्या १५५. आनदीबाई पेशवे ६७, ८१. आनदराव पवार १३४. आप्पाजी कृष्णराव १९५. आप्पाजीपत दामले १००. आबा चिटणीस ९४. आबाजी खडेराव पारनेरकर १०७. आबाजीपत (राघो रणसोड पागनीस याचा मावसभाऊ) ८७. आबाजी रणसोड ८८, ९०, ९१. आबाजी रणसोड पागनीस (राहुरीकर) १२३. आत्माराम शिवराम ताबोळी (वाकड्याचे गुमास्ते) ९५.

इ

इस्मायल बेग ९७, ९८, १०३, १०४. इस्टुर फाकडा ७६. ईश्वरसिंग १३, १४.

उ

उदाबाई ४३, ४४. उदाजी पवार ५, ६, ७, ९, १२. उमाजी पाटील (भोसल्याकडील) १७६. उमेदसिंग होडे १३, १४.

क

कदम फाकडे ६५. कपूरजा १८५, १८६, १८९, १९०, १९२. कवडे-

कर (उदाजी पवाराचा कारभारी) ७, १२. काली बेगम १७६. काशीबाई पेशवे २३. कार्शीराव होळकर ७७, ९२, १०३, १०४, १०५, ११४, १२१, १२२, १२३, १२५, १३१, १५०, १५१, १५३, १५४, १५५, १७१, १७३. कुशाबा बक्षी १८१. केशवराव फणसे ८९. केशवराव माहडीक १८१. केशवराव विठ्ठल सारोळकर १७५. कौशा फकीर ९८. कृष्णाजी माहडीक १४५, १५०. कृष्णाजी मुरार ६८, ७१, ७२, ७३, ७४. कृष्णाजी बाणाजी हुजरे १२८. कृष्णाजी महादेव पारनेरकर ६०. कृष्णाजी मुकुद ऊर्फ कुशाबा बक्षी १४४, १४५. कृष्णाजी लक्ष्मण १५९, १६६.

ख

खडूजी वीरकर १. खडेरव होळकर (मल्हाररावाचा मुलगा) १४, १८, ४१, ४७, १२०. खडेरव होळकर (दुसरा) १६०, १६१, १७२, १७३. खडोजी भोईटे ६४. खडोपत बावा ९५, ९७, ११८, १६०, १६७, १८३. खुशाल कुवर १११.

ग

गजा कुवर १५०. गणपतराव नारायण दिवाण १५५, १६३, १७२, १८१, १८५, १८६, १८७, १८८. गणूसिंग १७९. गफूरखां १७५, १७६. गमाजी शिंदे १६४. गाजुउद्दीखान १८, २६. गुलामखां १६३. गुलाम कादर ९७, ९८, ९९. गुलाबीखा १५३. गोवर्धन नाईक (भिल) १३४. गोविंदपत बुदळे २८. गोविंदराव बुळे ३२, ६३, १७५. गोविंदपतदादा खाजगीवाले ९२. गोविंद शामराज ८३. गोपिकाबाई पेशवे ३२. गोपाळराव चिटणीस १०४, १०५, १०६, १०७, १०९, १११, ११२, ११३, ११५, ११८, १२९. गोपिनाथ घुले मथुरेकर महाराष्ट्र भिक्षुक (जाटाचा गुरु) ६५. गोपाळराव गानू खाजगीवाले १५६. गोहदकर जाट ८२, ८६. गौतमाबाई (मरहारराव होळकराची बायको) ५, १२०. गगाराम कोठारी १७४. गगोबा तात्या १२, १७, २१, २५, ३६, ३७, ४२, ४५, ४८, ४९, ५०, ५१, ५३, ५४, ६६.

च

चतरसिंग चेचाणी ८९. चिमाजी यशवत १६४. चिमणाजी कृष्ण १५३, १६२. चिमणा बापू ९५, १०८. चिमणाजीपत भाऊ १६३, १७३, १७५. चिमणाजी फडणीस ११४. चिमाजी बुळे १२४. चितो आत्माराम १४३, १४५. चितसिंग (काशीचा राजा) ८५. चद्रावत ९०.

ज

जगन्नाथ राजाराम १६४, १८०, १८१. जगन्नाथराम ११८. जनकोजी शिंदे २६, २७, ३९. जयाजी शिंदे १३, १८, २०, ३९. जवाहरसिंग जाट (सुरज-मल्लाचा पुत्र) ३६ जहन साहेब १८७, १८९ जान बत्तीस १६८, १६९. जाबताखान रोहिला ६०. जालमसिंग १४८, १४९, १७४, १८०, १८२. जिजीबाई १९१. जिजीबाई (दुसऱ्या मल्हारराव होळकराचे कुटुंब) १३१. जीन बॅप्टीस्ट १३९. जीवनराव पागनीस अवसरकर ८१. जिववा अण्णा सबनीस ९३ जिववा दादा बक्षी ८६, ९१, १०४, १०५, १०६, १०७, १०९, १११, ११२, ११३, ११५. जिवाजी भोईटे २६. ज्योतीबा नाईक १८६, १८७. ज्योतीबा शिंदे १३. ज्योत्याजी घोरपडे ११६.

ट

टकाप्या कर्नाटकी १४० टिपू १०८, ११०

ठ

ठाकुरदास १८७

ड

डव्ह (डिबॉईन) १०८, १०९

त

तात्या आळेकर १३४, १६०, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५ तुकोजी होळकर ३५, ४४, ४५, ४६, ४७, ४९, ५०, ५१, ५२, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६४, ६६, ६७, ६८, ७०, ७१, ७६, ७७, ७९, ८०, ८२, ९१, ९३, ९४, ९७, ९९, १०१, १०३, १११, ११३, ११४, ११७, ११८, १२१. तुकोजी शिंदे १३. तुळसाबाई १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८२, १८७, १८८, १८९. तोतया भाऊसाहेब ६८.

थ

धर्माजी शिंदे १७२. धर्मा कुवर १७५, १७६, १७७, १७९. धोंडोपंत गोडबोले १३८, १५५.

(२३६)

त्र

त्रिविक्रमकामाक्षपेटे ६७, ६८. त्रिविक्रमजी इमळे ८४. त्रिविक्रम वेसगावडे १८४.

द

दत्ताजी शिंदे १३, २०, २६, २७. दयाराम जमादार १५३. दत्तबहादर सुभेदार उज्वल ८, ९, १०. दलसिंग कुवर १९१. दाजी मुनसी १५२. दादमखान १७३. दादाजी गगाधर (चन्द्रचूड) ५४, ७०. दादासाहेब पेशवे १८, १९, २०, २१, ३१, ३९, ४०, ४१, ४२, ४५, ४६, ४८, ४९, ५१, ६७, ६८, ८०, ८१, १२१. दादो मल्हार वाघोलकर ५५, ५६. दिनकरराव पागनीस ११४, १५२. दीक्षित १९२. दुदरनेक १४६, १४७, १४८, १४९, १८१. दौलतराम हळदे (जयपूरचा कारभारी) ११३. दौलतराव शिंदे ११८, १२८, १२९, १३०, १६९, १७०.

न

नजीबखान २०, २६, २७, २८, ३६, ३९, ८४, ८५. नजीबकुलीखान ८७, १०३. नदलाल मडलोई ८, ९. नवलसिंग जाट (सुरजमल्लाचा पुत्र) ३६, ६२. नथ्याबा फणसे ४३. नथु फणसे १८३. नादीर शहा २०. नाना फडणीस ७०, ७६, ७७, ८०, ८१, ९१, ९२, १०८, १०९, ११९, १२१. नान्नासाहेब पेशवे १३, १४, १८, २१, २२, २३, ३२, ३५, ३६, ४०. नागो जिवाजी १४१, १५५. नारायणराव पेशवे ६७. नारायणराव बक्षी १३०. नारो सिद्धेश्वर ८९. नारो गणेश शौचि ऊर्फ नारोपंत नाना ५२, ५३, ५५, ५६, ६४, ६५, ६६, ६७, ६९, ७०, ७१, ७६, ९४, ९५, ९७. निराजी बामराज ९०. निळोबा साठे निसबत पवार धारकर १४१.

प

पदमसी ९६, १४९. परशाराम होळकर १८३. परशुरामभाऊ पटवर्धन ११९, पहिलवानखां पठाण १७३. पांडुरंग रणसेठ पारनेरकर ६०. पांडुरंग शकर मुक्त्यार ६०, ९२, १५०, १५१, १५३. पापडसाहेब ७६. पाराजीपत बावा ९५, ९७. पाराशर झादाजी ११३, ११५, ११६, ११८, १२२. प्रेमसिंग कप्तान १८८, १९१. पजू जमादार ८९.

फ

फत्तेसिंग माने १४७, १५५, १५८, १५९. कुल्लण १४५.

ब

बजाबा कुटे १२६. बढवाणीकर ९. बळवतराव वाकडे १२१ बहिरो अनत
सबनीस १८९ बाबासाहेब फडके १५९, बाजीराव बापूजी १६२ बाजी नरसिंह
५५, बाजीराव बल्लाळ पेशवे ३, ४, ७, ८, ११, ४० बाजीराव (दुसरा)
१९२ बाजूसिंग १७९ बापू विष्णु १८०, १९३. बापू शिंदे १६१. बापूला
१४६ बापूजी त्रिवक वरखेडकर २० बापू होळकर ७७, ७८, ८०, ९३, ९४,
१०३, १०४, १०५, १०६, १०८, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६,
१२३, १२४. बापू विठ्ठल परभू १३१ बापूजी जनार्दन (बाळाजी जनार्दन कारकून
नि।। शिंदे याचा कनिष्ठ भाऊ) ९१. बाळारामशेट आगरवाले १७०, १७१, १७३,
१५५, १७६, १७८, १७९, १८१, १८५, १८६. बाळाजी कृष्ण फडणीस १५२.
बाळाजी कृष्ण १५८. बाळाजी कमळाकर १३७ बाळोजी कुजीर १५६. बाळाबाई
(अल्हडवाल्याचे कुटुंब) ३७, बाळोजी बाबा प्रभू (कारकून दिम्मत पेशवे) ६.
बाळाजी विश्वनाथ पेशवे २, ३, ४, ४०. बाळोजी त्यात्या पागनीस ८६, ९१,
१२८, १२९, १३०. बाळोजी हगळे ८३, १०३, १०४, १५३. बाळाजी
जनार्दन कारकून नि।। शिंदे ९१, बाळाराम दिवाण (निसवत महादजी शिंदे)
८४ बाळाजी लक्ष्मण १२१, १३१ बाळाजी भिकाजी १६६ विवाजी नाईक
२१, २४ वेगम समरू ६३, १६३ बगस पठाण १५५

भ

भगवतराव कदम ६४. भवानीसिंग चद्रावत ९०. भवानीशकर कायथ १३३,
१३७ भाऊसाहेब पेशवे १८, २१, २२, २३, २५, २८, २९, ३०, ३१,
३२. भागाबाई (काशीराव होळकराची कन्या कालगावडे मोत्याजी बावाचे पुत्रास
दिलेली) ९२. भारमल होळकर १२३, १३४, १३९, १४१, १५३, १७३.
भिकाजी होळकर ७८, ११७, १२३, १३३, १५४, १५५. भिकाजीपत पाळन्दे
१००, १०१. भिकाजी जमादार १४०. भिवाजी रणसोड राहुरकर पागनीस ५४,
६४. भिववा नाना ६५. भीमाबाई (यशवंतराव होळकराची मुलगी) १७५.
भोजराज बारगळ १, २, ६.

म

मकाजी गिते ८९. मलकाजमानी १९, ६२. मलकण साहेब १७०, १८७, १८९, १९२, १९३. मल्हारराव होळकर १, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १४, १५, १६, १८, १९, २०, २१, २२, २४, २५, २७, २९, ३०, ३३, ३४, ३७, ३८, ३९, ४१, ४७, ५६, ७३. महिपतराव होळकर १८३. मल्हारराव शामजी १३१, १३२, १६०, १६१. मल्हारराव रामचंद्र फडणीस १५४. मल्हारराव होळकर (तुकोजी होळकराच्या दुसऱ्या बायकोचा मुलगा) (सवाई) ७८, ८१, ११५, ११७, १२३, १२४. मल्हारराव होळकर (धाकटा किंवा तिसरा) १७५, १८२, १८४. मनसुरअल्ली १७. महिपतराव रामचंद्र १६३. महिपतराव गोसावी ढोलीबावा १७४. महिपतराव गिरमाजी ५०. महिपतराव गोमाजी १७६, १७८. महादजीपत गुरुजी ५६. महादजी शिंदे १३, ३९, ४०, ४१, ५५, ५८, ६०, ६१, ६६, ७४, ७५, ७६, ८२, ८३, ८४, ८६, ९१, ९४, ९५, ९८, १००, १०१, १०२, १०३, १०८, ११०, ११७. मानाजी फाकडे ६४, ७१. माणिकचंद हजारी ११३. माणखसिंग १६२. मावडीबाई ७५, १३९, १४१. मालराव होळकर ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४६, ७३, १२०. मालजी मेहता ८९. मालोजी घोरपडे १५८. माखनलालसिंग १४३, १४५. माधवराव पेशवे (थोरले) २१, ३६, ३९, ४८, ४९, ५१, ५२, ५३, ५५, ५६, ६६. माधवराव गणेश १८५, १८६. माधवराव गोविंद आळेकर १६१. माधोसिंग जयपूरकर ३३. माधोसिंग १३. मीरखान १३९, १४५, १४७, १६०, १७१, १७५, १७७, १७९, १८०, १८४, १९२. मीरसेदुद्दीन १८५, १८८. मुजारफरखान १२६, १२७. मुक्ताबाई फणसे १२०. मुकुन्दराव हरी (नारो गणेश शौचै याचा भाचा) ६०, ७४. मैनाबाई १८२, १८५, १८६. मोरोबादादा फडणीस ६७, ६८, ६९, ७०. मोरोबा फडणीस १५९. मोत्याजी खराडे २१. मोहनलाल १४६. म्हाळोजी पिंगळे १०७. म्हाळोजी बारगळ १२२.

य

यशवतराव शिवाजी १३०. यशवंतराव चव्हाण ६४. यशवतराव होळकर १०७, १२३, १२७, १३०, १३४, १५१, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६२, १६३, १६५, १६६, १६७, १६८, १७१, १७३, १७४, १७६, १८२. यशवतराव निंबाळकर अकलूजकर १००. यादवराव भवानी १६९.

र

रउ पाटील १७७. रणजितसिंग जाट १६६. रणजितसिंग शीख १७०. रखमाबाई होळकर ६४. रघुनाथ आपाजी ऊर्फ बाबा पागे १८३ रघुपत खडेराव १२४, १२६. रघोजी होळकर १६३. रघोजी भोसले १३१. रखमाबाई होळकर १५१. राणेखान भाई १०३ राणोजी शिंदे (चौडीकर, अहल्याबाईचा भाचा) ६६, ६७ राणोजी शिंदे ११, १२, १३. रावजीपंत बावा ९५. रावजी त्रिंबक १५९, १९४ रावजी महादेव फडणीस पारनेरकर निसवत होळकर ३३, ५०, ५४, ५६, ११८ राजाराम शिवराम १७४ राजाराम रणसोड ८३, ८४. राजामल खत्री (जयपूरचा कारभारी) १४. राजाराम आत्याजी ४४. राजाराम सदाशिव (रावजी महादेव फडणीस पारनेरकर याचा मामेभाऊ) ३३. राजाराम रणसोड (निसवत रावजी महादेव फडणीस पारनेरकर) ४३ ५८. राजे महिपतराम निसवत नवाब हैदराबादवाले १७६. रामजी शेडगे १९२ रामचन्द्र शिवाजी १३०. रामचन्द्र गणेश कानडे ५५, ५८, ६०, ६१ रामचन्द्र नाईक परांजपे ६९. रामराव आबाजी पळशीकर ११९, १२२. रामदासपत (निजामाचा दिवाण) १८. रामाजीपत पळसकर (कारकून दिम्मत मल्हाराव होळकर थोरले) ६. रामचन्द्रबाबा शेणवी १२. रायासिंग घोडचढे ३३. रामजी सेडगे १८७. रामदीन १८०, १८५, १८६, १८७, १९२. राघो मल्हार पोतनीस ८४. राघोबा पागे ५५. राघो मल्हार ५५. रेवाजी फणसे १८२. रोशनबेग १८३, १८६, १८९, १९१ रगराव वोढेकर १३४

ल

लखबादादा शेणवी (थोरले) ९८. लखबादादा लाड १४२, १४३. लखोबा अन्तरीवाला ८७. लक्ष्मी १८१. लक्ष्मण अनत ९८, ९९, ११८. लालाजी बल्लाळ १४९, १८२. लाला नौबतराय ८६. लाला सीताराम कायथ १८८. लालमण होळकर १९१. लोणी अखत्यार १८७ लीक साहेब १६३, १६५.

व

वलदली साहेब १९३. वासक शिंदी जमादार १५१. वासत आलीखां बगस किंवा वाहद आलीखां बगस १६२, १७३. विठ्ठल महादेव १७६, १७८, १८१, १८५, १८६, १८७, १८८, १९१, १९२, १९३. विठोजी होळकर १५६. विठोबा तात्या १८७. विठोजी बुळे १०. विसाजीपत बिनीवाले ५८, ६६. विसाजी

लांभाते ३६, ३८. विनायकराव सदाशिव १३७. विष्णु महादेव गट्टे २४, २५, २६, ५६. विश्वासराव पेशवे ३१.

श

शरीफभाई ८८, ९०, ९१. शामराव माहडीक १३६, १३७, १४२, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५३. शामराव पांडुरंग १८५. शिवाजी गोपाळ पारनेरकर ९५. शिवाजी बल्लाळ ९४ शिवबा बार्जा ४४, ५३, ५५, ५७, ५८. शिवाजी गोपाळ निसबत रावजी महादेव फडणीस ४३, ५२ शेख करीम फौजदार १२८. शेख शरीफ ९६, ९७. शेटीबा खराडे २७ शखभट (शखभट किंवा सखभट) ३६, ३७

स

सतलज साहेब १४६. सरजेराव घाटगे १३०. सटवाजी राजोळे (मल्हारराव होळकराचा सरदार) १८. समरू ६६. सखाराम सदाशिव १६४. सखाराम गोविंद निजबत नरतवेला १७५. सखाराम बापू बोकील ६७, ६८, ६९, ७०. सजेंराव १६७. सदरदीन हवालदार १७३, १७७, १८९, १९०, १९१. सदाशिव भाऊ (सुभे) ९१, १२५, १५५. सदाशिवपत अवसरकर १००. सयबूभाई ९३. सवाई जयसिंग (जयपूर) ८, ९, ११. सवाई माधवराव १२१. साबाजी शिंदे १७ सादलबादल पठाण १७ सुजाउद्दौला ३६. सुकजी बारोसे १२२. सुरजमल्ल जाट १८, २९, ३०, ३३, ३६. सुलतानसिंग सादडीवाला ९०. सुलतानजी वाहड १९१. सुभानजी नाईक हुजुन्या ९६, ९७. सोभाराम १७९. सोभागसिंग चद्रावत (भवानीसिंगाचा भाऊ) ९०. सोमाजी लांभाते १२२, १६७. सताजी लांभाते १४४. सताजी होळकर ११९. सताजी वाबळे २१.

ह

हमदानी ८६. हयादअल्लीखां १५५. हरनाथ १५२, १६०, १६१, १६४, १६५, १६९, १७१. हरकुबाई ३३, ४४. हरीभाऊ होळकर १९१. हरीपत फडके ६७, ७१, ७२, ७३, ८१, १०८, १०९. हरी बाबाजी ८१. हरिसिंग कप्तान १८६. हरजी काळगावडा १५१. हिरोजी बाघमारे ११४. हिम्मतबहादर अनुपगीर गोसावी ३८, ८४, ८५, ९९, १००, १०१, १०२. हिरामण होळकर १९१. हैबतराव हमीर १४१.

